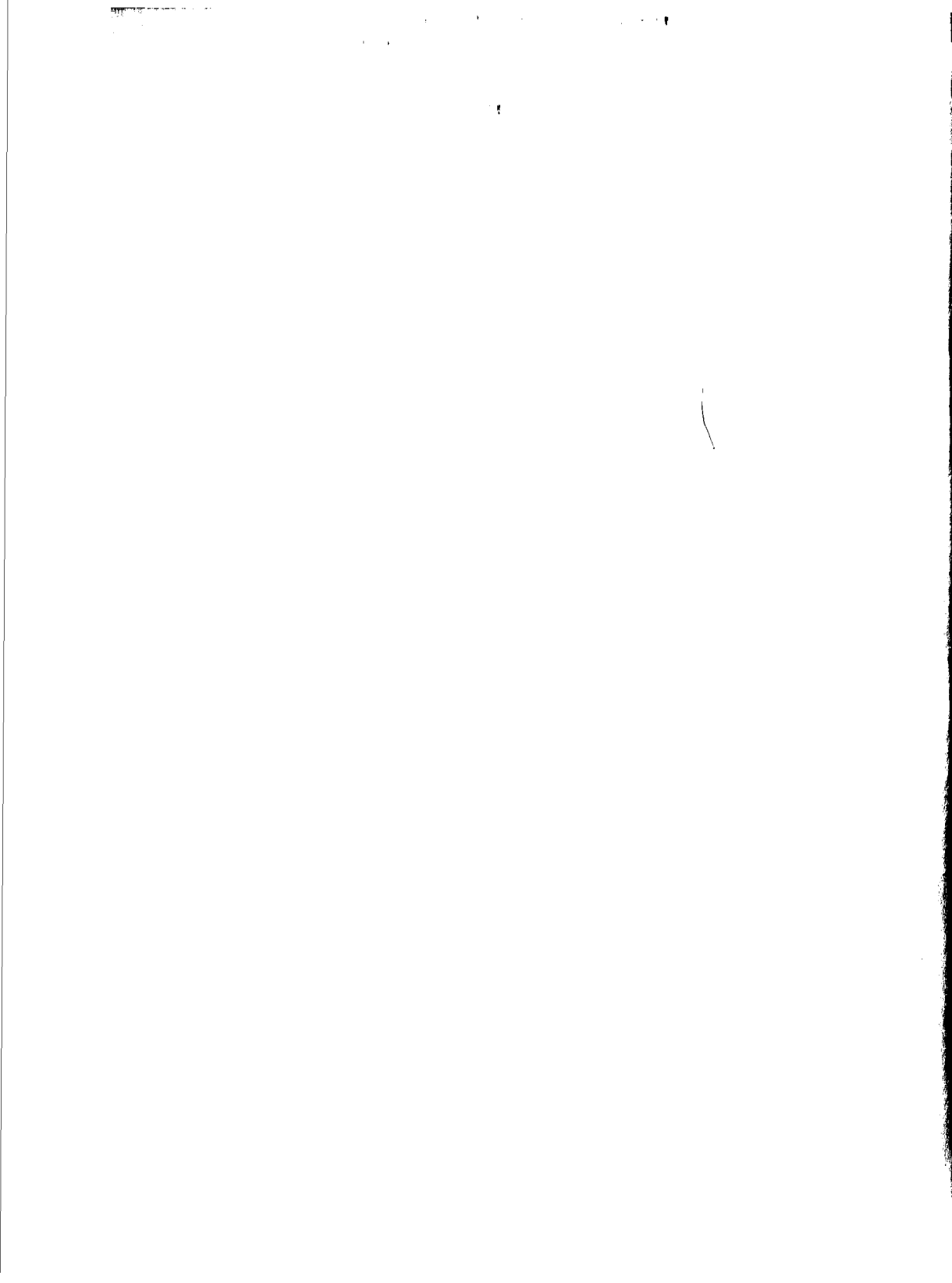

ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA
(1611—1831)

Partea I. ORGANIZAREA JUDECĂTOREASCĂ
vol. II (1740—1831)

**Academia de Științe Sociale și Politice
a Republicii Socialiste România**

**Institutul de istorie „N. Iorga”
„BIBLIOTECA ISTORICĂ” LV1**

VALENTIN AL. GEORGESCU

PETRE STRIHAN

**JUDECATA DOMNEASCĂ
ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ
ȘI MOLDOVA (1611—1831)**

**Partea I. ORGANIZAREA JUDECĂTOREASCĂ
vol. II (1740 — 1831)**

**EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
BUCUREȘTI, 1981**

ГОСПОДАРСКИЙ СУД В ВАЛАХИИ И МОЛДОВЕ
(1611 — 1831 гг.)

Часть I. Судебная организация. Том II (1740 — 1831 гг.)

PRINCELY JUSTICE
IN WALLACHIA AND MOLDAVIA (1611—1831)

Part I. Judicial Organization. Tome II (1740 — 1831)

REFORMA JUDECĂTOREASCĂ A LUI CONSTANTIN MAVROCORDAT ȘI URMĂRILE EI

§ 1. Conținutul și semnificația reformei

În deceniile 4—5 ale secolului al XVIII-lea procesele de criză semnalate în vol. I au îmbrăcat forme mai grave și actuale, în multiple sectoare ale vieții sociale. Faptul este izbitor în ceea ce privește fuga țăranilor și despopularea (stricarea) țării, ca urmare a tendinței feudalilor de a transforma vecinia (rumâni) în robie. Acest proces se îmbina cu povara crescândă a impozitelor și nesfârșitelor sarcini către vistierie, deoarece domnia se cumpăra de la Poartă tot mai scump pe un termen tot mai scurt, chiar de câteva luni. Forțele de producție erau ținute la un nivel sub cel care ar fi fost realizabil, fără nici o greutate. Elocvent rămîne refuzul sistematic al factorilor interesați de a se permite să se deschidă mine, deoarece bogăția mărită a țării ar fi urcat pretențiile turcilor, fără folos pentru localnici. Un efect asemănător îl avea prădalnicul monopol comercial impus de Poartă în favoarea ei. Se adaugă criza bisericilor, cu rolul egumenilor greci, mai ales în mănăstirile închinată, cu lupta grecilor pentru a ocupa scaunele metropolitane și episcopale, precum și criza de administrare a bunurilor bisericesti. Cît privește criza justiției feudale, ea se datora unor vicii de organizare desuetă, abuzurilor nesfârșite și de nestăvilit. Nu trebuie uitate nici inconvenientele ce rezultau din pluralismul sistemelor de drept (obicei, drept receptat laic și canonic, drept domnesc, dreptul suzeranității), care continuau să fie lipsite de criterii sigure de rezolvare a concurenței și conflictelor dintre ele. Criza pune în primejdie însăși realizarea rentei feudale de către boieri și reducea randamentul fiscalității de care depindea îmbogățirea domnilor și acoperirea — salvatoare și pentru ei și pentru boieri — a pretențiilor crescînde ale Porții, inclusiv cheltuielile și devastările legate de frecvențele războaie ce se purtau pe teritoriul celor două țări.

Pe plan european, Rusia, intrată într-un larg proces de „europenizare”, devenea un factor de dezagregare a feudalismului otoman, ca și avansarea constantă și masivă a imperialilor habsburgici, prin pacea de la Carlovitz și după eșecul celei de la Passarowitz. De apariția unei ideologii reformiste, de factură jusnaturalistă și preiluministă, se poate vorbi din secolul al XVII-lea și mai ales de la sfîrșitul lui. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea ea va lua caracterele bine cunoscute ale enciclopedismului materialist, de tendință mecanicistă, și ale iluminismului, în cele două variante, liberală și conservatoare. În țările române, va fi mai larg reprezentată varianta conservatoare, numită și despotismul luminat. De ea se leagă cei doi Mavrocordați, Nicolae și fiul său Constantin, a căror formație intelectuală, prin fondul de lucrări

preluministe din celebra lor bibliotecă, nu mai poate face astăzi nici o îndoială¹. Primul a fost un preiluminist mai mult veleitar și speculativ; al doilea, ca autor al reformei sau reformelor ce-i poartă numele, și din care, aici, vom analiza numai aspectele judecătorești care se produc în general pînă la 1742.

Timp de aproape 10 ani (1739—1749), Constantin Mavrocordat face eforturi susținute — asemănătoare în ambele țări — pentru a realiza o largă reformă în cîteva sectoare principale ale vieții sociale și de stat. Acțiunea a început în Țara Românească, în a treia domnie, pe baza unui plan, elaborat poate mai dinainte, dar a cărui decretare devenea inevitabilă, cum a arătat Ș. Papacostea, după reintegrarea Olteniei (august 1739). După acest eveniment este sigur că planula fost aplicat, de îndată sau în anul următor, sub forma unei *constituții* de ansamblu, transportată și în Moldova, în domnia imediat următoare (1741—1743). La acest act de o factură neobișnuită (lege fundamentală scrisă) s-a adăugat o serie de hrisoave, de porunci și de hotărîri sobornicești, adică ale unor adunări de stări, care se răsfrîă pînă în 1749.

Cvasiidentitatea reformei în amîndouă țările permite să folosim documentația, mai bogată în Moldova, pentru întregirea aspectelor reformei din Țara Românească, pentru care nu posedăm un izvor așa de prețios ca excepționala *Condică* publicată în rezumat de N. Iorga (*Studii și documente*, VI).

Baza reformei judiciare o reprezintă constituția, datată din 7 februarie 1741, pe care domnul o va aplica în Moldova, dar care n-a apărut în „*Mercure de France*” decît în iulie 1742². Constituția se prezintă în textul ei ca un act al domnului celor două Valahii și al Moldovei, ceea ce înseamnă că, fiind edictat în Țara Românească abia după reintegrarea Olteniei, a fost sancționat în aceeași formă și în Moldova, atunci cînd C. Mavrocordat a fost mutat la Iași. Domnul fanariot își putea permite să ștergă aproape cu totul ceea ce separa politicește o țară de alta. Totuși condica amintită învederează în Moldova măsuri care depășesc conținutul constituției³, fără să avem pentru fiecare certitudinea că s-au aplicat întocmai în Țara Românească.

În fiecare țară s-a ținut o adunare de stări, de a căror existență Ilie Minea se îndoiește.

Față de importanța actului de reformă intitulat *constituție*⁴, și de cursul obișnuit la tehnica adunărilor de stări de către C. Mavrocordat în ambele țări⁵ în 1741, 1745 și 1749, avem convingerea că adunarea inițială a avut loc în 1739 și 1740. Pentru Moldova, o interesantă însemnare din textul publicat în 1742 arată că la 1 septembrie 1741 constituția a fost acceptată

¹ Vezi Val. Al. Georgescu, *Les ouvrages juridiques de la Bibliothèque des Mavrocordato*, în „*Jahrbuch der oesterreichischen Byzantinistik*”, 18(1969), p. 195—220; D. Ciurea, *Nicolas Mavrocordat précurseur du despotisme éclairé*, în *Symposium L'Epoque phanariote (21—25 octobre 1970)*, Thessaloniki, 1970, p. 359—364 (cu trimitere la I. Minea și Gh. Brătianu).

² P. 1506—1525, reproduș în copie în ms. rom. A. 467 (fost 2250) al B.A.R., și care a fost descoperit de prof. Gh. Zane (vezi G. I. Brătianu, *Două veacuri de la Reforma lui Constantin Mavrocordat*, în A.A.R., m.s.i., S. III, 29(1946—1947), Buc., 1949, p. 391—461 (vezi p. 435—440); Legrand, în *Dapontès, Ephémérides Daces*, II, Paris, 1881, p. L—LXI; Al. A. Stourdza, *L'Europe orientale*, Annexe 3, p. 382—387.

³ Ilie Minea, *Reforma lui Constantin Vodă Mavrocordat*, p. 68—69.

⁴ Vezi (Mihai Cantacuzino) *Istoria politică și geografică a Țării Românești*, ed. fr. Tunusli, Viena 1806, trad. G. Slon p. 157; după reintegrarea Olteniei, „s-au consultat domnul cu boerii și prin înțelegere comună a făcut reformă în toate”. Deci o adunare de stări a boierimii. În realitate a participat și biserică.

⁵ „Cette constitution fut acceptée dans une assemblée de tous les ordres de la province, et sousigné par les états ecclésiastique et séculier, excepté seulement l'article, second touchant l'élection des procureurs des monastères, lequel article n'a point encore été exécuté, vezi G. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 442 (1 sept. 1741).

Într-o adunare a tuturor stărilor provinciei, și iscălită de starea bisericească și mirenească, exceptându-se art. 2 privitor la alegerea egumenilor de mânăstiri, care n-a fost pus în lucrare. Textul mai dă și lista unui număr de participanți, pentru fiecare țară, și care ar fi semnat originalul. În textul publicat⁶ însă se indică dregătorii fiecăruia, nu și numele lui. De o importanță extremă este mențiunea județelor în Țara Românească și a ținuturilor pentru Moldova, fără mențiune de persoane însă. Pentru noi, aceasta vrea să spună că în adunare au fost reprezentate județele și ținuturile, probabil prin boierii de țară, prin mazili sau neamuri. Cum capitalele, Iași și București, sînt menționate separat, este evident că ele au avut o reprezentanță orășenească deosebită, fără să putem cunoaște alte detalii. Titulaturile de dregătorii lipsesc din textul publicat de Legrand în 1881. Textul constituției face vorbire de pecetluirea lui de către domnie, dar nu se menționează consultarea prealabilă sau acordul ulterior al Porții (ale cărei indicații date domnului se cunosc), ceea ce are o importanță deosebită, ca expresie a autonomiei legislative de care se bucurau țărilor române⁷. Constituția ar oglindi sfaturile date de N. Mavrocordat fiului său. Acesta din urmă cere domnilor următori să susțină „de toute leur autorité la force et la teneur de ce décret”. Boierul care s-ar împotrivi reformei este declarat, prin textul ei, trădător: „rebelle aux ordres de son souverain et ennemi de la patrie”. Participanții își exprimă dorința ca, în ceea ce-i privește pe ei, „suivant les lumières de la grâce divine, ils travaillent... à observer eux-mêmes tous les établissements”. Reforma nu este pusă expres sub auspiciile rațiunii laice, dîndu-se o satisfacție în parte formală concepției teocratice tradiționale. Aceste laude, aprobări și mulțumiri exprimă participarea boierimii, ca stare, la elaborarea actului. Faptul că totuși un articol este respins înscamnă că în fond discuția a fost reală și boierimea putea, în fapt și în drept, să se opună voinței domnești sau cel puțin să obțină unele concesii.

Articolul 4 al constituției prevede că în toți anii protopopii se amestecau în treburile care se potriveau puțin cu starea lor, ca de pildă de a avea închisori în care rețineau pe criminali și alte persoane, de la care reclamau pe nedrept mari sume de bani. „Pentru a curma acest abuz, poruncim că de-acum înainte protopopii nu vor avea nici un drept de a ține la închisoare pe nimeni”. Textul recunoaște oficial existența abuzurilor în aplicarea justiției canonice, cu scopul ca biserica să-și mărească veniturile la care dădea naștere activitatea judiciară. Biserica avea organizate închisori proprii și încasa taxe pentru eliberarea celor închiși de ea fără temeii legal. Aceste închisori episcopale și protoierești sînt desființate, ceea ce constituia un progres prebeccarian. Astfel de abuzuri, împotriva cărora C. Brîncoveanu⁸ lua măsuri la începutul secolului, avuseseră nevoie să fie combătute și în deceniile anterioare, mai ales în Moldova⁹.

Art. 5 se referă la boierii (*nobles*) „qui exercent la justice” și dispune că deși pînă atunci boierii-dregători n-au avut nici o retribuție de la vistierie, în viitor vor fi salariați „pentru a se putea achita cu vrednicie de sarcina lor și pentru a putea mai ușor primi marele număr de jăluitori care se adună din afara capitalei, dacă, „suivant notre cour”, își vor da părerea în scris

⁶ B.A.R., ms. rom. A. 467 (fost 2250), descoperit de prof. Gh. Zane (v. G. I. Brătlanu, *op. cit.*, p. 435).

⁷ Ar fi însă de urmărit în documentele turcești dacă Poarta a fost ținută la curent cu inițiativa și mersul reformei și în ce mod a reacționat.

⁸ Vezi *Analesterul*, ed. Dinu Giurescu, în S.M.I.M., V(1962), nr. 1, 3-6, 9, 15-16 etc.

⁹ Vezi Melchisedek, *Chronica Hușilor*, hrisovul din 24 febr. 1649, hrisoavele următoare pînă la 1667 și *passim*.

(*anafora*) asupra diferitelor pricini ale particularilor, vor primi un salariu potrivit ca recompensă pentru munca lor în împărțirea justiției". Acest articol realizează o reformă din cele mai importante: salarizarea de către stat a judecătorilor feudali, în locul beneficiilor rezultând din taxele și darurile plătite direct de justițiabili, în stil feudal tradițional. Mărimea salariilor nu este precizată. Salariul este servit și boierilor curții, fără altă dregătorie, în măsura în care ar funcționa ca judecători, redactând *anaforale*. Anaforaua este definită ca un aviz judiciar al boierilor curții, dat domnului la cererea acestuia. Din textul legal nu rezultă dacă salariul este lunar sau „cu bucata”, proporțional deci cu numărul de anaforale redactate. Textul art. 5 consfințește în același timp judecata înaltă printr-un colectiv de mari boieri, a căror hotărâre pregătitoare (*anafora*) este întărită de domn sau eventual reexaminată de acesta în divan. Aici rezidă originea instanței care în reforma lui Alex. Ipsilanti și în *Pravilniceasca condică* va lua numele de „judecătoria (departamentul) veliților boieri”.

Art. 7 reglementează justiția în județe, respectiv în ținuturi („Des commissaires établis dans les districts en qualité de juges”). Constatându-se că săracii nu puteau să-și permită luxul deplasărilor costisitoare la Iași pentru judecata domnească în divan, iar de la căpitani de județ nu obțineau dreptate, se instituie dregători (*commissaires*) aleși dintre boieri, salarizați la vistierie („nous leurs avons accordé une pension sur notre trésor public”), pentru a face dreptate săracilor, puși astfel la adăpost de orice strîmbătate și silnicie din partea celor ce strîng haraciul, a supraveghea alegerea pîrgarilor și, mai ales, a împiedica oprimarea săracilor prin încărcarea lor de către strîngătorii birurilor cu cheltuielile ce fac pentru ridicarea lor.

Acest articol înglobează și esențialul justiției locale, în județe sau ținuturi. Atribuțiile judecătorești ale căpitaniilor de județ și ale echivalențelor lor în Moldova încetează, deoarece deveniseră necorespunzătoare și abuzive. Acești dregători își păstrează numai atributele militare, pentru rest fiind înlocuiți prin dregători civili, ispravnicii, boieri de rangul 1 sau 2. Scopul urmărit era ca o bună împărțire locală a dreptății să scutească pe oameni de nevoia de a se deplasa la București, aglomerînd divanul și ruinîndu-se prin cheltuieli sterile. Ispravnicii devin judecători, cu misiunea precisă de a ocroti pe săraci, în materie judiciară și fiscală. Aceasta corespundea poziției iluministe a domnului și nevoiei lui de a se sprijini, într-o anumită măsură, pe masele populare¹⁰, dar înainte de toate reprezenta o încercare — ce rămînea în parte numai retorică — de a nu desființa din punct de vedere economic paturile care constituiau adevărata forță producătoare a țării și materia impozabilă fără de care întreaga orînduire socială s-ar fi năruit.

În cronică sa grecească din 1776, publicată de frații Tunusli la Viena în 1806, marele ban M. Cantacuzino¹¹ spune că de la C. Mavrocordat încoace s-au numit ispravnici, care fac judecata, cel nemulțumit avînd drept de apel „la boierii cei mari ai divanului” din București. Vornicii județelor își păstrau competența în materie de hotărnicie, de pripasuri și de stricăciuni produse de vite. Boierii din București, anume numiți în acest scop (viitoarele departa-

¹⁰ Vezi Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopisețul*, în *Cronicele României*, III, ed. 2; Buc., 1874, p. 203: „pentru uă lucru de nimica a unui țaran cît de prost, făcea pe unŭ boier mare mascara și-l închidea”. „Ușile divanului erau deschise și multe vorbe cu prostimea avea”; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 565, arată că domnul umilea pe boieri chiar în ședințele divanului. Și totuși, C. Mavrocordat consolidează statutul de castă al boierimii și îi disciplinează rolul important în conducerea statului, dar în fața unui domn autoritar, după statul tatălui său.

¹¹ *Istoria politică și geografică*, p. 34—35. Pentru lefurile boierilor, v. p. 157.

mente), judecau cu apel la *divan*. Prin *velii* boieri ca instanță judecătorească se înțelege mitropolitul, episcopii, banul, logofătul, visticrul, clucerul și postelnicul, care judecau cu apel la domn și *divan*. M. Cantacuzino precizează că atunci când judeca domnul, asista mitropolitul, episcopii și toți boierii, *mazilii* și toți *ci*și se întimpla acolo, până la clucerul de arie. Aceasta dovedește că se judeca într-o adevărată *curia regis*, care prin lărgirea *divanului* devenea un fel de adunare de stări. Pentru trecut, Cantacuzino precizează că judecățile se făceau de boierii căpitani acolo unde existau *căpitani mari*, și că se aplicau legile împărătești, mai ales în versiunea lor din *Îndreptarea legii*, dar se aplica uneori și obiceiul pământului. Este o prețioasă mărturie despre actualitatea *Pravilei* din 1652, până la mijlocul sec. al XVIII-lea.

Generalul Bauer¹², care în principal folosește cronică lui Mihail Cantacuzino, spune că Mavrocordat a înființat trei tribunale care judecau „după legile lui Justinian”. Procedura era obligatoriu scrisă, cu redactare de protocoale și cu păstrarea unor registre, în care se treceau hotărârile, pe lângă o comunicare scrisă, obligatorie, către partea interesată. *Divanul* domnesc ținea două ședințe pe săptămână. Mitropolitul ședea în stînga domnului, participînd boieri de clasa I și a II-a. Acest autor precizează că domnii următori n-au aplicat reforma, revenindu-se la procedura nescrisă și la aplicarea precumpănitoare a obiceiului pământului, ceea ce îl făcea să declare că „secolul filosofilor este departe de Țara Românească”.

Din bogata informație asupra Moldovei, putem adăuga, pe lângă textul comun al constituției, datele din porunca pe care în 1741 C. Mavrocordat o trimite ispravnicilor, rezumîndu-le în ea toate punctele din reformă, cu soluții, desigur, și pentru problemele controversate în practică. Vom reține aici numai punctele privind organizarea judiciară și procedura de judecată.

a) Dispozițiile reformei trebuiau cu grijă difuzate în rîndul populației.

b) Ispravnicii nu mai pot cumula calitatea de judecători și de globnici, nemaiputînd ridica decît gloabele tîlharilor pentru care au poruncă domnească.

c) Se interzice ispravnicilor să-și desemneze *namesnici*, adică înlocuitori, care să judece la ținuturi, „ci singur ispravnicul să fie judecător”.

d) Ispravnicii trebuiau să judece „neconținut” cu ușile deschise¹³. Era un început de aplicare a principiului liberal și democratic numit astăzi dreptul de liberă sesizare a instanței.

e) Ispravnicii aveau competență pentru „tot felul de judecată”, excepțîndu-se moartea de om și tîlhăria, care se trimiteau la *divan* cu „carte slobodă de păgubire” redactată de ispravnic. Acesta îndeplinea numai rolul unui fel de procuror și judecător de instrucție. Calitatea de judecător penal nu o avea decît în pricinile mici¹⁴. I se interzicea să încaseze abuziv „banii grosului” (taxa de eliberare din pușcărie, de la *gros*), rezervați celorlalți dregători (marele armaș sau marele spătar).

f) O judecată întărită de domn nu mai poate reveni în fața ispravnicului.

¹² *Mémoires*, 1778, p. 37 (1781, p. 281). Bauer atribuie greșit departamentele de judecată lui Constantin Mavrocordat. În realitate, departamentele au fost create mai tîrziu prin reforma lui Alexandru Ipsilanti (v. *infra*, cap. IV), cf. Carra, *op. cit.*, p. 114; Recordon, p. 108.

¹³ N. Iorga, *Stud. și doc.*, VI, p. 226: „Apoi, că și oamenii cu jalobi prea mult vin aici de la țutul acela, de supără *Divanul* și pentru mici pricină pînă de un leu, de doi și, socotind că ori ușile dumitale sînt închise, ori nu stați la judecată”.

¹⁴ *Ibid.*, VI, p. 226, nr. 133 (Condica lui C. Mavrocordat): „Furtisagul mare” (în speță al unul stup) era rezervat domnului, „potlogările” fiind judecate de ispravnici.

g) Divanul va ține ședințe zilnice¹⁵, iar în caz de împiedicare a domnului se va proceda ca pînă atunci, adică boierii vor judeca singuri și domnul va ratifica ulterior judecata lor, apărînd formal că a participat la judecată.

h) Deșugubinele pentru imoralitate, de la femei și fete, să nu fie luate decît pe baza unei hotărîri a ispravnicului. Măsura tindea să oprească abuzurile micilor dregători ținutali și județeni care sancționau direct tot felul de preținse abateri de la rigida morală teoretică — adesea mai mult formală — a societății feudale, în această materie.

i) Judecătorii vor putea judeca și la casele lor¹⁶, deoarece vin peste 100 jalbe zilnic, multe de minimă importanță, „nemergînd la rînduiții boieri”, a căror judecată apare deci demonetizată, din cauza abuzurilor, în ochii împričinaților. Se îndica și competența fiecărui mare boier, precizîndu-se că veliții boieri „cu toții (vor judeca) de lucruri mai mari”¹⁷.

j) Ispravnicii au „toată puterea divanului” de a judeca pe boieri și mazili, în afară de moartea de om, de tîlhărie și furțișag. Era o inovație îndrăzneată care desființa vechiul privilegiu al boierilor de a fi judecați exclusiv de domn personal în divan, și de aceea reforma a întîmpinat rezistența boierimii.

k) Ispravnicii rămîn competenți în materie cadastrală (hotărniciri), iar mazilii pot îndeplini rolul de hotarnici¹⁸.

l) Judecățile mai vechi de 100 de ani nu se mai pot decide (numai ele sînt acoperite de autoritatea lucrului judecat).

m) Se reglementează taxele judiciare numite *treapăd* și *ciubote*¹⁹.

n) Toate hotărîrile în *pricini mari și mici* trebuiau trecute cronologic în condici care se țineau în dublu exemplar, avînd paginile pecetluite, pentru a nu putea fi înlocuite. În fiecare lună, un exemplar se trimitea domnului, care avea să cerceteze hotărîrile și temeiurile lor, sigilîndu-le ca dovadă că au fost controlate²⁰.

o) Cei nemulțumiți de judecata locală puteau să iasă la domnie, adică să facă *apel*. Cei care nu putuseră obține să fie judecați, „iar să ne dea jalbă”, adică să se plîngă pentru denegare de justiție.

p) Judecățile se urmau numai în prezența părților²¹. Era un principiu roman și bizantin²², a cărui realizare întîmpina greutăți, din cauza absențării cu caracter de sabotaj a celor puternici. Cei recalitrânți erau amenințați cu pedepse aspre, în viitor, iar ispravnicul îi putea aduce prin agen-

¹⁵ *Ibid.*, VI, p. 226, nr. 134: „Divanurile... pe toate dzilile nu lipsăscu”, spune domnul însuși la 5 mai 1742.

¹⁶ *Ibid.*: „și... boierii... necontenit giudecă”.

¹⁷ Melchisedek, *Cron. Romanului*, II, ed. 2, p. 417 notă.

¹⁸ Vezi porunca lui Gr. A. Ghica din 5 iun. 1775 (V. Puiu, B. C. I. R., VII, p. 82, nr. 9 = N. Iorga, *Anc. doc. de dr. roum.*, p. 321—322, nr. 627).

¹⁹ V. N. Iorga *Stud. și doc.*, VI, p. 242, nr. 281: 6 potronici pt. ciubotele feciorilor, nu cîte 6 orți și 2 lei, cît domnul a aflat că se ia în realitate. V. și N. Stoicescu, *Treapădul și ciubotele în sec. XVI—XVIII*, în „Studii”, 22(1969), p. 281—288.

²⁰ I. Neculce, *Letopisețul*, ed. 2, 1959, p. 400: „Și cîte giudecăți se făcea toate le scria la condică și giudecătorii din Iași și ispravnicii de la țară”. Condica era ținută de logofetel, care în Țara Românească, la 1775, se numea și condicar. Pentru situația anterioară, vezi *Memoriu asupra Moldovei și Valahiei* (anonim) din 1711 (*Hurm.*, Supl. I, 3, p. 9): „On n'écrit jamais la décision et on n'a point de registre pour en conserver le souvenir”, afirmație care totuși nu trebuie înțeleasă în mod absolut, dat fiind numărul de hotărîri conservate dinainte de anul 1711; cf. *Uric.*, IV, p. 406: „Fiecare dintr'aceste judecăți mare, mică, carte de judecată să se dea și toate să le poie în condică”.

²¹ Pirișul, fără de cel cu care ar avea judecată, să nu vie, că unul singur nu se judecă”.

²² Galus, *Inst.*, IV, 29: *legis actionibus non aliter uti possent quam apud praetorem praesente adversario*.

ții săi „fără voia lui, oricine va fi”. Măsura tindea să asigure aplicarea principiului de mai sus.

q) Ispravnicul revocat avea obligația să predea succesoriului său toată arhiva ispravniciei. Măsura oglindește abuzurile pe care le combătea și constituia un pas spre instituționalizarea instanțelor și dregătorilor; arhiva nu mai era un bun personal al ispravnicului, ci un element al instituției ca atare, legată de stat.

Din alte surse știm de pildă că ispravnicii nu trebuiau să se amestece în justiția orășenească, ci numai în cea ținută²³.

În 1742, C. Mavrocordat este silit să dea circulară către ispravnici, pentru a preciza sensul reformei și a cere energic respectarea principiilor ei. „Doi oameni când vor veni să se judece și-i va hotărâ judecata, întâi să se scrie pricina omului celui ce părăște, apoi... răspunsul celui altu... apoi hotărârea judecării... ca să poată înțelegea Divanul, precum dreptate și strîmbătate... Și... de nu vor vini judecările întipărite după poruncă... le vom trimite rupte cu oameni domnești”²⁴. Iar în anul următor, negăsind nici o temelie în cartea de judecată dată de ispravnicul de Putna în judecata dintre un negustor și un birsan, domnul scrie: „din vreme ce nu știi a face cărți de judecări, iată că cartea ruptă ți-am trimis și formație (= formular, *n.ns.*), în ce chip să urmedzi a face cărți de judecată, și de acum înainte așa că urmedzi, să nu mai scri atîtea basne”²⁵.

Sforțările laudabile ale domnului pentru a asigura succesul reformei rezultă din această circulară din 5 mai 1742 către săteni: „Noi îndestul ne silim pentru odihna norodului și pentru aceasta divanurile noastre pre toate dzilile nu lipsescu, și dumnealor boiarii, osăbit, de altă parte, neconținut judecă”. Existînd ispravnici la ținuturi, nu trebuie să mai vină la divan pentru judecată, făcînd „mai mult cheltuiala decît dobînda voastră”. Nu se judecau la divan decît apelurile, cu mărturia a 2—3 oameni că pe intimat „l-aș îmbiet la divan, și, de n-a voi să vie, atunce l-am aduce noi, căci că noi pe un om sângur nu-l putem judeca”. Cartea trebuia să fie citită în toate satele ținutului și iscălită de preot și vornicel „cum că s-au citit la satul lor”²⁶.

La 15 ianuarie 1742, în Moldova sînt numiți judecători de profesie la ținuturi, ceea ce constituie o cotitură importantă în evoluția justiției feudale. Ei aveau să judece „tot obrazul, ori boiar, orice breaslă ar fi”²⁷. În lipsă de alte dovezi, unii autori tăgăduiesc această inovație²⁸ sau se îndoiesc de ea²⁹. Inovația însă se integrează în linia reformei și fusese aplicată temporar și la nivelul divanului. Paralel cu veliții boieri, din care mulți erau plecați „cu banii steagului”, au funcționat timp de trei luni un

²³ 10 mai 1742, N. Iorga, *Stud. și doc.*, VI, p. 363; se interzice ispravnicului de Tutova să se atingă de tirgoveții din Bîrlad.

²⁴ *Ibid.*, VI, p. 242, nr. 281 (= *Anc. doc. de roum.*, p. 373, nr. 305). Urmează dispoziția privind depunerea jurămîntului, care nu trebuie cerut pentru litigii prea mărunte, nici de la cel ce nu știe nimic despre litigiu.

²⁵ *Ibid.*, p. 294, nr. 592 (= *ibid.*, p. 374, nr. 306). Urmează formularul: „Hristodor nu cerut 546 lei de la Stancul Bârsan, de 9 ani, ce dzise că l-au dat, însă cu Eni la Izvoară, și Stancul tăgădueste. Hristodor au dzis că va dovedi cu marturii”.

²⁶ *Ibid.*, p. 226, nr. 134 (= *ibid.*, p. 374—375, nr. 307).

²⁷ *Ibid.*, VI, p. 226, nr. 132.

²⁸ A. V. Gîdel, *Contribuțiuni pentru istoria socială a țărînimii*, p. 109, n. 4, aprobat cu o motivare nuanțată de I. C. Filitti și D. I. Suchianu, *Contrib. la istoria justiției penale*, p. 5.

²⁹ Gh. Ungureanu, *Justiția în Moldova*, p. 8.

Ioan Neculce³⁰, dar măsura a îndăpșus pe boieri și domnul a revenit asupra ei.

Din copia cronicii lui I. Neculce pe care o avea post. Hurmuzaki³¹, știm că pecetea domnească se punea numai pe hotărârile divanului la care participase și domnul. Altfel, hotărârea purta numai semnăturile veliților boieri, ceea ce invedera că actul emana de la ei, nu de la divanul domnesc propriu-zis. Expresia de „veliți boieri” desemna fie pe boieri luați individual, fie divanul în plenul său, dar lucrînd fără domn. În acest sens, condica de venituri ale boierilor din 1776 a lui Gr. Ghica spune: „Toate pricinile de judecată ce se vor căuta și se vor hotărî de veliții boieri ai divanului sau și de la divanul gospod.”³² Sistemul va fi consolidat abia prin *Pravilniceasca condică* (1780), în Țara Românească.

Intuind importanța acestei reforme, I. C. Filitti scria că autorul ei, C. Mavrocordat, „pare a fi acela care a introdus, ca a doua instanță, judecata veliților boieri, adică a unui complet de mai mulți boieri ai divanului, înainte de a recurge la plenul acestui divan, prezidat de domn³³. Trebuie însă insistat asupra faptului că deciziile veliților boieri aveau și ele nevoie de întăritura domnului, iar judecata directă a divanului prezidat de domn putea fi provocată de orice parte interesată, prin aceea că nu se mulțumea cu hotărârea veliților boieri.

§ 2. Urmările reformei

În vechea istoriografie, reforma judecătorească a lui C. Mavrocordat a fost obiectul unor aprecieri contradictorii. În plină reacție antifanariotă, un reprezentant al curentului latinist vedea în această reformă numai o „charta magna a mizieriei române”¹. Dimpotrivă, N. Iorga, atent la aspectele pozitive și înnoitoare ale criticatei perioade fanariote, socotea că *marea reformă* a însemnat „crearea unei noi ordini judecătorești, cu trei mari judecători plătiți, unul dintre ei fiind însuși Neculce”². Între aceste două poziții extreme, V. A. Urechia³ constata judicios că rezultatele obținute

³⁰ Alături de fostul mare postelnic Iordache Dulgheru și fostul mare ban Aristarh Hrisocolou. Vezi *Letopiseșul*, ed. cit., p. 381 și Ioan Canta, *Letopiseșul*, în *Cron. României*, III, ed. 2, 1874, p. 183: „să fie împreună cu veliții boieri la toate trebile, judecățile și sfaturile nelipsiți”. Sever Zotta, publicînd o hotărâre a lui Ion Neculce din 8 ian. 1742 („Ion Nec.”, 1923, p. 135), susține că nu cunoaște decît trei astfel de sentințe; vezi mărturia de judecată din 10 febr. 1742 (N. Iorga, *Stud. și doc.*, VI, p. 258) și procesul-verbal din 2 ian. 1742 („Arhiva genealogică”, I, 1912, p. 182 și urm.). Pentru o eventuală influență bizantină, vezi Valentin Al. Georgescu, *Bilanțul ...*, 1980, p. 146.

³¹ *Cronicele României*, II, ed. 2, 1873, p. 417, nota: „numai cînd vrea judeca domnul singur și alegea judecata, atuncea punea pecetea domnească și iscăleau boierii... nu precum era mal înainte vreme că de se tîmpla niscar i judecăți proaste, se pomenea numele domnului că au judecat, fiind în cărțile pecetea domnească; și domni de une judecăți poate nu știau nimic”. Amintim că potrivit obiceiului, actele domnești erau în principal întărite prin pecete domnească, iar semnătura domnului era înlocuită, în general, prin aceea a marelui vornic, vezi I. Bogdan, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul*, Buc. 1902 și Damian Bogdan, *Diplomatica slavo-română*, Introducere la D.I.R., II, p. 133—139.

³² *Uric.*, XIX, p. 334.

³³ *Vechiul drept penal român* (schiță), București, 1934, p. 68.

¹ G. Missall, *Orig. legislațiunii române*, București, 1865, p. 43.

² *Ist. rom.*, VII, *Reformatorii*, București, 1939, p. 131; vezi supra, n. 30.

³ *Ist. rom.*, I, p. 129.

de C. Mavrocordat fuseseră mai degrabă modeste, deoarece nu reușise să îndrepte nici pe deplin, nici imediat mersul justiției în cele două țări⁴. Documentele vremii confirmă această constatare, dar ea nu duce la o concluzie negativă asupra semnificației istorice a reformei.

a. *Judecata veliților boieri*. Acest aspect al reformei s-a impus cel mai ușor, deși formele în care a fost realizat au rămas multă vreme fluctuante. Colectivul de mari boieri nu ia un nume tehnic (departament) decât sub ocupația rusă din 1768—1774 și în reforma lui Alex. Ipsilanti (veliții boieri), dar la 11 iunie 1754⁵ C. M. Cehan Racoviță în Țara Românească și la 20 februarie 1755 Matei Ghica în Moldova⁶ vorbesc deja de hotărîrea *veliților boieri*, fără ca terminologia să devină curentă. Legătura colectivului de boieri cu divanul nu apare întotdeauna destul de clar, uneori boierii părăsind că primesc însărcinarea de a judeca în cadrul funcției lor⁷, nu ca emanație a divanului. Nu se vede criteriul după care judecă 2, 3, 4 sau 6 boieri⁸. În general, colectivele de 4 și 6 boieri apar ca lucrînd în cadrul divanului. Hotărîrea lor, ca și a altor dregători, tinde să se numească *anafora*, generalizîndu-se mențiunea că judecata se face din porunca domnului⁹ și că hotărîrea definitivă aparține domnului¹⁰. Sînt aspecte tehnice care oglindesc accentuarea puterii domnești, dar și o tendință de instituționalizare (încă feudală) a unei părți din atribuțiile judiciare ale divanului. Pe această cale vor apărea după reformă și departamentele din cele două capitale și de la Craiova, care vor prelua o parte din atribuțiile anterioare ale divanului sau ale anumitor dregători izolați.

b. *Judecătorii județeni și ținutali*. Ispravnicii și-au păstrat pînă la Regulamentul organic atribuțiile judecătorești. Încercarea de a se separa justiția de administrația propriu-zisă, prin numirea unor boieri judecători, specializați, n-a avut un succes deplin. Ea reprezintă însă linia dezvoltării progresive pe care se va merge. În Țara Românească, Alex. Ipsilanti va relua și întări măsura lui C. Mavrocordat, dar va admite în subsidiar ca și ispravnicii să judece mai departe, în măsura timpului liber¹¹. În Moldova, se

⁴ N. Grigoraș, *Reformele*, p. 127, conchide că reforma judiciară a lui Constantin Mavrocordat pare să fi fost primită în general cu interes, dar crede că „a început curînd să fie uitată, iar dispozițiile de aplicare trecute pe planul al doilea”. Autorul dă o bogată ilustrare cazuistică a aplicării reformei în Moldova, cu exemple asupra cărora nu mai este cazul să stăruim în textul nostru.

⁵ D.O.B., p. 99, nr. 55.

⁶ „Cerc. ist.”, X—XII (1934—1936), nr. 1, p. 118—119; v. și 15 nov. 1765 anaforaua veliților boieri confirmată de Grig. Al. Ghica, *Isb. și zap.*, IV/2, p. 128.

⁷ Vezi doc. din 11 mart. 1767, I. Ionașcu, *Doc. bucovreștene*, p. 178.

⁸ Vezi anaforaua din 9 mai 1759 citată în nota următoare și cele din 10 sept. 1754 și 1755 (G. Potra, *Doc. Buc.*, p. 427 și 431, nr. 333 și 338) date de cite doi boieri (un vornic sau un stolnic împreună cu un serdar).

⁹ Ea lipsește din anaforaua din 12 nov. 1745 și din hotărîrea a doi boieri (unul fiind un fost mare armaș) din 9 mai 1759 (care declară că părțile au avut judecată „înaintea noastră”), precum și din hotărîrea din 26 mart. 1767 a unui vistier și a unui vornic (G. Potra, *op. cit.*, p. 377, 445 și 466, nr. 286, 351 și 377). În schimb marele agă Iancu Văcărescu la 11 mart. 1767 (I. Ionașcu, *op. cit.*, p. 178, nr. 114) declară că judecă din porunca domnului.

¹⁰ Ea lipsește din anaforalele din 13 dec. 1742, 12 nov. 1745, 10 febr. 1754, 17 dec. 1764, 8 ian. 1767, 4 iun. 1767, 12 mai 1768 (G. Potra, *op. cit.*, p. 367, 377, 421, 462, 463, 469, 473 și nr. 275, 286, 372, 376, 380, 385 și în anaforaua din 15 iun. 1767 (I. Ionașcu, *op. cit.*, p. 175, nr. 111). Anaforaua din 10 sept. 1754 (G. Potra, *op. cit.*, p. 427, nr. 333) are clauza: „Iar hotărîrea *iprociu* [?]”. Clauza normală apare la 1 dec. 1758, 11 mart. 1759 și 3 aug. 1769 (I. Ionașcu, *op. cit.*, p. 161, 178—179, nr. 97, 114—115) și la 8 oct. 1764 și 18 mart. 1775 (G. Potra, *op. cit.*, p. 461 și 486, nr. 370 și 396).

¹¹ *Prav. cond.*, XV, 1 și 11 (ed. 1957, p. 76 și 80).

întînesc, de asemenea, mereu judecători la ținuturi¹², fără ca ispravnicii să-și piardă competența judiciară.

c. *Salarizarea judecătorilor.* Și această măsură cu caracter înnoitor față de rutina feudală s-a impus cu mari greutăți, ajungându-se într-o primă fază, care se prelungește în plin secol XIX, la cumulusul lefiu cu „veniturile” obținute direct de la împăricinați (havaeturi „legale” și mită). Obiceiurile se păstrau, fiind necesare repetate acte normative care să le interzică fără succes deplin, ca în Moldova prin hrisovul din 1754 al lui Matei Ghica¹³ sau în Țara Românească prin hrisovul din 1775 al lui Alex. Ipsilanti și prin *Pravilniceasca condică*¹⁴. În numeroase culegeri de texte juridice din dreptul bizantin, și în primul rând în *Manualele* lui M. Fotino (1765, 1766, 1777), figurează la loc de cinstă dispozițiile care opresc luarea de mită de la împăricinați, ceea ce dovedește cât de actuală era problema¹⁵.

În Moldova, la 1823, niște împăricinați arată domnului că vor „a mulțumi” pe un înalt judecător și cer să nu-l schimbe, fiind „iubitor de dreptate și după starea noastră mai lesne a-l mulțămi”¹⁶. *Manualul* lui Donici autoriza luarea unui *peșcheș* moderat („puțin lucru care iaste spre mîncare sau băutură”) ¹⁷. Atît de grea era evoluția moravurilor spre o instituționalizare reală a justiției. Totuși principiul salarizării face progrese. În 1768, am văzut că Gr. Ioan Calimah menține noul sistem, iar în Țara Românească el se generalizează sub imperiul reformei lui Alex. Ipsilanti.

d. *Privilegiul boierilor de a fi judecați de domn.* Judecarea boierilor de către judecătorii locali s-a impus foarte greu, dar numărul pricinilor boierești judecate de veliții boieri și apoi de departamentele din capitala țării n-au făcut decît să sporească. Boierii însă continuă să se adreseze direct domnului¹⁸, care sau judeca în divan, sau cerea o anafora pe care o întărea. La 1790¹⁹ Iordachi Cantacuzino contestă legalitatea hotărîrilor instanței care funcționa la Roman sub ocupația austriacă, astfel: „Stare mî boerească, să ceri, și după pravili, și după neștrămuratele obiceiurilor pămîntului nostru, să fie judecată iarăși de persoana de asemenea stare... persoanele acele,

¹² În 1755, la ținuturile Neamț și Vaslui, (*Sur. și izv.*, 25, p. 69 și 77). La 1760, la Hirlău, Dorohoi și Covurlui (N. Iorga, *Stud. și doc.*, V, p. 541; A. St. B., Măn. Cetățuia, VII/9; în 1768, Gr. Ion Calimah rînduiește la toate ținuturile cite 2 boieri judecători, cu leafă (Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 13—14; *Istoria României*, III, p. 389), măsură repetată de Alex. C. Mavrocordat în 1783 (Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 17, n. 1) și de Al. C. Moruzi în 1804, care numește un judecător la Dorohoi, Roman și Tecuci (B.A.R., CXXIII/44; VII/124; CLXIII/219). În 1807 divanul cnejiei Moldovei numește un judecător la Iași (B.A.R., XCVII/181); pentru anii 1824—1825, vezi B.A.R., CDXIX/18; CCLVIII/85; CXI/34.

¹³ *Uric.*, II, p. 282.

¹⁴ Vezi mai jos cap. despre reforma lui Al. Ipsilanti.

¹⁵ *Uric.*, XXII, p. 131. În lumea feudală, împăricinații fugeau numai de judecătorii care luau mită și totuși judecau strîmb; cf. *Lex Ripuaria*, 88 (F. De Coulanges, *La monarchie franque*, p. 319; *I. L.*, gl. 2; *Prav. cond.*, V, 7; II, 4).

¹⁶ *Uric.*, XXII, p. 131: 11 sept. 1823, Zoița și Casandra Potlog, jalobă către domn.

¹⁷ *Manualul juridic*, ed. 1959, p. 29.

¹⁸ 1756 mai 10 în *Sur. și zap.*, XXV, p. 36; 1757 martie 4 în N. Iorga, *Stud. și doc.*, VII, p. 327; 1759 iulie 17 în B.C.I.R., VII, 1928, p. 32; 1765 martie 5 în „I. Nec.” (1925), p. 193; 1766 febr. 6 în L. T. Boga, *Doc. din arh. Bas.* p. 42; 1768 mai 27 în Al. Vitencu, *Vechi doc. mold.*, p. 40; 1776 iulie 16 în *Sur. și izv.*, XXV, p. 67; 1777 martie 17 în „I. Nec.”, 1925, p. 221; 1778 martie 13 în *Sur. și izv.*, VII, p. 258; 1781 aug. 19 în *Sur. și izv.*, XXV, p. 86; 1786 ian. 1, în *Isp. și zap.*, V₃, p. 89; 1787 iunie 30 în *Sur. și izv.*, VII, p. 104; 1789 sept. 28 în *Sur. și izv.*, VII, p. 57; 1791 sept. 10 în *Sur. și izv.*, IX, p. 328; 1793 iulie 9 în L. T. Boga, *op. cit.*, p. 70; 1796 iunie 14, în *Sur. și izv.*, VII, p. 221; 1798 febr. 20 în „I. Nec.” (1925), p. 223; 1799 nov. 26 în L. T. Boga, *op. cit.*, p. 79; 1804 mai 15 la B.A.R., ms. CCXXVI/12; 1805 martie 14, *ibid.*, CCXXVI/16; 1809 iunie 9, *ibid.*, CLX/190 etc.

¹⁹ N. Iorga, *Stud. și doc.*, VII, p. 243, nr. 136.

de o stare cu totul mică și întunecată facu de istovu nelegiuță acia hotărîre... Las de a pomeni că sînt și fără idei, necum cu vreo știință de filosofie și pravili giudecătorești; în pămîntul nostru acești persoane nu s-au putut învrednici ca să fie orânduți de către stăpînire să giudece vreodată măcar doi țărani". Din acest protest s-ar zice că reforma lui C. Mavrocordat n-a existat niciodată. Ceea ce se invocă este judecata *pairilor*, în divan, ea implicînd judecata în fața domnului, prin mecanismul arătat mai sus. Totodată este semnificativ că motivarea privilegiului nu mai este feudală, ci se întemeiază pe o concepție raționalistă (iluministă) despre justiție, admîndu-se ca numai boierii cu cultură filozofică și juridică să judece unele pricini importante.

La 12 aprilie 1827, prin hrisovul sobornicesc smuls lui Ioniță Sandu Sturza, marea boierime obține confirmarea privilegiului de a fi judecată „la cea mai înaltă judecătorie a divanului”²⁰. Hrisovul — socotit de I. C. Filitti și D. I. Suchianu²¹ „mai retrograd decît tot trecutul” — afirma dealtfel că acest principiu al obiceiului pămîntului s-ar fi aplicat totdeauna în pricinile de moșii și de țigani ale boierilor.

Totodată se menținea în general, dar, în fapt, mai ales pentru boieri obiceiul ca părțile să-și aleagă pe unii judecători chiar atunci cînd nu mai era vorba de vechea procedură a jurătorilor, căzută în desuetudine. Această practică era foarte răspîdită în materie de hotărnicie²², dar excepțional și în alte materii²³. Nu este exclus ca practica să fi fost mai frecventă, dar alegerea făcîndu-se verbal, să nu fi rămas dovezi scrise în toate procesele în care fusese aplicată.

e. *Forma scrisă a procedurii*. Practica jalbelor și hotărîrilor verbale continuă, mai ales la țară, la isprăvnicii, și în pricinile mărunte, îndeosebi penale, constituind sursa unor nesfîrșite abuzuri. Domnii iau repetate măsuri pentru a asigura aplicarea noului principiu al reformei²⁴, care rămîne un

²⁰ *Uric.*, II, p. 205. Anaforaua din 12 aprilie 1827, pct. 10: „Judecățile ce vor fi întro boeri... se vor urma numai după vechiul obicei și rîndueala păzită și pină astăzi, la cea mai înaltă judecătorie a divanului, care deapurarea au avut urmarea sa pe temelul pravilelor ce se numesc Vasilica și pe condica politicească... și a pămîntului obicei... Iară pentru celelalte trepte și locuitori a țării vor merge la judecătoriile isprăvnicești care nici într-alt chip nu sînt impuțernicite a da sfîrșit vreunei pricini de moșii...”

²¹ I. C. Filitti și D. I. Suchianu, *Contribuțiuni la istoria justiției penale*, p. 54.

²² I. Răuțescu, B.C.I.R., VIII, p. 30, nr. 5 (= *Anc. doc. de dr. rom.*, p. 317, nr. 264), doc. din 1766; vezi și doc. din 4 febr. 1769, *ibid.*, p. 319—320 (= Caradja, „Rev. ist.”, XII, nr. 7—9) și cel din 25 iun. 1743, *ibid.*, p. 322—326, nr. 268 (= C. C. Giurescu, „Rev. ist.”, I.X, p. 44—45). Pentru Moldova, vezi doc. din martie 1806 (B.A.R. CDXXVIII/99); belzadea D. Mavrocordat cere și domnul aprobă ca hotărnic pe D. Sturza.

²³ 22 iun. 1806 (B.A.R., CCXXI/25); spătarul Iordache Ruset cere și domnul aprobă ca vornicul Lupu Balș să fie judecător într-o pricină de împesurare de moșie.

²⁴ Astfel, în Moldova, Grigore Ioan Calimah, prin hrisovul din 13 aprilie 1768, obligă pe boierii judecători de la ținuturi să dea cărți de judecată scrise „de oricît de mică pricină” (Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 13, notă). Aceasta dovedește existența practicii contrarii. La 23 iun. 1774, instrucțiunile adunării obștești a divanului rezervau două zile pe săptămîna la departamentul de justiție pentru rezolvarea plîngerilor verbale, după obiceiurile locale (L. T. Boga, *A doua ocupație*, p. 19), La 1795, Ponturile lui Mihail Suțu (*Uric.*, IV, p. 55) mențin vechea practică a hotărîrilor verbale, obligînd pe judecători să dea hotărîri scrise numai în pricinii importante: „... și fiind pricină mai mare, să dea și carte de judecată...”. Călătorii străini atestă de asemenea continuarea obiceiului vechi al procedurii verbale. Astfel Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, Neuchâtel, 1781, p. 171 scrie: „Les jugemens sont prononcés de vive voix et rarement écrits”. Rclatarea gen. Bauer (*Mémoires*, p. 77) că în Țara Românească și după introducerea procedurii scrise de către Alex. Ipsilanti s-a practicat procedura nescriasă este valabilă și pentru Moldova. În sfîrșit, la 14 nov. 1830, marele logofăt Cantacuzino, întrebat de Mircovici asupra regulilor de drept cutumiar cu privire la pedepsele pronunțate de departa-

principiu de bază al reformei lui Alex. Ipsilanti, în Țara Românească²⁵.

f. *Ținerea condicilor*. Domnii următori repetă măsurile privind obligativitatea lor, iar Scarlat Calimah în Moldova²⁶ impune și o a treia condică, una din ele fiind rezervată trecerii tuturor pricinilor judecate sau cercetate.

g. *Namesnicii*. Ispravnicii continuă să angajeze înlocuitori care să exercite atribuțiile lor judecătorești, contra plății unor sume de bani recuperate cu dobândă de la împričinați. În Moldova, la 1795, Mihail Suțu interzicea această practică sub pedeapsa *ocnei* și *uliței*²⁷ (trimiterea la ocnă și darea prin târg).

h. *Obligativitatea rezolvării oricărei pricini și accesibilitatea justiției (ușile deschise)*. Repetatele porunci domnești care reamintesc acest principiu sînt o dovadă că înrădăcinarea lui întîmpină greutăți. În Moldova, principiul este impus prin hrisovul din 1754 al lui Matei Ghica, prin ponturile din 18 martie 1795, prin pitacul din 1803 al lui Al. G. Moruzi și prin hrisovul din 1818 al lui Sc. Calimah²⁸. În Țara Românească, el stă la baza reformei lui Al. Ipsilanti și este repetat în numeroase culegeri de drept bizantin și în *Manualele* lui M. Fotino.

i. *Banii de gros*. Ispravnicii nu numai că au continuat să încaseze taxa, dar au și mărit-o, pînă la Regulamentele organice²⁹. Așezămîntul din 1776 al lui Grigore Ghica, în Moldova, prevedea la ținuturi o taxă de 15 bani „cînd se va slobozi vinovatul și datornicul ce se va închide la gros”³⁰. Marii dregători o încasau îndoit. Ea a fost redusă de ponturile citate ale lui Mihail Suțu din 1795.

În concluzie, reforma judecătorească a lui C. Mavrocordat își dovedește caracterul ei înaintat și necesitatea prin înseși dificultățile de aplicare întîmpinate din partea categoriilor sociale retrograde. Toate principiile ei, dezvoltate și amendate, s-au impus pînă la urmă, constituind faza de trecere de la dreptul feudal la cel burghez, care va domina sistemul adoptat de Regulamentele organice. Din întreaga reformă, cu toată încetineala aplicării, aspectul ei judiciar rămîne partea cea mai pozitivă și mai înaintată. Ea mina unul din fundamentele vechiului regim feudal, într-o măsură pe care o intuiau cei care i s-au opus adesea cu o deosebită îndîrjire, dar dinamismul evolutiv pe care îl deschisese se dovedea treptat a fi ireversibil, fără ca justiția perioadei de trecere să înceteze a fi o justiție de clasă: un instrument de dominație politică și de exploatare economică.

mentul criminalicesc, răspunde, între altele, că acest departament prezenta domnului notă chiar și pentru pricini „neînsemnătoare”, dar „la cele mici lua și slovesnoi (verbal) hotărîri” și numai cele „însemnătoare” se făceau anaforale (Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 51).

²⁵ Vezi nota precedentă și, mai jos, capitolul despre reforma lui Al. Ipsilanti.

²⁶ *Uvic.*, I, p. 251, și urm. Regulile de la Alexandru Callimah vovod pentru urmarea fiecărui dregătoriu în slujba sa (fără dată), pct. 6.

²⁷ *Ibid.*, V, p. 56.

²⁸ *Ibid.* II, p. 282; IV, 55 și 215; I, p. 251, pct. 1.

²⁹ *Ibid.*, IV, p. 58.

³⁰ *Ibid.* XIX, p. 355.

Capitolul al II-lea

Perioada destrămării feudalismului.

DOMNUL

Secțiunea I

TRANSFORMĂRILE TRĂSĂTURILOR GENERALE ALE DOMNIEI

§ 1. Privire generală

În general se consideră că la mijlocul secolului al XVIII-lea regimul nobiliar, aflat în criză încă din a doua jumătate a secolului precedent, fusese lichidat. Dispar acum sau se modifică sensibil unele structuri cu semnificație nobiliară (structura și rolul adunărilor de stări, vestigiile de alegere a domnului) care se menținuseră cîtăva vreme după instaurarea regimului fanariot. A fost încheierea unui lung proces evolutiv în cursul căruia în mod nemijlocit avem de-a face cu întărirea puterii domnești, caracteristică noului regim.

Domnii fanarioți — unii din ei români (Racovițeștii, Callimachii-Călmași), alții albanezi împămîntenii, mulți din ei cu ascendențe românești dinspre mamă — erau numiți direct de Poarta otomană. Aceasta le-a permis să exercite, în primul rînd în interesul turcilor, o autoritate întemeiată pe încrederea puterii suzerane. Dar procesul corespundea și unor linii mai adînci ale dezvoltării istorice în general. Domnia consolidată — în Apus absolutismul monarhic — a fost peste tot chemată să joace un important rol obiectiv² în procesul de destrămarea a feudalismului, mai ales sub forma absolutismului luminat, asupra căruia N. Iorga a stăruit cel dintîi.

Nu lipsesc bineînțeles contradicțiile. Nici domnia, nici puterea suzerană nu pot și nu înțeleg a se dispensa de sprijinul boierimii. Statul are feudalismul în urma lui, dar, într-un context care se schimbă insensibil, rămîne tot feudal. Devotamentul fanarioților față de Poartă n-a mai fost necondiționat, ca al Mavrocordaților, și după 1774 au apărut domnii eu simpatii

¹ Iată cum este caracterizată această perioadă în *Istoria României, Compendiu* de Miron Constantinescu, C. Dalcoviciu și Șt. Pascu, ed. 2, 1970, p. 214; „Înnoirile înregistrate în țările române în toate sectoarele de activitate încă pe la mijlocul sec. XVIII, în a doua jumătate a acestui veac, sînt din ce în ce mai vădite... Toate aceste fenomene subminează temelile vechilor relații de producție în domeniul economic”. *Istoria poporului român* de A. Oțetea, I. Popescu-Pușur, I. Nestor, M. Berza și V. Maclu, p. 209, 240 și 135, vorbește de criza feudalismului, încheind perioada în epoca feudală (ed. Italiană, 1971).

² Asupra acestui rol a unei puteri monarhice totuși feudale, vezi, pentru Franța), B. Porchenov, *Les soldesments paysans en France au XVIIe s.*, Introducere, partea II-a și Concluzii.

rusești (ceea ce le putea ușura chiar obținerea tronului), sau, mai rar, cu simpatii austriece sau franceze. Diligența Porții trebuia să fie mereu trează și decapitarea domnilor, ca sancțiune politică de tip otoman, este din plin aplicată unor fanarioți (Gr. Ghica, Hangerli, Mavrogheni).

Domnii fanarioți nu mai erau aleși de boieri nici în măsura în care aceștia mai jucaseră un rol în alegerea domnilor din secolul trecut. Așa-zisa ultimă alegere a lui C. Mavrocordat — semnificativă și persistentă în memoria posterității — ca atare fusese fără conținut real. Iată de ce domnii acestei perioade s-au bucurat de o anumită independență față de starea boierilor. Împrejurările politice au determinat înfrângerea „atotputerniciei boierești pe teren politic”³ și au favorizat întărirea puterii domnești. S-a ajuns, astfel, la o crescândă centralizare a structurilor statului, evidentă, de pildă, în opera de codificare⁴, în împărțirea justiției, în organizarea administrativă a orașelor⁵ și în controlul asupra relațiilor dintre boieri și clăcași.

Desigur, boierimea pămînteană este slăbită mereu prin înlăturarea, în parte, de la dregătoriile încredințate grecilor aduși de diferiții domni. De asemenea, prin dîrza opoziție a țăranilor la agravarea exploatarei. În fine, prin rezistența orașelor împotriva aservirii și prin lupta lor pentru emancipare. Nu se poate însă vorbi de o dezafectare a boierimii. Manolache Drăghici, la mijlocul secolului trecut, diagnostica just raporturile domn-boieri. Poarta otomană continua să se sprijine pe boierime în mod firesc, nu fără s-o utilizeze, la nevoie, și ca o contrapondere față de domnie.

În secolul al XVIII-lea și în primele decenii ale celui următor, turcii au dus o serie de războaie, a căror finanțare s-a răsfrînt în primul rînd asupra țărilor române, cele mai bogate din teritoriile tributare, și adesea direct devastate de desfășurarea operațiilor militare. Fuga țăranilor n-a putut fi combătută sau prevenită decît prin măsuri trecătoare de ușurare a obligațiilor lor fiscale sau agrare, în cadrul unei politici reformiste care nemulțumea totuși majoritatea boierilor. Pe aceștia îi contrariau atît unele măsuri cu caracter social, impuse domniei de propriile ei interese și de jocul echilibrului de forțe, cît și concurența de clasă a elementelor grecești în obținerea dregătoriilor și deci în repartizarea centralizată a unei părți masive din renta feudală *lato sensu*. Boierii își continuau încercările de a paraliza acțiunea domniei prin constantele lor plîngeri la Poartă, din care unele contribuiau la mazilire⁶ și mențineau boierimea la un rol nu totdeauna profund diferit de ceea ce se întîmpla în așa-zisul regim nobiliar.

Boierimea pămînteană luptă nu numai contra boierilor greci, ca în mișcarea de la Iași din 1759, cînd turcii dau dreptate boierilor și obligă pe domn să recheme pe exilați, dar și contra domnului, ca în cazul plîngerii lor contra lui Grigore Ion Calimah, căruia turcii i-au dat dreptate, obligînd pe boieri să i se supună⁷.

În lupta ei, boierimea are, ca principal obiectiv, păstrarea privilegiilor sale feudale, dar formulează diverse deziderate care toate vizează limitarea puterii domnului, învinuit de despotism sau, mai simplu, de tiranie.

³ P. P. Panaltescu, *Dimitrie Cantemir, Viața și opera*, p. 20.

⁴ Val. Al. Georgescu, *Trăsăturile generale și izvoarele Codului Calimah*, în „Studii”, 13, 1960, p. 77.

⁵ Val. Al. Georgescu, *Le régime de la propriété dans les villes roumaines et leur organisation administrative aux XVIIe — XVIIIe siècles — Valachie et Moldavie*, în „Studia Balcanica”, III, *La ville balcanique XVe — XIXe s.*, Sofia (1970), p. 74—78 și autorii citați = *Observații asupra structurii juridice a proprietății orășenești în Țara Românească și în Moldova (1711—1831)*, în „Studii” (1973), 26, p. 255—281.

⁶ *Istoria României*, III, Buc., 1964, p. 446 urm.

⁷ *Ibid.*, p. 447; cf. *infra*.

Constantin Mavrocordat, în Moldova, după arătările lui I. Neculce, a căutat să se înțeleagă cu boierii, dându-le „toate în mâna lor să chivernisească... cum or ști nevoile țării, după vechiul obicei”⁸.

În 1769, când o delegație de boieri merge în Rusia să înmîneze împărătesei Ecaterina a II-a un memoriu sintetizînd aspirațiile Moldovei⁹, primul „pont” cerea ca „la ocîrmuirea țării să fie aristocrația, adică să se aleagă 12 boieri mari din starea întii...”. Din aceștia, șase aveau să cerceteze și să hotărască numai judecățile, toate judecățile urmînd „să se hotărască după dreptate pe pravili”. Este evident că se urmărea limitarea puterii absolute a domnului.

În prefața sa la *Învățătura Ecaterinei II*, tipărită în Iași în 1773¹⁰ (tradusă din grecește, cum a dovedit-o A. Camariano-Cioran, de log. Toma Dimitriu), mitropolitul Gavril Calimah, peste referințele la Platon și Montesquieu, peste elogiul iluminismului din Europa apuseană și al planurilor de codificare ale Ecaterinei, ține să precizeze că boierii trebuie să-și păstreze pronomiile pămîntului, adică privilegiile de stare feudală. Or, păstrarea lor însemna condamnarea oricărei reforme reale și frînarea procesului istoric ce se va dovedi ireversibil.

În 1782, boierii moldoveni se legau prin jurămînt să lupte pentru „dreptățile și pronomiile statului boieresc și a patriei”¹¹. Împotriva lor, C. Moruzi va trebui să păsească la sancțiuni capitale, cînd este descoperită conspirația lui Manole Bogdan și a spătarului Cuza¹².

În 1790, boierii din Țara Românească, cerînd prințului de Coburg reintroducerea rumâniei, o justifică prin tiraniceasca ei desființare de către domnii anteriori¹³.

În 1802, proiectul de republică aristo-democraticească din Moldova, studiat de E. Vîrtosu¹⁴, dovedește dinamismul boierimii și hotărîrea ei de a căuta formule politice în contrast elocvent și cu despotismul luminat și cu realitățile istorice ieșite din încă proaspăta Revoluție franceză. Este prima contestare a însăși instituției domniei, ca atare.

Pe o linie mai puțin „revoluționară”, prin arzul din martie 1821 adresat de boieri către Poartă se cerea alcătuirea de pravile „după care să urmeze cu nestrămutare judecățile” ca să înceteze „întrebunțarea cea rea și voia cea slobodă a Domnilor oblăduitori”¹⁵.

Ceva mai mult, printr-un arzmahzar din 1822, adresat Porții, boierimea moldoveană cerea ca în locul domnului cîrmuirea să fie încredințată unui sfat de boieri, în frunte cu un baș-boier, iar cînd, mai tîrziu, țara va ajunge vreodată „în bună stare”, să se aleagă dintre pămînteni un domn „carele să fie supus pravilelor pămîntului”¹⁶.

⁸ *Ietop. Ț. Mold.*, ed. I. Iordan, 1959² p. 313; 322.

⁹ *Însemnare de ponturi ce s-au dat de deputații Moldovei pentru cerevi ce s-au socotit ca să facă din partea Obștei la Imperatrișă*, în A.R., 1860, ed. II, p. 204.

¹⁰ Vezi I. Bîanu și N. Hodoș, *Bibl. românească veche*, I, nr. 380; pentru autorul traducerii, vezi A. Camariano-Cioran, în „Studii”, V 11 (1958), nr. 2, p. 123—132.

¹¹ *Uric.*, VI, p. 460.

¹² V. mal jos Sect. II, § 1, autonomia judiciară.

¹³ V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, III, 1892, p. 329.

¹⁴ *Napoleon Bonaparte și proiectul unei „Republici aristo-democraticești” în Moldova la 1802*, Buc., 1947².

¹⁵ V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, XIII, p. 103.

¹⁶ *Uric.*, VI, p. 132.

Chiar după încetarea regimului fanariot, în 1825, boierii moldoveni, adresînd o petiție către împăratul Rusiei, cereau limitarea puterilor domnului¹⁷.

Încoul acestor lupte ale boierimii pentru păstrarea privilegiilor sale de clasă și contra arbitrariului puterii domnești se face simțit în convenția de la Akkerman din 7 octombrie 1826 care, în actul separat relativ la țările române, înscrie principiul că domnii nu vor putea aplica boierilor pedepse „nemeritate” și îi vor putea pedepsi numai „după ce vor fi fost judecați conform cu legile și obiceiurile țării”¹⁸. Se repetau în această *chartă* a libertăților boierești garanțiile din hrisovul din 15 iulie 1631, smuls de boieri lui Leon Tomșa și reîntărit în 1668 de fiul său Radu Leon¹⁹.

Politica nobiliară a boierimii își găsește o expresie semnificativă în anaforaua din 9 aprilie 1827²⁰ a boierilor pentru pronomiile Moldovei, pe care Ioniță Sandu Sturza, domnul „cărvunar”, este silit s-o întărească la 10 aprilie. Boierii își asigură privilegiile de clasă maxime, definind în felul următor exercițiul puterii judecătorești:

„10. Judecățile ce vor fi între boieri sau jalobe asupra boierilor, de la cei mai mici în piră de judecați pentru moșii, și alte pricini, se vor urma numai după vechiul obicei, și rîndueala păzită și pînă astăzi, la cea mai înaltă judecătorie a divanului care deapănarea au avut urmarea sa, pe temeiul pravililor ce se numesc Vasilica, și pe condica politicească, care este următoare pravililor, și publicarisită și pe a pămîntului obiceiui, iar unde sau pravila sau obiceiul n-au lămurit, atuncea au prins loc de pravilă, hotărîrea Mitropolitului și a bătrînilor, și a divanului cu glăsuirea domnului”. Formula aceasta trebuie subliniată, fiindcă în realitate răstoarnă, în sens nobiliar, regimul introdus de art. 10—11 din *Codul Calimach*, care traducînd textul de factură occidentală al codului civil austriac (1811) se referea la „prințiipiile dritului firesc” (dreptul natural). Funcția legislativă a domnului devenea o simplă conglăsuire cu mitropolitul, bătrîinii și divanul. Bătrîinii aceștia care primau divanul erau marii boieri, chiar neagreați de domn îndestul pentru a-i numi în divan. Și pentru judecata penală, anaforaua preciza cu grijă că totul se face „înaintea domnului împreună cu mitropolitul, bătrîinii și cu divanul”.

În Țara Românească momentele de afirmare a politicii nobiliare sînt mai puțin marcante, dar în esență nu lipsesc. Opoziția boierilor din ambele țări contra lui C. Mavrocordat este bine cunoscută, ca și conflictul dintre majoritatea boierimii muntene și Ștefan Racoviță (care se termina prin uciderca unor boieri, decapitarea lui Stavarache și mazilirea domnului), sau domnia antiboierească a lui N. Mavrogheni. Opoziția marii boierimi chiar în divan, condusă de marele ban Gr. Brîncoveanu, împotriva lui I. Caragea, trebuie reținută. Anaforaua boierilor pămînteni din 4 octombrie 1763 (întărită la 29 ale lunii) frîna receptarea dreptului bizantin și favoriza obiceiul, fiindcă acesta era în multe probleme fundamentale favorabil intereselor boierilor, în timp ce domnia, în 1764—1766, va păși la pregătirea unui cod de drept receptat care nu va putea intra în vigoare (*Manualele* lui M. Fotino

¹⁷ *Hurm.*, Supl., I, vol. 4, p. 88.

¹⁸ *Acte și documente*, ed. D. A. Sturza și C. Colescu-Vartic, I, p. 314—317.

¹⁹ Vezi Val. Al. Georgescu, *Le chrysobulle valaque du 15 juillet 1631 et sa place parmi les types de «Chartes libertaires»*, în *Album Elemér Médyusz*, Bruxelles, 1976, p. 335-357; cf. „*Rev. de Ist.*”, 29, 1970, p. 1013—1029.

²⁰ *Uria*, II, 1832, p. 195—209 (cf. p. 202—203 și hrisovul sobornicesc din 12 aprilie 1667, în p. 206—212).

din 1765 și 1766; cu o versiune din 1772, la Odesa; cf. B. L. Fonkič, V. V., 40/1979, p. 176—177). În realizarea programului legislativ al lui Al. Ipsilanti, cu renunțarea de a mai sancționa proiectul din 1775—1776 (păstrat sub forma *Manualului* lui M. Fotino din 1777) și înlocuirea lui, după 4 ani, prin *Pravilniceasca condică*, renunțându-se la ideea unei vaste codificări a dreptului receptat, conflictul cu boierimea pămînteană a jucat un rol decisiv, așa cum unul din autori a arătat în toate studiile sale despre *Manualul* citat.

În această luptă care dura de secole, boierii și-au schimbat multe din devizele secundare ale ideologiei lor, urmărind fie să se solidarizeze cu unele interese mai largi ale țării, fie numai să bată monedă din aparenta solidaritate cu astfel de interese. În aceste condiții, politica de rezistență, adesea egoist xenofobă, a boierimii pămîntene a putut, în legătură conjuncturală cu interesele mai largi la care ne referim, să joace și un rol pozitiv.

În perioada noastră trebuie subliniat soborul de la Iași, adunare de stări convocată de mitropolitul Iacob I Putneanul, în ianuarie 1752²¹. Formulările autohtoniste ale adunării sînt din cele mai caracteristice. Apărarea vechilor obiceiuri ale pămîntului (din care făceau parte și privilegiile boierimii și bisericii) împotriva „străinilor” care le calcă este ridicată la rangul de datorie patriotică pentru toți moldovenii.

În Țara Românească, avem anafora citată din 4 octombrie 1763 și întreaga legiuire locală a lui Ștefan Racoviță (1764—1765), culeasă de Mihail Fotino și adăugată în limba greacă la finele *Manualului de legi* din 1765, care n-a mai ajuns să fie sancționat. Aici politica pămînteană dirijată contra grecilor (îndeosebi în materie de căsătorie și deci de moșii) se făcea cu ajutorul unui mare jurist grec și în limba greacă.

Pe aceeași linie, la 30 august 1774, boierii moldoveni, amintind Porții într-o anaforă că Moldova i s-a închinat „din sloboda voință a strămoșilor noștri”, reclamau păstrarea autonomiei țării și numirea de domni pe viață²².

Un arz asemănător, tinzînd la statornicirea domniei pe viață, a adresat boierimea munteană Porții în 1793, înainte de sosirea la București a noului domn — Alexandru Moruzi²³.

Nestatornicia domniilor ajunsese o calamitate pentru Principate. Ea leza atît interesele domnilor, care nu-și puteau scoate sumele investite pentru dobîndirea domniei, înainte de a fi maziliți, cît și pe boieri, expuși la extorcările practicate de domni fie prin „împrumuturi”, fie prin cedarea forțată a unor venituri fiscale, cedate cu preț ferm, dar plătit anticipat. Instabilitatea domniei, care determină pe domni să stea tot timpul cu bagajele făcute²⁴, era recunoscută chiar de turci că „prăpădește țara”²⁵.

De aceea, în condițiile create de victoria Rusiei, boierii, profitînd de destrămarea lentă a Imperiului otoman, au obținut ca hatîșeriful din 1774 să interzică mazilirea fără vină a domnilor, iar hatîșeriful din 1802 a fixat durata domniei la 7 ani. Nici Poarta otomană însă nu dezarma, cum s-a dovedit cu prilejul numirii domnilor din 1805, și la 1819, prin elaborarea regulamentului care limita la 4 familii fanariote fidele monopolul tronurilor

²¹ V. N. Grigoraș, *Mitropolitul Iacob I Putneanu*, în „Mitropolia Sucevei și Moldovei” 1958, nr. 9—10.

²² *Uric.*, VI, p. 422.

²³ N. Iorga, *Viața unui mitropolit*, în „Conv. lit.”, 1901, p. 1117—1120.

²⁴ J. L. Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, p. 205, arată că domnul se servește la masă cu veselă deteriorată fiindcă toate lucrurile de preț sînt împachetate, gata oricînd de plecare.

²⁵ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 701, firmanul către Matei Ghica din 22 iunie 1754: „desele schimbări ale domnilor... prăpădesc țara”.

... în această luptă a boierimii contra atotputerniciei domnului, din documentele emanate de la boieri aflăm atât abuzurile practicate de domn pentru a salva aparențele unui consens al sfatului domnesc cu soluțiile lui judiciare, cât și slăbiciunile boierilor, care oficial și solemn apărau autonomia țării, iar practic o subminau prin apelurile repetate la puterea suzerană în probleme interne.

Astfel, arzmahzarul din 1822 adresat Porții de boierimea moldoveană cuprinde un adevărat rechizitoriu împotriva domniei, așa cum a fost exercitată sub regimul fanariot. Se denunță, între altele, sistemul domnilor fanarioți care forțau divanul „să iscălească și fără voie anaforalele”²⁷.

Același document însă dezvăluie și servilismul clasei boierești care se plîngea Porții că domnii fanarioți îi opreau și-i osîndeau pe „aceia care gîndeau să îndrăznească a face... sau să alerge la limanul înaltului Devlet”²⁸.

Pe măsură ce ne apropiem de sfîrșitul perioadei studiate, contradicțiile neantagoniste, dar grave, dintre domni și boierime se încadrează în vastul proces de „modernizare”, de europenizare a societății și a statului. Revendicările liberal-reformiste — de care ne vom ocupa în paragrafele finale ale capitolului — iau treptat o factură de constituționalism burghez, pe care boierii sau îl înțeleg în sens nobiliar sau îl interpretează pe linia unei monarhii limitate, ceea ce însemna o notabilă scădere a puterii domnești.

§ 2. Transformările de structură privind originea puterii domnești

a. „Mila lui Dumnezeu” Doctrina statului feudal rămăsese neschimbată în ce privește originea divină și întinderea puterilor domnului. Totuși, pentru a defini pe domn nu se mai folosește termenul de *αυτοκράτωρ*, ci cel de *αυθεντης* sau de *ηγμεών*.

Poarta permitea domnilor fanarioți să etaleze în formulele lor de cancelarie: „mila lui Dumnezeu”, și ideea de „strămoșesc scaun”, dar nu lipsesc actele oficiale în care domnul declara sursa politică imediată a puterii lui: voința suzeranului otoman¹.

Iluminismul, care, în această perioadă, înflorea în apusul Europei și care pătrunsese și la noi, nu a determinat o schimbare în concepția fundamentală despre stat. Despotismul luminat, care se răspîndește în Europa mai ales între 1750 și 1850 și care constă în păstrarea absolutismului monarhic lăsașat de fundamentul teologic al dreptului divin², la noi nu s-a afirmat

²⁰ A. Oțetea, în „Studii”, 12 (1959), nr. 3, p. 111—121; cf. comunicarea lui B. Sfyrogiannis în congresul AISSEE de la Sofia (1966): *Un „Kanun-Namè sui diritti di famiglia fanariote nell'amministrazione dell'Impero ottomano*, și lămuririle din R.E.S.E.E., 5 (1967), p. 589—90.

²⁷ *Uric.*, VI, p. 129.

²⁸ *Ibid.*

¹ V. A. Urechlă, *op. cit.*, I, p. 428; M. Suțu, nu în titulatura sa, ci în textul cărții domnești în 22 aug. 1785, arată îndoita sursă a puterii sale, păstrînd primatul celei divine: „pentru că locuitorii țării acesteia ce ni s-au încredințat de la milostivul D-zeu și de la puternicul Aplin...”. Pentru începutul acestei practici în sec. al XVI-lea, continuată în sec. al XVII-lea, și deocamdată în afara titlaturii și după clauza „din mila lui D-zeu și”, v. vol. I, p. 52, n. 24. Exemplule din sec. al XVIII-lea pot fi înmulțite, mai ales în afara documentelor interne oficiale.

² K. Louso, *Absolutisme, Droit divin, Despotisme éclairé*, în *Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte*, Band 16, 1958, p. 93—106.

...ormele lui pregnant, crasice, cun Apus, din Austria și chiar din Rusia. La aceasta a contribuit, în mare măsură, nu atât diferența de cultură față de cea apuseană, care îngreuna înlocuirea fazei teocratice cu una filozofică, dar mai ales împrejurările specifice în care evoluau statele feudale românești, aflate în raporturi de vasalitate față de puterea otomană. La tendința permanentă a acestei puteri de a transforma statele noastre în vilaele turcești, țările române au opus, între alte mijloace de apărare, și diferența de religie. Prăpastia morală dintre turci și români era adâncită și oficial proclamată de *Pravila aleasă*, care în cap. 184 declara că nu pot merge împreună credincioșii cu necredincioșii (termen cu care desemnează pe turci), „cum nu poate să se împreune nici lumina cu întunericul”. Menținerea concepției teocratice la temelia statului era favorizată și de sentimentul religios, care era o realitate psihică atât în clasa feudală (dovadă, numeroasele dării făcute de domni și de boieri către mănăstiri și cler), cât și în popor (mulți răzeși preferă să piardă procesele, decât să accepte cărțile de blestem, deși puteau să le câștige ușor, pretențiile fiind lipsite de orice altă dovadă). Expresia cea mai caracteristică a acestei concepții se găsește în marele hrisov din 15 iulie 1764 al lui Gr. Ghica³, domnul Moldovei, în prefața lui Al. Ipsilanti la *Pravilniceasca condică* și chiar în proiectele de hrisoave redactate de M. Fotino pentru eventuala întărire a *Manualelor* sale de legi din 1765 și 1766.

Menținerea bazei teocratice a statului în perioada 1750—1832 apare în o serie de fapte caracteristice:

b. *Ungerea domnilor*, care după învestitura laică, le împrumută harul, adică puterea spirituală, personală, indivizibilă, netransmisibilă, s-a continuat în tot sec. al XVIII-lea⁴ și în sec. al XIX-lea⁵. Ungerea oglindea alianța dintre biserică și statul feudal și puternicul sprijin ideologic pe care exploatarea de clasă îl găsea în religia oficială, ai cărei reprezentanți erau direct asociați la această exploatare. Totuși, alianța între biserică și stat introducea unele contradicții în cadrul ideologiei feudale. Îndeosebi, formele idealizante ale justiției, predicate de biserică, deveneau un fundal critic, destul de stingheritor, pentru structura abuzivă a regimului feudal, atunci când, comparându-le cu realitatea din jur, conștiința maselor găsea în ele un ferment de progres sau de luptă.

c. *Titulatura* domnului este reprodusă în toate documentele vremii, și în ea se păstrează formulele care afirmă originea divină a puterii domnești: „din mila lui Dumnezeu, domnul...”.

Manualul juridic al lui Mihail Fotino, din 1765, în care apar multe din ideile progresiste ale vremii, păstrează, în proiectul de hrisov care-l însoțea și care era redactat de același învățat jurisconsult, următoarele cuvinte din partea domnului Ștefan Mihail Racoviță: „...o bună îndrumare și orîn-

³ *Uric.*, I, ed. 2, p. 312 urm. Vezi Val. Al. Georgescu, *Cîteva contribuții*, în „Studii”, 18 (1965), p. 56—68.

⁴ *Condica* lui Gheorgachi atestă, pentru anul 1762, ungerea cu mir a domnului de către mitropolit; v. Dan Simonescu, *Literatura română de ceremonial*, p. 267. Pentru anul 1782, Wenzel von Brognard, *Statistische Ausarbeitung über die Moldau*, Wien, 1782, trad. ms. la Inst. de istorie „N. Iorga”, confirmă că domnul era, ca și în timpul lui D. Cantemir, mirul de patriarhul de la Constantinopol. Vezi descrierea largă a ceremoniei la D. Fotino, III, 1859, p. 244—245.

⁵ „Albina românească”, nr. 75 din 30 aug. 1834, în descrierea înscăunării domnului Moldovei, arată că după depunerea jurământului, domnul „a primit sfința ungere de la mitropolit”; pt. ungerea lui Mihail Suțu, uns de mitropolitul Veniamin (1819), v. V. A. Urechlă, *op. cit.*, XII, p. 510.

dueală (*εις καλήν διοίκησιν και εύκομίαν*) a domniei *pe care am primit-o de la Dumnezeu...*⁶.

d. *Caracterul harismatic.* Puterea domnului își păstrează caracterul harismatic și personal. De aceea valabilitatea hrisoavelor domnești, chiar atunci când au un caracter normativ, continuă să fie limitată la durata domniei celui care le-a emis⁷, condamnarea la moarte nu se mai execută după mazilirea domnului care a pronunțat-o⁸, iar hotărârile pronunțate de domn nu se bucurau de autoritatea de lucru judecat. Totuși, o tendință de recunoaștere a valabilității unui act judiciar făcut de un domn chiar după mazilirea lui se observă de la o vreme, ca într-un semnificativ document din 1768⁹. Domnul (Grigore Al. Ghica), prin țidulă, poruncise să se judece „de iznoavă” o pricină, de către mitropolit și veliții boieri. Întimplându-se mazilirea domnului, boierii au ezitat să mai judece. Cu oarecare întârziere, totuși, au cercetat și judecat, înaintînd anaforaua din 27 mai 1768. La 15 iulie 1768, domnul cel nou, Grigore Ioan Calimah, chemînd din nou părțile la divan, a întărit anaforaua, recunoscînd astfel o continuitate între două domnii succesive, simptom al procesului de instituționalizare.

Simptome de instituționalizare a domniei în legătură cu autoritatea lucrului judecat încep să transpară în documente în această perioadă. Astfel, în 1752, domnul, deși admite în principiu jaloba „de iznoavă”, constată că prin ea se cere „giudecata peste giudecată”¹⁰.

Semnificativă în această privință este și încercarea în Țara Românească, în 1803, a lui Const. Alex. Ipsilanti, care cere mitropolitului și divanului să elaboreze o dispoziție normativă pentru pedepsirea celui care repetă, cu răutate, la infinit procesele¹¹.

e. *Contractul feudal*, ca sursă secundară a puterii judecătorești, se menține și în această perioadă. Când vine un domn nou, boierimea, ca și țara întreagă, se închină¹². Domnul continuă să pretindă boierilor credință, pe baza jurămîntului pe care îl prestează aceștia la înscăunare. De aceea, cei care îl trădează sînt vinovați atît față de țară, cît și față de el¹³. Domnul, dealtfel, ca în plin regim feudal, este vasal față de sultan și are, la rîndul său, vasalii lui, lucru pe care firmanele îl reamintesc¹⁴. Parant, în 1798, constată același lucru, prezentîndu-l caricatural: „domnul este totodată sclav și despot. El are la Constantinopol tot atîți stăpîni pe cîți supuși are la Iași”¹⁵.

Contractul feudal ca sursă a puterii judiciare a domnului este permanent afirmat de boierime care, și după reforma lui C. Mavrocordat, continuă să se adreseze direct domnului și refuză să meargă la ispravnici pentru judecarea pricinilor lor.

⁶ Ms. gr. 20 al B.A.R., v. C. Litzica, *Catalogul manuscrisurilor grecești*, București, (1909), p. 135, 137; cf. hrisovul introductiv al *Codului Calimah*, ed. 1959, p. 44—45.

⁷ Val. Al. Georgescu, *Trăsăturile generale și izvoarele Codului Calimah*, în „Studii”, 13 (1960), nr. 4, p. 76.

⁸ V. A. Urechlă, *Ist. rom.*, VII, p. 346, anaforaua din 16 aug. 1796.

⁹ Al. Vitencu, *Vechi documente moldovenești*, p. 40—47.

¹⁰ 12 august 1752, *Sur. și izv.*, IX, p. 235.

¹¹ V. A. Urechlă, *Ist. rom.*, VIII, p. 535.

¹² Andreas Wolf, *Beiträge*, Sibiu, 1805, p. 96.

¹³ Vezi în Secțiunea a II-a a acestui capitol, consecințele acestui principiu.

¹⁴ Firmanul din 30 dec. 1754 (*Cronica Ghiculeștilor*, ed. cit., p. 713), după ce reamintește domnului că l-a „încredințat povara domniei”, se adresează boierilor cu îndemnul să asculte *non supponere poruncelle sale*.

¹⁵ Hurm., Dupl. I/3, p. 513—526.

§ 3. Transformările caracterului absolut al puterii domnești

Caracterul absolut se menține și în această perioadă, suferind însă presiuni din partea unor forțe contradictorii. Pe de o parte, puterea domnească are tendința să se întărească, cu cât clasa feudală slăbește și forțe sociale noi (negustorii, și în general târgoveții, boierii mijlocii și mici) apar și servesc domnului ca o contrapondere față de marea boierime. Pe de altă parte, puterea domnească întâlnește o rezistență în noile ideologii iluministe de factură liberală care se dezvoltă local sau pătrund în țările române pe căi atât culturale, cât și politice (ca de ex. unirea bisericii transilvănene cu Roma). Trebuie însă notat că rolul acestui curent este redus din cauză că formulele de „absolutism luminat” din Europa occidentală, din Rusia și Austria găsesc în Principate un teren propice de dezvoltare, reducând dinamismul ideologiei iluministe de factură liberal-progresistă. În acest context istoric, puterea domnului a izbutit să nu-și schimbe structura ei generală, pînă la Regulamentul organic, care îi aduce unele modificări esențiale.

În tot acest timp (1750—1832), puterea domnească își păstrează caracterul absolut, în sensul lipsei unui organ superior de control. Dar ca și în perioada precedentă, caracterul absolut al puterii monarhice implică anumite limite, nu numai politice, dar și juridice și morale, care se păstrează. Unele din ele se poate spune chiar că se accentuează. În această privință, este interesant să amintim un pasaj din lucrarea lui Manolache Drăghici¹ privitor la sec. XV—XVI, care este valabil și pentru sec. al XVIII-lea: „Această măsură însă de a conlucra domnul cu boerii la toate pricinile atingătoare de stat, nu că ave în sine un înțeles privitoriu cătră îngrădirea puterii domnești, pentru că voința domnului era absolută, decît el însuși chema sfatul boerilor acelor ispițiți și cu priință pentru patrie ca să se apropie printr-înșii mai mult de cele ce dorea și țara...”.

În proiectele sale de cod (1765, 1766, 1775/7), M. Fotino aplica domnului formula prin care în Basilicale era definită puterea absolută a guvernatorului de provincie: I, 5 par. 7, ἀπόλυτον ἐξουσίαν καὶ σερπεσιτέτι (Bas. 6, 1, 16: μεῖζον κράτος = imperium maius). Această formulă nu mai revine în anteproiectul abandonat al Legiuirii Caragea².

Limitele juridice ale puterii domnești sînt: obiceiul și pravila. Semnificația lor fiind strîns legată de judecata domnească, va fi expusă pe larg în paragraful 4 care urmează.

Limitele politice sînt: a) menținerea coeziunii sociale bazate pe interesul de clasă, coeziune care stă la temelia statului feudal, strîns legată de teama permanentă ca reacțiile violente ale maselor populare să nu sfârșim această temelie; b) respectarea drepturilor puterii suzerane în funcție de conjunctură; c) limitele rezultate din existența unor adunări de stări a căror funcționare a apărut destul de vie în perioada anterioară, vor fi reduse prin transformarea acestor adunări într-un sfat de obște oligarhic, alcătuit numai din mari boieri, și supus destul de mult injoncțiunilor domniei (vezi mai jos cap. V).

¹ *Istoria Moldovei*, vol. I, p. 100.

² Vezi Val. Al. Georgescu, *L'idée impériale byz. et la structuration du pouvoir princier en Valachie de 1765 à 1818*, în *Ετήσιον Festschrift für Pan. I. Zepos*, Atena, 1, 1973. Pentru textul citat vezi Bas. éd. Holmb. (6, 1, 38 și 6, 2, 10 = D.1, 6, 8 și 1, 18, 4; cf. Pan. I. Zepos, ed. Νομικὸν Πρόχειρον a lui Fotino, Atena, 1959.

LIMITES MONARHICE, CUM ÎN A DEFINIT CANTEMIR: a) conștiința domnului și b) teama de o forță supranaturală, mistică, o providență divină⁸.

§ 4. Obiceiul, dreptul domnesc și raporturile lui cu pravila

a. *Obiceiul și pravila.* Obiceiul intră într-o nouă fază de descompunere, care n-a exclus, în multe sectoare ale vieții juridice, o afirmare puternică a dreptului cutumiar. Această contradicție reală a făcut ca mulți istorici să nu distingă bine valoarea relativă a celor două structuri și nici tendința adâncă a dezvoltării istorice.

Vechea idee feudală că obiceiul este un sistem original, obligator prin el însuși, independent de *pravilă*¹, tinde să dispară. Manifestările sporadice ale vechii idei în unele cărți de judecată sau în sursele narative nu mai pot contrabalansa poziția dominantă a dreptului scris, încorporat în *pravilă*, ca drept suprem, general și organic, al statului. Vechea idee se mai manifestă încă atunci când numeroase soluții judiciare sînt motivate printr-un principiu al obiceiului, care concorda cu *pravila*. Juxtapunerea se făcea ca și cînd nici unul din cele două sisteme n-ar fi fost superior celuilalt, dar fiecare ar fi avut destulă individualitate, pentru ca prin unirea lor să constituie fundamentul de drept cel mai larg și sigur pentru o sentință judecătorească. M. Fotino va folosi din plin acest criteriu al concordanței, îndeosebi în cartea a IV-a a *Manualului* din 1777². În general însă, *pravila* își afirmă continuu superioritatea și își lărgeste sfera de acțiune, urmată de dreptul legiferat al statului moldovenesc sau muntenesc, și tot mai mult îmbinată cu acest drept nou. Din îmbinarea lor, pe măsură ce se vor impune noile forme de codificare, adăugîndu-se într-o vastă sinteză și un anumit aport consuetudinar, va ieși dreptul național al statului burghez al sec. al XIX-lea.

Supremația dreptului scris se va realiza prin ideea că însăși valoarea obligatorie a obiceiului decurge din principiile *pravilei*, fiind voită de aceasta³. Obiceiul devine o *lege nescrisă*, dar și legea este prezentată uneori, ca un obicei scris. În Protheoria la cartea a IV-a a *Manualului* din 1777, M. Fotino enunță pregnant această echivalență deja concepută de gîndirea greacă antică⁴. Această construcție, care face din obicei un fel de formă delegată a legii, nu expresia legislativă a unui consens popular, explică de cum înainte chiar efectele abrogative ale unui obicei *contra legem*: „și înfrînta *pravilă* zice că obiceiul țării iaste cap de *pravilă*”⁵.

⁸ *Descrierea Moldovei*, ed. cit., p. 250: Fiecare se pedepsește de către mai marele său: episcopul de mitropolit, mitropolitul de domn, domnul de cugetul său și de Dumnezeu, are folosescite citeodată pe sultan drept unequaltă pentru a îndrepta sau a pedepsi pe domn”.

¹ Vezi Val. Al. Georgescu, *Le rôle de la théorie romano-byzantine de la coutume dans le développement du droit féodal roumain*, în *Mélanges Ph. Meylan*, II, Lausanne, 1963, p. 61—87; *Ibidem*, *La place de la coutume...*, în *R.R.H.*, 6 (1967), p. 559—561.

² Vezi Val. Al. Georgescu, în *R.E.S.E.E.*, 5/1967, p. 154, 51; 156, 11; 157, 44; 61, 6.

³ Vezi *Le rôle de la théorie romano-byzantine*, cit., p. 80—81. Principiul sta la baza teoriei romane postclasice și bizantine a obiceiului. Este adoptat de M. Fotino în toate proiectele de cod și enunțat cu citate savante (inclusiv din Heineccius) în *anaforaua* din nov. 1819 despre obiceiurile pămîntului și în *hrisovul* și *anaforaua* boierilor moldoveni din aprilie 1827, *ibidem* mai sus.

⁴ Vezi Val. Al. Georgescu, *Protimisul în „Manualele de legi”*, în *S.M.I.M.*, V (1962), p. 300.

⁵ Vezi Val. Al. Georgescu, *Preemfiunea*, p. 114, 143.

Ideea romană postclasică, dar cu rădăcini în filozofia elină, potrivit căreia forța obligatorie a obiceiului deriva din caracterul lui de imitare a legii, este încă o manifestare de declin a sistemului cutumiar. Același declin se oglindește în practica tot mai largă a cenzurii obiceiurilor *rele, nefolositoare, neraționale, etc.*⁶. Introducerea noțiunii de obicei *aprobat* sau *aprobăluit* (*consuetudo laudabilis*) sau de obicei confirmat minează din interior sistemul obișnuielnic, supunându-l „arbitrariului” domniei, ca organ legislativ. Cu M. Fotino, criteriul umanității (al filantropiei), cunoscut din dreptul ptolemaic și bizantin, în alte domenii, este introdus ca o originală metodă de salvare a unor obiceiuri vechi, neconcordante cu principiile pravilei⁷. Opera de colectare și de relativă redactare a obiceiurilor, ajungându-se chiar la organizarea unei logofeții a obiceiurilor, servea politica de *cenzură și aprobăluire* a lor⁸, adică procesul de sclerizare a obiceiului. Acesta din urmă își pierde spontaneitatea și forța creatoare, încetînd, pentru viitor, de a fi propriu-zis o sursă productivă de drept. La 1765 și 1766 în proiectele sale de cod, M. Fotino enunță fără ezitare principiul supremației dreptului scris față de cel ne scris (vezi mai departe).

Rolul deosebit de important al obiceiului se manifestă prin aceea că multe reguli străvechi se aplică obișnuielnic, fără ca prin originea lor istorică să fie cu adevărat cutumiare. Se adaugă faptul că în lipsă de constituție scrisă de tip burghez, legile fundamentale ale statului feudal (structura de stări, monopolul funciar, privilegiile) sînt obișnuielnice. O serie de instituții necunoscute pravilei bizantine rămîn, în lipsă de codificări exhaustive, supuse obiceiului. Pe de altă parte, pravila, cu vastele ei dimensiuni și cu originea străveche, istoricește străină și în parte depășită, nu funcționează ca o lege nouă, bine adaptată exigențelor actuale și locale, și nu poate fi ținută în pas cu ele. Pentru a fi efectiv aplicabilă, pravila trebuia să fie curățită de ceea ce era desuet, străin sau prea diferit de dreptul local. Practic, aceasta revenea la a menține în vigoare numeroase obiceiuri contrare pravilei. Dreptul domnului, ca organ legislativ, de a modifica pravila bizantină, inclusiv neararelele împăraților, era neîndoielnic pentru M. Fotino.

În a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, lupta între obicei și pravila bizantină se ascute și ia chiar forme grave, dramatice. Ea este oglindită în nenumărate cărți de judecată, în prefețele bine cunoscute ale tuturor codurilor, începînd cu *Manualul* din 1765 al lui Fotino (proiect nesancționat al unui cod) și cu *Pravilnicasca condică* (1780), și terminînd cu actele de întărire a Codului penal al Moldovei (1826) și cu anaforaua sobornicească din 9 apr. 1827. Aceeași condamnare a receptării bizantine și a obiceiului se regăsește în proiectele de reformă publicate de Vlad Georgescu și analizate mai departe. Sînt obiceiuri „rele”, „nefolositoare țării”¹⁰, combătute de domnie, prin cenzură, codificări noi sau prin lărgirea receptării bizantine.

⁶ Vezi *Le rôle de la théorie romano-byzantine*, cit., p. 79—80; *La place de la coutume*, cit., p. 564—566.

⁷ Vezi Val. Al. Georgescu, *L'oeuvre juridique de M. Fotino*, în R.E.S.E.E., 5 (1967), p. 156 și *passim*; idem, *Continuitate elenistico-romană*, în „Studii clasice”, XI (1969), p. 215—216.

⁸ *Manualul juridic al lui Andronache Donici*, ediție critică, p. 28 (*Bas.* 2, 1, 52): obiceiul „ca o pravilă se păzește, însă aprobăluit”.

⁹ Fotino, în cartea a IV-a a *Manualului* său din 1777, înglobează trimirra (tlersajul succesoral) printre instituțiile cutumiare, deși originea ei bizantină nu face îndoielă și rezultă din chiar textul lui Fotino. Adevărul este că pe Fotino îl izbeau dezvoltările cutumiare ale instituției.

¹⁰ Cartea sobornicească din 1752 în Moldova (C. Erbilceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei*, p. 24—26) cere ca obiceiul să fie „bun și de folosul țării”. M. Fotino rela aceste

Sînt obiceiuri intolerabile combătute de masele populare, mai ales în materie fiscală, unde se impune domnilor *legarea prin blestem* împotriva unor astfel de practici excesive. Boierii rămîn legați de obiceiurile fundamentale din care derivă pronomiile lor. Masele populare, în materie agrară, rămîn legate de obiceiurile mai vechi. Legea feudală nouă este totdeauna suspectă prin sarcinile pe care le aduce, în timp ce obiceiul, chiar impus de feudali, cristaliza un nivel de exploatare acum depășit, și deci mai tolerabil decît cel introdus de un obicei sau o lege nouă¹¹. Rezerva aproape obsedantă față de obiceiurile noi încă mai este caracteristică pentru toate categoriile sociale. Ion Neculce o împărtășește și o exprimă în formule pregnante. Și puterea suzerană, în numeroase firmane, seneduri și hatihumaiumuri, se referă constant la obiceiuri și cere domnilor respectarea lor¹². Preocupată să-și perceapă haraciul, prestațiile, darurile și bacșișurile fabuloase, Poarta înțelegea că orice poziție retrogradă și imobilistă presupune menajarea „ordinei” existente.

Situația aceasta complexă face cu neputință afirmarea rigidă a vreunui principiu de rezolvare a conflictului dintre obicei și legi. Îndeosebi C. A. Sulber¹³ a crezut că poate face apel la noțiunile burgheze de drept comun (general) și drept subsidiar, susținînd că în această perioadă obiceiul din drept comun devine un drept subsidiar. Constatarea este adevărată numai ca o tendință și sub rezerva derogărilor amintite. Dacă la 1765 și 1766 M. Fotino va declara: „Legile scrise au precădere față de cele nescrise” (II, 16) sau: „În pricinile pentru care nu glăsuiește legea, trebuie să se păzească obiceiul locului, care are putere de lege și se păzește în loc de lege” (II, 3), în schimb cartea a IV-a a *Manualului* din 1777 (= *Condica obiceiurilor* din 1775—1776 a lui Al. Ipsilanti) consacra obiceiul *contra legem*¹⁴, iar la 4 octombrie 1763, divanul Țării Românești nu ezitase să înlătore prescripția bizantină de 10 ani (Armenopol) în materie de protimisis, în favoarea prescripției consuetudinare fără termen fix. De asemenea, în 1797¹⁵ se mențin în materie de dotă obiceiuri contrare pravilei, a cărei receptare, deci, obiceiul o bara prin această constantă aplicare. În schimb și la 1715 și la 1769, principiul că sînt valabile numai obiceiurile *secundum* și *praeter legem* este afirmat cu deosebită claritate¹⁶.

ondii tradiționale în doctrina bizantină. Ideea de obicei rău, nefolositor domină și cele două nezăminte agrare ale lui C. Mavrocordat din 1746 și 1749.

¹¹ Vezi Val. Al. Georgescu, *Preemfiunea*, p. 276, n. 23.

¹² Vezi firmanele și hatihumaiumurile sau senedurile din 1774, 1783, 1802, 1805 etc. În 1803, hatihumaiumul prevedea că „moșile boierilor... nu vor fi supuse la dare, ci fiecare în el se vor bucura de foloasele lor după obiceiul pămîntului”. Iar firmanul Porții din 1822, între C. Negri, cerea țărănilor să-și achite obligațiile față de boieri „după vechiul obicei și după nezămintul ce s-au urmat în țară, fără nici o împotrivire” (B.A.R., ms. rom. 3256, *ronica I*, Dirzeanu, p. 79v, cit. în *Ist. Rom.*, III, p. 908).

¹³ *Basiliques et coutume roumaine*, în „Bul. de la Sect. hist.” Academia Română, 26 (1945), nr. 1, p. 54—138; cf. Val. Georgescu, *Le rôle de la théorie romano-byzantine*, cit., p. 86.

¹⁴ Obiceiul *contra legem* era destul de clar consacrat în cazuri de speță de Pravilele din 546 și 1652, dar textele respective veneau din opera lui Farinacclus (gl. 56 zac. 2 și 3 din *arta rom. de lnu.*: cel ce calcă pravila, dacă urmează obiceiul „nu se va certa nice cum”, decătorul „gludecă citeodată și împotriva pravilei pentru acest obiceiul a locului”).

¹⁵ I. C. Filitti, *Arhiva Cantacuzino*, p. 188, nr. 6 (1 mai 1797).

¹⁶ „Pentru cealaltă ca nu le scriu pravilele” au valoare obiceiurile (Cartea de judecată n. 1713 a lui N. Mavrocordat în Moldova; vezi D. Stănescu, *Viața religioasă la români*, p. 207—208, tat. de Val. Georgescu, *Cîteva contribuții*, p. 50—53. „Drept aceea atîta obiceiurile vîntului cite nu se împotrivesc pravilelor, cît și pravilele... să se alătoreze cu obiceiurile vîntului... să se alcătuiască în scris”, vezi „Încemnare de ponturi” din 1769, în A.R., 1860,

În aceste condiții, obiceiul continuă să fie într-o măsură mult mai redusă și din ce în ce mai nuanțată o limită a puterii domnești. El și-a pierdut mult din spontaneitatea pe care o avea când voința clasei dominante nu se manifesta direct și oficial pe cale de lege.

Cenzura, aprobarea și redactarea obiceiurilor¹⁷ funcționează din plin, în timp ce sfera de acțiune a pravilei se lărgeste tocmai ca o expresie mai adecvată a intereselor de clasă dominantă și a politicii de centralizare monarhică. În măsura în care nu contrazice interese de clasă prea importante și în măsura în care mistica populară a legii țării și a obiceiului pământului servește păstrarea situației existente, frînând dinamismul social, domnia se arată receptivă și lasă obiceiului, în mod izbitor, un rol de limitare a arbitrarului și atotputerniciei.

b. *Pravila și dreptul domnesc*. În ceea ce privește pravila, însemnătatea ei crește de la jumătatea sec. al XVII-lea, odată cu înlocuirea limbii slavone prin limba română, ca limbă a dreptului. Dreptul bizantin imperial și canonic formează mai departe unul din sistemele dreptului feudal, obligator prin natura lui, fără a avea nevoie de a fi sancționat de domnie de la caz la caz și fără să se discute baza istorică a valabilității lui. Problemele care se discută sînt altele: ce normă concretă n-a fost obișnuielnic receptată; cum trebuie rezolvată contradicția între pravilă și obicei; cum trebuie alese și puse la îndemîna interesaiilor, părțile cele mai utile din vastul material al culegerilor bizantine. Sub acest raport, cotitura care se face constă într-o poziție nouă a domniei față de dreptul receptat. În sec. al XVII-lea *Pravila aleasă* apărea, în manuscris, fără nici o legătură formală cu domnia, deși rolul acesteia în astfel de inițiative era totdeauna important sau chiar determinant. Cele două mari pravile din 1646 în Moldova și din 1652 în Țara Românească apăreau, una din porunca domnului, dar fără sancțiune domnească oficială, iar a doua numai sub auspiciile și cu întăritura mitropolitului, deși sfatul domnesc o cercetase și își dăduse acordul. Începînd cu Ștefan Racoviță (ca proiect nerealizat) și apoi cu Al. Ipsilanti, codurile care se pregătesc sau apar efectiv sînt acte oficiale ale domniei, care le dă sancțiune proprie, chiar dacă prin conținutul lor sînt, într-o măsură mai mare sau mai mică, extrase din culegerile bizantine și îndeosebi din Basilicale. Acest tip de codificare a dreptului existent a fost numit uneori: *consolidare*, spre a-l deosebi de codificarea burgheză, propriuzisă, ilustrată prin codul civil francez (1804), cel austriac (1811) și chiar prin codul prusian din 1797. În perioada de care ne ocupăm trebuie semnalate cazurile tot mai numeroase în care anumite dispoziții de drept bizantin sînt oficial sancționate de domnie ca reguli de drept aplicabile în țările române¹⁸, uneori ca adaptări creatoare vizibile. După cum poate confirma,

p. 204. Pentru sec. XVII, vezi P.A. (cap. 6) și Î.L. (gl. 4), în capitolele consacrate obiceiului; cf. Val. Al. Georgescu, *Le rôle de la théorie byzantine de la coutume*, cit., p. 69—73.

¹⁷ O adevărată acțiune de redactare a obiceiurilor, comparabilă cu cea care în sec. XV—XVI a avut loc în Franța și Germania, de pildă, nu s-a produs în țările române. Cea mai importantă redactare o constituie cartea a IV-a a *Manualului* lui M. Fotino din 1777, care a trecut în *Pravilniceasca condică* sub alt titlu decît acela de simplu cutumiar; vezi *L'oeuvre juridique de Michel Fotino*, p. 146—166. *Condica lui Gheorgachi* în Moldova (1762) este o culegere de obiceiuri și de ceremonial, care cuprinde foarte puțin drept privat. Trebuie însă reținută înființarea în Țara Românească, prin hrisovul din 1797 al lui Al. Ipsilanti, reinnoit în 1798, de Const. Hangerli, a unei *Logofeșii de obiceiuri*, ale cărei lucrări din nefericire nu ni s-au păstrat sau nu au ieșit pînă acum la iveală.

¹⁸ Vezi, de pildă, marelui hrisov din 12 mai 1768 al lui Al. Sc. Ghica în Țara Românească, prin care se receptează dreptul orășenesc din Hexabilul lui Armenopol; Val. Geor-

domnul poate înălțura expres aplicarea unor norme de drept bizantin, ca în Țara Românească la 1 aprilie 1751 și 8 august 1764.

Cu acest caracter, praviile de la finele sec. al XVIII-lea încetează de a fi exclusiv traduceri sau rezumate de culegeri bizantine. Ele conțin mult drept domnesc și o parte apreciabilă din obiceiul pământului. Scopul lor real încetează de a fi acela de consolidare a dreptului receptat, pentru a deveni opere de sinteză codificatoare a întregului drept feudal al vremii, cu structura lui pluralistă, care trebuie tratat adusă la o unitate greu de găsit¹⁹. N. Iorga a fost pe drept cuvânt foarte sensibil la aspectele pozitive ale acestei sinteze, chiar dacă n-a analizat-o și n-a definit-o în termenii în care noi o facem aici²⁰.

În cadrul receptării, *Basilicalele* joacă un rol preponderent, în esența lor justiniane și tot mai mult îmbinate cu dreptul lui Justinian redactat în limba latină sau cu *Parafraza greacă* a lui Teofil la *Instituțiile* lui Justinian. Armenopol joacă un rol crescând, fiindcă era o sistematizare a dreptului bizantin, cât mai apropiată de nevoile vremii²¹. Toate aceste surse bizantine, împreună cu materialul prețios din *Ius Graeco-Romanum* al lui J. Leunclavius, veneau din Occident, în ediții tipărite, cu aparatul de erudiție apuseană, izvorât din mișcarea intelectuală și științifică a Renașterii (în care rolul bizantinilor fusese considerabil), apoi a școlii dreptului natural (Grotius Cocceius, care circulau în țările române în sec. XVIII), și finalmente a iluminismului jusnaturalist și contractualist (Montesquieu, Rousseau, Wolff, Beccaria, Filangieri, Heineccius, Zeiller, Korais etc.). La finele secolului al XVIII-lea, receptarea bizantină își schimbase deja conținutul istoric. Funcția pe care o îndeplinea era acum aceea de a servi reformele domnilor fanarioți pentru stăvilirea crizei lumii feudale și din ce în ce mai mult de a servi noile relații capitaliste în curs de afirmare. Când, mai ales prin *Codul Calimah* și mai târziu prin *Codurile* de la 1864—1865, se va trece la o masivă receptare a dreptului burghez romanistic din Apus și din centrul Europei, trecerea se va face fără salturi în gol. Calea fusese pregătită și netezită de ultima fază a receptării bizantine, așa cum am evocat-o aici. Aceasta este atât de adevărat, încât *Codul Calimah* (cu unele părți luate direct din dreptul receptat bizantin) a putut fi prezentat ca un monument de drept bizantin, asupra acestui punct putându-se înșela chiar un ilustru bizantinolog ca Zachariae von Lingenthal. După cum s-a arătat recent, pînă către 1840 „bizantinizarea” tendențioasă a *Codului Calimah*, condusă chiar de Flechtenmacher²², paralel cu recursul crescând la doctrina juridică franceză, se explică prin greutatea ce întâmpina implantarea unui cod occidental și ruperea unor păături boierești influente de vechea și puternica tradiție bizantină, socotită băștinașă și conservatoare. Dealtfel în Țara Românească, chiar un *cutumiar* cum a fost cartea a IV-a din *Manualul* lui M. Fotino

Georgescu, *Cteva contribuții*, p. 64; idem, *Legislația urbană a Țării Românești (1765—1782)*, ed. critică de Val. Georgescu și Em. Popescu.

¹⁹ Vezi Val. Al. Georgescu, *Preemfiunea*, cit., p. 114.

²⁰ *Anciens documents de droit roumain*, 1930—1931, I, *Introduction*, p. 53—55.

²¹ Vezi Val. Al. Georgescu, *Les ouvrages juridiques de la Bibliothèque des Mavrocordato*, în „Jahrb. d. oesterr. Byzantinistik”, 18 (1969), p. 195—220; idem, *Le droit romain de Justinien dans les Principautés Danubiennes aux XVIIIe siècle*, I. *Le rôle des Basiliques*; III, *Le rôle de l'Hexabible d'Harménopole*, în „Studii clasice”, 12 (1970), p. 221—233; 13 (1971), p. 207—239.

²² Val. Georgescu, *Le droit romain de Justinien*, în „Studii clasice”, 1971, p. 230.

(1777) a putut circula, din eroare, sub titlul de extras din *Pravila* lui Armenopol²³.

O altă cotitură importantă o constituie laicizarea treptată a dreptului. O găsim sub o formă incipientă la M. Fotino în 1765, care devine izbitoare în 1777, în 1780 și în toate codificările ulterioare²⁴.

În secolele XVII și XVIII, Sintagma lui Matei Vlastares²⁵ și Nomocanonul lui M. Malaxos continuă să circule, în limba slavă și în originalul grecesc. Dar circulația lor, sub această formă, și mai ales în traducerea slavonă, este o supraviețuire. Rolul real, ele nu-l joacă decât sub haina românească pe care o aveau în *Pravila aleasă* (= Malaxos), *Îndreptarea legii* (= Malaxos + Aristen). Pravilele din 1646 și 1652 se aplică destul de intens îndeosebi de către dicasteriile metropolitane, fără ca numele lor oficial să fie citat. În fiecare țară se aplica direct și pravila celeilalte țări. *Îndreptarea legii* în Moldova, mai mult decât *Cartea românească de învățătură* în Țara Românească²⁶. Fenomen de unitate legislativă, legat și de conținutul comun al celor două pravile și de noțiunea de drept *receptat* care făcea ca aspectul statal, politic să rămână pe al doilea plan, din moment ce dreptul acestor pravile era valabil și obligator prin el însuși, nu prin efectul formal al unui act de sancțiune statală.

Dintre nomocanoane, cunoaște o răspîndire deosebită mai ales în Moldova *Vactiria Ion Archiereon* (Cîrja arhierescă) a lui Iacob din Iannina (1645), care a putut pătrunde chiar în sec. al XVII-lea. Ea figura în mod cert în biblioteca lui N. Mavrocordat și, după remarcabila traducere de la Iași în limba română (1754), a continuat să fie expres aplicată pînă la finele secolului. Dar, fapt semnificativ, utilitatea ei consta mai mult în bogatul material de drept civil (*nomoi*), decât în materialul canonic, ce se afla deja în *Pravila aleasă* și în *Îndreptarea legii*²⁷.

În ceea ce privește sursele bizantine laice, nu s-a putut documenta pînă acum circulația directă a *Basilicalelor*, a *Hexabiblului* lui Armenopol sau a *Novelelor* lui Leon Filozoful²⁸, anterior anului 1726. Pînă către această dată, ele au fost cunoscute numai prin extrasele intercalate în *Sintagma* lui Vlastares, în Malaxos și în alte culegeri bizantine. În *Miscelaneele slave* din sec. XVI—XVII figurează fragmente laice, și îndeosebi *Procheironul*, dar acțiunea lor pare restrînsă.

Toate marile monumente de drept bizantin care vor circula intens în sec. al XVIII-lea și la începutul celui următor își fac apariția în biblioteca Mavrocordaților²⁹. Aici apar *Basilicalele* în ediția Fabrotus, *Sinopsis*

²³ Vezi R.E.S.E.E., 5, 1967, p. 148.

²⁴ Vezi Val. Georgescu, *Contribuții la studiul operei juridice a lui Mihail Fotino*, p. 95.

²⁵ În hotărîrile de despărțenie ale dicasteriei Mitropoliei din București, publicate de Paul Tincuțescu (*Cărți de despărțală*, 1933) *Vlastare* este citat de mai multe ori, fără să putem ști totdeauna dacă s-a luat trimiterea marginală din alt nomocanon, îndeosebi din *Îndreptarea legii*, sau dacă se consulta de-a dreptul *Sintagma alfabetică*.

²⁶ Vezi Val. Al. Georgescu, *Cîteva contribuții*, în „*Studii*”, 18 (1965), p. 53 și urm. și idem, *Contribuții la studiul culturii juridice române în sec. al XVIII-lea*, în A.I.I.A.I., 9 (1966), p. 213—221.

²⁷ Vezi *Preemțiunea*, cit., p. 176—184, unde se publică și capitolul referitor la proflomis; idem, *Cîteva contribuții*, p. 59.

²⁸ În articolele lui Gh. Cronț asupra acestor izvoare, nu se ia poziție netă asupra acestui punct, autorul pîrînd să nu excludă utilizarea directă anterioară sec. XVIII. Vezi „*Studii*”, 16 (1963), p. 13; 20 (1967), p. 951 și N.E.H., III (1965), p. 181—203. Pentru *Hexabiblu*, vezi hrîsoful din 31 (aug. 1775 al lui Gr. A. Ghica, întîrînd anaforana bolerilor. („*T. Codrescu*”, 1935, nr. 4, p. 57—59) și articolul din „*Studii clasice*”, 13 (1971) p. 230, cit. mai sus.

Basilicorum (ed. Leunclavius), **Hexabiblu** în diferite ediții în greaca bizantină savantă, **Jus Graeco-Romanum**, **Parafraza** lui Teofil etc. Tot aici apar scurte adunări din **Basilicale** în limba greacă, după un model care va fi mult imitat în țările române, în grecește și în românește, și care va culmina în **Manualele de legi** ale lui Fotino.

Cu ediția Alexios Spanos în neogreacă, **Hexabiblu** cunoaște adevărata sa răspândire directă, care va culmina în traducerea românească a lui Toma Carra din 1804 și în încercarea lui K. K. Hrysokefalos la Iași (1821—1830) de a elabora un Neo-Armenopol, care să poată deveni codul civil modern al Moldovei.

Dreptul bizantin se regăsește, în proporții diferite, în unele hrisoave normative, care în ansamblul lor reprezintă dreptul domnesc nou. Astfel, importanta reformă a **Sobornicescului hrisov** din Moldova (1785) în materie de protimisii și de statut juridic al Țiganilor declara că tinde să realizeze principiul de **securitate a proprietății** din pravila bizantină, și este vădit că termenul de 6 luni folosit în reglementarea atât de originală a protimisiei nu poate fi străin de termenul de 6 luni din **Novela 114** atribuită lui Leon al VI-lea filozoful. În Țara Românească, un exemplu izbitor îl constituiesc hrisoavele citate din 1750, 1764 și 1768.

Prin originea sa istorică, prin mecanismul receptării, pravila conținea elemente care stăvileau, oarecum din afara, voința domnului și acțiunea arbitrară a domniei³⁰. Am văzut însă câte aspecte conținea acest mecanism, care permitea **voinței clasei dominante** să se exprime cu multă eficacitate, sub formă de lege, chiar cu ajutorul pravilei bizantine. În ea se găseau principii de legalitate strictă și o avansată tehnică juridică, dar tot ea enunța principii absolutiste ca: „domnul nu este supus legilor”, „tot ce vrea domnitorul e lege”.

În tot sec. al XVIII-lea și în prima treime a sec. al XIX-lea, prestigiul legii scrise a crescut mereu³¹. Clasa boierească vedea în lege o limitare a puterii domnești. Domnul urmărea prin legiferare să asigure ordinea și să-și consolideze autoritatea. În această perioadă, când ideologia iluminiștilor exalta valoarea legii, care devenea oarecum simbol al luptei antif feudale, domnii fanarioți exploatau această nevoie spirituală printr-o legiferare care servea intereselor lor. Pluralismul juridic³² izvorînd din juxtapunerea legiuirilor noi lângă cele vechi — dreptul feudal nu cunoștea un rigid principiu al abrogării — și dreptul domnului de a recepta colectiv pravilele și de a aprobăului obiceiurile utile clasei dominante mențineau elasticitatea sistemului normativ și făceau ca norma scrisă să constituie o limită foarte relativă a puterii domnești.

Lupta boierimii împotriva atotputerniciei domnului a luat, la începutul secolului (1802), forma unui proiect de republică **aristo-democraticească**, redactat de D. Sturza³³, potrivit căreia puterea judecătorească, separată de cea executivă, ca în noile teorii ale Apusului, se exercita de „divanul pravilnicesc”

²⁹ Vezi Val. Al. Georgescu, *Les ouvrages juridiques de la Bibliothèque des Maurocordato*, în „Jahrb. der oesterr. Byzantinistik”, 18 (1969), p. 195—220.

³⁰ Încă din sec. XVII, Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 133, declara: „unde nu-s pravile, din voia domnului multe strîmbătăți se fac”.

³¹ Leon Casso, *Dreptul bizantin*, trad. Șt. Berechet, p. 62, reproduce un pasaj dintr-o scrisoare a boierilor din 1814, în care apărau călduros existența legilor scrise în Moldova, conștind în pravile, hrisoave domnești, porunci și așezăminte, în afară de obiceiurile vechi moldovenești. Boierii afirmă cu mândrie că teza contrarie este o mare calomnie.

³² Val. Georgescu, *Trăsăturile generale și izvoarele Codului Calimach*, p. 76.

³³ *Uric.*, IV, p. 251 urm.; I. C. Filitti și D. I. Suchianu, *Contribuții*, p. 53 și 54; E. Virtoiu, *Napoleon Bonaparte și proiectul unei „Republici aristo-democraticești” în Moldova la 1802*.

format din 15 boieri mari aleși pe viață. Sentințele lui trebuiau să fie conforme cu pravila. După lichidarea regimului fanariot, lupta pentru impunerea legalității este preluată de mica boierime și își găsește expresia, influențată de noua ideologie burgheză, în proiectul de constituție al cărvunarilor moldoveni (1822).

Lupta a avut un relativ succes prin inserarea unor texte de reglementare în legile statului. Exemplele moldovenesti sînt cele mai semnificative. În § 188—189, *Criminaliceasca condică* prevede că în caz de răzvrătire împotriva domnului sau a orînduirii sociale, cercetarea și judecata se vor face, respectiv, de către obșteasca adunare a divanurilor și „cu sfatul de obște”, adică în plenul acestui organ jurisdicțional³⁴. În spirit nobiliar, anaforaua din 9 aprilie 1827, impusă domnului, care o aprobă 3 zile mai tîrziu, de grupul cel mai reacionar al marii boierimi, decide în același sens, dar mai larg, că hotărîrile date de domn împotriva boierilor vor fi supuse aprobării divanului³⁵. Altă limitare a puterii domnești se consacră prin aceeași anafora (pont. 16) care interzice pedeapsa confiscării averii pentru orice învinuire criminală³⁶. Prin aceasta, vechea revendicare boierească tinzînd la interzicerea confiscării moșilor pentru viclenia a fost satisfăcută.

Între 1750 și 1830, legea (obicei, pravilă, drept domnesc) care limitează în sensul aici analizat puterea domnului ia forma codificării de care am avut prilejul să vorbim. Între codificare și orice act normativ obișnuit nu este o deosebire de natură. Forța lor obligatorie era aceeași, cită vreme noțiunea de normă constituțională în sens strict nu-și făcea încă apariția, dect, oarecum, pe plan internațional³⁷. Și totuși, normele sistematizate într-o codificare dobîndeau un relief și o durabilitate verificată în practică, dacă o comparăm cu simplele acte normative izolate. Chiar multiplele modificări de amănunt ale unei codificări lasă multă vreme neatins și eficace spiritul și valoarea de ansamblu a monumentului respectiv.

Codul civil francez este cel mai grăitor exemplu în această privință. Încercarea lui M. Fotino (1765, 1766, 1775/7) de a strînge într-un titlu despre domni (αὐθεντες, ἡγεμόνες) din proiectele sale de cod (mai intens în cel din urmă) o sumă de principii (privind îndeosebi competența guvernatorilor de provincie) care să definească atît figura ideală a domnului și programul general de guvernămînt, cît și principalele lui prerogative domnești este semnificativă, dar nu reușește. Încercarea este reluată mai modest și mai tehnic de proiectul *Codului Caragea* (publ. de C. C. Giurescu), dar nici acest text, probabil din cauza turcilor, nu trece în versiunea definitivă a legiuirii³⁸.

Vom examina mai jos conținutul încercărilor din 1765—1777 și 1816—1817 de a elabora în chipul acesta un fel de statut „constituțional” al puterii domnești.

³⁴ Ms. la Institutul de istorie „N. Iorga”. Asupra acestui cod, vezi O. Sachelarie, *Le code pénal et de procédure pénale de Moldavie, 1820—1826*, în *Festschrift für E. C. Hellbing*, Salzburg (1971), p. 178—191.

³⁵ *Istoria României*, III, p. 924.

³⁶ *Uric.*, II, p. 209: „Averile mișcătoare și nemiscătoare ale oricărui pămîntean supus la orice învinovățire criminalicească de cap rămîne a moștenitorilor sau neamului său, fără a putea stăpînirea sub nici un cuvînt a o confiscării și a o lua, fiindcă confiscarea nici am avut nici are loc lucrarea ei în pămîntul nostru sub nici un fel de cuvînt”. Anaforaua, într-un interes de clasă, afirmă inexact că în țară n-ar fi fost norma confiscării: este neîndoielnic că obiceiul pămîntului a cunoscut și practicat secole de-a rîndul pedeapsa confiscării.

³⁷ Vezi Val. Al. Georgescu, *Trăsăturile generale și evoluțiile codului Calimach*, p. 73—75.

³⁸ Vezi pe larg Val. Al. Georgescu, *L'idée impériale byzantine et la structuration du pouvoir princier en Valachie de 1765 à 1818*, în *Εβτιον—Festschrift für P. J. Zepes*, p. 455—471.

Pe lângă cele deja menționate, avem în Țara Românească următoarele încercări și realizări de codificare: codul (tratat) de procedură civilă (Δικαιονική τέχνη) al lui D. Panaiotachi—Catargi—Fotiadis (1793),³⁹ și *Legiuirea Caragea* (1818), proiectele de reformă ale lui Al. Șuțu rămânând fără urmare din cauza izbucnirii mișcării revoluționare. În Moldova avem: programul legislativ al lui Al. C. Moruzi (traducerea *Hexabibbului* lui Armenopol în 1804 sub conducerea lui Th. Carra, autor, în 1806, al remarcabilelor *Pandecte*, cod general în limba greacă, rămas neterminat și de atunci needitat și puțin folosit de istorici⁴⁰, *Manualul juridic* al lui Andronache Donici, remarcabilă operă în limba română, redactată înainte de 21 iunie 1805⁴¹ (într-o versiune scurtă, amplificată și tipărită în 1814), *Codul Calimach* (1816—1817) în limba greacă, tradus în românește în 1834, și *Criminaliceasca condică* apărută direct în românește (1820 și 1826). Cu aceste ultime două codificări începe și receptarea dreptului apusean cu o puternică bază romanistă și jusnaturalistă sau iluministă, receptare existentă într-o foarte mică măsură și în codificările precedente⁴².

Toate aceste codificări, alături de idei noi și de un spirit raționalist de sistematizare și conceptualizare axiologică a dreptului, mențin principii și dispoziții bizantine sau obiceiuri care alcătuiesc, în ansamblul lor, un context încă feudal. Andronache Donici⁴³, deși pătruns de ideile noi, în lucrarea sa *Manualul juridic* menține (e drept într-un caz limitat) pedeapsa talionului, precum și în multe cazuri unele pedepse crude, ca tragerea în țeapă, arderea de viu, mutilarea. De asemenea, în același manual întâlnim pedeapsa cu moartea aplicabilă de tată fetei măritate adultere, care reprezintă o reminiscență a justiției domestice din regimul sclavagist⁴⁴. Tot astfel, *Legiuirea Caragea* admitea în multe cazuri pedeapsa mutilării, permitea tortura, iar printre probe menținea blestemul, mijloc de probă specific feudal⁴⁵. *Codul Calimach* din 1817 cuprinde numai dispozițiuni de drept civil, alcătuite prin receptarea unor texte din *Basilicale*, prin introducerea unor norme din obiceiul pământului și prin folosirea masivă a codului civil austriac și a planului acestuia. Hrisovul care însoțește legiuirea, promulgată în limba neo-greacă, arată că pentru celelalte materii (penală etc.) vor continua să se aplice *Basilicalele*. Extrasul din Platon, care servește ca motto întregii legiuri, este exaltarea ideii de lege: Platon (*Legile*, cartea IV) crede că statul în care „legea e stăpînită și fără putere” este sortit pierzării și dimpotrivă mîntuit e statul în care „legea e stăpîna stăpînitorilor, iar stăpînitorii servitori ai ei”⁴⁶. Această idee, care a

³⁹ Editate, cu un studiu introductiv, de D. I. Oikonomidis, în *Ἐπετηρίς τοῦ Ἀρχίου τῆς Ἰστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου*, Atena, 1950, p. 19—26; cf. Pan. I. Zepos, *The „Ars Juridica” of Demetrius Catargis*, Bucarest, 1793, în *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 46 (1971), p. 85—101; Gh. Cronț, în *S.M.I.M.*, 7 (1974), p. 329—354 (cu trad. rom. a textului grecesc).

⁴⁰ Vezi Val. Al. Georgescu, *Preambulul*, p. 252—270 (cu o primă valorificare a capitolului despre protimisiss din ambele lucrări).

⁴¹ Cum rezultă din manuscrisul recent descoperit și studiat de Val. Al. Georgescu, *Contrib. à l'étude de la réception du droit romano-byzantin en Moldavie: le Manuel juridique d'Andronaké Donici*, în *Etudes J. Macqueron*, Aix-en-Provence, 1970 = „Studii și cercetări juridice” (1970), p. 351—360 (versiune românească).

⁴² Vezi Val. Al. Georgescu și Ovide Sachelarie, *Les contacts entre le droit moldave et le droit autrichien au début du XIXe siècle*, în *Festschrift für Ernst Carl Hellbling*, Salzburg (1971), p. 159—193.

⁴³ Vezi Val. Al. Georgescu, *Contribution à l'étude de la réception*, în *Etudes...* J. Macqueron, p. 351—360.

⁴⁴ Idem, *Contribuții la studiul luminismului*, I, p. 961—963.

⁴⁵ *Ibid.*, p. 963—964.

⁴⁶ *Codul Calimach*, ed. cit., p. 38.

stat pe frontispiciul statului modern burghez, însușită de domn, contrazice evident menținerea în vigoare a *Basilicalelor* anunțată de același domn ⁴⁷. În acest cod, art. 26 (inexistent în modelul austriac) menținea robia, și nu pare a o declara contrară dreptului natural.

În sfârșit, pînă și *Condica criminalicească*, deși a doua ei parte este alcătuită în climatul cărvunăresc și sub domnia lui Ion Sandu Sturza, el însuși cărvunar, cuprinde, pe lîngă o mulțime de idei progresiste, unele reminiscențe feudale și chiar urme de sclavagism. Astfel, între organele de cercetare (auxiliare), condica prevede pe stăpînii de moșii și pe arendașii satelor, care au dreptul să încheie acte și să trimită sub pază pe vinovați la ținut sau la departamentul criminalicesc (art. 14). De asemenea, legea prevede că aceștia „pe robii lor îi pot certa”, adică recunoaște oficial dreptul de judecată domnească al stăpînului de sclavi.

Receptarea dreptului romano-bizantin a lărgit în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea practica arbitrajului de tip roman, numit la Bizanț: *ereto-crisie* (de la *αἰρετός κριτής* = judecător ales de părți). Prin alegerea arbitrilor, acesta era investit cu dreptul de a judeca suveran pricina, fără drept de apel sau recurs la domnie. Se ajungea în felul acesta ca pe baza unei delegații a pravilei să se realizeze o limitare implicită, dar de speță, a puterii judecătorești a domnului. Pentru detalii, arbitrajul aparține procedurii și teoriei contractelor.

§ 5. Domnul, judecător suprem

Și în această perioadă domnul a păstrat prerogativa de judecător suprem. Aceasta însă a fost supusă nu numai unor critici severe, dar și unor știrbiri care pregăteau dispariția ei.

Ca judecător suprem, domnul avea dreptul:

- să pronunțe hotărîri în ultimă instanță ¹;
- să aplice pedepse mai aspre sau mai blînde decît cele prevăzute de lege;
- să pedepsească cu moartea, cu ocna sau cu exilul pe vinovați;
- să ierte pe vinovații chiar condamnați definitiv;
- să evoce și să judece pricina de la orice jurisdicție; civilă sau penală, laică sau bisericească.

A. Prerogativa de judecător suprem, pîrghia puternică a cîrmuirii țării, n-a fost consacrată direct prin pravile. Indirect, ea rezulta din pravile. Astfel, *Pravilniceasca condică* (V, 10) prevedea că judecătorii „în pricini cu îndoire” au dreptul să ceară domnului „povață și învățătură în ce chip să hotărască”. *Legiuirea Caragea* (VI, 3 § 3) prevedea că „unde nu e pravilă, acolo (judecătorul) să întrebe domnul”. S-au făcut încercări de consacrare directă a acestei

⁴⁷ Atît de puternic e curentul pentru legiferare și atît de seducătoare ideea legalității, încît Scarlat Alex. Calimah creează postul de nomofilax (pravilist) în 1817, iar la 1 ian. 1818, același domn reglementa atribuțiile și drepturile instituției în sensul de jurisconsult al statului (V. A. Urechia, *Ist. rom.*, X B, p. 341; Al. Papadopol Calimah, *Din istoria legislației Moldovei*, în „Arhiva”, Iași, 1896, p. 148 și urm.; 284 și urm. V. și *Uric.*, V, p. 396—400). În Țara Românească exista un nomofilax în a doua jumătate a sec. XVIII, dar rolul lui nu egalează pe acela al noului jurisconsult al statului. În Moldova, postul este ocupat de C. Scheletti urmat de Flechtenmacher, care va fi dublat cu D. Bojincă.

¹ D. Fotino, *Istoria generală a Daciei*, III, p. 240: „să fie judecător suprem: toate hotărîrile celorlalte tribunale se termină în cea de pe urmă instanță, fără apel, la divanul său, adică la tribunalul său”.

prerogative și a tuturor prerogativelor domnești atât prin *Manualele* lui M. Fotino, cât și prin proiectul *Legiuirii Caragea* (v. infra § 6). Încercările, s-au reușit din cauze politice externe și interne². În schimb, *Legiuirea Caragea* care, în starea de proiect tindea să stabilească un statut juridic al puterii domnești, în zelumul ei de a moderniza justiția, a reușit să pună în lumină relativitatea prerogativei judecătorești a domnului. Se știe că, în justiția feudală, nu exista autoritate de lucru judecat: procesele definitiv judecate sub un domn erau reînscrise sub domnul următor. Parant (1798) arată că au fost cazuri când procesul a fost rejudecat sub 15 domni diferiți³. *Legiuirea Caragea* a prevăzut (VI, 4, §, 7—10) că „hotărîrea unui domn are apelație la alt domn”, că „hotărîrea unui domn stricată de alt domn are apelație la al treilea domn” și că „hotărîrea domnului întărită de doi domni să nu aibă apelație”. Deci legea însăși recunoștea că domnul, deși judecător suprem, nu hotăra în ultimă instanță decât dacă rejudeca un proces judecat de un alt domn și numai dacă soluția sa confirma pe cea anterioară. Altfel, dacă hotărîrea sa infirma hotărîrea domnului anterior, împričinatul care pierdea avea apel la al treilea domn. În ultimul său text, *Legiuirea Caragea* (VI, 4, § 10) prevedea că „judecata decretată de 3 domni să nu aibă apelație”. Prin aceasta, ea învedera că de îndată devenise prerogativa de judecător suprem a domnului.

Calitatea de judecător suprem a fost apărută prin strădania comună a omniei și a boierimii în raporturile țărilor române cu puterea suzerană. Autonomia judecătorească a țărilor a avut, între altele, acest sens: că pricinile decate de justiția domnească în țară nu pot fi rejudecate de puterea otomană. În toate împrejurările turcești ca nemulțumiri să se adreseze sultanului cu plîngerii, principiul autonomiei judecătorești a fost constant apărut și, de cele mai multe ori, respectat. Calitatea de judecător suprem în acest sens, de ultimă instanță, a domnului este clar formulată în anaforaua boierimii moldovene, în mîntre cu mitropolitul, adresată în 1774 sultanului: „nimene din pămînteni să nu să facă ihtar la Țarigrad” și „aici să se caute pricina a fieștecăruia cu judecata domnului”⁴.

B. Calitatea de judecător suprem a domnului apare mai ales în deosebită din drepturile lui și drepturile celorlalți judecători, așa cum sînt demarinate de pravile. *Pravilniceasca condică* (IV, 6) prevedea că judecătorii buie să hotărască pedepsele orînduite de pravile pentru fiecare vină; domnul însă avea dreptul să întărească sau să modifice anaforaua judecătorilor, că: să confirme, să agraveze sau să ușureze pedeapsa hotărîră de ei, conform pravila. Aplicînd legea penală, domnul avea dreptul să deroge de la ea.

C. În această perioadă, dreptul de a aplica pedeapsa cu moartea, ocna surghiunul era rezervat exclusiv domnului în calitate de judecător suprem⁵. Încă din perioada anterioară, se statornicise norma consuetudinară ca pedeapsa capitală să fie, dacă nu pronunțată, cel puțin întărită de domn. În 10 sept. 1730, privilegiul lui Grigore Ghica către breasla ciocîilor arată clar că orice execuție capitală („perire”) se făcea „cu porunca domnului”

² Val. Al. Georgescu, *L'idée impériale romano-byzantine*, în *Festschrift für P. I. Zepos*, 35—437.

³ *Hurm.*, Supl. I, 3, p. 513—526.

⁴ *Urio.*, VI, p. 422. Pentru amănunte, v. cap. II, secț. II.

⁵ În perioada anterioară, în afară de domn, atât maril vornici, cât și marele ban al țării aveau drept să condamne la moarte; v. N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și maril drăgă*; pt. Moldova, v. D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, partea II, cap. 6. Totuși, chiar în sec. XVII, domnia are tendința să-și rezerve competența exclusivă de a pronunța pedeapsa cu moartea; v. 1 mai 1602, D. I. R., B., XVII, 1, p. 43; v. Marco Bandini, *Căldă*-vol. V, p. 342.

(N. Iorga, *Stud. și doc.*, VI, p. 429). Domnii fanarioți, cîrmuind mai autoritar, au impus această normă. Ea apare legiferată în *Pravilniceasca condică* (III, 5, 6; IV, 6; XV, 3), care a prevăzut competența domnului pentru toate infracțiunile grave, susceptibile de pedeapsa capitală. Hotărîrile departamentelor de cremenalion trebuiau supuse domnului, spre întărire. Chiar hotărîrile departamentului de cremenalion al Craiovei, deși întărite de divanul Craiovei, trebuiau trimise divanului din București, care judeca în ultimă instanță⁶. În Moldova, *Condica criminalicească* consacră aceeași normă de drept: toate anaforalele departamentului „criminal” trebuiau să fie întărite de domn (§ 152).

D. Dreptul de iertare a fost exercitat și în această perioadă, de către domni, avînd ca temei doctrina bizantină a virtuților imperiale: filantropia și indulgența. Această doctrină era mereu actualizată prin dreptul receptat. Un îndemn în plus către milă și iertare primeau domnii de la ideile iluministe care circulau și în țările române. Const. Mavrocordat folosise doctrina filantropiei în reforma sa⁷. Alex. Ipsilanti avea același model întemeiat pe virtuțile imperiale. *Manualul de legi* al lui M. Fotino (1765) reamintea că domnul trebuie „să imite firea dumnezeiască și să fie milostiv față de toți, iertător...” (cap. III, pct. 1, despre domni). Domnii vedeau în dreptul de iertare și un interes politic, iertarea fiind prerogativa în care strălucete suveranitatea; cu ea, monarhul „anulează crima prin iertare și uitare”⁸. Iertările erau frecvente: în preajma marilor sărbători, la moartea unei rude a domnului, la căsătoria unei fiice a domnului, la rugămintea mitropolitului sau la intervenția boierilor influenți, se obișnuia să se ierte vinovații. Chiar un obicei medieval apusean își găsește și la noi aplicarea în această perioadă: domnul ierta pe un condamnat dacă o fată cerea iertare pentru el, declarînd că se cunună cu el⁹.

În această perioadă, folosind din plin prerogativa de iertare, domnii au grațiat pe vinovați de trădare dovedită¹⁰ sau de tîlhărie repetată, cum a fost în cazul lui Iancu Jianu și al lui Ilie Haita, iertați de Ion Caragea¹¹. Interesul de clasă apare uneori în respingerea cererii de grațiere: Ștefan Bujor, bandit popular, erou de baladă, care jefuia pe bogați și miluia pe săraci, a fost spînzurat la Iași în 1811¹².

E. În legătură cu dreptul domnului, ca judecător suprem, de a evoca orice pricină de la orice jurisdicție, amintim relația unui călător din 1782, de la fața locului (Moldova). El arată că, deși există o jurisdicție bisericească pentru pricinile disciplinare și bisericești, „jurisdicția cea mai înaltă în chestiunile, temporale aparține însă domnului țării”¹³. În același spirit, în anul 1734, domnul a eliberat, chiar a doua zi după arestare, pe un prelat catolic și pe un preot catolic, amîndoi închiși din porunca mitropolitului¹⁴.

⁶ V. A. Urechilă, *Ist. rom.*, I, p. 361; v. și cap. VI, despre ban.

⁷ Val. Al. Georgescu, *Continuitate elenistico-romană*, în „Studii clasice”, 1969, p. 187—219.

⁸ Hegel, citat de Marx, în Marx și Engels, *Opere alese*, I, p. 263; I. Tanoviceanu, Dongoroz, *Drept penal*, III, p. 767.

⁹ 7 iunie 1800, V. A. Urechilă, *op. cit.*, VIII p. 53; Ange Bully, *op. cit.*, R.H.S.E.E., 1940, nr. 7—9; doc. din 1828 citat de Gh. Ungureanu, *Pedepsele în Moldova*, p. 32.

¹⁰ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 339; V. A. Urechilă, *op. cit.*, I, p. 121.

¹¹ V. A. Urechilă, *op. cit.*, X A, p. 636—637.

¹² C. C. Angelescu, *Pedepsa cu moartea*, p. 7.

¹³ Wenzel von Brognard, *Statistische Ausarbeitung über die Moldau*, Wien, 1782, în *Călători străini*, sec. XVIII, trad. ms. la Inst. de Ist. „N. Iorga”.

¹⁴ Francesco Antonio Manzl, *Relație despre misiunea din Moldova (1734)*, în *Călători străini*, sec. XVIII.

Domnul și-a apărut prerogativele sale judiciare chiar față de prelații catolici, cărora le-a negat dreptul de a aplica credincioșilor lor aflați pe teritoriul țării alte pedepse decât acele spirituale ¹⁵.

Împotriva atotputerniciei domnului care se vădea mai ales în prerogativa lui de judecător suprem, boierimea, cultivată și înarmată cu ideologie iluministă, a luptat energic. Numeroase memorii adresate Porții, Rusiei, Austriei ¹⁶ au cerut suprimarea acestei prerogative ¹⁷. Iordache Rosetti Roznovanu, într-un memoriu (după 1817), arată că în Moldova „procese se judecă de divan cu apel la domn, aceasta este constituția țării;” „experiența a dovedit că în formula actuală de guvernământ, singurul judecător este domnul”. Memoriul cere ca judecata s-o facă în apel divanul, iar hotărîrea lui să fie întărită de domn. Se preconizează deci împărțirea prerogativelor între domn și divan ¹⁸.

Domnul își păstrează teoretic dreptul de a judeca singur. Practic însă, el îl exercită din ce în ce mai rar și numai după ce pricina a fost cercetată și judecată de alții.

Obişnuit, domnul întărea anaforalele veliților boieri, fără chemarea părților ¹⁹. Uneori însă domnul, înainte de a cerceta anaforaua, chema părțile înaintea sa și a divanului și intrînd din nou („de iznoavă”) în cercetarea pricinii, judeca și hotăra definitiv ²⁰. Dar, fapt semnificativ, domnul, chiar cînd întărea anaforaua, admitea ca partea nemulțumită să ceară o nouă judecată („apelatie”). În acest caz, pricina se judeca încă o dată de domn împreună cu divanul. Acest procedeu se întîlnește mult înainte de reforma lui Al. Ipsilanti. La 4 mai 1763, domnul, întărind anaforaua veliților boieri, dă drept de apel la divanul domnesc. Tot astfel, la 9 iun. 1765, după ce întărește anaforaua, domnul adaugă: „iar neodihnindu-se vreo parte, ușa divanului domniei mele este deschisă” ²¹. Procedeu acesta devine normă consuetudinară. Astfel, la 22 martie 1776, domnul, întărind anaforaua în lipsa părților, declară că dacă o parte este nemulțumită „și are a face apelație” poate să iasă și la divan ²². În rezoluția de întărire a anforalei, chiar cînd aceasta nu e modificată de domn, rolul lui de judecător suprem apare în expresii ca acestea: „După cercetarea și judecata dlor sale veliților boieri, cercetînd și însumi domnia mea anaforaua aceasta...” ²³, sau „s-au înfățișat și înaintea domniei mele la divan amîndouă părțile și din cercetare văzum că hotărîrea de judecata departamentului este cu cale” ²⁴.

¹⁵ Giovanni Maria Ansilia, *Raport despre situația bisericii catolice din Moldova* (1745), *Căldători străini, sec. XVIII*.

¹⁶ Vlad Georgescu, *Mémoires et projets*, Buc., 1970, *passim*.

¹⁷ 1769, decembrie, *Insemnare de ponturi ce s-au dat deputaților Moldovei pentru cereri ce s-au socotit ca să facă la împărăteasă*, în „Arhiva românească”, I, 1860, p. 202; v. și arzul din 31 martie 1821 către Poartă, în V. A. Urechîă, *op. cit.*, XIII, p. 103; 1825, *Petițiunea moldovenilor către împăratul Rusiei*, în *Hurm.*, Supl. I, 4, p. 88.

¹⁸ *Mémoires et projets*, p. 68: memoriu adresat lui Stroganov privind problemele Moldovei în perioada 1812—1817.

¹⁹ 6 nov. 1775, *Acte judiciare*, Buc., 1973, p. 13; 10 dec. 1776, *ibid.*, p. 244; 19 mart. 1779, *ibid.*, p. 775 etc.

²⁰ 19 mart. 1776, *ibid.*, p. 40; 27 iun. 1776, *ibid.*, p. 131; 9 ian. 1795, D.R.A., II, p. 604; 30 iul. 1806, B.A.R., doc. 47—CLXXXI.

²¹ 4 mai 1763, B.A.R., doc. 85—CCLXXIV; 9 iun. 1765, B.C.I.R., IV, 1925, p. 214.

²² *Acte judiciare*, p. 41; 3 aug. 1776, *ibid.*, p. 174; 30 ghenar 1777, *ibid.*, p. 279; 27 mart. 1780, *ibid.*, p. 888.

²³ 15 nov. 1765, *Isp. și zap.*, IV, 2, p. 128.

²⁴ 15 iun. 1777, *Acte judiciare*, p. 382; 13 mart. 1780, *ibid.*, p. 858; 23 iul. 1804, B.A.R., 31—XIV; 23 ghenar 1814, „I. Nec’”, 1926—1927, p. 153; 15 iul. 1820, V. A. Urechîă, *op. cit.*, XII, p. 526—527: „Am intrat însumi domnia mea în cercetarea pricinii...”

Rolul de judecător suprem al domnului nu este contrasus de împrejurarea că, uneori, divanul judecă fără domn și, în loc de anafora, dă carte de judecată. În toate aceste cazuri, divanul judecă din porunca domnului și nu dă carte de judecată decât dacă părțile au fost mulțumite cu hotărârea lui ²⁶.

În această perioadă, nu mai întâlnim pricini judecate de domn singur, fără colaborarea divanului sau a veliților boieri, ca în perioada anterioară. Domnul, singur, face, în materie judecătorească, numai acte de procedură grațioasă, ca acelea relative la vânzarea bunurilor la mezat ²⁶, sau emite cărți de volnicie pentru stăpînire ²⁷, în care cazuri el rezervă dreptul celor nemulțumiți să se plîngă la divan, transformînd procedura grațioasă în procedură contencioasă, adică în într-un adevărat proces.

Cu toate acestea, unele proiecte de reformă și unele memorii din epocă denunță ca un viciu posibilitatea ca domnul să judece încă singur unele pricini (v. mai jos § 8).

Preferința domnului pentru judecata în divan se explică prin nevoia politică de a solidariza cu hotărârile sale pe membrii divanului și prin relativa ușurință cu care domnul obținea de la aceștia, numiți și revocați de el, soluția pe care o dorea. Toți călătorii din această epocă constată atotputernicia domnului în raporturile sale cu divanul. Astfel, o relație din 1789 arată: „Divanul este sfatul domnului, cea mai înaltă și întrucîtva singura autoritate judiciară... divanul ... n-are totuși de fapt vreo putere. După ce s-au ascultat toate părerile, domnul hotărăște la urmă...” ²⁸.

Și totuși, în această perioadă se observă evoluția prerogativei domnului de judecător suprem, care tinde către o dispariție lentă ²⁹

Deja obiceiul creat ca domnul în divan să judece încă o dată pricinile judecate o dată de divan sau de veliții boieri prin anafora întărită de domn, a marcat o etapă în acest proces evolutiv. Admițînd apelul chiar contra unei anaforale întărite de el, domnul voia să arate că urmărește idealul de dreptate recomandat de pravile și să-și afirme atotputernicia care îi da dreptul să-și modifice propriile lui hotărâni. În realitate însă, procedînd astfel, el recunoștea implicit că adevăratul judecător suprem nu mai era el, domnul, de unul singur, ci o instanță, complexă: domnul în divan ³⁰. În Moldova, *Condica criminalicească* (1820—1826), deși, teoretic, prevede că prerogativa jurisdicție celei mai înalte

²⁶ Gh. Ungureanu, *Justiția în Moldova*, p. 31. Exemple de cărți de judecată date de divan: 11 iun. 1786, *Isp. și zap.*, V, 2, p. 89; 28 mai 1789, B.C.I.R., XV, 1936, p. 95; 3 iun. 1803, B.A.R., doc. 322—CLXXXV; 28 sept. 1804, *ibid.*, 1—CLVI; 31 ian. 1816, A.S.B., m-rea Coșula, ms. nr. 552, f. 20 v — 23 v.

²⁶ 21 iun. 1768, „I. Nec.” 1931—1933, p. 133; 8 dec. 1803, *Uric.*, IV, p. 214; 20 aug. 1805, B.A.R., doc. LXXII—168; 24 iul. 1806, *ibid.*, LXXVIII—32.

²⁷ 23 iun. 1775, D.R.A., II, p. 470; 11 oct. 1776, *ibid.*, p. 473; 20 iun. 1780, *ibid.*, p. 496.

²⁸ Căpit. Radisits, *Structura topografică și statistică a Moldovei și Țării Românești*, în *Călători străini*, sec. XVIII, trad. ms. la Inst. de ist. „N. Iorga”; în același sens, F. W. Bauer, *Mémoires*, p. 63; Vincenz Bathyani, *Călătoria prin Transilvania și Moldova (1805)*, în *Călători străini*, sec. XVIII, W. Wilkinson, *Tableau historique*, trad. ed. 2, Paris, 1824, p. 44; L. von Stürmer, *Skizze einer Reise nach Constantinopel in den letzten Monaten des Jahres 1816*, Pesta, 1821

²⁹ Urme din această prerogativă rămîn pînă și în regimul constituțional burghez, care a păstrat printre prerogativele domnești (apoi regale) dreptul de amnistie politică și de grațiere (iertare).

³⁰ I. C. Filitti și D. I. Suchianu, *Contribuții*, p. 39, ajung la aceeași concluzie. Un răvaș al lui Barbu Știrbei scrie (1824): „...s-ar cerceta judecata înaintea divanului domnesc, s-ar întări anaforaua boierilor, aș lua cea de-a doua întărire domnească pe care o cer legile...” N. Iorga, *Stud. și doc.*, XI, p. 242.

e cuvine stăpînitorului" (§ 3), totuși competența asupra celei mai grave fracțiuni (ridicarea împotriva domnului și a orînduirii sociale) o atribuie adu-rii obștești a divanurilor în ce privește cercetarea și sfatului de obște în ce ivește judecata (§188 și 189). Dar documentul care arată categoric că preroga-tiva de judecător suprem aparținea atunci domnului în div n, iar nu domnu-i singur, este anafora a boierilor Moldovei din 1827 întărită de domn, care nstată că pricinile judecate de judecătorii isprăvnițești au apel „la divan apoi înaintea domnului împreună cu mitropolitul, bătrîinii și divanul. Și uncea cînd va fi glăsuirea domnului cu a divanului unită, sfișrește totul în ci”³¹. Aceeași anafora întărită de domn recunoștea boierilor „de la cei mai ici” dreptul de a fi judecați „după vechiul obicei” „la cea mai înaltă judecă-rie a divanului”. Prin aceasta, boierii căpătau deplină satisfacție în lupta ntru păstrarea privilegiului lor de a fi judecați de domn, iar nu de ispravnici u de altcineva³².

Prerogativa domnului de judecător suprem se exercita în fapt chiar după se recunoscuse dreptul împlicinaților la apel împotriva hotărîrilor divanului ntru a fi judecați de instanța cea mai înaltă: domnul în divan. Domnul reu-a să-și impună punctul de vedere chiar cînd judeca împreună cu divanul, ca stanță supremă. Explicația ne-o dă un memoriu din epocă, din care cităm: În fapt, nu există alt apel pozitiv și regulat decît acela în fața domnului. cеста ia cunoștință de afacerile contencioase cercetate în divan, asistat de est tribunal și uneori de mitropolit și de alți cîțiva boieri pe care el îi cheamă pă voia sa sau la cererea părților și pronunță în ultimă instanță”³³. Această prerogativă a înlesnit domnilor săvîrșirea multor abuzuri. Un abuz celebru a st cel săvîrșit de Const. Al. Ipsilanti, ca domn al Moldovei, prin dăruirea olului Vrancea cu toate satele lui ca pămînt domnesc vistiernicului Iordache osetti Roznoveanu. Vrîncenii au făcut proces pe care firește l-au pierdut sub omnia lui Alex. Moruzi. Amîndoi acești domni, după ieșirea din domnie, au at cărțile pe față, participînd la proces alături de Rosetti Roznoveanu, cu urc erau tovarăși la imensa afacere. Dar vrîncenii stăruind în judecată și ganizîndu-și o apărare inteligentă, au reușit în anul 1813 să cîștige procesul ib domnia lui Scarlat Al. Calimah. Anafora a divanului din 1 mart. 1813³⁴ fost întărită de domn în decembrie 1814³⁵, după ce Rosetti Roznoveanu, în op de șicană, obținuse mai multe termene. A fost, cum comentează . V. Sava, „o luptă pentru drept de o măreție fără seamăn, poate, în istoria reptului românesc”³⁶. A fost desigur un concurs de împrejurări favorabile: reptatea și dîrzenia vrîncenilor, prezența în fruntea divanului a mitropolitului eniamin Costache și domnia lui Scarlat Calimah, însuflețit de dreptate. ar cazul demonstrează că prerogativa domnului de judecător suprem era în eclin.

³¹ *Uric.*, II, p. 205—206, anafora din 9 aprilie 1827 întărită de domnul Ion Sandu urza la 10 april. 1827 (pct. 10).

³² *Prav. cond.* (XVII, 6) obligase, ca și reforma lui Mavrocordat, pe boieri să meargă ispravnicilor pentru judecată, dar exceptase pe boierii cei mari, „ale căror judecați se vor îndui unde se cuvîne”. Boierii însă refuzau să răspundă la chemarea ispravnicilor. lex.Ipsilanti, prin ponturile din 26 iun. 1797, a menținut dispoziția pravilei și a obligat din u pe bolernași să se supună judecății ispravnicilor (V. A. Ūrechîă, *Ist. rom.*, VII, p. 50). orilor refuzau uneori să fie judecați chiar de un boier „rînduit de domn”, pretinzînd să e judecați de divan. Astfel, în 1781 o boleroalcă n-a primit să fie judecată de un stolnic, adult de domn, care l-a fixat soroc la divan (19 aug. 1781, *Sur. și izv.*, XXV, p. 86).

³³ V. *op. cit.*, la n. 18, p. 178; Iași, 1829—1830, program de reorganizare a puterii decătorești și a anumitor sectoare ale administrației.

³⁴ A. V. Sava, *Documente putneno*, I, p. 164.

³⁵ *Ibid.*, p. 181.

³⁶ *Ibid.*, p. XL.

§ 6. Încercările lui M. Fotino din 1765—1777 și ale Legiurii Caragea de a elabora un statut fundamental („constituțional”) al puterii domnești¹

Aici ne vom limita să notăm principalele dispoziții din proiectele lui M. Fotino citate în notă.

a. *Titlul despre domni* (αὐτενθεε) *din Manualele (Proiectele de cod) din 1765 și 1766:*

— Domnul trebuie să fie milos, generos, nerăzbunător, blînd, imparțial, dezinteresat și neaplicat spre birfeală și intrigă. Este doctrina bizantină a virtuților imperiale, imitație (μίμησις) a virtuților „împăratului ceresc”, ale lui Dumnezeu (§ 1).

— Să inspire groază vinovaților și fraudatorilor fiscului, dar să se poarte ca un părinte față de cei drepți și supuși (§ 3).

— Colaboratorii trebuie aleși printre cei cinștiți și buni, iar cei răi trebuie alungați (§ 4).

— Domnul va asigura cum se cuvine buna stare a tuturor (§ 5) și va respecta domiciliul particularilor (boierilor) (§ 6 și scolia 1).

— Va ține în frîu pe cei puternici și va apăra pe cei de jos (§ 8).

— Păzind liniștea obștească, va pedepsi pe hoți și pe cei răi (§ 10), iar pe nebuni îi va interna într-o închisoare (§ 11).

— Cei pedepsiți prin persoana lor nu vor fi pedepsiți și asupra bunurilor, care rămîn familiei (§ 12).

— Domnul trebuie să-și păstreze mîinile curate față de Dumnezeu și față de lege (§ 13 din 1766). În *Basilicale* un astfel de text, de neconceput pentru basileus, era formulat de acestea pentru guvernatorii de provincii și preciza că datoria exista și „față de basileus” (§ 11).

— *Manualul* din 1765 cerea ca domnul să interzică agenților săi perceperea de dări peste ceea ce prevedea obiceiul, dispoziție care revine în multe texte de drept domnesc.

— În versiunea pariziană (Suppl. gr. 1323 de la Bibl. Nat.) a *Manualului* din 1766, un § 14 (= scolia din *Bas.*, ed. Fabrot I, 202) reglementează regimul darurilor (περὶ ξενίων, ἤτοι πεσοσίων) și reflectă realitățile locale, în ciuda originii bizantine a textului: „să nu se ia nici totul, nici de la toți, nici toată vremea; este inuman să nu primești nimic de la nimeni, dar este de asemenea foarte rău să primești de la toți fără discriminare și ar fi nesăbuit să accepți tot (ce se poate lua). Darul licit nu trebuie să depășească 100 de nomismata, ceea ce reprezenta o valoare importantă, fiind semnificativ că Fotino sau cel ce a inserat scolia n-a dat o evaluare în monedă locală.

b. *Titlul despre domni* (ἡγεμόνες) *din proiectul de cod din 1775—1777 pentru Alex. Ipsilanti* (37 §§):

¹ Pentru contextul istoric general, pentru detaliile de ordin tehnic, pentru sursele istorice și pentru locul textelor în operele respective (*Manualele* lui Fotino din 1765 și 1766, aproape identice în materia noastră și cel din 1775/7 cu un text mai mult decît întrelt; proiectul *Legiurii Caragea* publicat de C. C. Giurescu în 1924, în B.C.I.R., 3, p. 66—67) trimitem la studiul deja citat mai sus din *Festschrift für P. I. Zepos*.

În legătură cu valoarea textelor elaborate de Mihail Fotino, este demn de subliniat că recent o cercetare atentă a textelor grecești a dus la descoperirea unor similitudini strînse, pe parcurs de pagini întregi, între titlul „despre dregători” din *Manualul* lui Mihail Fotino (1766) și titlul cu același nume din *Istoria generală a Daciei*, vol. III, Viena, 1819, p. 413—415, care, se știe, a fost scrisă tot în grecește. Cercetătoarea Emanuela Popescu-Mihuț, în lucrarea *Observații asupra terminologiei românești din Manualele de legi ale lui M. Fotino* (în ms.), ajunge la concluzia, cu care sîntem de acord, că există o legătură directă între cele două texte.

Din dispozițiile pe care acest proiect le aduce în plus (lipsind § 1 de la 165—1766, iar § 1 reproducând § 13 de la 1766), cităm numai principiile următoare:

— Domnul are datoria să înfrumusețeze orașele, să viziteze duminica pe și deținuți în închisori, să numească tutori și curatori minorilor, nebunilor și meilor, să inspecteze locurile obștești — așa cum o va face insistent N. Mavroieni —, dar nu se va arăta în public după căderea serii (probabil pentru signația persoanei sale) (§§ 37, 36, 35, 34, 21).

— Soldații se găsesc sub ascultarea domnului pentru a îndeplini misiuni ste (§ 7). Judecarea pricinilor mari (*causae maiores*) este de resortul exclusiv al domnului: omor, adulter, răpirea fecioarelor, uzurpările și nedreptățile grele (§§ 8, 12).

— Sînt interzise patronajele nedrepte (§ 15).

— Țăranii atrași pe o altă moșie de un alt stăpîn trebuie readuși la urmă, să pedepsa pentru noul stăpîn de a răspunde pentru dările neplătite ale provinciei”. Pentru Fotino, clăcașul din vremea lui Ipsilanti era încă destul de legat de glie, ca să nu poată fi definit ca un om liber.

— Domnul aplica pedeapsa capitală (*ius gladii*) (§ 25).

— Crima de corupere a unui sclav trebuie pedepsită de domn (§ 24) fără să se vedea dacă se înțelege aplicarea la robii țigani a conceptului roman de *agium*.

— Domnul are datoria de a păzi liniștea publică și de a pedepsi răscoalele (3), trimițînd în fața „împăratului” (textul bizantin se referea la guvernarea de provincie; era vorba aici de sultan?) pe boierii abuzivi pe care nu-i putea pedepsi în mod eficace.

— Domnul are datoria de a încasa dările cu toată grija (§ 21), dar nu pe cele viitoare (§ 33). Un text bizar îi cere să vegheze asupra domeniilor patrimoniale (care în textul bizantin copiat se referea la domeniile *basileus*-ului, ligația revenind guvernatorului de provincie; să fie un text menținut în mod scanic?).

— Un text specific bizantin (§ 32) prevedea că domnul trebuie să împiețeze pe puternici (*δυνατοί*) de a săvîrși nedreptate în dauna celor slabi și săraci, motivarea (în originalul bizantin pentru guvernatorul de provincie): domnia și vicarii (locțiitorii) împăratului. Care împărat? Basileus-ul care nu mai era acesta, sau sultanul de la Țarigrad? Este textul cel mai gingaș dintr-o codificare lipsită de orice dispoziție directă care să consacre statutul de vasalitate al rli față de Poarta otomană.

— La aceste dispoziții din titlurile care constituie *sedes materiae*, ar trebui să adăugăm pe cele din titlul despre judecători, care prevăd (I, 7 § 1 de la 56 — I, 5 § 2 de la 1765) că judecătorul trebuie să respecte în mod scrupulos legea, dar nu are să dea urmare poruncilor domnești care încalcă legea. Este principiul ierarhiei legilor (*basileus*-ul poate abroga legea sa prin altă lege, dar trebuie s-o încalce printr-un act arbitrar, abuziv) consacrat de Nov. 6 a 1159 a lui Manuel II Comnenul și care permitea lui Fotie să definească în *kanonogon* (II, I) puterea *basileus*-ului ca fiind *ὀ ἐννομος ἐπιστασία*. Problema stîlului judecătorului feudal în fața ordinului ilegal al domnului era tratată de marile coduri din sec. al XVII-lea (C. R. Înv., gl. 58, zac. 1 și I. L., gl. 363, s. 1; conf. și zac. 2 și 6).

Așa cum observam cu alt prilej, ceea ce izbește în aceste texte, este nevoia domnului de a se adresa poporului și diferitelor stări, de a lumina opinia publică, am sice straturile cele mai largi ale populației, și de a-i inculca anumite avertiseri tendențioase și liniștitoare. Dar în loc de a contribui la așezarea

unor relații politice reale și sănătoase, târzia și monotona manipulare a sloganelor bizantine de către domnii a căror guvernare — nelipsită de unele merite — rămânea precară, interesată și aservită nu putea avea alt efect decât să accentueze contradicțiile și inconvenientele unei ideologii și ale unei tehnici politice neîndoicnic depășite.

În ceea ce privește Moldova, nu avem formulări locale asemănătoare celor din Țara Românească. Dar *Manualele* lui Fotino, cel puțin cel din 1766, au circulat la Iași (unde au rămas 3 exemplare pînă astăzi, iar cel din 1772 aflîndu-se astăzi la Odesa. Normele sistematizate de Fotino erau valabile, ca *ius receptum*, și în Moldova, chiar dacă nu erau scoase din *Basilicale* și puse într-o culegere locală.

c. *Legiuirea Caragea (anteproiectul nesancționat)* :

Încercarea lui Fotino a fost reluată, tot în grecește, de unul din autorii *Legiuirii Caragea*, în faza ei de pregătire. În anteproiectul ce ni s-a păstrat și care nu figurează în versiunea sancționată de domn, cap. I din partea I se intitulează „Despre domn (αὐθέντης) și drepturile domnești” (αὐτενθικά δικαια), deci prerogativele domnului. În acest text, se vorbește de regim monarhic și se definește poziția domnului prin expresia de „cel dintîi dintre obraze” (πρώτιστον πρόσωπον). Prerogativele lui sînt în număr de 14, din care cităm:

— Dreptul de a legifera, făcînd legi noi, abrogînd, îndreptînd, adăugînd sau suprimînd, interpretînd pe cele obscure și echivoce.

— „Să fie judecător suprem, adică toate hotărîrile tuturor tribunalelor să se supună divanului, în ultimă instanță, și hotărîrea lui să fie fără apel, adică să nu se supuie la judecata altui judecător”. Text prețios care presupunea consacrarea principiului autorității lucrului judecat și excludea orice imixtiune otomană sau străină în judecata domnească, imixtiune care, vom vedea, era departe de a fi cu totul inexistentă.

— „Să hotărască pedepsele” în tăcerea legii, putîndu-le mări sau micșora pe cele legale și putînd amnistia.

— Numai domnul condamna la ocnă, la surghiun și la moarte.

— Să aleagă și să confirme pe mitropolit, episcopi și egumeni, să facă boieri și să numească pe judecători.

— Să acorde privilegii (boierii, scutiri, mile, scutelnici, țigani etc.)

— Să pună impozite și să ia dijme.

— Să exploateze ocnele și să ia comorile.

— Să fie stăpîn absolut al țiganilor domnești.

— Să facă și să desființeze tîrgurile, să stăpînească poștele și să primească pe ruptași (străinii așezați în țară).

Deși aceste dispoziții n-au fost sancționate, ele oglindeau just realitatea de atunci a puterii domnești și textul își păstrează toată valoarea. E posibil ca nici boierilor să nu le fi fost agreabilă această declarație principială, foarte precisă, a prerogativelor domnești, iar Turcia avea și mai puțin interesul de a o agreea.

§ 7. Dreptul de judecată al domnului în proiectul de constituție al cărvunarilor (1822)

Între această tentativă a lui Fotino în Țara Românească și încercarea boierilor moldoveni din aprilie 1827, mai sus-citată, de a restaura un fel de regim nobiliar, se plasează proiectul de constituție al cărvunarilor (1822) care n-a

te în vigoare propriu-zis (deși s-a afirmat că Ioniță Sturza, cărvunarul, ar fi avut seama de el într-o oarecare măsură) și de aceea nu are a fi studiat aici în amănunt.

În proiectul moldovenesc din 1822¹, tehnica apuseană constituțională se progresa și se afirmă net, fără însă ca structura de stat preconizată să-și piardă toate trăsăturile feudale. Tendința de raționalizare și plafonare a teriei domnești este evidentă și ia forma unor garanții constituționale. Poporul și națiunea se profilează la orizont, dar puterea reală urma să fie împărțită cu marea boierime cu boierii de clasa a II-a și unele elemente înstărite și culte din rîndul orașenimii. Documentul acesta a fost mult studiat. Vom aminti numai textele privitoare la dreptul de a judeca al domnului și la organizarea judecătorească.

Art. 1 enunța statutul de vasalitate al țării: volnicia „de a se oblașdui cu cîrmuitorul său și cu pravilele țării sub umbrirea prea puternicei împărății” este supusă; „cîrmuitorul său” înseamnă că domnul este al norodului, funcționar otoman, iar pravilele țării înseamnă autonomie legislativă și liciară.

Principiul legalității și al libertății este expus de art. 4: „să nu poată fi nimeni oprit de a face cele ce nu vatămă pravilele”.

Inviolabilitatea persoanei și domiciliului și legalitatea încriminării și pedepsei sînt consacrate de art. 6.

Potrivit art. 12, „nici o judecătorie” nu poate fi ereditară sau acordată pentru bani („de chiverniseală”), oprindu-se deci ereditatea și venalitatea judecătoreștii.

Egalitatea în fața legii este pusă de art. 18.

Art. 19 consacră separația puterilor; prezentată ca în acord cu rînduiala veche a țării. Numai puterea ocîrmuitoare și a împlinirii să fie în mîna domnului, iar puterea hotărîrii (legislativă) să fie pururea în mîna domnului împreună cu sfatul obștesc, acesta hotărînd cu majoritatea de voturi (art. 22).

Se privește puterea judecătorească, ea era încredințată „locurilor unde se ține dreptatea politică și criminală” (art. 24—37), adică: divanul de la Iași, departamentul pricinilor străine și criminalicesc, judecătorii de ținut și ispravnicul, fără ca domnul să mai aibă drept de a judeca personal sau de a confirma hotărîrile instanțelor care, astfel, apar perfect instituționalizate. Deciziile domnești în divanul prezidat de domn lua sfîrșit. Era una din măsurile antif feudale cele mai semnificative, față de care Regulamentele oricînd vor face un pas înapoi.

§ 8. Judecata domnească în cîteva memorii de reformă și organizare a statului (1817—1829)²

Este deosebit de sugestiv să comparăm acest sistem cărvunăresc, foarte întinat, cu proiectele de reformă și organizare a statului apărute în mare număr între 1739 și 1830 și studiate recent într-o ediție de texte inedite, cu

¹ Din bogata literatură, v. A. D. Xenopol, *Primul proiect de constituție al Moldovei*, A. R., S. II., m.s.l., 20 (1898); D. V. Barnoschi, *Originile democrației române, „Cărvunarii”*. *Stăruința Moldovei de la 1822*, Iași, 1922.

² Folosim mai jos citate din memoriile inedite, din lucrarea *Mémoires et projets de loi pour les Principautés roumaines 1769—1830*. Ele ar putea fi înmulțite, în același sens, citate din memoriile anterioare publicate, bine cunoscute, îndeosebi din acelea ale boierilor și așezărilor în Brașov în 1821. Cum ele au fost studiate de I. C. Filitti, în *Frământările*

un prețios repertoriu general, pe care o vom folosi. Nefiind cazul să pășim la o analiză de amănunt, vom distinge, în ceea ce privește concepțiile și proiectele de reorganizare propuse în legătură cu puterea judecătorească a domnului, următoarele orientări:

a) formule conservatoare pentru care îmbunătățirile nu trebuie să priveze pe domn de a continua să fie „judecător” efectiv și oarecum suprem;

b) formule înaintate care adoptă modelul burghez, al justiției instituționalizate și complet separate de administrație pe de o parte și de domn și de organul legislativ pe de altă parte.

Iată acum câteva exemple:

A. Memoriul lui Iordache Rosetti Rosnoveanu către Stroganov, post mai 1817 (Rep. 8(71), p. 68): deplînge starea actuală, în care de fapt „le seul juge était le prince”. Cere un divan general, ale cărui hotărîri să fie întărite de domn, grecii fiind excluși din rîndul judecătorilor.

B. Același către același, 1818 (Rep. 11(75), p. 80): O înaltă cameră, formată din secția judiciară și cea administrativă, să decidă în prezența domnului asupra tuturor deliberărilor și discuțiilor din ambele secții.

C. Anonim moldovean, 1812—1820 (Rep. 13(82), p. 90), este de părere că, sub fanarioți, Moldova nu mai are domni, „elle fut soumise à des gouverneurs ... la Moldavie ne fut plus alors qu'une ferme” (o moșie).

D. Manolache Drăghici, către guvernul rus, post mai 1827 (Rep. (188), p. 148), cere introducerea autorității de lucru judecat, cu un divan suprem, cu excluderea oricărui amestec, pe cît se pare, al domnului în judecățile viitoare.

E. Barbu Știrbei către Consulatul rusesc, dec. 1827 (Rep. 29(189), p. 162): cere instalarea unor tribunale instituționalizate în raport cu domnul și deosebite de organele administrative pentru a deveni posibilă formarea unui „corps de doctrine”, a unei tradiții de principii. Tribunalele ar fi „organul natural al legii și al împărțirii justiției”. Denunțînd abuzurile sistemului care rezerva domnului „de a judeca toate cauzele civile și criminale și de a putea judeca singur în ultim resort”, viitorul domn conchide: „cît timp va exista această ordine de lucruri, vinovatul va fi totdeauna sigur de impunitatea sa... și omul de onoare, victima cinstei sale, va fi înșelat și numai el va primi pedeapsă”. În materie criminală, pe baza judecății deplorabile a șefului închisorii, „domnul condamnă la moarte, absolvă sau trimite la ocne pe persoana acuzată de o crimă, fără s-o fi judecat, fără s-o fi ascultat și chiar fără s-o fi lăsat să se înfățișeze înaintea lui”.]

F. Anonim muntean, 1827 (Rep. 30(191), p. 166): cere un divan suprem de 21 de membri, ale cărui hotărîri să fie supuse agreementului domnului, cu facultatea pentru acesta de a prezenta criticile sale și a provoca o nouă examinare a cauzei, după care va da întărirea definitivă.

G. Anonim moldovean, 1829—1830 (Rep. 36 (206), p. 179), deplînge confuzia pricinuită de multiplicitatea și vechimea legilor romane și a obiceiurilor locale, cere măsuri pentru reducerea litigiilor, o codificare modernă, sepa-

politică și socială în Principatele române de la 1821 la 1828, și de I. G. Vintu și G. G. Florescu, în Unirea Principatelor în lumina actelor fundamentale și constituționale, am socotit mai puțin necesară o reluare a lor în acest loc. A se vedea Dionisie Ionescu, Gh. Țuful și Gheorghe Matel, Dezvoltarea constituțională a statului român.

area justiției de administrație, dar admite ca judecățile divanului judecătoresc să vină în apel în fața înaltului divan prezidat de domn, care deci ar continua să fie judecător și să întărească hotărârile, dar, pe cât se pare, numai pe cele ale înaltului divan. Hotărârile acestuia ar fi revizibile numai sub un alt domn. Confirmarea a doi domni succesiv ar conferi autoritatea de lucru judecat, iar în caz de divergență între ei, un al treilea ar mai putea decide în ultim resort. Sistemul propus este poate cel mai retrograd dintre cele examinate aici.

§ 9. Concluzii

În perioada studiată, structura de bază a statului, a puterii domnești, judecății domnului par să nu-și fi schimbat esența. În fond este o iluzie. Termenul de transformări folosit adesea este în totul justificat. Chiar acolo unde nimic nu pare să se fi schimbat, transformările oculte, implicite sau de context structural există și adesea sînt semnificative. Chiar clasa boierilor, care la 1827 lupta încă pentru un regim nobiliar desuet, a realizat progrese. Ea apăra autonomia și domnia pămînteană sau eligibilitatea domnilor de către țară", în termeni de clasă, care însă obiectiv „duc istoria înainte", depășindu-i calculele înguste. Modernizarea și europenizarea găsesc aderenți de toate nuanțele în boierime și reformele cerute, unele încă reacționare, devin în strigăt de alarmă care impresionează, simptomul unei crize profunde care este reală și obiectiv creează necesitatea unor reforme inevitabile, din care legurile organice vor realiza numai o parte. Termenul final al transformărilor — care nu sînt încă revoluționare decît în programul nerealizat al lui Tudor Vladimirescu — este acesta: din absolutismul bizantin al domnului și calada nobiliară a boierimii, singura sinteză este monarhul constituțional cu parația puterilor, chit că în amenajarea noului regim burghez fiecare din cei și poli să-și menajeze poziții cît mai largi, contrare purei teorii constituționale elaborate de gînditorii înaintați în Occident. Instituționalizarea și specializarea instanțelor de judecată sînt cerințe fundamentale ale lumii moderne. Rolul de judecător al domnului, fie și numai sub forma întăririi judecăților (sau a unora din ele: cele penale sau cele capitale), trebuie să dispară, și el dispare încet. Căzu renunță la ultimele resturi de întărire a unor sentințe judecătorești (penale).

Desigur, cu aceasta nu rezolvau nici în mod absolut problemele abordate, nici toate viciile judecății feudale din practica celor două Principate, la 1830.

Vom încheia subliniind rolul considerabil pe care îl joacă, în lupta și în controversele sociale, problema judecății, a justiției, a dreptului. Explicația stă în importanța obiectivă a problemelor, dar și în amploarea și adîncimea mijloacelor ce se cereau remediate. Să nu uităm nici intensitatea aspirațiilor spre justiție socială a maselor, dar nici interesul ipocrit al clasei dominante de a se reforma și autoliniști, preocupîndu-se adînc de problemele justiției. În fine, țara noastră, încă scaldată în iluminism, era fascinată de credința în virtuțile atotputernice, miraculoase ale normei de drept, ale reglementării raționale, ale principiilor abstracte.

PUTEREA JUDICIARĂ A DOMNULUI FAȚĂ DE SUZERANITATEA OTOMANĂ

§ 1. Autonomia judiciară

În strategia politică turcească, autonomia unei țări era numai o fază pregătitoare a cuceririi. Înainte ca țara să fie încorporată în Imperiul otoman ca teritoriu „dar al-islam”, ea era supusă unui statut de vasalitate (teritoriu „dar al-ahd”). Acest statut îi păstra autonomia¹: politică, administrativă, judecătorească, care dădea țării dreptul de a avea o viață de stat, cu conducere proprie: domnul ei, legile ei, justiția ei. Până în sec. al XVI-lea autonomia țărilor române a fost largă. Odată cu accentuarea dominației otomane, ea s-a restrâns, mai întâi pe plan politic: prin nevoia întăririi domnului (sec. XVI) pe timp limitat, apoi prin numirea domnului direct de către Poartă și în sfârșit chiar dintre nepămînteni (sec. XVIII). Autonomia judiciară a urmat o evoluție paralelă. În sec. al XVI-lea, domnul a judecat totdeauna pricini ale străinilor și chiar ale turcilor, considerîndu-se competent, independent de originea etnică a împričinaților². Începînd din sec. al XVII-lea (ultimul pătrar) puterea turcilor începe să descrească. Totuși, dominația lor în țările române continuă și se accentuează pînă la pacea de la Kuciuk-Kainargi (1774). De unde la începutul sec. al XVIII-lea, din cauza autonomiei țărilor române, turcii apăreau străinilor „mai degrabă ca străini decît ca stăpîni”³, sub fanarioți numărul turcilor aflați aici, ca dregători, ca negustori, ca militari, aparținînd cetățitorilor de margine anexate (Turnu, Giurgiu, Brăila, Hotin, Bender) sau ca simpli particulari, a crescut. Toți aceștia săvîrșeau asupra românilor tot felul de abuzuri ca: ucideri, violuri, jafuri, răpiri de copii, cotropiri, camătă, negoț spoliator (ex. prin arvună forțată: *selam akhesi*), procese temerare judecate de cadii, sentințe turcești executate prin mumbașiri. Toate acestea generau tendința de lărgire a jurisdicției otomane în dauna autonomiei judiciare a țărilor române⁴. Ele erau consecințe ale unei forțe militare amenințătoare în imediata lor vecinătate, cărora nu le puteau opune o armată proprie. Mijloacele prin care turcii se amestecau în justiție și deteriorau autonomia erau variate: împričinații pămînteni erau chemați la Poartă⁵; Poarta intervenea pe lîngă domni în favoarea unor supuși ai ei nu numai musulmani⁶, dar și creștini⁷ sau evrei⁸; Poarta stimula plîngerile pămîntenilor împotriva domni-

¹ I. Matei, *Quelques problèmes concernant le régime de la domination ottomane dans les pays roumains*, în R.E.S.E.E., X (1972), nr. 1, p. 74.

² Șt. Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I „Întemeietorul”, pînă la Mihai Viteazul*, p. 124.

³ Antonio Maria del Chiaro, *Istoria*, ed. N. Iorga, Buc., 1914, p. 40.

⁴ M. M. Alexandrescu-Dersca, *Despre regimul supușilor otomani în Țara Românească, în veacul al XVIII-lea*, în „Studii”, 1961, nr. 1, p. 87—113.

⁵ 1744, sept. 30, M. Guboglu, *Cat. doc. turc.*, I, 1960, p. 55.

⁶ 1793, firman către domnul Țării Românești, V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, V, p. 193.

⁷ 1761 aug. 22—31, firman către domnul Ț. Rom., M. Guboglu, *op. cit.*, I, p. 65; 1822, mai 28, *ibid.*, p. 281; 1823 sept. 12, *ibid.*, p. 341; 1826 aug. 26, *ibid.*, II, 1965, p. 347; 1827 nov. 19, *ibid.*, I, p. 478.

⁸ 1823 dec.—1824 sept., *ibid.*, II, p. 517.

lor⁹ și obliga pe aceștia să-i aducă la cunoștință pricinile importante¹⁰. În sfârșit, Poarta, prin firmane, extindea abuziv competența cadiilor din cetățile de margine, poruncindu-le să judece pricini din Țara Românească și Moldova¹¹. Prin toate aceste procedee, turcii încălcau nu numai vechea autonomie a țărilor, ci chiar angajamentele luate prin hățișerifuri recente¹². Uneori, îndrăzneala turcilor a mers mai departe: de ex. sub domnia lui Ion Mavrocordat (1743—1747), la plângerea unui supus moldovean, influent la Poartă, împotriva domnului, cadiul Hotinului a fost delegat prin firman și a venit la Iași să cerceteze. Nedovedindu-se temeinicia plîngerii, domnul a obținut de la cadiu hotărîre (ilam) și a spînzurat pe defăimător¹³. Prin asemenea procedee, Poarta încerca să trateze pe domni ca pe niște dregători turci, pe care îi putea mazili după plac și chiar pedepsi disciplinar¹⁴. E adevărat că prin hățișeriful din 1784, Poarta se obliga să nu mazilească pe domni fără vină bine constatată; în fapt însă turcii au continuat sistemul, prin mazilirea lui Alex. Mavrocordat în Moldova și a lui Mihail Suțu în Țara Românească. Dar îngrădirea mazilirii a fost repetată prin hățișeriful din 1826, care a reintrodus și alegerea domnului „după vechiul obicei al pămîntului”, ceea ce a însemnat întărirea treptată a autonomiei politice, cu repercusiuni și asupra celei judiciare.

Abuzurile și încălările erau săvîrșite de turci cu sprijinul unor domni prea obedienți sau al unor boieri lacomi de putere și avere. Astfel, în cazul de mai sus, Ion Mavrocordat nu avea nevoie de hotărîrea cadiului pentru condamnarea propriului său supus. Tot astfel, Ion Sandu Sturza juridicește nu avea nevoie să ceară firman de la Poartă pentru a judeca și pedepsi pe boierii care nu i se supuneau. Firmanul avea o valoare politică¹⁵.

În sfîrșit, dese plîngeri ale boierilor la Poartă împotriva domnului au contribuit la deteriorarea autonomiei. Ba, uneori, cite un boier adresează cadiului plîngere contra unui supus turc, în loc s-o adreseze domnului¹⁶, sau cere firman contra unui frate în pricină de moștenire¹⁷.

Toate aceste abuzuri au întîmpinat însă o rezistență din partea majorității domnilor și a boierilor care, apărînd autonomia judiciară a țărilor, își apărau propriile lor interese de clasă și chiar de carieră. Domnii fanarioți înțelegeau că deteriorarea autonomiei tindea la integrarea țărilor române în

⁹ 1822, firman către Ion Sandu Sturza, *Uric.*, III, p. 329. Firmanul critică oprirea boierilor de către domnii fanarioți de a se plînge la Poartă și reglementează dreptul de plîngere prin mandat („cu vechilime”).

¹⁰ 1799, berat de înscăunarea lui Const. Al. Ipsilanti, ca domn al Moldovei, *Uric.*, III, p. 175.

¹¹ 1769 mai 25, R. A., 1940, nr. 1, p. 47; cf. V. A. Urechia, *Ist. rom.*, II, p. 139; 1757—1758, M. Guboglu, *op. cit.* II, p. 257. Pentru detalii vezi infra Secț. III.

¹² M. M. Alexandrescu-Dersca, *Sur le régime des ressortissants ottomans en Moldavie (1711—1829)*, în S.A.O., V—VI, Buc., 1967, p. 181.

¹³ *Cron. Ghic.*, p. 601. V. și Radu Dimiu, *Judecători și judecăți de altădată*, Buc., 1929, p. 31—33.

¹⁴ Mustafa A. Mehmet, *O nouă reglementare a raporturilor Moldovei și Țării Românești față de Poartă la 1792*, în „Studii”, 1967, nr. 4, p. 702. La pct. 22, Kanunname prevedea, ca o condiție pentru acordarea domniei, stagiul la dragomanlicul divanului. La pct. 21 și 27, Kanunname prevedea pentru oprimarea supușilor pedepsirea domnilor. Aceste dispoziții legale erau totuși secrete.

¹⁵ N. Iorga, *Histoire des roumains et de la romanité orientale*, VIII, p. 354; cf. Val. Al. Georgescu, *Festschrift für P. I. Zepos*, p. 468.

¹⁶ 1746 iun. 9, M. Guboglu, *op. cit.*, II, p. 247: cadiul Brăilei judecă la Iași pricina bănească dintre boierul Lupu și supusul otoman Mosail, stabilit la Iași.

¹⁷ 1768 nov. 13, *ibid.*, p. 278: N. Brîncoveanu cerea firman pentru curmarea pricinilor de moștenire dintre el și fratele său.

comunitatea juridică turcească și că transformarea lor în provinciile cîrmuite prin pașale i-ar fi lipsit de domnia acestor țări. Ei puteau realiza cu atât mai mult această politică, cu cît găseau un sprijin direct în realitățile românești. În ciuda tuturor abuzurilor, autonomia, ca stare de drept, s-a păstrat întîi în amintirea românilor și apoi a turcilor, pe baza vechilor capitulații. Românii au agitat și au ținut mereu în actualitate autonomia țărilor, prevalîndu-se de vechile capitulații. Astfel, boierii munteni și cei moldoveni prin arzurile lor din 1774 au revendicat autonomia, numind-o „slobozenia noastră”¹⁸. Tot astfel, boierii moldoveni, prin anaforaua din 9 aprilie 1827, au argumentat că autonomia este un vechi privilegiu al Moldovei întărit de turci și au reprodus din documentele turcești cuvintele „Mefruzum Kalem, Ghendi Bilem”, adică „întru slobozenie de a se ocîrmi după obiceiurile ei...”¹⁹. Argumentarea corespundea adevărului. Turcii erau conștienți că românii aveau dreptate. Documente emanînd de la judecători turci din Hirșova, unul din 1759 dec. 8²⁰, altul din 1763 sept. 24²¹, adresate Porții declară: „Țara Valahiei, de demult fiind o țară liberă”. Turcologul Mustafa A. Mehmet confirmă că „se folosește adesea în firmane chiar și noțiunea de *istiklalîyet*, în sensul de „independență”, pe lângă aceea de *serbestîyet* (slobozenie, libertate)”²².

Un document fundamental, Kanunname, din 1792, prevede textual la pct. 25 că „Țara Românească și Moldova fiind, din trecut și pînă acum, *slobode în toate privințele*, prin separare la cancelarie (mefruz el-kalem)...”, se interzice perceperea dărilor imperiale, în aceste țări, ale căror dări „se află pe seama voievozilor”²³.

Tendința turcilor de a restrînge autonomia a întîlnit rezistența abilă a domnilor fanarioți. Aceștia au cheltuit mulți bani pentru obținerea firmanelor de înfrînare a abuzurilor²⁴.

Așa se explică de ex. îndrăzneala lui Const. Mavrocordat: acesta în loc să execute două firmane turcești²⁵ care cereau extrădarea serdarului Lupu, acuzat de abuzuri în Hotin, îl judecă la Iași într-o adunare, la care participă și notabili turci, reușind să-l salveze²⁶. Și, probabil, tot cu sacrificii bănești, domnul Moldovei, Matei Ghica (1753—1756), a obținut firman care interzicea pașalelor din Hotin, Bender și Oceakov să trimită rezoluții (*buiurultiu*) în Moldova pentru vreo pricină, „nici să facă *ihzar*, adică să cheme la judecată, nici pe cîrmuitori, nici pe supușii Moldovei”²⁷. Unii domni au căutat să suprimă chiar cauzele care determinau abuzurile turcilor. Astfel, Constantin Mavrocordat a obținut firman pentru izgonirea lazilor (negustori turci așezați în Moldova împotriva capitulațiilor) și a reușit să execute firmanul cu armată turcească, de față cu cadiul din Brăila²⁸. Tot astfel, Alex. Moruzi, repetînd

¹⁸ V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, I, p. 13—15.

¹⁹ *Uvic*. II, p. 199; cuvintele „*mefruzum Kalem*” sînt chiar cuvintele din Kanunname de la 1792 și înseamnă separarea de cancelarie; v. nota 23.

²⁰ H. Dj. Siruni, *O năvălire necunoscută*, în R.A., 1940, nr. 1, p. 26.

²¹ *Ibid.*, p. 33.

²² *Op. cit.*, în „*Studii*”, 1967, nr. 4, p. 694.

²³ *Ibid.*

²⁴ M. M. Alexandrescu-Dersca, *op. cit.*, în „*Studii*”, 1961, nr. 1, p. 92.

²⁵ 1741 dec. 10—19, M. Guboglu, *op. cit.*, II, p. 242; 1742, ian. 29, *ibid.*, p. 243.

²⁶ I. Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei*, p. 401.

²⁷ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 687. V. și A. Camarlano-Cloran, în S.M.I.M., V (1962), p. 505; Fl. Constantin, *Situația clăcașilor din Țara Românească*, în „*Studii*”, 1959, nr. 3, p. 77; H. Dj. Siruni, *O năvălire necunoscută*, în R.A., 1940, nr. 1, p. 6—68; v. în micul cod din 1765 al lui Șt. Racoviță, titl. 4 Pentru așezarea *nizamului*, trad. de C. Erbiceanu, în B.O.R., 1902—1903, p. 1 021—1 023.

²⁸ *Cron. Ghic.*, p. 632. Problema lazilor n-a fost lichidată decît după pacea din 1774.

justiții mai vechi, prin născutul din 25 iul. și 6 aug. 1793, a interzis pămînturilor să împrumute bani de la turci³⁰.

Profitînd de conjunctura internațională, în 1774, prin arzurile amintite mai sus, românii au pretins să li se recunoască prin tratatul de pace vechile drepturi de autonomie. Ei au cerut: a) în pricinile civile sau penale dintre pămînteni și turci, hotărîrea domnului să fie nesupusă apelului la vreo instanță străină; b) martorii creștini să fie ascultați; c) nici un pămîntean să nu poată fi chemat în judecată în afara țării; d) cadii să nu aibă drept de judecată în afara țării; e) să nu se mai ceară de turci „preț de sînge” (pentru averile turcilor care se ucidău între ei în țară); f) pămîntenii turciți să-și plătească datoriile și să poată fi chemați în judecată în țară. Fiecare din aceste cerințe evocă o serie de abuzuri săvîrșite în trecut. Turcii au admis în mare parte cererile românilor. Hatișeriful din 4 noiembrie 1774 pentru Moldova prevăzuse că pricinile dintre pămînteni și turci vor fi rezolvate prin mijlocirea divan-*effendi* (divan-Kiatibi) și a altor turci, iar în caz de nereușită a mijloacelor vor fi judecate de cadiul din Brăila³⁰. Un hatișerif cu conținut similar din același an a prevăzut pentru Țara Românească aceeași normă, cu singura schimbare că în locul cadiului din Brăila era competent cadiul din Giurgiu³¹. În hatișeriful din 1784 s-a prevăzut, ca o înlesnire pentru pămînteni, ca în caz să fie trimiși împrecinații la Brăila sau Giurgiu, să fie chemat cadiul respectivei judece în țară³². Aceste norme sînt repetate și confirmate prin firmanul din 1792³³, prin firmele din 1802, unul pentru Moldova³⁴ și altul pentru Țara Românească³⁵, prin *hatihumaiumul* din 1803³⁶, ca și prin hatișeriful din 1806³⁷. În sfîrșit, prin actul din 14 sept. 1829, separat, dar consecutiv tratatului din Adrianopol³⁸, se recunoaște din nou autonomia prin angajamentul turcilor de a face respectate privilegiile Moldovei și Țării Românești de către cele două cetăți de margine și de a nu permite nici o ingerință în treburile interne ale celor două țări.

În toată această perioadă (1740—1832), cu toate abuzurile de fapt și cu toate fluctuațiile de drept în ce privește amănunțele, principiile care au alcătuit conținutul autonomiei judiciare s-au păstrat: a) domnul împărțea justiția cu sultanul; b) domnul judeca după legile țării; c) pămîntenii nu aveau dreptul să se plîngă la Poartă împotriva hotărîrilor domnului; d) hotărîrea domnului nu avea nevoie de confirmarea sultanului și nu puteau fi anulate de el; e) în pricini politice care interesau raporturile suzeran-vasal, domnul putea cere aprobarea sau sprijinul sultanului.

Documentăm:

A. Domnul continua să împartă justiția lui și nu pe a sultanului; el era cunoscut în numele său: toate cărțile domnești de judecată erau emise de domn și se începeau cu formula „io (numele domnului) voievod, domn al Țării Românești...” (resp. al Moldovei). Domnul se socotea ca și în trecut competent să

³⁰ M. M. Alexandrescu-Dersca, *op. cit.*, în „Studii”, 1961, nr. 1, p. 111; v. și *Cron.*, p. 61 și 257; 1742, *Stud. și doc.*, VI, p. 281—282.

³¹ *Uric.*, VI, p. 433—446; *Acte și doc. rel. la istoria renașterii României*, ed. de Ghenadie Petrescu ș.a., p. 139.

³² *Acte și doc.*, ed. cit., p. 253 și urm.

³³ *Ibid.*, p. 202.

³⁴ *Acte și doc. rel. la istoria renașterii României*, ed. de D. A. Sturza și C. Colescu-Ic, I, p. 226.

³⁵ *Acte și documente*, ed. Ghenadie Petrescu ș.a., I, p. 264.

³⁶ *Ibid.*, p. 277.

³⁷ D. Fotino, *Ist. gen. a Daciei*, III, p. 223—235.

³⁸ „Conv. lit.”, 1887, p. 489 și 580.

³⁹ *Acte și doc.*, ed. Ghenadie Petrescu ș.a., I, p. 226.

judece orice pricină existentă pe teritoriul țării. El judeca pe supușii săi chiar când erau vinovați și față de turci³⁹, cu singura concesie a prezenței unui reprezentant otoman (divan effendi).

O interesantă aplicare a acestui principiu a avut loc în următorul caz, în anul 1823. Comandantul turc din Moldova, Kuciuk Ahmed aga, era să fie victima unei tentative de otrăvire. Cafegiul său, instigat și corupt de egumenul m-rii Frumoasa cu 50 galbeni, i-a servit stăpînului său în cafea un praf otrăvitor procurat de egumen. Kuciuk Ahmed aga prinzînd pe cafegiu, l-a ucis, dar pe egumen l-a arestat și l-a trimis domnului ca să-l judece⁴⁰.

B. Domnul judeca după legile țării. În documente, turcii înșiși cereau ca domnul să pedepsească „după legile memlechetului”⁴¹, sau să urmărească odihna „locuitorilor acestui memlechet, respectînd *nizamul* lor”⁴².

C. Hotărîrile domnului ca judecător suprem erau definitive. Nici un împricinat n-avea dreptul să se plîngă împotriva lor la Poartă sau la altă jurisdicție străină.

În 1782, prin arzul boierilor și al domnului N. Caragea, s-a cerut categoric ca Poarta să nu mai dea firmane celor nemulțumiți cu judecata divanului. Arzul reamintește curajos că amestecul Porții în judecata domnească „aduce scădere polipsului domnului și al dreptății țării...”⁴³. Chiar boierii, care nu vedeau cu ochi buni puterea absolută a domnului, au susținut ca „nimeni din pămînteni să nu să facă *ihdar* (apel) la Țarigrad după obiceiul vechi pentru orice pricină ar fi, ci aice să se caute pricina a fieștecăruia cu judecata domnului”⁴⁴.

D. Că hotărîrile domnului nu aveau nevoie de confirmarea sultanului rezultă din practica judiciară, concordantă cu lipsa oricărei aluzii la suzeranitate din toate legiuirile românești. Nici un text nu cuprinde vreo restrîngere a dreptului de judecată prin necesitatea unei confirmări sau posibilitatea unei anulări a hotărîrilor domnești⁴⁵. Cazuri ca acela din anul 1726, cînd Poarta prin firman a anulat o condamnare la moarte pronunțată de domn (Mihai Racoviță) pentru o crimă⁴⁶, nu s-au mai repetat.

E. Regulile de mai sus priveau procedura normală pentru pricinile obișnuite. Existau însă cazuri cînd Poarta, ca putere suzerană, intervenea fără ca autonomia să fie știrbită; în pricinile de natură politică interesînd direct puterea suzerană ca: trădare, spionaj, chiar complot. Astfel, cînd în 1767—1768, în pragul războiului ruso-turc, rușii au trimis în Moldova emisari cu manifeste, iar domnul (Grig. Calimah), prinzînd pe unul din ei, travestit în dese-

³⁹ Anaforaua din 18 sept. 1823, *Hurm.*, X, p. 584.

⁴⁰ 23 aug. 1825, *Hurm.*, XVII, p. 24.

⁴¹ *Cron. Ghic.*, p. 729; memlechet = țară.

⁴² 1825 mart. 26, M. Guboglu, *Cat. doc. turc.*, I, p. 403; glosarul explică *nizam-i-memlechet* = pravila țării. Mustafa A. Mehmet traduce *nizam* prin regulament. Credem că *nizam* înseamnă statut juridic, reglementare, rînduială. Cf. în acest sens, Tiktin, *Dicț. român-german*, II, p. 105.

⁴³ V. A. Urechlă, *Ist. rom.*, I, p. 264.

⁴⁴ *Uric.*, VI, p. 422, arzul boierilor din 30 aug. 1774.

⁴⁵ Singura legiuire care pare că face aluzie la suzeranitate este Manualul lui M. Fotino din 1777. Acesta, în § 30, a reprodus (poate mecanic) textul din *Basilicale* care prevedea că guvernatorul trebuie să trimită în judecata penală a basleului pe „puternicii” (dynatoi) din provincie pe care nu-l putea pedepsi singur din cauza puterii de care dispuneau ca mari feudali. Dispoziția pare să fie menținută pentru domn, care este îndemnat să trimită la basleu (sultan?) pe boierii nesupuși pe care nu-l putea însuși pedepsi. În fapt, domnul cerea ajutorul politic al Porții în astfel de cazuri. V. Val. Georgescu, *L'idée impériale byzantine*, în *Festschrift für P. I. Zepos*, I, p. 468.

⁴⁶ *Cron. Ghic.*, p. 243; v. acest caz descris în vol. I, p. 54, n. 3.

nator-peisagist, l-a spânzurat, la cererea turcilor⁴⁷, autonomia n-a fost încălcată. Un principiu fundamental cuprins în capitulații era că domnul ca vasal trebuia să fie față de sultan ca suzeran „prieten al prietenului și dușman al dușmanului” (*dosta dost ve düşmana düşman*)⁴⁸.

Colaborarea necesară între domn și puterea suzerană în materie politică a făcut să se creadă, în istoriografie, că domnii aveau nevoie de autorizarea prealabilă a Porții pentru aplicarea pedepsei cu moartea față de boieri. I. C. Filitti⁴⁹, Const. C. Giurescu⁵⁰ sînt de această părere. Argumentul principal a fost tras din cazul boierilor Manolachi Bogdan și Ion Cuza, executați de Const. Moruzi, care, ca să evite riscul unei pîri, a cerut firman de aprobare. Descoperind un complot condus de cei doi boieri, domnul a comunicat la Constantinopol că aceștia lucraseră de acord cu rușii. Și, fără să aștepte răspuns de la Poartă, i-a condamnat și executat. Ulterior, la stăruința lui, a primit firmanul care aproba procedarea și autoriza aplicarea ei și în viitor⁵¹. Domnul nu avea nevoie de autorizarea Porții pentru a pedepsi pe niște boieri vinovați atît față de domnie, cît și față de Poartă. Firmanul, întărind sentința pronunțată, adoptă un limbaj excesiv („... să împărțești în memlechetul Moldovei împărțeasca mea dreptate”) și constituia o deteriorare a autonomiei. Cu toate acestea, principiul că domnii aveau drept să pedepsească pe boieri este reamintit în documentele turcești⁵². Hotărîrile domnilor nu aveau nevoie de întărirea Porții; dacă Poarta proceda altfel era cu scopul de a deteriora autonomia.

Cazuri înrudite cu cel de mai sus au mai fost. Astfel, în 1823, boierul Alex. Villara, căsătorit cu o nepoată a domnului, rusofil care făcuse servicii Rusiei (1806—1812)⁵³, participase la revoluția din 1821⁵⁴ și se întorsese din Austria la adăpostul amnistiei dată de sultan, a fost cerut domnului de pașa din Silistra pentru a fi surghiunit la Zagra (Rumelia)⁵⁵. Domnul a consimțit, Villara a fost arestat de bostangii trimiși de pașa⁵⁶ și ținut în exil timp de un an. Cazul a provocat alarmă și protestul Austriei care vedea în el o încălcare a autonomiei („violation tant des anciennes lois du pays que des dernières garanties, promesses, amnisties publiées par la Porte ottomane”)⁵⁷. Procedarea turcească încălca autonomia: domnul, nu sulta-

⁴⁷ Hurm., Supl. I, 1, p. 757; cf. N. Iorga, *Doc. Callimachi*, prefața, p. CLIII.

⁴⁸ I. Matei, *op. cit.*, în R.E.S.E.E., 1972, nr. 1, p. 73.

⁴⁹ *Vechiul drept penal român* (schifță), extras din „Revista de drept penal și știință pontenclară”, 1934, Buc., p. 25.

⁵⁰ *Ist. rom.*, III/2, p. 535—536.

⁵¹ V. A. Urechlă, *Ist. rom.*, I, partea 2, p. 173—176 și textul firmanului, *ibid.*, vol. II, p. 318—321; cf. N. Iorga, *Știri despre veacul XVIII în țările române*, A.A.R., s. II, t. XXXII, 1909, p. 614; v. și Hurm., XIV, p. 93, Efemeridele banului Const. Caragea.

⁵² *Cronica Ghiculeștilor*, p. 729: firmanul care reinnoiește domnia lui Matei Ghica sfătulește pe domn să pedepsească „strașnic” pe supușii săi care s-ar împotrivi poruncii sale, însă „după legile memlechetului”. Or, legile țării dădeau dreptul domnului să pedepsească pe boieri, chiar singur, pentru trădare. Firmanul din 1792 (*Acte și doc.*, ed. Ghenadie Petrescu p.a., I, p. 281) prevede: „...pe aceștia (boierii vinovați de abuzuri) volvevozi ca acei ce au *slobodă putere* îi vor pedepsi și-i vor înțelepți după cuviință...”. În același sens, v. beratul din 1799 de înscăunare a lui Const. Ipsilanti ca domn al Moldovei (*Uric.*, III, p. 175). Hatihumalumul din 1803 este categoric: „(boierul) care va cuteza a face vreo urmare în contra voinței domnului său, unli ca aceștia vor fi supuși la pedepsele convenite de către domni care au toată puterea întru aceasta” (D. Fotino, *op. cit.*, III, p. 231).

⁵³ A. D. Xenopol, *Ist. rom.*, XI, p. 13.

⁵⁴ N. Iorga, *Histoire des roumains*, VIII, p. 364: „un grand conspirateur de concert avec les Russes, Villara qui forgeait des projets, où à coté de la fidélité envers la Russie, il y avait aussi de l'esprit révolutionnaire contre les anciens gouvernants...”.

⁵⁵ 1823 mart. 26, M. Guboglu, *Cat. doc. turc.*, I, p. 231, pașa invoacă un hatihumalumul.

⁵⁶ 1823 apr. 8, Hugo c. Chateaubriand, *Hurm.*, XVI, p. 1097.

⁵⁷ *Ibid.*; v. și 1823 martie, mitropolit Dionisie către cons. Minciaky, *Hurm.*, Supl. I, vol. 4, p. 321.

nul, avea dreptul să-l judece și oamenii domnești, la porunca domnului, aveau dreptul să-l aresteze, nu bostangii turci. Încălcarea rezultă și din firmanul care, la rugămintea domnului, mitropolitului și boierilor prin tacrir (raport) către Poartă, poruncește eliberarea lui Villara întrucât a fost iertat de sultan⁵⁸. Un caz asemănător, chiar mai grav, s-a petrecut cam în aceeași vreme în Moldova, unde boierul Hasanache, din casa militară a domnului, a fost arestat de Kuciuk Ahmed aga și spânzurat fără a preveni pe domn. Hasanache, după ce din creștin devenise musulman, săvârșise un omor asupra unui turc. Ca să scape de pedeapsă, speculând un text de pravilă, se întorsese la religia creștină⁵⁹. Fapta sa, deși reprobabilă, nu justifica procedarea comandantului turc, care rămîne o încălcare violentă a autonomiei judiciare.

Încălcările de mai sus se explică mai ales prin starea de spirit a militarilor turci, care și după reprimarea revoluției din 1821 și înscăunarea domnilor pămînteni, aveau tendința să prelungească starea de ocupație care a urmat represiei.

§ 2. Litigiile supușilor otomani cu pămîntenii

În această perioadă, normele consuetudinare din trecut continuă să se aplice în judecățile turcilor cu pămîntenii, cu unele nuanțe determinate de evoluția raporturilor cu puterea suzerană. În special tratatul de la Kuciuk Kainargi a influențat aceste raporturi. În urma lui, unele din normele consuetudinare au fost transformate în norme scrise prin hatiserifurile emise de Poartă: la 1774, 1784, 1792 și 1802.

Organele care judecă procesele turcilor cu pămîntenii sînt următoarele: a) domnul singur; b) domnul cu divan-effendi; c) divan-effendi singur; d) cadiul pe bază de firman; e) cadiul investit prin orînduirea pricinii de către domn în urma nereușitei mijlocirii divan-effendi-ului.

a—b) Domnii continuă să-și recunoască deplina competență de a judeca pricini între turci și pămînteni. Ca și în trecut¹, întîlnim cazuri cînd domnul judecă asemenea pricini civile fără divan-effendi². În mod obișnuit însă, asemenea pricini se judecă de domn, în divan, în prezența divan-effendi-ului³, dregător turc acreditat pe lîngă domn, al cărui rol e din ce în ce mai important în această perioadă⁴.

c) S-ar părea că uneori divan-effendi judecă singur unele pricini între turci și pămînteni. În acest sens, într-un caz: un împricinat creștin, pîrît de un negustor turc, a tăgăduit o convenție în fața lui divan-effendi. Acesta i-a dat jurămînt și după ce a jurat în biserică, potrivit regulilor creștine, a

⁵⁸ 1824 apr. 11—20, M. Guboglu, *op. cit.*, I, p. 368. Expresia „iertat” era incorectă din punct de vedere juridic, prin ea Poarta își menaja propria sa susceptibilitate.

⁵⁹ Ion Ghica, *Scrisori către V. Alecsandri*, p. 76.

¹ 1634 sept. 5, S. B., M-rea Sf. Sava Iași, XXXVI/11; 1735, mai 4, D.R.A., sec. XVIII, vol. 2, p. 195.

² 1746 iun. 28, *Sur. și izv.*, XVI, p. 116; 1747 aug. 18, *ibid.*, p. 121; 1810 mart. 23, *Uric.*, XIV, p. 239; 1825 febr. 3, B.A.R., CCXXXI—328; 1826 dec. 5, M. Guboglu, *Cat. dos. turc.*, 1960, vol. I, p. 464.

³ 1764, Iași, „I. Nec.” (1925), p. 219; 1823 sept. 6, Anaforaua divanului Moldovei, *Hurm.*, X, p. 584.

⁴ Petre Strlhan, *Divan-effendi în Țara Românească și Moldova în sec. XVII—XIX*, în „Studii”, 1968, nr. 5, p. 881—896.

cîştigat procesul⁵. În acelaşi sens avem şi o mărturie a lui Andreas Wolf (*op. cit.*, p. 106) care afirmă că divan-effendi ar avea competenţa să judece pe turcii din Moldova pentru pricinile mai mărunte. Dar aceasta nu corespunde nici cu documentele, nici cu alte ştiri. Cazul din 1765 rămîne un caz izolat.

d) Ca şi în trecut, turcii abuzează uneori de poziţia lor de putere suzerană şi însărcinează prin firman pe cadiul din Giurgiu să cerceteze sau să judece pricini în Ţara Românească⁶ sau pe cadiul din Brăila pentru pricini din Moldova⁷; alteori, abuzul e şi mai grav: un boier a fost „adus la Poartă pentru judecată”⁸.

Cu toate acestea, iată un caz cînd cadiul din Giurgiu, în 1769, deşi are firman să cerceteze întîmplările din Bucureşti, îşi încheie raportul „în prezenţa domnului, mitropolitului, episcopului, boierilor şi altora”, precum şi a notabililor musulmani, toţi întruniţi într-o „şedinţă sacră”⁹. Ceea ce constituia un omagiu adus puterii judiciare a domnului.

e) În sec. XVIII s-a stabilit norma de drept consuetudinar ca pricinile pămîntenilor cu turcii să fie judecate de către divan împreună cu divan-effendi, iar în caz de nemulţumire, apelul să fie judecat de cadiul din Brăila sau, respectiv, din Giurgiu.

Prin hatîşeriful din 4 noiembrie 1774 dat de Poartă către domnul Moldovei¹⁰ s-a prevăzut că asemenea pricini vor fi rezolvate prin mijlocirea lui divan-effendi (divan-kiatibi) şi a altor turci, iar în caz de nereuşită a mijlocirii, vor fi judecate de cadiul din Brăila¹¹.

Un hatîşerif cu conţinut similar s-a dat în acelaşi an şi pentru Ţara Românească, cu singura deosebire că, în locul cadiului din Brăila, era competent cadiul din Giurgiu¹².

Prin hatîşeriful din 1784 s-a prevăzut aceeaşi normă cu singura deosebire că, în caz de nereuşită a mijlocirii, în loc să fie trimişi împričinaţii la Brăila sau Giurgiu, era chemat cadiul din aceste localităţi, ca să judece pricina în ţară¹³. Aceasta constituia, evident, o înlesnire pentru împričinaţi, care erau scutiţi de deplasări costisitoare¹⁴.

Aceste reguli sînt reluate şi confirmate prin firmanul din 1792¹⁵ şi prin firmanele din 1802, unul pentru Moldova¹⁶, iar altul pentru Ţara Românească¹⁷.

Iată mai pe larg regulile puse de hatîhumaiumul din 1803:

a) Procesele între un turc şi un român sau între doi pămînteni sînt de competenţa domnului ţării;

⁵ 1765 ian. 2, B.A.R., DCCCLVII—106. Doc. turc. citat de Mustafa Mehmet, *Judecăţile dintre supuşii otomani şi locuitorii din ţările române*, ms. la Inst. de istorie „N. Iorga”.

⁶ 1744 oct. 28, M. Guboglu, *Cat. doc. turc.* I, p. 56; 1768 nov. 11, *ibid.*, II, p. 277; 1769 mai 25, în R.A., IV, 1, 1940, p. 47—48.

⁷ (Con 1757—1758), M. Guboglu, *op. cit.*, II, 1965, p. 257—258.

⁸ 1744 sept. 30, M. Guboglu, *op. cit.*, I, p. 55.

⁹ 1769 mai 15, R.A., (1940), nr. 1, p. 42 şi urm.

¹⁰ N. Iorga, *Doc. Callimachi*, I, p. 88, 325; II, p. 85, 108, 131.

¹¹ *Ulys.*, VI, p. 433—446 şi *Acte şi doc.*, ed. Ghenadie Petrescu s.a., vol. I, p. 139.

¹² *Ibid.*, p. 253 şi urm.; V. A. Uroclă, *Ist. rom.*, I, p. 28—30 şi II, p. 16—24.

¹³ *Acte şi doc.*, ed. cit., I, p. 202.

¹⁴ *Istoria României*, III, p. 614.

¹⁵ *Acte şi doc.*, ed. D. A. Sturdza şi C. Goleşcu-Vartic, vol. I, p. 226.

¹⁶ *Acte şi doc.*, ed. Ghenadie Petrescu s.a., vol. I, p. 264.

¹⁷ *Ibid.*, p. 277; cf. hatîhumaiumul din 1803 publicat de D. Fotino, *op. cit.*, III, p. 233—239.

b) La cercetarea proceselor între turci și creștini să intervină și *divan-kiatibi*, gramaticul turcesc al divanului domnesc, care se află pe lângă domn, cu alți turci (*exlüslami*).

c) Dacă se constată că turcii, *piriți* sau *piriși*, au procedat cu strîmbătate, să nu se îngăduie nici o asupraire și să se facă dreptate.

d) Executarea sentințelor să se facă în prezența *cadiului* din Giurgiu, care va veghea să nu se nedreptățească săracii români.

e) Supușii români să nu fie chemați în judecată în altă parte.

f) Rămîne valabilă *fetva* (hotărîrea muftiului) privind valabilitatea mărturiei unui supus român contra turcilor în materie de testamente și *epitropii* (tutele).

g) Ilegalitățile ostașilor turci se judecă de *zabiții* (ofițerii) turci din serhaturile de la margine.

h) Nu se vor rîndui în Țara Românească (sau în Moldova) *mumbașiri* din partea vizirilor, *cadiilor* și *zabiților* pentru cercetarea certelor și neînțelegerilor¹⁸.

i) *mumbașirii* trimiși pentru nevoi urgente de către Poartă n-au drept la *bumbasirgieri* de la locuitori.

Aplicarea acestui sistem inspirat încă din principiul personalității regulei de drept și a specificității cunoașterii ei nu constituia, prin ea însăși, o negație a autonomiei judiciare a țărilor: participarea *cadiului* la judecarea unor pricini între pămînteni și turci, care implicau respectarea unor norme de drept otoman, era justificată prin necesitatea cunoașterii acestor norme de către cel chemat să judece. Dealtfel, unele aplicări ale acestui principiu se mai făceau în Moldova, ca urmare a unei dispoziții de drept domnesc și în favoarea unor comunități etnice organizate ca armenii, evreii și altădată grecii.

Autonomia judiciară era atinsă prin încălcările normelor puse de *hatîșerifuri*. Turcii aveau, firește, tendința să pună accentul pe competența *cadiului*, iar românii pe aceea a domnului. Faptul că și în această perioadă, ca și în cea precedentă, întîlnim puține documente emanate de la justiția domnească cu participarea *divan-effendi-ului* dovedește că mijlocirea acestuia, în cele mai multe cazuri, reușea, astfel că părțile împăcîndu-se, nu mai era cazul să se încheie un document. Iar dacă nu reușea, părțile mergeau la *cadiu*, care da hotărîrea.

Domnii erau refractari judecății *cadiilor*, ca și în perioada precedentă. Ei apărau cînd puteau și cît puteau autonomia judiciară a țărilor, reținînd judecata pricinilor între români și turci. Semnificativă, în acest sens, este anaforaua obștescului *divan* din 6 sept. 1823, care în motivarea ei constată obiceiul că, în Moldova, pricinile dintre turci și moldoveni se judecau prin mijlocirea lui *divan-effendi* și a altor agale otomane „fără să fi fost silită vreo raia a se strămuta de la locul său și a merge pre aiurea pentru asemenea judecăți”¹⁹. În acest proces, episcopul Romanului și postelnicul Milu

¹⁸ Trimiterea de *mumbașiri* era o plagă de care românii s-au plîns totdeauna. Turcii au interzis trimiterea de *mumbașiri* prin *hatîșeriful* din 1774 (V. A. Urechliă, *Ist. rom.*, II, p. 19), prin firmanul din 1792 (*Acte și doc.*, I, p. 227) etc. Dar, prin abuz el tot mal trimiteau. Astfel, un document din 1822 ne revelă că abuzul cu *mumbașiri* crease chiar un cuvînt nou „*mumbașirlic*” = presiunea lor asupra dregătorilor români: otcîrmuirea (căimă-căimla) Țării Românești arăta consulului prusian că, într-o pricină a unui supus prusian, turcii rînduseră un comisar care făcea pe lângă ea „mare *mumbașirlic*” (V. A. Urechliă, *Ist. rom.*, XIII, p. 199).

¹⁹ *Hurm.*, X, p. 584; anaforaua a fost întărită de domn la 18 sept. 1823, *ibid.*, p. 583.

rau acuzați că, la 1821, ar fi închis într-o biserică și ar fi predat grecilor teriști pe doi turci care apoi au fost jefuiți și omorâți de aceștia. Vizirul oruncise ca procesul să fie judecat de cadiu. Totuși, divanul, prezidat de mitropolitul Veniamin, a reținut și judecat procesul, cu participarea divan-effendi-ului și a altor doi turci proeminenți. Anaforaua a achitat pe acuzați, iar domnul a confirmat anaforaua. Procederea divanului a fost îndrăzneată: încălca ordinul vizirului. Dar avea la bază norma de drept consuetudinară, confirmată prin hatîșerifuri, și concursul divan-effendi-ului, care a participat la judecată. Se dovedește deci că, uneori, domnul găsește în divan-effendi un sprijin pentru apărarea autonomiei judiciare contra tendinței de încălcare a ei de către înalții dregători turci. Treptat se înrădăcina ideea că pentru pricinile dintre pămînteni și turci domnul era competent, dar „rezolvarea definitivă a celor mai spinoase pricini aparține cadiului de Brăila” (pentru Moldova) ²⁰.

Cu toate acestea, turcii prin abuz însărcinează uneori prin firman pe cadiul din Giurgiu să judece pricini în Țara Românească ²¹, sau pe cadiul din Brăila în Moldova ²². Ba, prin firmanul din 1746 oct. 7—16, către Const. Iavrocordat, ca domn al Țării Românești, turcii cer în termeni generali a neînțelegerile dintre musulmani și nemusulmani să se judece în fața cadiului din Giurgiu după canoanele șeriatalului (legile sacre) ²³. Judecata cadiilor era păgubitoare pentru pămînteni atît prin obligarea lor de a se deplasa la scaunul cadiului, cît și prin greutatea sporită a probei în fața cadiului; reștinii nu erau admiși ca martori. Aceste neajunsuri s-au atenuat oarecum, probabil la protestele pămîntenilor. Cadiii au început să se deplaseze ei înșiși în țară pentru a judeca. De la hatîșeriful din 1784, cadiii au fost obligați să înă în țară, cînd participau la judecată ²⁴. De asemenea, prin fetva, se otărîse dinainte ca în pricinile de moștenire și de epitropie să se admită martori creștini. Hatîșerifurile amintite și în special hatîhumaiumul din 1803 au confirmat această normă. Tot prin fetva se hotărîseră reguli care interziceau moștenirea reciprocă între un creștin turcit și moștenitorii săi rămași creștini: tatăl și fiul, soțul și soția, stăpînul și robul dezrobotit de el. Aceste reguli au fost întărite prin hatîhumaiumul din 1803 și repetate prin hatîșeriful din 1826 ²⁵. Cu toate atenuările, pămîntenii judecați de cadii, mai ales în pricinile civile, aveau puține șanse și erau rar cîștigători ²⁶. Dacă pînă în 1774, practica judecării cadiilor fusese suportată ca o stare de fapt care rease un obicei, după 1774, ea constituia un abuz fățiș și o încălcare a hatî-

²⁰ M. Guboglu, *Cat. doc. turcești*, II, p. 517, scrisoare vizirială din 1823 dec. — 1824 opt. către Ioan Sandu Sturza, în care se afirmă că „rezolvarea unor pricini între un musulman și o rala, deși este de competența sa, iar rezolvarea definitivă a celor mai spinoase pricini aparțin cadiului de Brăila...”.

²¹ 1744 oct. 28, M. Guboglu, *Cat. doc. turc.*, I, p. 56; 1768 nov. 11, *ibid.*, II, p. 277; 1769 mai 25, în R.A. (1940), nr. 1, p. 47; 1826 aug. 25, M. Guboglu, *op. cit.*, I, p. 459.

²² 1746 iun. 9, M. Guboglu, *op. cit.*, II, p. 247; (cca. 1757—1758), *ibid.*, p. 257.

²³ M. Guboglu, *op. cit.*, I, p. 58.

²⁴ *Acte și doc.*, ed. Ghenadie Petrescu ș.a., I, p. 203: „dacă nu se găsește o soluție care să mulțumească pe ambele părți, va fi chemat cadiul din Brăila care va hotărî. Voința domnului sultanului este ca supușii să nu fie trași în fața altor scaune de judecată afară din țară”. Firmanul din 1792 (*Uric.*, III, p. 131—144) prevedea de asemenea că pămîntenii din Moldova „nu vor fi supărați cu tragere la străine judecătorii”. Hatîhumaiumul din 1803 prevedea că „raelele Țării Românești să nu fie supărați sau chemați la judecată în altă țară”.

²⁵ „Conv. lit.”, 1887, p. 495.

²⁶ M. M. Alexandruscu-Dorcas, *op. cit.*, în S.A.O., V—VI, 1967, p. 180.

șerifurilor care prevedeau competența domnului, iar pentru cadii numa competența condiționată de nereușita mijlocirii divan-effendi-ului patronată de domn. Abuzurile au continuat; au întâlnit, însă, sau rezistență fățișă, ca în pricina episcopului de Roman (v. mai sus), sau opunere surdă prin neexecutare. Astfel, un firman din 25 aug.—3 sept. 1826 poruncea să dea unui creditor musulman 2 000 guruși din averea unor moștenitori români ai debitorului. Firmanul, ca o presiune, arăta că acest caz a fost adus și la cunoștința cadiului²⁷. Domnul nu a executat, cum rezultă din scrisoarea pașei din Giurgiu de la 7 dec. 1826 către domn. Pașa roagă pe domn să rezolve cazul, deoarece la cadiatul din Giurgiu, din cauză că moștenitorii locuiesc în Țara Românească, nu s-a putut judeca, fiind împotriva regulilor²⁸. Așadar, însuși cadiul, cu toate că avea firman, și-a dat seama că nu era competent.

La această epocă, se cristalizase regula de drept că pentru pricinile dintre pămînteni și turci domnul era competent și că numai în cazul cînd nu reușea mijlocirea divan-effendi-ului și a celorlalți turci, trebuia chemat cadiul. Astfel se explică intervențiile marelui vizir și ale pașalelor din cetățile de margine către domn în sprijinul unor creditori otomani, trimiși la domnie ca să-și găsească dreptate²⁹.

Practica a stabilit³⁰ și hațișerifurile au întărit norma care da în competența comandanților turci din cetățile de margine judecata ostașilor turci vinovați de fapte săvîrșite împotriva pămîntenilor.

Ca un caz excepțional trebuie amintit că, în Moldova, într-un timp, turnagi-baș-aga a judecat, ca o instanță specială, procesele ivite între negustorii turci și pămînteni. Turcii autorizați să rămîna în țară după izgonirea lazilor și obligați să locuiască numai în Iași s-au angajat prin zapis în decembrie 1753 ca în caz de contravenție să fie aspru pedepsiți de turnagi-baș-aga „din partea și cu știința cîrmuirii”³¹. Iar cu privire la acest judecător special, un document din 1755 constată că delegați turci ai lui turnagi-baș-aga, cercetînd împreună cu ispravnicul la Huși o pricină pentru o datorie de 18 lei garantată cu zalog pe o vie stăpînită de creditorul turc, au rupt zapisul de datorie pe motiv că prin stăpînirea de 20 de ani s-a plătit datoria³².

Regimul pricinilor dintre oltenii de pe malul Dunării și turcii din serhatul Vidinului prezintă particularități: scrisoarea agentului român (capuchehaia) la Vidin din 9 febr. 1796 arată că se interzicea turcilor să-și mai execute direct creanțele față de românii din Oltenia, fiind obligați să intervină la capuchehaia pentru aducerea românului la judecată. Românul creditor trebuia să se adreseze la Pașa-Kapusa și, prin baș-ceauș la Osman-aga. Dacă acesta dădea voie, creditorul trecea la Calafat unde judecata se căuta de către capuchehaie față de zapciul turc care făcea un raport. Dar și mai interesant: românii trecînd la tîrgul Vidinului, trași la judecată de vidinlii la cadiu, nu puteau fi judecați decît fiind „față capuchehaia sau om din partea lui”³³. Deci românii, în serhatul Vidinului, se bucurau de un fel de regim de capitulații analog cu cel al marilor puteri.

²⁷ M. Guboglu, *op. cit.*, I, p. 459.

²⁸ *Ibid.*, p. 465.

²⁹ 12 martie 1824, pașa de Silistra către domnul Ț. Rom. M. Guboglu, *op. cit.*, I, p. 364. V. și scrisoarea vizirială din 1823 dec. — 1824 sept. (n. 20).

³⁰ N. Iorga, *Stud. și doc.*, VI. Condiția lui Mavrocordat cuprinde numeroase cazuri de turci care se dedau la abuzuri („zulumuri”) și sînt trimiși la Ienicer-Ogasi din serhatul respectiv: ex. p. 300, nr. 624 și *passim*.

³¹ *Cronica Ghiculaștilor*, p. 693.

³² Melchisedek, *Cronica Hușilor*, p. 46—47.

³³ V. A. Urechlă, *Ist. rom.*, VI, p. 664.

În sfârșit, în legătură cu românii dobrogeni, unele documente din a doua jumătate a sec. al XVII-lea³⁴ dovedesc că domnia își recunoștea competența de a judeca pricinii ale românilor supuși sultanului care solicitau judecata domnească. Într-un caz, în 1775, ispravnicul județului Ialomița a refuzat să judece pricina între o româncă din Dobrogea și doi debitori tot dobrogeni, fără poruncă domnească, dar reclamanta a obținut această poruncă, e drept fără folos practic, deoarece între timp debitorii fugiseră³⁵. În 1776, domnul a judecat pretenția unui român dobrogean contra unui fost dregător al Țării Românești³⁶. Iar în 1777, divanul domnesc, sesizat cu o pricină între o româncă și unchiul ei, amândoi dobrogeni, a delegat pe mitropolit să cerceteze o avere succesorală și să hotărască pricina în funcție de valoarea acelei averi și de nevoile copiilor rămași pe urma soțului defunct al acelei femei³⁷. În toate cazurile, domnia și-a afirmat dreptul de a judeca pricinile unor români supuși ai sultanului (dobrogeni). Această practică se explică atât prin tradiția țării³⁸, cât și prin faptul că ea era în concordanță cu principiul care sta la baza capitulațiilor turcești cu statele creștine.

Secțiunea a III-a

LITIGIILE PĂMÎNTENILOR CU CEILALȚI STRĂINI

În perioada 1740—1831, procesele dintre pămînteni și străini sînt mai numeroase¹. Mai ales în urma păcii de la Kuciuk-Kainargi, relațiile de afaceri cu străinii se înmulțesc, prezența acestora în Principate sporește. Pînă la 1774, străinii obișnuiau să ceară intervenția Porții pe lângă domni cu sprijinul legațiilor lor din Constantinopol². Chiar polonii, cu care Moldova avea vechi legături statornicite prin convenții și obiceiuri, în această perioadă, intervin la Poartă și obțin firman către domn pentru rezolvarea unui proces de margine moldo-polon³. Pretențiile străinilor de a se adresa cadiilor sau divanului din Constantinopol s-au lovit de opoziția dîră a domniei și divanului⁴. Sprijinul acordat de Poartă străinilor care aveau pricini în țările române constituia o presiune asupra domnilor și o deteriorare a autonomiei judiciare. Astfel, prin firmanul din 1769 adresat de Poartă „Ție

³⁴ T. Mateescu, *Pricini ale românilor din Dobrogea*, în S.M.I.M., IX (1978), p. 125—131.

³⁵ A. S. B., col. manuscrise, nr. 4, f. 860 v.

³⁶ *Acte judiciare...*, p. 217—218.

³⁷ A. S. B., col. manuscrise, nr. 4, f. 134—134 v.

³⁸ T. Mateescu, *op. cit.*, v. și Gligor Stan, *Particularități ale organizării administrative și judecătorești a Dobrogei la sfîrșitul sec. XIX și începutul sec. XX*, în *Culegere de referate*, vol. II, Buc., 1974, p. 224 (lucr. edit. de A.S.B.).

¹ Wilkinson, *Tableau historique*, trad. fr., Paris, 1821, p. 160.

² N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 383. În 1765 niște negustori prusieni, creditorii al unor negustori greci din Principate, obțin sprijinul legației din Constantinopol. La Iași, toți debitorii plătesc integral. Un raport al lui Zegelin din 1767 sfătuiește că „se poate lucra numai prin domni”.

³ Adam Golarovschi, *Jurnalul soliei lui Iosif Podoschi (1759)*, C. Laforet, *Jurnalul soliei contelui Iosif Podoschi (1760)*, ambele trad. în ms. la Inst. de ist. „N. Iorga” (Călători străini, sec. XVIII).

⁴ Vezi Radu Rosetti, *Arhiva senatorilor din Chișinău*, III, p. 114 (extras). În sec. XVII, Vasile Lupu (*Hurm.*, II, 2, p. 621—623) scria castelanului din Cracovia: „ca străini, acești negustori nu pot să albească recurs la altă protecție decît la a mea”, cf. I. D. Condurachi, *op. cit.*, p. 78.

Cadi Efendi și Ție Voevod al țării mele Vlașca din București", se poruncește acestora să îngrijească de executarea unei creanțe a unui negustor brașovean contra unui negustor român, sub amenințarea de „mare pedeapsă”⁵.

După înființarea consulatelor marilor puteri la Iași și București, care a urmat păcii de la Kuciuk-Kainargi, puterile care aveau capitulații cu Poarta au obținut ca regimul capitulațiilor să se aplice și în Principate supușilor lor⁶. Ele socoteau, eronat și abuziv⁷, că Principatele fac parte din Imperiul otoman. Întemeindu-se pe vechile capitulații dintre țările române și Poartă, recunoscute de aceasta și corespunzătoare adevăratului sens al suzeranității stabilite la origine, domnii au continuat să afirme dreptul lor de a judeca pricinile dintre pămînteni și străinii aflați în țară. Cu toate acestea, capitulațiile marilor puteri cu Turcia s-au aplicat și în țările române⁸. Și aici, ca și la Constantinopol, au funcționat tribunale consulare pentru pricinile dintre străini. Procesele dintre străini și pămînteni, după concepția turcească, ar fi trebuit să le judece consulul, în prezența cadiului⁹. Domnii însă n-au acceptat această regulă, care de altfel nici nu se putea aplica în țară neexistînd cadii. Ei au aplicat regula consuetudinară care cerea ca pricinile cu străinii privilegiați să le judece domnul însuși (ca niște *causae majores*), iar judecata, ca și cercetarea, să se facă în prezența consulului sau dragomanului respectiv. Aceasta a fost principala formă în care s-a aplicat în Principate jurisdicția consulară, pentru procesele dintre pămînteni și străini.

La 26 mai 1785¹⁰ în Țara Românească, M. Șuțu este sesizat de un sudit nemțesc cu o acțiune pentru plata unor datorii din 1734, contractate de niște români. Boierii opun prescripția după *pravile și obiceiul pămîntului*, fără a se vedea vreo intervenție a consulatului respectiv. Ceea ce învederează că dacă străinul nu se prevala de jurisdicția consulară, procesul lui cu un pămîntean se judeca de domn sau divan. Primul act care recunoaște jurisdicția consulară în Moldova este hrisovul din 1784 dat de Alexandru Mavrocordat în favoarea negustorilor armeni supuși austrieci¹¹. Acest hrisov stabilește că, în procesele judecate de ispravnic, în caz de nemulțumire, „ultima hotărîre” o va pronunța domnul. Se stabilește de asemenea că, dacă vreun supus austriac săvîrșește vreo infracțiune, ispravnicii n-au dreptul nici să-l pedepsească, nici să-l aresteze, ei au datoria să-l conducă la domn pentru ca acolo să se procedeze după vechile tratate care se observă la Constantinopol, adică după regulile capitulațiilor.

⁵ V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, II, p. 139.

⁶ C. Giurescu, *Capitulațiile Moldovei*, Buc., 1908; P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir*, p. 154; *Istoria României*, III, p. 480—481 (acad. A. Oțetea).

⁷ Cf. Gen. Bauer, *Mémoires*, ed. cit., p. 35: „Il est à présumer qu'à un tribut près, les Valaques restèrent d'ailleurs libres et indépendants. Le droit qu'avaient les hospodars, de faire la guerre et la paix à leur volanté et celui qu'ils exerçaient sur la vie et sur les biens de leurs sujets confirment cette opinion...”.

⁸ I. C. Filitti, *România față de capitulațiile Turciei* (extras), 1915, p. 133; I. D. Condu-rachi, *op. cit.*, p. 84; Andrei Oțetea, *Înființarea consulatelor franceze în țările românești*, în „Rev. ist.” (1932), p. 330 și urm.

⁹ *Hurm.*, s.n., 1962, I, p. 20—21. Poarta, în 1780, nu accepta înființarea de consulate, invocînd tocmai argumentul că procesele între supușii Imperiului otoman și străinii trebuiau judecate de consuli în prezența judecătorilor musulmani, iar în Principate nu existau.

¹⁰ V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, I, p. 363, n. 1.

¹¹ *Hurm.*, VII, p. 417; cf. V. A. Urechîă, *op. cit.*, p. 218.

Acest regim de excepție căuta să se justifice și pe condițiile abuzive care se împărțea justiția în țările supuse dominației otomane. La ele se ră, de pildă, N. Iorga în introducerea la vol. X din colecția Hurmuzaki¹², consuli străini nu pierdeau niciodată ocazia de a prezenta justiția locală paită de abuzuri — sub lumina cea mai defavorabilă¹³. Mentalitatea ușilor străini de a refuza judecata în fața instanțelor țării mergea atât departe, încât în 1808 Cușnicov a obligat pe supușii ruși rezidenți în Iova să se supună jurisdicției divanului¹⁴. Practica a stabilit apoi, în ele țări, norma de drept consuetudinar ca pricinile să fie judecate și etările să fie făcute în prezența sau cu chemarea consulului sau dragoului¹⁵. Cam prin anul 1792 în Moldova și la 1812 în Țara Românească, creat o instanță specială pentru pricinile dintre străini și pământeni: tamentul pricinilor străine, respectiv *logofeția străinilor pricini*, care ra, la sesizarea consulului sau din porunca domnului, în prezența consu-sau dragomanului lui¹⁶. *Codul Calimah* în art. 46 se ocupa numai de lema dreptului aplicabil: „dacă străinul va săvârși în pământul acesta faptă legiuită prin care se îndatorește o parte numai sau amîndouă le între ele, atuncea se judecă fără nici o deosebire după acest codice”. u rezolva problema competenței și a procedurii de judecată. Acest text el însuși nu putea consacra regimul capitulațiilor, deoarece el era. tra- ea unui text corespunzător din codul civil austriac, iar Austria la acea nu aplica regimul capitulațiilor. Acest ultim aspect, pentru pricinile e, este reglementat în Moldova de *Criminaliceasca condică*, al cărei raf 19 prevede: „Supușii străinelor stăpîniri să judecă și să pedepsesc leguirea acestor pravile, însă cu această orînduială: supusul a orică- tăpîniri din ceale streine trimis fiind la Criminal, să se deae îndată de la consulatul către care priveaște ca cînd i se va lua tacirul să fie .ă unul din cinovnicii consulatului... În vremea cercetărilor ce se vor inovatului, cinovnicul să fie de față...”. Problema va fi reluată apoi egulamentele organice (art. 239 în Țara Românească și art. 297 în va), afirmînd competența organelor judiciare pămîntene și excluzînd it existența jurisdicției consulare, ca incompatibilă cu autonomia .ră care rezulta din texte. Cu toate acestea, jurisdicția consulară a at să funcționeze, nu fără a întîmpina rezistența autorităților româ-7 A fost nevoie de o circulară a Ministerului Dreptății la 11 oct. 1845¹⁷ ca dragomanii consulatelor să fie admiși să asiste la dezbatererea pri-supușilor străini. Se pare însă că, printr-o greșită și abuzivă inter-, dragomanii pretindeau să asiste chiar la deliberarea judecătorilor.

P. XXXI.

Iată, cu titlul de exemplu, formula folosită de Kreuchely, la 1822 (*Hurm.*, X, „les consuls, pour hâter la marche le plus souvent très lente, de la justice boiteuse achie, se contentent parfois... de signer et d'envoyer directement par un dragoman de ce département la requête présentée”).

Radu Rosetti, *op. cit.*, p. 52.

Pentru aplicarea acestei proceduri în litigiile dintre străini și supușii otomani, vezi du *Rausan*, *Le régime des capitulations dans l'Empire ottoman*, Paris, 1902, p. 424. civile și comerciale între doi străini se judecau de tribunalele consulare. Cele dintre musulmani de cadu (pînă la 4 000 aspri) și de divanul imperial (peste această sumă), și consulului străin. Poarta refuză înființarea consulatelor în țările române fiindcă u guvernatori turci și cadii, afirmînd că „toate procesele între supușii imperiului sint judecate de către consuli în prezența judecătorilor musulmani”. În realitate, ceștia din urmă în prezența consullor.

Pentru detalii, v. mai jos cap. IV, § 4, departamentul străinelor pricini.

Pastia, *Codu judiciar*, Iași, 1862, p. 660.

Circulara din 9 iunie 1859¹⁸ a lămurit confuzia, precizînd că, deliberarea fiind secretă și părțile egale înaintea justiției, dragomanii nu pot asista pe sudiți decît în timpul examinării cauzelor, nu și în timpul deliberării.

Regimul capitulațiilor aplicat în țările române de către marile puteri a prilejuit abuzuri multiple: a) Consuli au pretins să sustragă jurisdicției pămîntene pricini care erau de competența ei. Astfel, consulul Austriei, în 1793, a obținut prin complezența domnului (Alex. Moruzi) extrădarea suditului Petru Hași Voicu ca să fie judecat la Sibiu pentru un adulter săvîrșit în Țara Românească, cu o româncă măritată: o veche regulă de drept cerea ca vinovatul să fie judecat acolo „unde a vinovățit”¹⁹. b) Consuli eliberau, cu plata unor taxe serioase, legitimații de supușenie (patente) unor pămînteni care deveneau astfel protejați ai puterii respective (sudiți). Acest abuz a fost practicat mai ales de consuli Austriei și Rusiei²⁰. El a determinat unele măsuri restrictive. Cea mai importantă a fost aceea luată de Poartă, în termeni generali, printr-un firman din 1813 privind pe toți cei care se prevalau de supușenia unei puteri europene. Poarta recunoștea în viitor ca supuși străini numai pe locuitorii unei țări străine, nu și pe raialele (pămînteni ai țărilor române vasale turcilor) care ar fi obținut patente de sudiți. Domnii români, aplicînd acest firman, au întreprins un control asupra sudiților deja existenți și au refuzat să recunoască pămîntenilor calitatea de sudiți numai pe baza patentelor obținute de la consulate²¹. c) Unii supuși străini, nemulțumiți cu soluțiile instanței competente (departamentul străinelor pricini) încercau să obțină cîștig de cauză cu sprijinul otoman. Sînt frecvente cazuri cînd marele vizir sau vizirul unei cetăți de margine intervine la domn sau la caimacâmie în favoarea unor supuși străini. Astfel, evreul Șain Fingher supus austriac, care pierduse procesul la departamentul pricinilor străine, se plînsese la vizirul Silistrei (1822). Căimăcâmia, în forme de respect exagerat („sărutînd prea luminatele tălpile M.S.”), a respins intervenția, deoarece pricina fusese rezolvată pe cale de arbitraj, din care cauză jăluitorul pierduse procesul la departament²².

Cu toate împietările la care s-au dat agenții consulari ai marilor puteri în Principate și cu toate intervențiile turcilor în sprijinul supușilor lor, regimul capitulațiilor n-a fost niciodată total acceptat de către Principatele române. Soluțiile au variat după momentul politic și după personalitatea domnului. Astfel, dacă după 1845, s-a acceptat prin abuz prezența dragomanului chiar la deliberarea judecătorilor, în 1859, în Moldova se revine și se interzice dragomanilor să asiste la deliberări, ca fiind contra Regulamentului organic și demnității magistraturii²³. Se poate spune însă că dreptul

¹⁸ *Ibid.*, p. 1197. V. și G. Meitani, *Străinii în fața tribunalelor*, p. 77, care interpretează greșit textul circularii din 11 oct. 1845, afirmînd că ea recunoștea dragomanilor dreptul de a fi de față la deliberările judecătorilor, deși ea se referea numai la asistarea la dezbaterile proceselor.

¹⁹ V. A. Urechlă, *Ist. rom.*, VI, p. 819.

²⁰ *Hurm.*, VII, p. 426. Internunțul Herbert, în instrucțiunile pe care le dă, la 1785, agentului Austriei, Raicevich, în primul rînd atrage atenția „să refuze protecția tuturor celor care nu sînt născuți sau domiciliați în Imperiul austriac, precum saxonii, bavarezii, polonezii, genovezii etc. și să excludă în mod absolut pe toate raialele stabilite la noi (în Austria) cu toate că plătesc acolo contribuția...”.

²¹ 1813 mart. 12, postelnicul Negri c. Raab, N. Iorga, *Doc. Callimachi*, I, p. 173; 1815 mai 14, Scarlat Callimah, domnul Moldovei, către ispravnicii, V. A. Urechlă, *op. cit.*, X B, p. 330.

²² 1822, V. A. Urechlă, *Ist. rom.*, XIII p. 194. Un demers similar face marele vizir la 30 mart. 1823 pe lângă domnul Țării Românești în favoarea supusului austriac C. Pop din Sibiu pentru care intervenise și consulul Austriei, M. Guboglu, *Cat. doc. turc.*, I, p. 321.

²³ Circulara ministerului justiției din 9 iunie 1859, *Pastila, Colecția de legi*, p. 1196.

unoscut străinilor de a fi asistați de consul sau dragoman a fost, într-un anumit fel, un mijloc de a salva autonomia judiciară: domnul, divanul și sgătorii domnești și-au păstrat competența de a judeca pe străini și și-au exercitat-o chiar în lipsa consulului dacă acesta, chemat, nu venea sau dacă bănușul se dispensa de prezența lui ²⁴. Mai mult, competența specială a bănușului pentru pricinile negustorilor străini (silistrieni, brașoveni, armeni, evrei) se păstrează și se dezvoltă mai ales în această perioadă ²⁵, iar în ceea ce privește inadmisibilitatea mărturiei necreștinilor contra creștinilor, se constată în documente o practică liberală ²⁶.

Jurisdicția consulară s-a menținut cu toate protestele românilor până la cucerirea independenței ²⁷. Dar în fapt, jurisdicția consulară a încetat de a se mai aplica în Principate, chiar înainte de independență, puterile înțelegându-se că poziția juridică a României era temeinică ²⁸, iar guvernul român instanțele judecătorești române refuzând să primească imixtiunea consulară în judecarea pricinilor străinilor cu românii, pe motiv că după tratatul de la Paris (1856) jurisdicția consulară nu mai are temei legal pe teritoriul țării ²⁹.

²⁴ 26 mai 1785, V. A. Urechia, *op. cit.*, I, p. 363, n. 1, document în care pricina străin e rezolvată fără asistența consulului.

²⁵ Condica de veniturile boierilor din 1 sept. 1776, *Uric.*, XIX, p. 345; (M. Cantacuzino) *Istorie politică și geografică a Țării Românești*, ed. de frații Tunuși, trad. G. Sion, p. 30: „pe storii străini ce aduc marfă din Turcia și din alte țări sau scot mărfuri afară din țară lecă cămărașul”; D. Fotino, *Istoria generală a Daciei*, III, p. 308: „cămărașul cel mare ... revă procesele și daraveruri dintre neguștorii silistrieni, brașoveni, armeni și iudei...”, *evlich*, *Voyage en Valachie et en Moldavie*, p. 81; „tous les marchands et particulièrement les juifs sont sous sa juridiction”. V. și Kreuchely, 1822, *Hurn.*, X, p. 530; v. și Condurachi, *op. cit.*, p. 82—83 (N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 196).

²⁶ N. Iorga, *op. cit.*, p. 83 (anul 1773).

²⁷ Dar, tratatul din Berlin încearcă să-i prelungească existența și după independență, fiind prin art. 49 că străinii supuși diferitelor puteri vor continua să se bucure de drepturile date. G. Meliani, *Străinii în fața tribunalelor*, p. 82.

²⁸ *Ibid.*; B. Boeresco, *Mémoire sur la juridiction consulaire*, Buc., 1859.

²⁹ Decizia Cas. S.U., în „Dreptul”, nr. 63, 1872. V. decizia Curții de Apel din București în „Curierul judiciar”, nr. 12, 1902, cu adnotarea lui D. Alexandrescu. Cu privire la problema contra jurisdicției consulare, v. și Dan Berindei, *Din începuturile diplomației române moderne*, p. 166 și urm. și G. G. Florescu, *Unele aspecte în perioada Unirii*, în S.C.J.), p. 170.

DIVANUL ȘI DEPARTAMENTELE

Secțiunea I

**STRUCTURA DIVANULUI ȘI EVOLUȚIA EI GENERALĂ
SUB RAPORTUL COMPETENȚEI**

§ 1. Privire generală

În această perioadă, divanul suferă importante schimbări de structură. Ele oglindesc transformările generale ale justiției domnești și întregul proces de destrămare a feudalismului, care se accentua paralel cu centralizarea crescândă a statului și cu consolidarea relativă a puterii domnești.

Justiția domnească și, deopotrivă, divanul se instituționalizează lent, dar neîntrerupt, sub presiunea schimbărilor economice și sociale. Iluminismul se reflectă în numeroasele încercări de reorganizare a justiției, cu un început de separare a puterilor statului, în legătură tocmai cu instituționalizarea. El se mai oglindea în deosebirea mai precisă a justiției penale de cea civilă și comercială, în tendința către umanizarea represiunii penale¹, precum și în impunerea — foarte lentă — a principiului autorității lucrului judecat și în acțiunea de codificare de tip nou.

Ocupațiile militare străine — turcă, austriacă, rusă — acoperă 21 din cei peste 80 de ani ai perioadei (25%). În aceste răstimpuri, tronul a fost în general vacant. Divanul a devenit astfel organul de conducere supremă a țării, bineînțeles sub injoncțiunea puterii ocupante, ceea ce, când aceasta nu era Turcia, altera profund regimul suzeranității otomane, contribuind la dezagregarea lui. Între 1787 și 1792, Moldova a avut două divanuri: unul al Knejei la Iași, sub ocupație rusă, și altul la Roman, sub ocupație austriacă. În același timp, în Țara Românească, pe lângă divanul de la București, supravegheat de austrieci, turcii organizaseră un fel de administrație românească foarte activă, mai ales în Oltenia. Rolul divanului a crescut, în acest sens, sub ocupațiile străine, deși activitatea lui rămânea subordonată politicii de război sau de mai lungă durată a puterii ocupante. Desprinderea divanului de persoana domnului, în timpul ocupațiilor, a contribuit la adâncirea procesului de instituționalizare, învederînd funcția lui social-politică de instituție a țării și necesitatea unui statut juridic cât mai abstract, cu proceduri precis definite, cât mai puțin legate arbitrar, de aprecieri subiective, de poziții personalizante, atât de vii și de caracteristice pentru feudalism. Dar o asemenea schimbare, pentru a fi adîncă și reală, necesita dispariția însăși a esenței feudale a divanului, adică dispariția lui, ceea ce pînă la sfîrșit se va și întîmpla.

¹ Vezi Val. Al. Georgescu, *Contribuții la studiul luminismului*, I, în „Studii”, 20, 1967, p. 947—969.

În loc de a mai purta epitetul de „domnesc” sau „al domniei mele”, care exprima esența feudală originară a instituției, eventual cu adaosul deja întâlnit: „și al Țării”, divanul a purtat sub ocupațiile străine denumirea de: „divanul Prințipatului Valahiei” și respectiv „divanul Cnejeii Moldovei”, exercitând controlul suprem față de instanțele inferioare, deoarece, de la reforma lui Mavrocordat, s-au făcut eforturi continue de a se asigura dezbateră, într-o primă fază, a proceselor înaintea altei instanțe decât divanul². Acesta, ca și domnul, va delega judecarea proceselor, după caz, veliților boieri, departamentelor, ispravnicilor³ sau judecătorilor de ținut⁴, negustorilor în orașe, ca unii ce puteau cerceta și rezolva mai bine decât oricine pricina în chestiune. Acest proces, prin dispersarea competenței divanului, însemna o diminuare a rolului său⁵. Aceeași semnificație o va avea de altfel și importanța crescândă a Sfatului de obște, de care ne vom ocupa într-un paragraf special.

Structura generală a divanului în perioada 1740—1832 trebuie privită sub trei aspecte: a) al rangurilor și al numărului de boieri care îl alcătuiau; b) al rolului ce revenea domnului în numirea membrilor, conducerea dezbaterilor și luarea hotărârilor divanului; c) al transformărilor interne de structură prin apariția unor resorturi specializate și apoi a diferitelor departamente, din care unele vor deveni instanțe judiciare deosebite de divan (departamentul 8 și de 7, departamentul criminalicesc), iar altele vor aparține divanului veliții boieri, departamentul I) sau vor rămâne strâns legate de el (logofeția trăinelor pricina).

§ 2. Alcătuirea divanului

Perioada se caracterizează prin înmulțirea dregătorilor în general, din care unele dau titularilor lor dreptul de a participa la ședințele divanului¹, ci interesându-ne îndeosebi ședințele lui ca instanță de judecată.

Astfel, în Moldova, cei 2 mari vornici au fost dublați la o dată încă precizată: prima mențiune despre dublare fiind în anaforaua din 1 iunie 1765².

Participarea „după datină” a mitropolitului și a episcopilor la ședințele divanului este atestată pentru ambele țări, și ea devine mai frecventă și în țara Românească, începând din timpul ocupației rusești din anii 1769—74³. Mitropolitul continuă să fie „cel dintâi în divan”⁴.

¹ Cf. Manolache Drăghici, *Istoria Moldovei*, II, p. 17.

² 16 aug. 1761, L. T. Boga, *Doc. din arh. Bas.*, p. 39—40; 22 mai 1757, Al. Vitencu *chi doc. mold.*, p. 24.

³ 17 mai 1760, A.S.B. Măn. Cetățuia, VII/9; 16 iun. 1760, N. Iorga, *Stud. și doc.*, p. 541.

⁴ M. Drăghici, *op. cit.*, p. 17; pricinile din orașe puteau fi rinduite, de la C. Mavrocordat oase, „la boeri particulari spre cercetare”, ceea ce nu adîncea rolul judiciar al divanului.

¹ D. Fotino, *Ist. gen. a Daciei*, III, p. 264.

² *Urie.*, VII, p. 51. Afirmăția lui Manolache Drăghici, *Istoria Moldovei*, t. II, p. 16, dublarea a făcut-o Const. Mavrocordat în 1741, când ar fi introdus în divan și pe veliți, nu este exactă. Ea e dezmințită de I. Neculce, *Ist. Moldovei*, p. 381, care arată că în 1741, Const. Mavrocordat, când și-a alcătuit divanul, a numit numai cîte un mare vornic în țara de jos și la țara de sus. Iar pe veliți ban îi găsim în divan încă sub Grigore Ghica, 1736.

³ D. Fotino, *Ist. gen. a Daciei*, II, p. 167, notă; în acest text „tot clerul ecleziastic” o exagerare.

⁴ Andreas Wolf, *Beiträge*, I, p. 99; Baucr, *Mémoires*, p. 63.

În Țara Românească la cele 12 vechi dregătorii de divan, 6 de starea I (de la marele ban la marele postelnic) și 6 de starea a II-a (de la agă la marcele comis), s-au adăugat următoarele:

- a) un mare vornic (II) prin dublarea mării vornicii (1761);
- b) mării vornici (III și IV) prin dublarea celor 2 mari vornici: de Țara de sus și de Țara de jos sub Alex. Moruzi⁵;
- c) marele vornic al obștirilor (de cutie) (1797)⁶;
- d) marele logofăt de obiceiuri (1797) sub a doua domnie a lui Alex. Ipsilanti⁷;
- e) un mare logofăt prin dublarea mării logofeții (cca 1775);
- f) marele vornic de politie⁸;
- g) marele logofăt al trebilor din afară (al străinilor pricini).

Nu iau loc în divan: căminarul, serdarul, medelnicerul, sulgerul, pitarul, armașul, șetrarul și clucerul de arie⁹. Dar Fotino¹⁰ precizează la un moment dat că „la adunările cele mari sau la divanurile generale ale țării (când se întâmplă trebuință ca să se convoace) șed înaintea domnului toți boierii de la banul cel mare pînă la clucerul de arie, atît cei ce sînt în funcțiuni, cît și cei maziliți, adică destituiți”. Aceste divanuri generale sînt în realitate sfaturi de obște, adunări de stări.

În Moldova, componența divanului a crescut în această perioadă (1740—1831), adăugîndu-i-se dregătorii creați din nou:

- a) 2 mari vornici, în 1765, prin dublarea marilor vornici de Țara de jos și de Țara de sus;
- b) 1 vel logofăt, prin dublarea marelui logofăt între 1776 și 1783;
- c) vel vornicul de aprozi, creat de Alex. C. Mavrocordat (1782—1785);
- d) logofătul de obiceiuri, creat de Alex. Calimah (1793—1799);
- e) vel vornicul obștii, creat de Alex. Moruzi (1803);
- f) vel vornicul de politie, creat sub Scarlat Calimah (1813)¹¹.

Cu toate acestea, numărul total de 12 membri ai divanului domnesc atestat de izvoarele narative pentru perioada anterioară (1611—1740) este confirmat și pentru perioada aceasta de izvoarele contemporane¹². Mai mult, în documente întîlnim deseori 12 nume de mari dregători ca membri componenți ai divanului¹³, deși componența reală a divanului crescuse în epocă, așa cum arătăm mai sus. Aceasta dovedește că, deși componența divanului

⁵ D. Fotino, *op. cit.*, III, p. 270.

⁶ V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, VII, p. 52.

⁷ *Ibid.*; D. Fotino, *op. cit.*, p. 473.

⁸ V. infra cap. VII, sect. 2, § 3.

⁹ D. Fotino, *op. cit.*, p. 287—296.

¹⁰ *Ibid.*, p. 265; în 1783, domnul (N. Caragea) aflîndu-se în fața a două hotărîri ale departamentelor, contradictorii, convoacă un divan extraordinar compus din mitropolit episcopi și boierii veliți, halea și mazilii, „pînă la vel clucer” (V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, I, p. 367), ceea ce confirmă cele spuse de D. Fotino.

¹¹ V. mai jos cap. VII despre alți mari dregători, unde sînt date amănunte asupra dublării și creării de noi dregători.

¹² R. P. Joseph Boscowich, *Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne en 1762*, p. 244; W. Chrzanowski, *Relația călătoriei prin Moldova, 1780, Călători străini, sec. XVIII*, ms. la Inst. de istorie „N. Iorga”; Charles Frédéric Reinhard raport din 1807 publicat de Maria Holban în R.H.S.E.E., XII, 1935, p. 23; W. Wilkinson, *Voyage dans la Valachie et la Moldavie* (1820), trad. Paris, 1831, p. 46; 16 ian. 1799, *Însemnările Anăronestilor*, publ. de Ilie Corfus, Buc., 1947, p. 41.

¹³ Iunie 1760, *Hurm.*, XIV, 2 p. 1146; 1782, V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, I, p. 172; 1788, Visarion Pulu ș.a. *Doc. din Basarabia, Chișinău*, 1928, vol. I, p. 101; 28 noiembrie 1809, B.A.R., LXXVIII—88; etc.

era variabilă datorită înmulțirii dregătorilor cu rang de boieri veliți¹⁴, totuși numărul de 12 membri se păstra în virtutea tradiției și, poate, a unei superstiții, fără ca numărul componente să aibă un caracter rigid, o valoare absolută. Lucrul era posibil deoarece o altă tradiție era elasticitatea completului le judecată: domnul avea dreptul să convoace la divan pe cine vrea „după alegerea sa”¹⁵.

Divanul lui Constantin Mavrocordat, în a doua domnie moldovenească (1741), era compus din: vel logofăt, vel vornic de Țara de jos, vel vornic de Țara de sus, hatman, vel postelnic, vel ban, vel spătar, vel paharnic, vel vistiernic, vel stolnic, vel comis, vel medelnicer, vel clucer¹⁶.

În 1760, sub domnia lui Ioan Teodor Calimah intrau în compunerea livanului marele logofăt, marii vornici, hatmanul, marele postelnic, marele vistiernic, marele spătar, marele ban, marele paharnic, marele stolnic, marele căminar și marele comis¹⁷.

În 1782, la sfârșitul domniei lui Const. Moruzi, divanul Moldovei era compus din: vel logofăt, 2 vel vornici, vel postelnic, vel vistiernic, vel spătar, vel ban, vel paharnic, vel stolnic, vel aga, vel comis și vel serdar¹⁸.

În 1823, sub domnia lui Ioan Sandu Sturza, divanul era compus din: 2 mari logofeți, marele postelnic, 2 mari vornici, vornicul de obște, marele pătar, 2 hatmani (unul de Prut, altul de oraș), aga, vornicul de poliție, vornicul de aprozi, președintele departamentului pricinilor străine¹⁹.

În 1763, cu prilejul mazilirii lui C. Mavrocordat, Poarta numește un boier care să conducă țara, cu titlul de baș boier²⁰, fiind vorba de un locțiitor le domn, nu de un președinte propriu-zis al divanului.

Titlul s-a păstrat apoi onorific pentru unul din cei mai vechi boieri, care adesea primea și leafă (1000—1500 lei lunar). Cu același caracter titlul e va păstra și în Moldova pînă sub domnia lui M. Sturza²¹, care îl acordă lui T. Baș, după ce acesta îi lăsase moștenire toată averea. Baș-boierul nu este însă un președinte al divanului și nici un vicepreședinte de drept, această calitate revenind mitropolitului.

¹⁴ Variabilitatea numărului de membri ai divanului se observă chiar înainte de noile reacții de dregători și chiar sub același domn. De ex. Const. Mavrocordat, în 1741, a boierat „pe obicele” 13 mari dregători (I. Neculce, *Letopiseșul*, p. 381), iar în 1743 aprilie 20 Hurm., XIV, 2 p. 111) avea un divan compus din 11 membri. Tot din 11 membri găsim livanul în 1783 (V. A. Urechia, *op. cit.*, I, p. 211, n. 2) și tot din 13 membri îl găsim compus la 29 dec. 1823 (Hurm., S.N., II, p. 968). Prin urmare, au existat variațiuni, dar numărul total al membrilor bascula în jurul cifrei 12. Totuși, divanul lui Al. Ion Mavrocordat, în 1783, era compus din 15 membri (V. A. Urechia, *op. cit.*, I, p. 224) și al lui M. Suțu, în 1793, avea 16 membri (*ibid.*, V, p. 526).

¹⁵ Gh. Ungureanu, *Justiția în Moldova*, p. 62: Așezămîntul din 25 mai 1830, art. 19, ure constată că domnul „poțea” la divan și pe alți boieri, „după alegerea sa”.

¹⁶ Ion Neculce, *Letopiseșul*, p. 381. Divanul acesta avea compunerea divanului lui Grigore Ghica de la sfârșitul perioadei anterioare (1735), la care C. Mavrocordat a adăugat pe el medelnicer și vel clucer (I. Neculce, *op. cit.*, p. 335).

¹⁷ Iunie 1760, Hurm., XIV, 2, p. 146.

¹⁸ V. A. Urechia, *op. cit.*, I, p. 172.

¹⁹ 29 dec. 1823, Iași, Lippa către Metternich, Hurm., S.N., II, p. 968.

²⁰ D. Fotino, *op. cit.*, III, p. 265.

²¹ *Uric.*, VIII, p. 147 și IX, p. 5; vezi D. Ciurea, *Moldova sub domnia lui M. Sturza*, *op. cit.*, p. 185—186; Gh. Georgescu-Buzău, *Un mare latifundiar în Moldova*, în S.M.I.M., *op. cit.*, I (1957), p. 12; Vul. Al. Georgescu, *Preemfînca*, *op. cit.*, p. 339.

Asistau la lucrările divanului postelnicul II ²² și logofătul I de divan ²³, precum și zapcii de divan ²⁴. Divanul poseda și o numeroasă cancelarie, a cărei organizare face progrese pe calea modernizării ²⁵, și care are nevoie de un studiu separat, pe linia excelentelor cercetări ale lui N. Grămadă privind Moldova. Sub președinția domnului, divanul lucrează de două ori pe săptămână (marțea și vinerea).

§ 3. Numirea divanului

Este una din principalele operații de început ale fiecărei domnii și avea loc în cadrul unei ceremonii tipic feudale, cu elemente orientale, descrise pentru perioada noastră de Gheorgachi în Moldova și de D. Fotino în Țara Românească ¹. Se admite în mod unanim că domnii numeau în divan pe boieri după plac, după jocul unor variate interese, fie pămînteni, fie greci ². Firmanele Porții ³ consacră această libertate, insistînd că fără a se exclude grecii, cînd sînt necesari, pămîntenii trebuie să aibă o anumită preferință, mereu amenințată de domnii fanarioți și apărată dîrz de boierimea pămînteană, pînă la 1821. D. Fotino afirmă că „din vechime înaintarea rangurilor se făcea după respectul ierarhiei” ⁴. În adevăr, bunul plac al domnului n-a putut fi niciodată nelimitat și alături de numiri cu caracter foarte personal, majoritatea lor țineau seama de poziția socială și politică, destoinicia, vechimea în slujbă. Altfel nu s-ar explica de ce adesea domnul întîlnește opoziția în chiar divanul numit de el după bunul său plac ⁵. El trebuie să conducă țara împreună cu boierii — o spun imperativ firmanele Porții — și divanul trebuie

²² D. Fotino, *op. cit.*, III, p. 298; ajută pe marele postelnic, lîngă care sta, în divan, în picioare, cu un baston cu cap de argint de dimensiuni mai reduse.

²³ *Ibid.*, p. 297—298. Este întîiul logofăt de taină, ajutorul marelui logofăt. El citește actele în divanul de judecată, scrie rezoluțiile și întăriturile după hotărîrile divanului. Este întîiul secretar al cancelariei domnești. Citește seara domnului actele ce se vor discuta a doua zi în divan. Rămîne în funcțiune pe viață și este ajutat de un logofăt III de taină, tot boier cu caftan.

²⁴ *Ibid.*, p. 301: vâtaful de aprozi (sau de copii), ceașul de aprozi, vâtaful de divan, vâtaful de păhărnice și vâtaful de vistierie, boieri cu caftan, sau la divan, înarmați cu măciuci, înaintea domnului, între aceștia și împetricinați, pentru orice eventualitate. Ei sînt șefii agenților executori ai divanului.

²⁵ *Ibid.*, p. 302—303.

¹ *Ibid.*, p. 261—264.

² *Ibid.*, p. 263—264. Cu toată creșterea influenței boierimii grecești în epocă (*Istoria României*, III, p. 446) și cu tot sprijinul de care se bucurau grecii din partea domnilor fanarioți, consfințit prin hatîșerul din 1774 (*Acte și documente priv. la renașterea României*, I, p. 139—146), care îndreptățește la dregătorii pe greci la egalitate cu pămîntenii, totuși temelia cîrmuirii a rămas tot boierimea pămînteană ceea ce face ca divanul să fie compus chiar sub fanarioți „încă din pămînteni” (nota Parant, în *Hurm.*, I, Supl. I, vol. III, p. 513—526), iar în 1802, Poarta să recunoască prioritatea boierilor pămînteni la ocuparea dregătoriilor (*Istoria României*, III, p. 615). Dealtfel, Poarta prin hatîhumaiumul din 1803 a prevăzut că boierii să se dea la pămînteni, dar să aibă voie domnul să aleagă și să orînduiească și dintre greci, pe cei cinstiți, cu știință și vrednici de acele boierii (V. A. Urechlă, *Ist. rom.*, XI, p. 88).

³ De pildă cel din 1787, vezi D. Fotino, *op. cit.*, III, p. 222.

⁴ *Ibid.*, p. 260.

⁵ Vezi Manolache Drăghici, *op. cit.*, II, p. 31; „Această sistimă dar absolut răzvrătînd boierimea ce nu era deprinsă a suferi atacuri cu minile supsuori, s-au adunat în complet” Reclamațiile boierilor la Poartă continuă să fie o monedă de politică curentă. După reclamația contra lui M. Racoviță în Țara Românească se trece la domnia de trei ani, ceea ce a micșorat mult puterea domnilor; se fac reclamații contra lui Matei Ghica și C. Racoviță, acesta obținînd o anchetă turcească asupra acuzațiilor mincinoase ale boierilor. Domnii sînt

să reprezinte într-un fel sau altul pe boieri, în așa fel încât alianța de clasă să poată funcționa. Destul de semnificativ, Manolache Drăghici⁶ învederează ca o gafă a lui Grigore Ion Calimah faptul că, procedând cu totul arbitrar la numirea divanului, își ridicase boierimea împotriva.

Tot așa de semnificativă este și caracterizarea dată de același cronicar raporturilor dintre C. Mavrocordat, în a patra domnie moldovenească, și boieri. „Petrecirea lui cu boierii au fost de-a pururea rece, după caracterul cel nestatornic ci purta, pe unii adică suindu-i pre sus, iar pe alții depărtându-i și din drepturile civile la care aspira prin destoinicia lor, necumpănire ce aduce discordie în toate stările și obștească nemulțumire între persoane”. Și cronicarul citat precizează că nemulțumirea ar fi ajuns la urechile sultanului, dacă în 1768 nu izbucnea războiul ruso-turc. Iată în ce context trebuie așezat și înțeles dreptul domnului de a-și alege „după plac” pe boierii „divanului său”. Acesta era și divanul țării și divanul boierimii, adică al unei boierimi cu „drepturile ei civile” care se impuneau domnului fără garanție juridică bine definită, dar totdeauna cu consecințe politice eficace.

Numirea în dregătorie era o importantă sursă de venit pentru domnie, dar acest aspect nu-și are locul a fi tratat aici în amănunt⁷.

Menținerea boierilor în calitatea de divaniți depindea de voia domnului. Cum observa D. Fotino, unii stau într-o dregătorie un an, alții mai mult sau mai puțin, nelipsind cei care rămân în funcție pînă la sfîrșitul domniei⁸. Cu oscilații de partidă boierească și de simpatie personală, exista un contingent restrîns de mari boieri care sau se mențin în slujbă de la o domnie la alta sau reapar destul de des, cu eclipse explicabile de la caz la caz. Pînă la urmă, țara era condusă de domn împreună cu membrii unui număr redus de mari familii boierești, care ajung să formeze un fel de protipendadă, la care se aglutinau reprezentanții familiilor de dregători, greci, pe măsură ce prindeau rădăcini și chiar se împămînteneau. Structura de castă și de stare aristocratică a boierimii române, în ambele țări, nu face decît să se accentueze după reformă pînă în perioada unirii. Proces semnificativ tocmai prin caracterul său contradictor, deoarece el nu împiedica destrămarea globală a regimului feudal și se îmbina cu alte condiții potrivnice de dezvoltare a boierimii ca stare.

§ 4. Raportul dintre divan și domnie

Acest raport rămîne complex și adesea contradictor. Deciziile aparțin domnului, dar ele se iau în divan, cu avizul divanului, continuînd practica favoriților, al căror aviz era determinant în hotărîrea finală a domnului.

preocupați mereu să obțină bani de la boieri și să-i slăbească pentru a nu mai umbra cu plîngerii la Poartă. Conflictele dintre Ștefan Racoviță sau N. Mavrogheni și boieri în Țara Românească sînt bine cunoscute și comportă faze dramatice. Vezi D. Fotino, *op. cit.*, III, p. 156, 158, 161—162. Fotino (*op. cit.*, p. 212) afirmă că după reforma lui Mavrocordat a încetat alegerea domnilor de către boieri. Alegerea era în declin încă din sec. XVII, iar la p. 163 (vol. II) tot Fotino arată că la 1766 „s-au adunat mitropolitul și boierii, după îndemnul doamnei, și au făcut cerere la Poartă ca să le dea domn pe Alexandru vodă, fiul mortului” (Sc. Ghica).

⁶ *Op. cit.*, II, p. 31.

⁷ Vezi pentru Țara Românească, D. Fotino, *op. cit.*, III, p. 263.

⁸ Principiul este confirmat de F. Recordon, *Lettres sur la Valachie*, p. 134, cu precizarea că dregătoria poate fi prelungită de domn cît timp ocupa tronul. M. Cantacuzino (*Istoria*, p. 16) afirmă că domnul schimba pe boieri de 2—3 ori pe an, putîndu-l păstra în aceeași dregătorie cît dura domnia.

Cazurile în care domnul își impune în fapt voința sînt numeroase, nelipsind metodele cele mai brutale¹. Dar nu lipsesc nici exemplele contrare. Al. Ipsilanti a întîmpinat o puternică opoziție, iar Ion Caragea era departe de a putea rezolva cum voia el un proces în divan, chiar atunci cînd reclamanta era Safta Dudescu, soția lui beizadea Gr. Suțu². Dar ceea ce mărește considerabil și reflectă poziția domnului este însăși structura nouă a judecătii domnești. În perioada noastră, divanul, în plenul său, nu mai judeca decît excepțional. Marea majoritate a hotărîrilor, inclusiv acelea ale veliților boieri, care nu se confunda cu însuși divanul, vin la domn pentru rezoluție. Această rezoluție constituie un act domnesc individual, nu un act făcut de domn în divan. Este un aspect tehnic de o importanță considerabilă. De aceea transformările de structură la care ne referim vor trebui studiate pe larg în capitole speciale. Cronicarii epocii (Drăghici, Fotino etc.) disting două tipuri de domni, cei autohtoni, aspri, cu interes pentru distribuirea justiției, dintre care unii sînt prezentați pozitiv (Scarlat Ghica, Al. Ipsilanti, C. Ipsilanti, Al. C. Moruzi), și cei slabi, nepregătiți pentru funcția ce ocupau, adesea abuzivi peste măsură și cu rezultate deplorabile (Ion Mavrocordat, Matei Ghica, Gr. Ioan Calimah, Al. Mavrocordat etc.). Se poate vorbi și în această perioadă de o continuă măcinare a energiilor în confruntarea dintre domni și boierime, sub obsesia mazilirii iminente sau a excluderii de la beneficiile exploatării feudale. Cu toată evidenta centralizare a statului și consolidare a puterii domnești, raporturile dintre domnie și boierime rămîn gingașe și oarecum într-o permanentă criză latentă, cu izbucniri semnificative, amortizate de interesele comune de clasă.

§ 5. Competența divanului

Competența sa este generală ca și a domnului, și ar fi inutil să încercăm a reconstitui o listă a tuturor felurilor de pricini judecate de divan. Din documente rezultă însă că pricinile penale, cele de moșii, de hotărnicii și moșteniri ocupă primele locuri. Practic însă serii crescînde de pricini mărunte nu mai vin înaintea lui în primă instanță. Divanul este acum instanța superioară de fond, putînd judeca și în primă instanță, la porunca domnului, și ca instanță apelativă, în raport cu hotărîrile departamentelor, ispravnicilor și oricăror altor judecători inferiori.

Cărți de judecată propriu-zise divanul nu mai pronunță decît sub președinția domnului¹. Altfel el încheie rapoarte (anaforale) supuse întăririi domnului, care le poate din nou aduce în discuția divanului, sub președinția sa². Rezoluția domnului poate conține o aprobare parțială sau totală a ana-

¹ Manolache Drăghici, *op. cit.*, II, p. 85, explică printr-o influență orientală caracterul despotice al puterii domnilor fanarioți, și-l prezintă ca o inovație a sec. XVIII.

² Vezi comunicarea Val. Al. Georgescu, *L'application des nouvelles byzantines περί πορτομύσεως dans les Principautés roumaines à la fin du XVIII-e et au début du XIX-e siècle*, Sofia, 1969, în Actes du Ier Congrès International des études balkaniques et sud-est européennes, IV, Sofia 1969, p. 286—287.

¹⁶ mai 1776, *Acte judiciare*, p. 60; 20 sept. 1776, *ibid.*, p. 203 și *passim*.

² 1757 martie 4, raport al divanului către domn, în N. Iorga, *Stud. și doc.*, VII, p. 327; 1757 iul. 3, hotărîre a divanului, *ibid.*, p. 328, nr. 54; 1757 Iulie 6, întărire hotărîrii divanului, *ibid.*, p. 328, nr. 55; 18 Iunie 1776, *Acte judiciare*, p. 115 și *passim*.

ralei³. În linii mari, sistemul, mai repede și mai bine încheșat în Țara Românească⁴, îndeosebi prin reforma lui Alex. Ipsilanti, ajunge să fie comun elor două țări.

Secțiunea a II-a

DEPARTAMENTELE DIVANULUI

§ 1. Problema specializării în cadrul activității generale a divanului

În perioada anterioară, problema organizării, în interiorul divanului omnesc, a unor resorturi specializate după natura afacerilor tratate ar fi st un non-sens. Tot ceea ce se obținuse în această direcție era cristalizarea fapt a unui sfat restrîns, un fel de sfat de taină, cu rol politic, și a unui van mai larg pentru activitatea judiciară curentă. Specializarea și opera-ritatea se obțineau prin delegarea cu judecarea anumitor pricină, adesea tre persoane din afara divanului, care cunoșteau locurile și obiceiurile în țătură cu pricina.

În perioada noastră, divanul este confruntat cu probleme noi, a căror uție se conturează într-o măsură redusă sub ocupația militară dintre 1769—1774. Acum apare în sînul divanului un colectiv mai restrîns și specializat, artamentul judecătoresc, ca o secție de lucru a divanului. Acesta își păsa-ază întreaga competență în materie politică și administrativă, precum și în terie judiciară, judecînd în ultim resort pricinile venite în fața departa-ntului. Era un prim pas important pe calea separării administrației de isdicție, reclamată de deputații moldoveni printr-o „însemnare de ponturi” 1769 către Ecaterina a II-a, petiție în care se cerea ca țara să fie condusă 12 boieri, din care „șase să cerceteze și să hotărască numai judecățile”¹.

Puterea ocupantă a înțeles că justiția este un punct nevralgic al situației preocupată de a capta simpatii, i-a acordat o atenție deosebită. În pro-nația din 9 februarie 1771 către locuitorii Moldovei, feldmareșalul

³ 1753 iun. 1, în *Isp. și zap.*, V/1, p. 161; 1753 dec. 24, în B.C.I.R., 1929, p. 80; 1754 4, în *Sur. și izv.*, XVII, p. 34; 1755 iul. 5, „I. Nec.” (1926—1927, p. 125; 1756 iun. 15, T. Boga, *Doc. bas.*, p. 203; 1760 april. 5, în „I. Nec.” (1924), p. 122; 1761 iun. 13, *ur. și izv.*, XVII, p. 57; 1765 nov. 12, în *Isp. și zap.*, IV/2, p. 126; 1766 oct. 23, *ibid.*, 35; 1768 ian., în D.R.A., II, p. 434.

⁴ Divanul este prezidat de domn pentru judecarea celui neodihnit cu judecata infe-ță: 13 febr. 1777 (*Acte judiciare...*, p. 289 și *passim*); 9 mai 1819 (Potra, *Doc. Buc.*, 10, nr. 594). Vellții boieri trimit anaforaua la întărirea domnească: 15 martie 1815 (*ibid.*, 16, nr. 566). Domnul întărește anaforaua neapelată: 18 mai 1785 (*ibid.*, p. 518, nr. 424); 1 întrebat zapelul cel orînduit de s-au arătat numitul Manolache polcovnic cu vreo ape-șl ne-au adevărit rămîind fără de cuvînt [...] de la hotărîre s-au tras, fără a nu să mai t. Drept acela am întărit dar anaforaua”. 24 ian. 1786 (*ibid.*, p. 543, nr. 440): „după stă cercetare și hotărîre în urmă Mihaî n-au putut a avea alt cuvînt vrednic de vreo țilo la domnia mea”. La fel se procedează cu hotărîrile altor instanțe. Cu prilejul întă-me pot cere cercetări noi: 18 ian. 1792 (*ibid.*, p. 563, nr. 455); „După plîroforia ce au [...] dintr-amîndouă [...] arătatele anaforale ale judecății, cit și osebit din cercetarea n făcut domnia mea, unula din judecători carele au fost într-adîns la fața locului de făcut starea casel”. Judecățile divanului în apel sînt supuse întărilor domnești: 1 iun. (*ibid.*, p. 571 nr. 46).

¹ *Insemnare de ponturi, ce s-au dat de deputații Moldovei pentru cereri ce s-au socotit a făcut din partea Obștiei la Imperatrișă*, în A. R., 1860, ed. II, p. 204.

Rumianțev anunța că oricine va fi nemulțumit cu judecata divanului va putea jălui la el, care va avea „ușile deschise” și va face „așezare celor asuprași”². În același an, Rumianțev, printr-o „instrucțiune” către președintele divanului Moldovei, generalul-maior Rimski Corceacov, hotăra crearea departamentului de justiție.

Numărul și competența departamentelor nu sînt însă deplin lămurite, nefiind încă un acord între cercetători.

Pentru Moldova, Gh. Ungureanu³, L. T. Boga⁴ și Aurel V. Sava⁵ constată că, în sinul divanului, s-a creat departamentul de justiție, compus din 3 boieri mari și competent să judece atît procese civile, cît și procese penale.

L. T. Boga arată că în Țara Românească a existat și un departament al doilea (juridic) compus din 4 membri, care rezolva jaloabele țaranilor, în timp ce procesele grave, pentru pămînt, rămîneau în competența departamentului I⁶.

Al. Vianu⁷, întemeindu-se tot pe documentele din arhiva Ministerului Justiției din Moscova, susține că reforma lui Rumianțev a împărțit divanul în 4 departamente, din care 2 judecătorești, iar alte 2 administrative. Departamentele judecătorești aveau componente și competențe deosebite. Departamentul I, compus din boieri de rangul I, judeca pricini relative la nemîșcătoare, inclusiv cele privitoare la pămînt, și procesele fugarilor, adică procesele cele mai importante. Departamentul II, compus din boieri de rangul I și rangul II, judeca toate celelalte pricini. Toate departamentele întru-nite formau adunarea generală a divanului, care, pe lîngă alte atribuții, era instanță de apel în procesele judecate de departamentele I și II⁸.

Pentru Moldova, documentele nu confirmă existența a 2 departamente judecătorești în timpul ocupației rusești din 1769—1774. Primul document care relevă existența departamentului II în Moldova datează din 1793⁹.

Pentru Țara Românească, departamentul II apare ca existent încă din timpul ocupației ruse¹⁰. Dar la 4 sept. 1774¹¹, trei mari boieri judecînd o pricină între doi negustori, dau o hotărîre care poartă ca titulatură: „De la Departamentul judecății”, fără alte precizare.

Deși este probabil ca puterea ocupantă să fi introdus același mod de organizare în ambele țări, înclinăm totuși să credem că în Moldova departamentul II n-a fost creat decît mai tîrziu. Această apariție tîrzie a departamentului II în documentele Moldovei s-ar putea explica la prima vedere prin confundarea frecventă a departamentelor cu divanul. Totuși, absența din documente a oricărei mențiuni despre departamentul II în timpul ocupației rusești 1769—1774 și mult timp după această dată este pentru noi o dovadă că departamentul II a fost creat mai tîrziu, cum vom demonstra mai jos. Cît privește Țara Românească, situația este alta, imediat după încetarea ocupației rusești. La 1775, prin hrisovul lui Alex. Ipsilanti relativ la organizarea judecătorească — pe care îl vom studia pe larg mai departe — se creează

² *Acte și documente*, ed. Ghenadie Petrescu ș.a., vol. I, p. 120—122.

³ *Op. cit.*, p. 36.

⁴ *A doua ocupație rusească*, Chișinău, 1930, p. 14—15.

⁵ *Departamentul criminalicesc*, p. 2—3.

⁶ *Op. cit.*, p. 46.

⁷ *Considerații asupra caracterului activității administrației ruse în țările române (1769—1774)*, în S.M.I.M., vol. I, p. 236 și urm. Lucrarea se întemeiază pe *Descrierea documentelor și hîrtiilor Arhivei Min. Justiției*, 1890, cartea a 7-a.

⁸ *Ibid.*

⁹ 1793 iulie 24, în D.R.A., II, p. 583.

¹⁰ L. T. Boga, *op. cit.*, p. 46.

¹¹ G. Potra, *Doc. Iluc.*, p. 483, nr. 391.

4 departamente judecătorești. Dintre acestea, cel dintâi, socotit „mai mare” decât celelalte și compus din boieri mari mazili de treapta I, avea să judece atât pricinile orînduite de domn direct, cât și pricinile deja judecate în primă instanță de către departamentele celelalte¹².

În Moldova, alături de cele 2 departamente judecătorești, au mai apărut în timp încă 2 departamente: departamentul criminalicesc (atestat documentar la 1789) și departamentul pricinilor străine, a cărui existență este dovedită în 1793. Este probabil că atât departamentul II a cărei primă mențiune datează din 1793, cât și departamentul criminalicesc, nu însă și departamentul pricinilor străine, au fost create sub domnia lui Alexandru Ipsilanti în Moldova, dintre 1786 și 1788. Faptul că Alexandru Ipsilanti înființase încă de la 1775 în Țara Românească, alături de alte 3 departamente pentru pricini civile, și un departament criminalicesc, unit cu apariția în documentele moldovenești a departamentului II în 1793 și a departamentului criminalicesc în 1789, îndreptățește presupunerea că reforma de structură a divanului, cu 4 departamente, a fost înfăptuită în Moldova de Alexandru Ipsilanti, pe aceleași baze principiale ca și reforma înfăptuită de același domn în Țara Românească prin hrisovul din 1775, confirmată prin Pravilniceasca condică din 1780.

În lumina faptelor de mai sus, reforma începută sub ocupația rusă, potrivită nevoilor ce se făcuseră simțite încă dinainte, are meritul de a fi realizat un pas important în organizarea judecătorească a Principatelor române, care s-a continuat cu amploare sporită după aceea, începînd cu marea reformă a lui Alexandru Ipsilanti. Reforma acestuia, păstrînd principiul separării funcției judecătorești, atribuită departamentelor, de funcția politică și administrativă păstrată divanului, merge mai departe și realizează alte două mari principii: separația jurisdicției penale de cea civilă, prin crearea departamentului de criminalion¹³, precum și existența autonomă a departamentelor, ca instanțe judecătorești, deosebite de divan. Apoi, nu trebuie să se uite că departamentul pricinilor străine a fost creat fără nici un amestec al puterii ocupante.

§ 2. Departamentul judecătoresc sau departamentul judecății

Înființarea oficială a „departamentului de justiție” s-a făcut în Moldova prin Instrucțiunea lui Rumianțev către generalul maior Rimski-Korsakov, președintele divanului Moldovei din 15 martie 1771¹. Un document din 8 aprilie 1771² confirmă că, la această dată, noua organizare intrase în vigoare și „divanul de giudecată” funcționa. Terminologia era încă nesigură. Mai târziu, denumirea de departament se fixează oarecum, dar atributul variază: „departamentul giudecății”, „departamentul judecăților”³,

¹² Hrisov cu ponturi în ce chip să urmeze d-lor boierii judecători pela rînduitele mese, în V. A. Urechlă, *Ist. rom.*, I, p. 64 și urm.; la 1 iulie 1793 (G. Potra, *Doc. Buc.*, p. 571 urm., nr. 463) 3 volți boieri fac anafora, în apel, contra unei judecăți a departamentului, deoarece Stanca de la Focșani nu rămăsese „odihnită”. Anaforaua vine la întăritura domnească.

¹³ Al. Vianu, *op. cit.*, p. 243, exagerînd valoarea măsurilor lui Rumianțev, conchide eronat: „Cunoscuta legiului a lui A. Ipsilanti, codicele de așezăminte al lui Grigore Ghica, sînt, în multe privințe, pași înapoi față de principiile introduse de Rumianțev”.

¹ L. T. Bogu, *A doua ocupație rusească*, p. 17.

² D.R.A., II, p. 442.

³ Aurel V. Sava, *Doc. I.șpșnei*, p. 224; 1774 iul. 23.

„departamentul dreptății”⁴; întâlnim însă și vechea denumire de „divan”⁵, explicabilă în primele timpuri prin aceea că noua denumire nu intrase în obișnuință, iar departamentul făcea organic parte din divan⁶.

Existența departamentului pentru Țara Românească este confirmată pentru aceeași epocă. Un document din 25 mai 1772 se intitulează: „De la departamentul judecății, anafora către divan”⁷. Departamentul funcționa cu aceeași denumire la 4 septembrie 1774, fiind format dintr-un vornic, un stolnic, un medelnicer și un boier care semnează grecește⁸. Compunerea departamentului judecătoresc, la înființare, a fost de 3 membri, boieri mari: un mare logofăt și 2 mari vornici⁹. Ulterior, în documente, departamentul apare compus și din 4¹⁰ și chiar 5¹¹ membri. Explicația o avem, în primul rând, în elasticitatea tradițională a completelor de judecată în vechiul nostru drept și, în al doilea rând, în posibilitatea de participare a unor membri ai divanului, trimiși în ajutorul departamentului, după o normă curentă la acea epocă¹². În sensul celor de mai sus, iată un document foarte semnificativ: cartea de judecată din 1773 noiembrie 28 „de la boierii divanului Cnejei Moldovei de la departamentul de judecății”, care poartă 9 semnături¹³. Prezența printre semnături a boierilor de rangul I în frunte cu Lupu Balș, președintele departamentului judecătoresc, și importanța procesului (se judeca Nicola Mantul, negustor rus din Nițna, pentru o mare sumă de bani) arată că instanța s-a completat cu membri ai divanului în așa măsură încât aici avem de-a face cu o adevărată hotărâre a divanului, care a judecat o pricină de competența departamentului. Menționarea departamentului are numai scopul să indice că pricina provenea de la departament.

În legătură cu crearea departamentului judecătoresc în 1771, în Moldova, și al departamentului judecății în Țara Românească cel mai târziu în 1772, trebuie subliniat că ea are la bază practica judiciară a divanului care statornicise obiceiul, încă din sec. al XVII-lea¹⁴, ca domnul sau divanul să rînduiască un număr de boieri mari, mai deseori 3¹⁵, care să cerceteze pricina și să întocmească un raport (anafora), iar dacă părțile erau de acord

⁴ B.A.R., doc. CCCLXXIV—339: 1774 apr. 30.

⁵ Al. Vitencu, *Doc. mold. din Bucovina*, p. 26; 1771 iunie 2; B.A.R., XCVII—16; 1772 dec. 6; *Isp. și zap.*, IV/2, p. 205; 1773 iulie 31; B.C.I.R., VII, 1928, p. 16; 1773 iunie 1; B.A.R., LXXXVII—84: 1773 nov. 10.

⁶ Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 36, dă aceeași interpretare cărților de judecată emise de divan cu 3 semnături.

⁷ B.C.I.R., vol. 3 (1924), p. 99.

⁸ G. Potra, *Doc. Buc.*, p. 483, nr. 391.

⁹ L. T. Boga, *A doua ocupație rusească*, p. 14—15.

¹⁰ 1774 ian. 16, în *Sur. și izv.*, VII, p. 256; 1774 iul. 11, în *Uric.*, XXV, p. 171; 1775 dec. 23, B.A.R., CDXXIV—132.

¹¹ 1772 mai 30, B.A.R., LXXXIV—14; 1775 oct. 27, *ibid.*, LX—39.

¹² L. T. Boga, *op. cit.*, p. 14.

¹³ B.A.R., LXXVIII—114, doc. publicat de C. Istrate în „Studii și cercetări științifice”, Acad. R.P.R., Filiala Iași, an. XI, 1960, fasc. 2, p. 246 și urm.

¹⁴ 1695 dec. 30, în „I. Nec.” 1924, p. 126; vezi vol. I, cap. II, § 9, despre anafora.

¹⁵ 1709 sept. 25 „I. Nec.”, 1930, p. 67; 1725 oct. 3, în *Sur. și izv.*, XXV, p. 248; 1751 mart. 24, A. S. B., M-rea Galata, 11/20; 1754 nov. 4, în *Sur. și izv.*, XVII, p. 34; 1760 aprilie 5, în „I. Nec.”, 1924, p. 122; 176 nov. 15, în *Isp. și zap.*, 1V/2, p. 126; 1766 oct. 23, *ibid.*, p. 235 etc.

¹⁶ 1742 nov. 25, în *Sur. și izv.*, X/31; 1736 iunie 15, în *Doc. bas.* p. 203; 1761 iun. 13, în *Sur. și izv.*, XVII, p. 57; 1766 iunie 17, *ibid.*, X. p. 132; 1768 febr. 5, în *Uric.*, XXII, p. 98.

cu soluția propusă chiar o carte de judecată. E adevărat că, în unele cazuri, se rînduiau 4 boieri¹⁶ sau numai 2 boieri¹⁷, chiar unul singur¹⁸.

În ce privește valoarea judecăților departamentului judecătoresc, este de asemenea un dezacord între cercetători. Unii dintre ei au susținut că hotărârile departamentului trebuiau să fie aprobate de adunarea obștească a divanului¹⁹. Alții cred că departamentul pronunța cărți de judecată, cînd părțile se declarau mulțumite, și prezentau domnului simple anaforale, în caz contrar²⁰. Implicit, deci, acest autor afirmă că numai anaforalele merg la aprobarea divanului.

Toți însă sînt de acord că partea nemulțumită avea drept de apel și că apelul se judeca de către adunarea obștească a divanului²¹.

§ 3. Permanentizarea departamentului

Departamentul a fost menținut și după încetarea ocupației, deoarece răspundea unei nevoi reale și consacra un obicei mai vechi. Oarecare îndoială, pentru Moldova, există numai în ce privește intervalul dintre sfîrșitul ocupației a doua ruse (1774) și începutul celei de a treia (1788). Deși documentele nu poartă mențiunea departamentului, totuși numeroase documente eminate de la veliții boieri poartă 3 sau 4 semnături¹ care corespund compunerii departamentului. Apoi, un document din 1778² confirmă existența departamentului la acea dată. În sfîrșit, este probabil că după 1775, cînd Alexandru Ipsilanti întărește și înmulțește departamentele în Țara Românească, în Moldova a continuat să funcționeze departamentul judecătoresc, apropiindu-se de ceea ce în prima țară era departamentul II. Menționarea titlaturii lui se explică prin aceea că departamentul continua să facă parte din divan. Dar sub domnia lui Alexandru Ipsilanti în Moldova (1786—1788) organizarea departamentelor din Țara Românească trebuie să fi fost introdusă și în Moldova.

În timpul ocupației a treia ruse (1788—1792) existența departamentului judecătoresc în Moldova este certă, deoarece: a) documente din această perioadă cuprind mențiunea că emană de la „departamentul judecătoriei”³; b) în această perioadă, cu începere din anul 1789 este sigur că a funcționat departamentul criminalicesc⁴. Or, cum acest departament s-a născut din

¹⁷ 1725 april. 27, în *Sur. și izv.*, XIV, p. 41; 1732 mart. 9, în *A. B.*, 1930, nr. 3, p. 363; 1755 iul. 5, în „*I. Nec.*”, 1926—1927, p. 125; 1766 febr. 6, în L. T. Boga, *Doc. din arh. Bas.*, p. 42. Adde preclzările din notele 14—17 de mai sus la vol. I al acestei lucrări, p. 90.

¹⁸ 1688 iul. 2, în *Sur. și izv.*, V, p. 205; 1711 ian. 16, în *Sur. și izv.*, X, p. 375; 1732 martie 28, în *A. B.*, 1930, nr. 4, p. 476; 1754 aug. 6, în L. T. Boga, *op. cit.*, p. 33; 1758 iul. 8, în „*I. Nec.*”, 1931, p. 94.

¹⁹ L. T. Boga, *op. cit.*, p. 19.

²⁰ Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 36. La 25 nov. 1776 (G. Potra, *Doc. Buc.*, p. 489, nr. 399), boierii orînduiți de domn în procesul unui șelar cu vlădica Pogonianul, își încheie astfel hotărîrea: „Iar hotărîndu-se de către înălțimea ta ca să aibă pace pentru acei taleri 68, pentru aceasta nu am îndrăznit a face vreo hotărîre, ce arătăm înălțimii tale ca să se facă hotărîrea de către mîrta ta”.

²¹ A. V. Sava, *Departamentul criminalicesc*, p. 2—3; Al. Vianu, *op. cit.*, p. 239.

¹ 1775 iunie 16, B.A.R., LXXXIX—39; 1775 sept. 8, *ibid.*, LXXIX—75; 1775 dec. 23, *ibid.*, CDXXV—132; 1776 dec. 7, în I. Antonovici, *Ist. com. Bogdana*, p. 101; 1776 iul. 3, în „*I. Nec.*”, 1928, p. 103; 1776 iul. 16, în *Sur. și izv.*, XXV, p. 67; 1777 martie 15, în *Isp. și zap.*, IV/2, p. 143; 1779 april. 30, în *Isp. și zap.*, V/2, p. 65; 1781 mart. 27, în „*I. Nec.*”, 1928, p. 104; 1786 mai 28, în *Sur. și izv.*, VII, p. 240; 1787 iunie 30, în *Sur. și izv.*, VII, p. 104.

² Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 36, citează doc. Arh. St. Iași, pach. 102, doc. 29, în care un martor încleșto cu mențiunea „logofăt departament”.

³ 1790 iunie 1, în „*I. Nec.*”, 1923, p. 104; 1791 mart. 8, A. S. B., M-rea Cetățuia, XVII/25.

⁴ Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 39.

dezvoltarea departamentului judecătoresc, care inițial avea o competență generală, este înfinit probabil că departamentul judecătoresc și-a continuat existența, cu competența specială pentru pricini civile, simetrică cu aceea a departamentului criminalicesc, tot specială pentru pricini penale. Dăinuirea departamentului judecătoresc în timpul dintre a treia și a patra ocupație rusă este atestată documentar, atât direct⁵, cât și indirect⁶ prin documentele care emană de la departamentul II, în această perioadă. Căci este evident că existența departamentului II nu se putea concepe fără departamentul judecătoresc cel vechi, de care se deosebea prin însăși această titulatură.

În Țara Românească „departamentul judecătii” este atestat de o hotărîre a lui din 12 mai 1791, semnată de 5 mari boieri, din care 2 stolnici și un serdar⁷. Această hotărîre distinge clar o carte de judecată a velișilor boieri din 17 dec. 1774 de alta a „boierilor departamentari”.

Ocupația a patra rusească (1806—1812) a găsit pe lângă divan 4 departamente cu competență judecătorească: a) divanul judecătoresc, numit acum și „comitetul”⁸, care judeca pricinile civile importante; b) departamentul II pentru pricinile de mai mică importanță; c) departamentul criminalicesc, pentru pricinile penale iar în Moldova și d) departamentul pricinilor străine, pentru pricinile dintre străini și pămînteni⁹.

Funcționarea departamentului judecătoresc, cu o compunere de 4 sau 5 judecători și sub numele de „divanul judecătoresc” sau chiar sub titulatura divanului Cnejeii Moldovei, este dovedită documentar pentru această perioadă¹⁰.

Departamentul judecătoresc și-a continuat existența și după 1812, cînd a încetat a patra ocupație rusă. Asupra necesității departamentelor toată lumea era de acord. Proiectul de constituție din 1822 (proiectul cărvunurilor) prevedea, alături de tribunalul criminalicesc, un al doilea divan compus din 5 boieri de treapta II, adică exact departamentul judecătoresc pentru pricini civile. Documentele nu menționează însă între a patra și a cincea ocupație rusească titulatura de „departament”; acesta funcționînd sub titulatura divanului.

Sub domnia lui Ion Sandu Sturza s-a realizat pentru scurt timp despărțirea departamentului judecătoresc în două: divanul judecătoresc al Țării de Jos și divanul judecătoresc al Țării de Sus¹¹. După încetarea acestei situații, prin 1827, divanul judecătoresc a rămas mai departe ca instanță de judecată.

⁵ 1802 mai 16, B.A.R., CDXLV—223, Isprăvnicia Tecuci către Divanul judecătoresc.

⁶ 1804 april. 14, B.A.R., VIII—83; 1804 cartea departamentului al 2-lea, *ibid.*, XCVII—161; 1805 febr. 9, *ibid.*, XCVII—168.

⁷ G. Potra, *Doc. Buc.*, p. 560, nr. 453. Dar la 3 mai 1781 (*ibid.*, p. 561, nr. 454), Suțu întărește o hotărîre a „judecății departamentului” compus din stolnic, doi serdari și un pîtar, fiind deci vorba de un complet al departamentului civil, nu de secția judiciară a divanului.

⁸ Vezi rezoluția din 17 aug. 1812 (G. Potra, *Doc. Buc.*, p. 676, nr. 551): „De la Întîilul Divan și Comitet al Prințipatului Valahiei” (poruncă de evacuare a unei case a m-rii Colțea). La 19 aug. 1811 și 22 dec. 1811 (*ibid.*, p. 670 și 672, nr. 544 și 547), jalbele adresate către „slăvitul divan” sînt judecate de întîilul divan (proces de protimis și de uzurpare).

⁹ Darea de seamă a senatorului Serghie Kușnikov către generalul principe Prozorovski din 1808, Arh. senatorilor, Chișinău, nr. 267. V. și A. V. Sava, *Departamentul criminalicesc*, p. 1. Divanul judecătoresc este menționat în doc. din 10 dec. 1812 (B.A.R. CDXLV—300).

¹⁰ 1809 dec. 14, în A.B., 1930, nr. 1, p. 97; 1810 iunie 14, în *Sur. și izv.*, VII, p. 286, 1812 iulie 19, în *Sur. și izv.*, X, p. 62; cu toate acestea, R. Rosetti, în *Arhiva senatorilor Chișindiu* (extras), III, p. 6, arată, după raportul lui Kușnikov către Prozorovski, că pe vremea domnilor, adică înainte de 1807, divanul judecătoresc se compunea din 9 boieri veliși, iar al II-lea departament din 4 membri.

¹¹ Gh. Ungureanu, *Probleme de terminologie arhivistică*, în R. A., nr. 1 (1965), p. 8.

Sub ultima ocupație rusă, în anii 1828, 1829 și 1830, existența departamentului judecătoresc se dovedește cu documente care emană de la el sau sînt adresate lui¹².

În sfîrșit, un document dovedește că, prin lunga sa dăinuire, departamentul judecătoresc a creat o tradiție, care l-a impus reformatorilor. Așezămîntul din 25 mai 1830 pentru reorganizarea divanului¹³ în § 7 „pentru divanul judecătoresc” prevedea: „Orînduirea acestui divan, ca una ce din vechime urmează, potrivit fiind cu vechile așezămînturi, rămîne nestrămutată și în toată puterea sa”.

Persistența departamentului judecătii în Țara Românească prezintă o anumită obscuritate. Vom vedea mai jos structura complexă și originală a departamentelor în reforma lui Alex. Ipsilanti. Nici unul nu poartă denumirea de departament al *judecății*. În 1776¹⁴ și anii următori, numeroase documente vorbesc de un departament II, opus deci departamentului I, căruia i se va zice pînă la urmă „judecata veliților boieri”. Este acest departament II tot una cu departamentul *judecății*? S-ar părea că răspunsul este negativ, fiindcă ultima denumire, întîlnită în 1774 sub ocupația rusă, re apare sub o altă ocupație străină (austriacă) la 12 mai 1791¹⁵. Cum în alcătuirea lui intrau 3 boieri mai modești (2 stolnici și 1 serdar), el pare a se apropia de un departament II. Dar iată aceeași instanță funcționînd independent de vreo ocupație străină și menționată la 16 ianuarie 1796¹⁶, cînd hrisovul lui Alex. Moruzi privind regimul privilegiat al fabricii de hîrtie, de pe apa Sabarului, spune că de la această fabrică se vor aproviziona: logofetia divanului, vistiria domniei și „departamenturile judecătorilor, divanul Craiovei și isprăvnicaturile țării”. Aceste departamente ale judecătorilor sînt cele din reforma lui Ipsilanti, cel de 8 și de 7 și cel de Criminalion. Intra și acela al Judecătii? Credem că da. Evoluția pare să fi fost aceasta: Întîi a apărut divanul judecătoresc, resort specializat al divanului. El a fost dublat de departamentul judecătoresc sau al judecătorilor, conceput ca un resort mai puțin important (II) tot al divanului. Această structură era mai evidentă în timpul unei ocupații și în Moldova, unde reforma lui Ipsilanti nu s-a aplicat decît tîrziu, treptat și niciodată integral.

Reforma a adăugat și alte departamente, care împreună cu departamentul judecătorilor s-au desprins treptat de divan, devenind instanțe mijlocii, care dădeau hotărîri apelate fie la veliții boieri, fie direct la domnie. Este ceea ce va reuși mai clar din analiza reformei lui Ipsilanti, care într-un capitol următor va fi expusă în ansamblul ei.

¹² 1828 nov. 15, Schitul Cruceanu sau Pîrvești, A. S. B., I/35; 1828 nov. 15, *ibid.*, doc. 36; 1829 ian. 29, în *Sur. și izv.*, XXV, p. 189; 1830 nov. 7, M-rea Coșula, A. S. B., IV/61; adresa 2196 din 1830 sept. 9, în „I. Nec.”, 1930, p. 224. Ultimele două documente poartă mențiunea „Divanul Cnejei Moldovei partea giudecătorească”.

¹³ *Analele parlamentare*, tom. I, partea 2, Buc., 1893, p. 241.

¹⁴ 1, 12 și 16 ian. 1776 (A. S. B., ms. 5, f. 50—50^v; f. 110^v; 74^v).

¹⁵ G. Potra, *Doc. Buc.*, p. 560, nr. 453; doc. „dela Departamentul Judecătii” din 12 mai 1791.

¹⁶ *Ibid.*, p. 593, nr. 480.

REFORMA JUDECĂTOREASCĂ SUB DOMNIA LUI ALEX. IPSILANTI ȘI URMĂRILE EI

§ 1. Organizarea departamentelor

Reforma judecătorească a lui Alex. Ipsilanti este un moment de o deosebită importanță, integrat într-o vastă politică reformistă, care continuă și lărgeste pe aceea a lui C. Mavrocordat, la un nivel superior, în noile condiții create de tratatul de pace de la Kuciuk-Kainargi.

Reforma s-a realizat în doi timpi: principiile enunțate prin hrisovul din dec. 1774 sînt detaliate în hrisovul din 1775 și aplicate de îndată. O serie de acte domnești întregesc timp de 5 ani această primă reformă care, apoi, figurează sub forma ei definitivă în titlurile de început ale *Pravilniceștii condici*.

Hrisovul din 1775¹ creează departamentele, primele instanțe judecătorești moderne, în scopul declarat: ca pricinile să fie judecate după pravilă, rapid ('fără de zăbavă') și fără cheltuieli oneroase. Ceea ce constituia un progres. Căci dacă în trecut domnul delega deseori unul sau mai mulți boieri să judece unele pricini, acum se legiferează procedeul judecării colective, judecătorii sînt grupați în departamente, cu o compunere permanentă și o salarizare corespunzătoare. Hrisovul subliniază semnificativ caracterul colectiv al judecării: „Judecătorii, cu socoteală de obște, cu cercetare de obște și cu gînd de obște (azi am spune în spirit colectiv) toți să hotărască fără de a nu să socoti unul sau doi dintr-înșii că el iaste stăpîn al hotărîrii sau mai mare decît ceilalți...”. Aici se face simțită influența ideilor noi iluministe care considerau că judecătorul unic este propriu guvernămîntului despot².

Se înființează patru departamente și anume:

- a) departamentul cel dintîi, format din boieri mazili de treapta întia;
- b) departamentul al doilea, format din ceilalți boieri³;
- c) departamentul al treilea și
- d) al patrulea, cu aceeași alcătuire.

Unul din aceste departamente, fără a se preciza care, urma să aibă o competență exclusiv penală: departamentul de cremenalion, ceea ce introducea pentru prima oară specializarea instanțelor în civile și penale. Alte două departamente, „deopotrivă la putere”, judecau litigiile pentru „lucruri și datorii”, adică de proprietate și de creanțe, aplicînd pravila și obiceiul, precizînd că s-a decis „energhisirea” (întărirea) acestui obicei, „cu pravila”.

¹ *Prav. Cond.*, ed. crit., Anexa I, p. 161 și urm.

² Montesquieu, *Despre spiritul legilor*, vol. I, trad., București (1964), p. 104. V. și Radu Dimiu, *Primele hrisoave pentru organizarea judecătorească ale lui Alexandru Ipsilanti în Țara Românească (1775)*, în S.C.J. (1975), 4, p. 389.

³ Vezi pentru existența unul al doilea departament în Țara Românească, L. T. Boga, *A doua ocupație rusească*, p. 46.

Celălalt departament, „mai mare decât acestea”, adică departamentul I, avea să judece pricinile anume orînduite de-a dreptul lui de către domn sau cele venite prin apel de la un alt departament „mai mic” atunci cînd împričinații, nemulțumiți de hotărîre, vor „cere divan”. Deci acest departament reprezintă judecata *divanului*. Acest departament judeca la curte în toate zilele, afară de joi și duminică, iar după amiaza și la casele boierilor, dacă se simțea nevoia. El aplica tot pravila și obiceiurile. Casarea unei hotărîri inferioare trebuia făcută numai motivat, „cu pravilă”, prin anafora către domn, care o cerceta „în divanul domniei mele”. Deci adevărată instanță de apel nu era departamentul I (care da numai anaforaua de casare), ci domnul în divan.

Peste cele 4 departamente, divanul ținea ședință lunea, miercurea și sîmbăta, în această ultimă zi judecînd numai pricinile penale. Pricinile civile veneau la divan fie pe cale de apel făcut de părți, fie prin porunca directă a domnului. Divanul judeca și apelul împotriva hotărîrilor date de departamentul I chiar ca instanță de apel. Cel ce pierdea însă în dublul apel dedus în fața divanului era pedepsit de domnie „spre pilda și a altora”.

Hrisovul organiza cancelaria tuturor acestor instanțe, determina atribuțiile penale ale ispravnicilor și edicta o serie de norme de conduită pentru judecători, precum și norme pentru introducerea acțiunilor, desfășurarea dezbatărilor, procedura de judecată. Hrisovul se încheia cu un paragraf privitor la îndatoririle zapciilor ca agenți judecătorești.

Hrisovul a fost citit în divan, trecut în condica domnească și depus spre păstrare la mitropolie, fiind emis cu credința „fiilor domnului și a 15 mari boieri”.

Justiția locală a ispravnicilor a fost reglementată printr-o carte domnească din 23 oct. 1775⁴. Urmează un pitac din 8 iunie 1776 privind judecarea pricinilor de către marii boieri la ei acasă⁵, după amiaza; pitacul din 28 iun. 1776 și cartea domnească din 27 febr. 1779 privind executarea silită⁶ și o serie de alte dispoziții domnești privind numirea condicarilor de județe (1775)⁷, taxe judiciare (1 febr. 1780)⁸, prelungirea termenului de apel la 60 de zile (9 iul. 1778)⁹, suprimarea închiderii pentru datorii fără judecată și fără hotărîre (24 ian. 1776)¹⁰, vînzările de moșii (1775 și 17 iun. 1776)¹¹, suspendarea judecăților în timpul verii (28 iun. 1776)¹².

Reforma din 1775 se regăsește în *Pravilniceasca condică* din anul 1780 cu următoarele particularități.

Primul titlu este consacrat instanței supreme, *divanul gospod.*, ca instanță prezidată de domn. El judeca apelurile la hotărîrile veliților boieri și pricinile trimise lui direct de domn. La nevoie, divanul avea să țină vinerea a patra ședință săptămînală, în zilele de marți, „înaintea spătăriei”, boierii mazili își expuneau observațiile importante, oral sau scris. Sîmbăta se cercetau, pe lîngă pricinile penale, cele de tutelă.

Titlul II se ocupa de „judecătoria veliților boieri”. Așa se numea acum departamentul I din hrisovul din 1775 sau departamentul judecătoresc din timpul ocupației rusești. Dar pe cînd departamentul I era alcătuit numai din mazili, acum judecătoria veliților boieri cuprindea boieri în funcțiune („ha-

⁴ *Prav.cond.*, 1780, p. 167—170.

⁵ *Ibid.*, p. 170.

⁶ *Ibid.*, p. 178—179; 170—172.

⁷ *Ibid.* p. 172—173.

⁸ *Ibid.*, p. 173—175.

⁹ *Ibid.*, p. 175—176.

¹⁰ *Ibid.*, p. 176—177.

¹¹ *Ibid.*, p. 177—178.

¹² *Ibid.*, p. 188.

liia”) și 3 boieri mazili anume numiți în acest scop. Deosebirea de concepție este sensibilă.

Apelurile se judecau fără convocarea judecătorilor care semnaseră hotărîrea apelată (II, 4). Judecătorii ce pronunțau o hotărîre reformată de domn în persoană erau pasibili de sancțiuni după vină.

Veliții boieri puteau orîndui prin pitac o pricină la un departament inferior (II, 6). Se făcea obligatorie prezența de dimineață a boierilor la locul orînduit (II, 7). Alte dispoziții privind cancelaria și procedura vor fi analizate la locul lor.

Al doilea departament, reglementat de titlul III, era dublu. Textul hotărîște: „Am orînduit și douo al 2-lea departamenturi”. Deci erau două departamente, cu același titlu și aceeași putere (III, 2), formate din judecători „cu știință și cu praxis”. Hotărîrile unora nu erau supuse apelului în fața celuilalt. X La toate departamentele, inclusiv judecătoria veliților, anaforalele și cărțile de judecată trebuiau să fie motivate, judecătorii fiind obligați să arate „capul din pravilă” pe care s-au întemeiat (III, 4). X

Departamentul *vinovățiilor* era acum desemnat ca „al treilea departament” (IV, 1—8), și judeca „pricinile pușcării” toată săptămîna, afară de sîmbăta, aplicînd pravila bizantină (îndeosebi *Basilicalele*, cartea LX), pe care domnia le tradusese în românește și le așezase în „deosebit sintagnation” din care au fost regăsite de curînd 3 copii identice. Pentru pricinile penale ale țiganilor se aplica în plus și obiceiul pămîntului (IV, 3). Cancelaria departamentului era amănunțit reglementată (IV, 4), determinîndu-se îndatoririle armașului în materie de pază a deținuților și executare a pedepselor (IV, 5).

Judecătorii nu puteau micșora sau mări pedepsele legale, rigide, lipsite de minim și maxim, urcarea sau scăderea pedepsei legale fiind o prerogativă domnească. Recunoașterea acuzatului, dată poate sub tortură, nu era o probă suficientă. Trimiterea în judecata penală nu putea fi făcută de armaș, pe bază de jalbă, ci numai prin poruncă domnească. Ministerul public și ordonanțele de trimitere în judecată erau, deci, în mîinile domnului.

§ 2. Reforma judecătii

La data cînd Alex. Ipsilanti, cu acordul nu totdeauna entuziast al boierilor, pășește la reorganizarea țării, criza justiției feudale în ambele țări române era unanim recunoscută. Opera sa a mers mai departe, pe linia reformei lui C. Mavrocordat și a *Manualelor* din 1765 și 1766 ale lui M. Fotino. Numeroase texte din *Basilicale* și alte culegeri bizantine, folosite în acest scop, de Fotino, ca și de toate culegerile similare care circulau în Principate, în limba greacă sau în limba română, au fost preluate de Ipsilanti și figurează, cu unele adaose originale, în hrisovul din 1775, în condica anunțată încă din acel an (= *Manualul* din 1777 al lui M. Fotino) și în *Pravilniceasca condică* din 1780.

O enumerare a normelor de acest fel, cu indicarea tuturor surselor paralele în care se regăsesc cele mai multe, ar fi prea lungă. Dar ele nu pot fi neglijate, deoarece ele ne dau măsura lipsurilor și abuzurilor, a căror remediere se caută, și învederează cum din mijlocul acestor abuzuri se ridicau aspirații către o justiție superioară, dorită de masele populare, pe care clasa dominantă, chiar atunci cînd nu înțelegea s-o realizeze efectiv, n-o putea respinge pe plan legislativ. În fine, analiza noastră arată rolul activ și pozitiv pe care l-au jucat, în procesul de modernizare a statului și de formare a conștiinței naționale, structurile juridice ale dreptului romano-bizantin, interpretate creator și înnoitor.

Instanțele aveau datoria să arate părților hotărîrea pronunțată (*Prav. cond.*, I, 2)¹, dovadă că pînă atunci se menținuse practica sentințelor oculte, fără suficientă publicitate. Se asigura comunicarea hotărîrilor prin zapcii, pentru a se disciplina exercitarea dreptului de apel (I, 2). Se luau măsuri practice de urgențare a judecăților (I, 3). Se punea accentul pe pregătirea profesională a judecătorilor, care să știe atît pravilele, cît și obiceiurile pămîntului², și a logofeților de cancelarie (II, 2). Se luau măsuri de respectare a demnității judecătorilor și a împričinaților, și de asigurare a unei demne desfășurări a dezbaterilor. Fiecare din aceste măsuri dezvăluie practici regretabile: aroganța boierilor față de judecători (II, 4), a marilor judecători față de cei mici, anarhie în desfășurarea ședințelor (II, 5) și în prezența judecătorilor la instanță (II, 7).

Lupta, cu rezultate mediocre, împotriva hatîrului și mituirii, a judecătorului pizmaș, fățarnic sau trufaș (V, 2 și 3)³ este constantă și patetică (II, 4). Judecătorul mitarnic este spectrul de fiecare pas și de fiecare moment al acestei justiții feudale (II, 4; V, 7) care caută să evite „strîmbătatea”. Judecătorul cu „mîini curate” rămîne idealul mereu evocat (V, 7; hrisov 1775). Vizibil este și efortul de a realiza o cercetare serioasă a dosarelor (II, 5 și 8; V, s-4) și motivarea hotărîrilor, cu indicarea „capului de pravilă” (III, 4; cf. hrisov 1775). Consulii străini, totdeauna aspri și excesivi în criticile lor, se complăceau să facă din justiția valahă o expresie tehnică pentru a desemna o justiție superficială. Verdict grăbit și tendențios, fiindcă ignora dificultățile obiective legate de dominația otomană și eforturile dramatice de îndreptare, care se făceau cu mult curaj și perseverență.

Preocuparea de legalitate (vezi și V, 9; hrisov 1775) duce la principiul că pravila și obiceiul trebuie aplicate fidel și direct „fără de a nu face la acestea niscarevaș tîlmăciri reale, [= rele, n. n.] căci oricare să va dovedî tîlmăcind au stricînd pravila, unul ca acela este să se pedepsească foarte greu” (*Prav. cond.*, V, 1). Pravilele trebuie urmate fiindcă ele sînt „povățuiri și îndreptare n ce chip să se urmeze orice pricină, căci noi aceia voim, ce și pravilele poruncesc” (V, 9). Acest text este de o importanță fundamentală, prin definiția încă viduală dată pravilei, și prin recunoașterea oficială a receptării pravilelor bizantine, in globo, pentru uzul justiției domnești în Principate. Deosebit de semnificativă este dispoziția hrisovului din 1775⁴, care interzice judecătorilor să „dea cap din pravilă la mîna [unuia] sau a altuia, cu care turbură socoteala gîndurile judecătorilor, ce fac la pricina ce să caută și prelungesc hotărîrile, în care prelungirea să pricinuieste stricăciune la amîndouă părțile ce să judecă”. Cu alte cuvînte, se interzice judecătorilor să dea consultație părților în procese care vin la judecată la instanța consultantului sau la oricare alta. Dar hrisovul se ocupa și de practica răspîndită a consultațiilor juridice, date de juriștii care nu aveau și calitatea de judecător: „Iar care din cei după afară va întreba, să aibă slobozenie desăvîrșită să meargă la judecată cu pravila ei. . . și să arate acel cap ce se cuvine la pricina ce să caută, pre carele judecătorii vînzîndu-l cuviincios și alcătuit la pricină, să-l primească fără pizmuire”.

¹ Hrisovul din 1775 (*Prav. cond.*, ed. crit., p. 164) interzicea, sub grea pedeapsă, să se arunce una de față cu părțile și alta în scris.

² *Ibid.*, II, 2: „logofeți cu praxis”; III, 1: „judecători cu știință și cu praxis”; hrisov 1775: leri ce știu atît pravila, cît și obiceiul pămîntului”.

³ De cere judecătorului: „dulceață către cel ce să judecă”; să nu fie fățarnic, adică să nu fie „la obrazul cuiuiv”, judecînd altfel pe boier și altfel pe sărac; „să nu injure pe cinevaș, cel ce să judecă” (hrisov 1775 și *Prav. cond.*, V, 2).

⁴ *Ibid.*, p. 163.

Text capital, care oglindește sugestiv situația dreptului receptat, varietatea întâmplătoare a surselor ce se puteau găsi oriunde, fără ca instanța să le cunoască, și dreptul acesteia de a aprecia larg existența normei de drept, dovedită cu o procedură de stabilire a faptelor. Inegalitatea feudală se reflectă în sinul completelor de judecată. *Prav. condică* (V, 4 și hrisov 1775) vine să interzică pretențiile unui boier puternic de a se socoti — pe planul justiției — „stăpîn hotărîrii, sau mai mare decît ceilalți asupra judecăților”. Hotărîrea trebuie să iasă dintr-o deliberare egalitară, pe baza tăriei argumentelor de fond ce se pot invoca, potrivit stării fiecărei pricini (V, 5), fără strîmbătate, prieteșug, nepotism sau frică (V, 6; hrisov 1775). Judecătorii pot îndrepta crorile care constată că s-au strecurat în hotărîrea lor (V, 8). Publicitatea dezbaterilor rămîne însă foarte relativă (hrisov 1775; *Prav. cond.*, II, 2)⁵. Abuzul de drept în materie procedurală se tinde să fie pedepsit (hrisovul din 1775).

Și hrisovul și *Prav. condică* (X și XI) se ocupă de agenții judecătorești (zapcii) și taxele de „treapăd”, iar *Prav. condică* (VI—XII) despre o serie de aspecte de judecată, pe care le vom regăsi mai departe în diferite capitole speciale: „despre pîrși și pîrîți; despre hotărîri și apelație; despre obligația de a veni la judecată”.

Pînă la 1821, nenumărate hrisoave, cărți de porunci și pitace reiau majoritatea din aceste norme, pentru a le reaminti celor interesați, din cauza aplicării lor relative. Ele se vor regăsi în *Legiuirea Caragea*, în *Manualul juridic* al lui A. Donici și, pentru partea penală, în *Criminaliceasca condică a Moldovei* (1820—1826)⁶.

§ 3. Departamentele de judecată în Moldova și dezvoltarea lor în Țara Românească pînă la 1830

Moldova n-a cunoscut o reformă judiciară comparabilă cu cea din Țara Românească. Și totuși organizarea ei judecătorească, deja orientată în același sens cu cea munteană, prin reforma lui C. Mavrocordat și inovațiile din timpul ocupației militare de la 1769—1774, s-a dezvoltat, așa cum era firesc, într-un mod asemănător cu cea din țara soră. Acest paralelism, care va deveni în multe privințe o identitate, s-a accentuat prin trecerea aceluiași domni în ambele țări, și îndeosebi prin domnia moldoveană a lui Alex. Ipsilanti (1786—1788), care condusesese reforma din Țara Românească.

În Moldova, alături de departamentul judecătorec și de judecata divanului, corespunzătoare aceleia a veliților boieri din Țara Românească, un departament II nu este atestat documentar, pînă acum, decît cu începere din anul 1793¹, și din ce în ce mai frecvent între 1797 și 1813². Introducerea lui credem că se leagă de domnia lui Alex. Ipsilanti, în sensul mai sus indicat.

Compunerea departamentului II, pînă la 1810, a fost de 4 membri. Pînă la ocupația rusă din 1806—1812, în alcătuirea lui intrau un logofăt (sau vornic) și alți 3 membri, în Moldova de la rangul de ban în sus³. Această componere este confirmată și de documente. Faptul că la acea epocă, unele documente emise de acest departament poartă numai 3 semnături nu infirmă constatarea

⁵ Vezi mai jos cap. IX despre condițiile externe de judecată, § 5, Publicitatea dezbaterilor.

⁶ Vezi cap. VIII despre modificările și frămîntările de după reforma Ipsilanti.

¹ L. T. Boga, *A doua ocupație rusească*, p. 46.

² 1793 iul. 24, în D.R.A., II, p. 503.

³ Darea de seamă a senatorului rus Sergheie Kușnikov către generalul principe Prozorovski, 1808, în Arh. Stat. Chișinău, Arhiva senatorială nr. 267.

mai sus, ci se explică prin obiceiul ca documentele să nu poarte toate semnăle participanților la act. Compunerea de 4 membri concordă cu organizarea Țara Românească, unde departamentul era compus din același număr de membri.

În 1810, s-a cerut senatorului Krasno-Milașevici ca departamentul al lea, denumit „giudecătoria departamentului al doilea”, să fie încadrat cu oieri, cu leafă de 400—500 lei⁴.

Competența acestui departament era să judece pricinile civile mai puțin înalte decît cele care mergeau la depart. I. În lipsa unui criteriu obiectiv pentru determinarea competenței, însemnătatea pricinii o aprecia divanul, și, practic, logofeția, care repartiza la instanțe jalobele primite după cum va de cuviință.

În Țara Românească funcționarea departamentelor II și III (adică celor două departamente civilo-comerciale, egale între ele) se face fără schimbări notabile și dă rezultate bune. Ele sînt adesea numite *departament*, altă precizare, sau departamentul(urile) judecătorilor⁵, dar terminologia se impune, diferită de aceea a *Pravilnicștii condici*, este cea de *departamentul de opt*⁶ și de *șapte*⁷, după numărul maxim al judecătorilor afectați întru, fără însă ca judecata, în general, să fie făcută mai mult de 4—6 cători⁸. Unul din acești judecători, cel mai vechi și mai înalt în gradul oier, conta ca președinte. De la o vreme, funcția aceasta apare individuală la numire, dar în sentințe președintele semnează cel dintîi, fără a i se liza calitatea (vezi cazul lui M. Fotino la București, în anii 1775—1778). Schely precizează că în fiecare din cele două departamente figurau 3—4 oi de cl. II, III sau IV și 4—5 din celelalte categorii de boieri. Cei dintîi boieri trecuți prin dregătorii, cu experiență juridică. Cei de-al doilea se au în cadrul judecătoriei. Toți primeau o leafă de 1400 piaștri lunar la departamentul de opt și 850 piaștri lunar la departamentul de șapte.

În ambele țări, președinții departamentelor se dovedesc juriști de reală valoare, unii din ei adevărate personalități, al căror nume ar merita să nu fie uitat. Grație lor, calitatea hotărîrilor se îmbunătățește simțitor, unele din ele pîrînd astăzi de o incontestabilă valoare, dovadă a nivelului atins de dezvoltarea dreptului și a culturii juridice în Principate, în ciuda absenței universităților de tip occidental. Cum la Academii grecești din Iași și București erau documentar cursuri speciale de drept, deși ele credem că au existat, este nevoie de cercetări noi care să explice căile de formare—în general

⁴ A. V. Sava, *Departamentul criminalicesc* (extras), p. 17—18.

⁵ 20 iun. 1781; 15 febr. 1785; 20 apr. 1814; 28 oct. 1817 (G. Potra, *Doc. Buc.*, p. 498, 14 și 721, nr. 409, 427, 557, 589).

⁶ La 28 iul. 1781 (G. Potra, *Doc. Buc.*, p. 500, nr. 410): un proces între mănăstirea poloos cu văduva răposatului Ion, pentru niște case pe locul mănăstirii, vine în apel uncaor boieri judecători departamentului dă opt”; 21 aug. 1810 (*ibid.*, p. 664, nr. 539): uncaor de opt adeverește un zapis; 4 mai 1814 (*ibid.*, p. 686, nr. 559): anafora a departamentului de opt.

⁷ Vezi 24 dec. 1791 și 21 nov. 1818 (G. Potra, *Doc. Buc.*, p. 563 și 661; nr. 455 și 536); de ale departamentului de șapte.

⁸ Numărul lor nu e precizat la 15 febr. 1785 și la 20 apr. 1814; trei boieri din care doi la 28 oct. 1817; patru boieri (medelnicer, pitar, clucer, vtorii vistier) la 29 dec. 1791; un pahar și sordari, un vtorii logofăt la 21 nov. 1808; un clucer, un serdar și doi slugeri la 21 oct. 1810; patru locălituri la 4 mai 1814. La 18 mai 1793 (*ibid.*, p. 571, nr. 463) anaforaua este de opt boieri, de la sluger la vtorii vistier; cinci judecători la 3 iul. 1803 (Urechia, *Ist. III*, p. 331, n. 1); sordarul Teodor Fotino, C. Caclico, Ioan proin (fostul staroste, Gejurgane (mocaștia probabil negustori).

practică și privată — a acestor juriști locali, dintre care M. Fotino și fiii săi, Andronache Donici, Saul Nazir, Ath. Hristopulos și Ananias Cuzanos, log. Nestor, Gr. Brîncoveanu etc. sînt cei mai cunoscuți. Repartizarea proceselor fără caracter penal între veliții boieri și cele două departamente (de opt și de șapte) se făcea fără un criteriu tehnic bine cristalizat.⁹

O atenție deosebită s-a dat în tot acest timp organizării cancelariilor acestor departamente

a. *Departamentul criminalicesc*. În ceea ce privește apariția, în *Moldova*, a unei instanțe penale specializate, sub forma departamentului de criminalion, ea a avut loc la o dată neprecisă încă, dar ulterioară anului 1774, deoarece pare sigur că departamentul judecătoresc de atunci avea o competență generală, judecînd pricinile penale în două zile din săptămîină¹⁰. El exista la 1789, așa cum rezultă din condicile acestui departament, între anii 1789 și 1832¹¹. Nu este exagerat să ne gîndim tot la o măsură din timpul domniei lui Alex. Ipsilanti, care în felul acesta se dovedește unul dintre domnii care au contribuit la unificarea modernizatoare a justiției feudale în cele două țări.

În *Țara Românească* s-a trecut de la denumirea de „departament al vinovațiilor”, la aceea de „departament de criminalion”. În *Moldova*, s-a numit „dep. criminalicesc,” „criminalion” sau „cremenalion”, „departamentul criminalului” sau pur și simplu „criminal”¹².

Începînd a funcționa cu 3 membri, el își păstra această compunere în 1799¹³.

În *Țara Românească*, la 5 octombrie 1804¹⁴, departamentul este reorganizat și dotat cu locul propriu, de către C. A. Ipsilanti care, constatînd că preveștii stau la închisoare împreună cu vinovații și ucigașii, din lipsă de localuri specializate, și că: „nici judecătorii aceluia departament de cremenalion și ceilalți zapcii ai pușcării nu avea o stare precum să cade aproape de pușcărie ca să caute cu lesnire pricinile vinovaților, ci umbla din loc în loc”, decide să se organizeze „un departament îndestulat cu odăi sus și jos pentru judecătorii zapcii, un spital pentru vinovații bolnavi, i un gros pentru cei cu bănuială de vinovație de a nu pătimi împreună cu vinovații și ucigașii”. Temnița primește o alocație de 2000 de taleri din vama Ploieștilor.

În 1808, departamentul moldovenesc are 4 membri: un mare vornic ca președinte și 3 boieri¹⁵. În 1810, numărul membrilor săi se urcă la 5¹⁶, ceea ce oglindește înmulțirea proceselor și satisfacerea mai atentă a nevoilor reale. Proiectul cărvunarilor din 1822 menținea departamentul criminalicesc chiar în compunerea de atunci, de 5 membri. *Criminaliceasca condică* i-a dat

⁹ Vezi Kreuchely, *Hurm.*, X, p. 543, care observa deja că nici o lege nu stabilește acest criteriu dar constata că departamentele sînt uneori direct sesizate cu unele pricini de mică importanță. Realizarea pricinilor între departamente se făcea de către domn sau de marele logofăt al Țării de sus. Departamentul elibera părții interesate anafora pe care o redacta.

¹⁰ L. T. Boga, *A doua ocupație rusească*, p. 16—17; A. V. Sava, *Departamentul criminalicesc*, p. 2—3.

¹¹ Gh. Ungureanu, *Justiția în Moldova*, p. 39; I. C. Filitti, *Principatele române de la 1828 la 1834*, p. 129, atribuie înființarea departamentului de criminalion lui Alexandru Moruzi în 1792/3. Această afirmație este însă înlăturată de dovada documentară că, în 1789, departamentul exista și funcționa, cf. *Istoria României*, III, p. 699.

¹² Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 39. V. și 1807 iunie 20, cartea departamentului cremenalionului, B.A.R., CLVIII—132.

¹³ Gh. Ungureanu, *Pedepsele în Moldova*, p. 14; anafora din 3 noiembrie 1799 a departamentului criminalicesc, semnată de Andronachi Donici ca președinte și alți 2 boieri.

¹⁴ G. Potra, *Doc. Buc.*, p. 649, nr. 525.

¹⁵ A. V. Sava, *op. cit.*, p. 4.

¹⁶ *Ibid.*, p. 17.

consacrare legislativă. După apariția acestei legiuri, domnul de atunci, Ion Sandu Sturza, numind un nou președinte al departamentului criminalului, în dula domnească de numire, atrăgând atenția noului numit asupra răspunderii de pentru eventuale abuzuri („catahrisis”), subliniază atenția sa față de această „judecătorie ce se atinge de viață și de moarte”¹⁷.

Pregătirea judecătorilor care compuneau acest departament este subliată de cercetători¹⁸. Ea răspundea unui deziderat permanent al acelei vremi, boierii judecători să aibă cultură și pregătire de specialitate¹⁹. Trecerea lui ndronache Donici pe la președinția departamentului criminalicesc este o dicație grăitoare în acest sens²⁰. De asemenea, trebuie amintită prezența unui rist reputat, Thoma Carra, în compunerea departamentului în 1808²¹ și eședinția lui Saul Nazir, fiul postemicului Saul, marele dregător al lui r. Ghica, aducătorul în Moldova al unei ediții Fabrotus din *Basilicale*, trecută stăpînirea vorn. C. Palade²². Departamentul criminalicesc era competent judece toate pricinile penale din întreaga țară.

Se excludeau din această competență pricinile neînsemnate ca furtul ei găini sau alte fapte asemănătoare, denumite altădată de C. Mavrocordat otlogării”. Acestea continuau să fie judecate de ispravnici, de hătmănie, de ie. Dar aceste instanțe, sub pretext că sînt neînsemnate, mușamalizau, prin uz, multe afaceri importante²³. Invers, se excludeau din această compețită pricinile de importanță excepțională, care se judecau de-a dreptul de mn împreună cu divanul. Astfel, după obiceiul pămîntului, crimele de înaltă adare (hiclenie) erau judecate de domn, în divan. *Criminaliceasca condică* consacrat această normă consuetudinară, prevăzînd că crimele împotriva pînirii se cercetează și se judecă respectiv de „obșteasca adunare a divanur pămîntești” și „cu sfatul de obște” (§ 189).

În competența normală a departamentului criminalicesc rămîneau fap e grave, începînd cu moartea de om, tilhăria și furtul²⁴. Cînd făptașii erau nși de ispravnici, chiar faptele importante erau cercetate sumar de aceștia de judecătorii de la ținuturi. De asemenea, hătmănia și agia cercetau cinile care le erau trimise lor de organele subordonate. Toate aceste organe ravnici, hatman, aga) erau obligate, după această primă cercetare, să triă pe făptași, împreună cu actele de cercetare („tacirul” interogator) și cu purile delicate, în termen de 3 zile la departamentul criminalicesc. Acesta eca, dar nu pronunța o hotărîre executorie, ci numai o anafora, care trebuia fie întărită de domn. Această regulă de drept consuetudinar, stabilită tr-o practică îndelungată, a fost consacrată legislativ prin *Criminali-ca condică* (§§ 149 și 152). În virtutea dreptului său de judecător suprem,

¹⁷ 1825 dec. 29, în *Sur. și izv.*, X, p. 283.

¹⁸ A. V. Sava, *op. cit.*, p. 4.

¹⁹ Proiectul cărvunarilor din 1822 prevedea că departamentul criminalicesc va avea mbri aleși dintre boieri fără deosebire de rang „și numai pentru o cunoscută vrednicie u acel loc”. Anaforaua boierilor întărită de Ion Sandu Sturza prin hrisobul din 12 e 1827 (*Uric. II*, p. 207) la pct. 11 prevedea că în slujbe să fie întrebuințați „cei mai inici și iupitiți pămînteni”.

²⁰ Gh. Ungureanu, *Pedepsele în Moldova*, p. 14.

²¹ Radu Rosetti, *Arhiva senatorilor din Chișinău*, extras din A. A. R., m.s.i., III, p. 7.

²² Voni Șerban Cloculescu, la Valentin Al. Georgescu, *Cîteva contribuții*, cit., p. 70—73.

²³ Radu Rosetti, *op. cit.*, II, p. 73. II, p. 73. Aceste abuzuri au determinat pe Cușnicov, medinte al divanului Moldovei, să interzică în 1808 acestor instanțe dreptul de a mai judeca l penale. În 1810, urmașul său Milașevici, la cererea divanului, a redat acestor instanțe ul de judecată.

²⁴ A. B., nr. 3 din 1932, p. 180: „deja” nr. 1739/1810, arhiva senatorilor Chișinău.

domnul, cercetînd anaforaua, putea să aprobe, să agraveze sau să ușureze pedeapsa propusă de departament.

În legătură cu competența departamentului criminalicesc, se pune problema: era acesta competent să judece pe boieri și pe străini? În ce privește pe boieri, credem că departamentul criminalicesc avea această competență. Dar față de ei, datorită privilegiului de clasă, se aplica un tratament deosebit. În primul rînd, după o veche normă consuetudinară, un boier nu putea fi arestat decît cu porunca domnului. Prin anaforaua boierilor moldoveni întărită de Ion Sandu Sturza la 1827²⁵, s-a reglementat principiul libertății individuale și inviolabilitatea domiciliului, special pentru boieri. Art. 19 prevedea: „Boierii, neamurile și acei cinstiți pămînteni nu pot fi ridicați de zapcii și dregăteri, nici casele lor călcate pînă nu se va dovedi mai întîi *de divan* vina lor și a se hotărî ridicarea lor...”. Deci, arestarea preventivă era interzisă față de boieri. Totuși, în cazuri de necesitate, se prevedea măsura arestării la domiciliu: „cînd va urma vreo grabnică împrejurare spre dovedirea nelegiurii, vor fi sub pază în casa lor, cu toată odihna”²⁶. În acord cu acest tratament privilegiat aplicat boierilor, întîlnim o directivă: „Agiea nu poate călca casele cele cinstite fără știrea ocîrmuirii, decît numai a birnicilor și a celor proști”²⁷.

În Țara Românească, încercările de a se impune principiul inviolabilității domiciliului datează din domnia lui Ștefan Racoviță²⁸ (1764—1765), fiind mereu reînnoite cu un succes foarte relativ. Se afirma insistent și principiul individualizării răspunderii penale, și deci al pedepsei, nu fără a se admite derogări pe linia unei răspunderi colective (de familie sau de obște)²⁹. Nu lipsesc nici resturi de compoziție voluntară între victimă și făptaș, justificarea ei făcîndu-se prin invocarea atît a pravilei (*Bas.* 60, 26), cît și a obiceiului pămîntului³⁰.

În ce privește pe străini, competența departamentului criminalicesc decurge firesc din aplicarea principiului de drept internațional, după care legile privind ordinea și poliția au caracter teritorial și se aplică tuturor celor aflați pe teritoriul țării. Cu toate acestea, marile puteri au manifestat mereu tendința de a-i sustrage pe supușii lor (sudiții) justiției țării, mai ales în materie penală, contestînd dreptul justiției românești de a aresta pe supușii lor³¹. În fapt, instanțele noastre au continuat să judece pe sudiți și după înființarea consulatelor, acordînd supușilor străini, după regulile capitulațiilor cu Turcia ale marilor puteri, dreptul de a fi asistați de consul sau dragoman la judecată și chiar la cercetare³².

După crearea departamentului pricinilor străine în Moldova, pricinile penale cu străini erau cercetate de acesta și apoi trimise spre judecare departamentului criminalicesc. La judecată, asista și consulul țării căreia îi aparținea suditul³³.

²⁵ *Uvic.*, II, p. 209.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ A. B., 1930, nr. 1, p. 41.

²⁸ Vezi Val. Al. Georgescu, *Contribuții la studiul luminismului*, în „Studii”, 1967, nr. 5, p. 951.

²⁹ *Ibid.*, p. 914—920.

³⁰ Vezi V. A. Urechia, *Ist. rom.*, VIII, p. 531, n. 2.

³¹ I. Cojocaru, D.E.T.R., I, Buc., 1958 p. 432: la 20 mai 1829, Consulatul francez arată că „autoritățile valaha nu pot deține un supus străin”.

³² I. C. Filitti, *România față de capitulațiile Turciei*, extras din A.A.R., m. s. i., seria II, t. XXXVIII, Buc., 1915, p. 133; 27 mart. 1830, I. Cojocaru, *op. cit.*, p. 461.

³³ Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 55.

Asistența consulară, creată prin norma consuetudinară, a fost consfințită legal prin *Criminaliceasca condică*³⁴.

Departamentul criminalicesc, care a funcționat neîntrerupt în Moldova de la 1789 la 1832, a fost păstrat și în noua organizare judecătorească de Regulamentul organic (art. 346—361), sub numele de Tribunalul de pricini criminalicești, cu o componere de 3 membri și cu competență pentru „toate pricinile criminalicești”.

§ 4. Crearea departamentului străinilor pricini în Moldova (1793) și în Țara Românească (1812)

În lupta domniei cu consulatele străine pentru menținerea cât mai puțin știrbită a jurisdicției naționale față de străini, s-a ajuns (vezi mai sus) la acceptarea unei asistențe judiciare de care străinul să beneficieze din partea consulului său¹ și la crearea ispravnicilor de sudiți sau de străini (respectiv de ungureni) în Țara Românească². Pe această linie, s-a ajuns mai curând în Moldova și mai târziu în Țara Românească la organizarea unei instanțe speciale pentru străini, încadrată cu judecători valoroși și care, admitând asistența consulară, să ofere garanțiile unei justiții serioase, afirmând totuși dreptul statului român de a judeca prin organele sale pe străinii din țară, cu privire la fapte și acte care potrivit principiilor generale de drept nu se bucurau de exterritorialitatea. Era o ingenioasă soluție de compromis, favorabilă țărilor române. Dealtfel, concomitent cu organizarea acestei instanțe, se iau măsuri de control asupra străinilor³ și se legiferează destul de energic în sensul obligativității legilor locale și pentru străinii care pretindeau să le eludeze⁴. V. A. Urechia⁵ a atribuit lui Scarlat Calimah, în 1813, înființarea departamentului din Mol-

³⁴ § 19 prevede: „Supusul a oricărei stăpiniri din cele străine, trimis fiind la criminal, să se dea îndată de știre la consulatul către care privește ea, cînd i se va lua tacirul, să fie de față unul din cinovnicii consulatului. . . În vremea cercetărilor ce se vor face vinovatului, cinovnicul să fie de față, iar hotărîrea se va da de către judecătorii criminalului care prin anafora vor nștința pe stăpinitoriu. . .”.

¹ La 20 ian. 1786 (G. Potra *Doc. Buc.*, p. 541, nr. 439): printr-o anafora a 4 boieri ai Departamentului, se organizează mezat pentru vânzarea bunurilor unui supus rus, care pleca din țară. Nu se vorbește de intervenția nici unui consul.

² V. cap. VII, § 16, ispravnicii de ungureni (de străini).

³ La 14 aug. 1787 (V. A. Urechia, *op. cit.*, III, p. 90), N. Mavrogheni, din ordinul țorții, pășeste la catagrafierea neguțătorilor ruși, care după 6 luni trebuiau să plece din țară, iar cel care erau de altă origine etnică, avînd doar patentă rusească, urmau să devină raiale. Tot în Țara Românească, a se vedea pitacul din 1 ian. 1813 pentru verificarea calității de sudit (*ibid.*, I, p. 467—469); pentru rezultatul lucrărilor comisiei alcătuite în acest scop a se vedea publicația din 30 iun. 1820 (*ibid.*, XII, p. 145—146): cei ce negustoreau în mod statistic aveau neapărata datorie a fi supuși întru toate la pravilele pămîntului, sub povățuirea dregătorilor țorți, așa cum „s-a obșnuit din vechime”. Aceste rezultate au fost comunicate și consulatelor la 9 iul. 1820 (*ibid.*, p. 149). Consulli (p. 150) cer admiterea în bresle a sudiților negustori și resping, din tabloul celor fără căpătii, expulzarea atunci cînd suditul respectiv poate da cheazăle. Sînt recunoscuți 814 sudii. La 9 aug. 1820, sudii austrieci bat pe arnăuții de strajă și sînt anotaționi cu bătaia în tîrg.

⁴ La 15 apr. 1803 (V. A. Urechia, *op. cit.*, XI, p. 38) se interzice sudiților arendarea moșilor, dacă nu-și iau angajamentul să se supună legilor țării, pentru tot ce privește executarea contractului respectiv. Unul din motivele invocate în actul normativ al domniei era faptul că „obișnuitul pămîntului cere să se facă cercetare la fața locului”, ceea ce nu mai era posibil prin judecarea la consulat. Vezi și nota precedentă. Vezi și Barbu Berceanu, *Cetățenia română*, teză de doctorat (1971), p. 224—227.

⁵ *Ist. rom.*, X 13, p. 329.

dova; I. C. Filitti⁶, G. Meitani⁷ și M. Galan⁸ au acceptat această dată fără alte cercetări. Acad. A. Oțetea⁹ a constatat că departamentul funcționa în anul 1810, iar Gh. Ungureanu¹⁰ a dovedit existența lui în anul 1801.

Introducerea la ediția din 1959 a *Manualului juridic* al lui Andronache Donici¹¹ a atribuit lui Scarlat Calimah înființarea departamentului, la 1813.

Într-o lucrare nepublicată, Petre Strihan¹² a stabilit că data creării departamentului pricinilor străine în Moldova este, cum arătăm mai jos, între 1792 și 1793, prima mențiune documentară fiind la 29 februarie 1793.

Dintr-un document judiciar rezultă că, la 1791 și 1792, judecându-se un proces al unui supus austriac, la divan a apărut un organ consular, secretarul Scheling, „ca unul ce era atunce (în 1791 și 1792 — *n. n.*) arătătoriu la divan pricinilor supușilor austriecești”¹³. Deci, în 1792 nu exista încă departamentul pricinilor străine, dar principiul capitulațiilor se aplica prin prezența organului consular. În schimb, la 29 februarie 1793, departamentul pricinilor străine dă o hotărâre¹⁴. Un alt document din 22 dec. 1793¹⁵ vorbește de arătarea unui preț „la dum^f boieri ai pricinilor streine giudecători, de vreme acia, dum^f vel logofăt Iordache Ghica și dum^f vistier Iordache Balș”.

Deci, data înființării acestui departament se situează la o epocă anterioară lunii februarie 1793 și posteroară anului 1792, cum am demonstrat mai sus, determinarea precisă a datei rămânând o sarcină pentru viitorii cercetători.

Alte documente dovedesc că departamentul pricinilor străine a funcționat neîntrerupt, din anul 1793 până în anul 1832¹⁶, când a fost desființat prin Regulamentul organic¹⁷.

În *Țara Românească*, instanța corespunzătoare purta numele de *departamentul străinilor* sau *logofeția pricinilor străine*, luând ființă la 30 noiembrie 1812¹⁸. În 1814 îl găsim instalat, împreună cu divanul, în casele închiriate

⁶ *România față de capitulațiile Turciei*, extras din A. A. R., m.s.l., t. XXXVIII, 1915, Buc., p. 20.

⁷ *Străinii în fața tribunalelor*, p. 71.

⁸ *Organizarea justiției în Moldova*, în „Întregiri”, 1938, p. 20.

⁹ *Înființarea consulatelor franceze în țările românești*, în „Rev. ist.” (1932), p. 342, n. 4.

¹⁰ *Justiția în Moldova*, p. 53, n. 4.

¹¹ Ed. critică, Buc., 1959, p. 5.

¹² *Departamentul pricinilor străine în Moldova*, lucrare de plan în ms. la Institutul de Istorie „N. Iorga”.

¹³ 18 aprilie 1808, B.A.R., XIX—37.

¹⁴ I. Antonovici, *Doc. bîrl.*, IV, p. 345.

¹⁵ N. Iorga, *Stud. și doc.*, VII, p. 254—255, nr. 163; jalba lui Iordache Cantacuzino către domn, pentru a valorifica o pretenție de zestre față de Matei vistiernicul, care își părăsca patria și obținuse mezz de lichidare a averii din țară.

¹⁶ 1793 martie 31, B.A.R., CDXXVI—125, 126; 1795 sept. 15, în N. Iorga, *Doc. Calimachi*, I, p. 51—52; 1796 april. 17, *ibid.*, p. 66; 1798 iunie 13, nota viceconsulului Parant, în *Hurm.* Supl. I, vol. 3, p. 519; 1804 april. 2, B.A.R., XXV—255; 1813 ian. 16, *ibid.*, LXXVIII/35; 1814 dec. 23, *ibid.*, CXXXVI/88; 1819 sept. 24, în *Doc. bas.*, p. 180; 1820 ian. 18, A. S., M-rea Cetățuia, I/31; 1823 febr. 26, în I. Antonovici, *Doc. bîrlădene*, II, p. 245; 1826 iulie 18, în *Uric.*, XX, p. 372; 1827 febr. 24, în *Hurm.*, X, p. 409; 1829 iunie 25, în *Uric.*, XXII, p. 134 etc.

¹⁷ V. mai jos, nota 39.

¹⁸ V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, X A, p. 470; Const. C. Giurescu, *Ist. rom.*, III, 2, p. 537; 1823, hrisov Gr. Ghica, care întărește anafora logofeției pricinilor străine, B.A.R., pac. 624, doc. 151; v. și I. Cojocaru, D.E.Ț.R., I, Buc., 1958, p. 181, 183, 185, 397. Pentru detalii, vezi D. Fotino, *op. cit.*, III, p. 313, Kreuchely, *Hurm.*, X, p. 545. Vezi și V. Boerescu, *Memoriu asupra jurisdicției consulare în Principatele Unite Române*, Buc., 1868 (ed. fr. 1865); I. Ionescu—Dolj, *Contribuții la istoria luptei duse de domnitorii români în contra introducerii și aplicării regimului capitulațiilor*, A.A.R., m.s.l., s. III, 23 (1940).

de la Manda Costache cu 5000 lei lunar¹⁹. Această instanță era o mare *logofeție*, prezidată de marele logofăt al streinelor pricinii, atunci creat, și care judeca împreună cu doi²⁰ sau trei²¹ asesori (în practică și cu unul singur)²² procesele dintre pămînteni și străini (sudiți) sau ale străinilor între ei, dacă se bucurau de protecție consulară în țară, fie că sesizarea se făcea direct de interesați (prin intermediul consulatului), fie că domnul dădea o poruncă de investire a logofeției cu judecarea pricinii²³. Logofătul străinilor, cu rangul XV, venea îndată după vornicul de politie.

Departamentul judeca în sala veliților boieri sau în aceea a divanului. Președintele intra în sală ținînd un baston cu cap de argint. La leafa lui de 1000 de plăstri pe lună se adăuga havaetul de 1/2 din taxa de 10% asupra valorii procesului, plătită de împricinați. Cancelaria acestei logofeții era organizată cu o grijă deosebită: un dragoman, un traducător și un trei-logofăt, avînd toți 430 lei lunar²⁴. La 17 mai 1820²⁵, se adăugau doi vtori logofeți, unul condicar și altul ca ajutor. Toți trei iau numele de *notari* și se încearcă să li se acorde inamovibilitate, inovație care pentru judecători, deși preconizată de Regulamentele organice, nu se va realiza larg decît în sec. al XX-lea.

După părerea consulilor, procedura se desfășura prea încet și nu corespundea totdeauna intereselor sudiților. De aceea nu este de mirare că un consul „acid”, cum era Kreuchely, scria în deceniul al treilea: „Les consulats, pour hâter la marche le plus souvent lente, de la justice boiteuse de la Valachie, se contentent parfois... de signer et d'envoyer directement (par) un dragoman au chef de ce département la requête présentée²⁶. La tribunaux inférieures se trinit un simple fonctionnar, pricina terminîndu-se acolo²⁷.”

În fruntea departamentului au fost pe rînd: Atanasie Hristopol (pînă la 30 aprilie 1817)²⁸, al doilea autor al *Legiurii Caragea* și redactorul textului ei grecesc; Petre Ritorides (pînă la 30 aprilie 1818)²⁹, stolnicul Dumitrache Ștofănescu (pînă la 28 aug. 1818)³⁰, logofătul Nestor Craiovescu³¹, principalul redactor al *Legiurii Caragea*, I. C. Cîmpineanu (pînă în 1822)³², iarăși Nestor (pînă în mai 1825)³³ și Mihail Cornescu³⁴, nepotul domnitorului.

¹⁹ V. A. Urechîă, *op. cit.*, p. 559 (1814) și 470 (14 aug. 1815), cînd are loc mutarea în casele m-rîi sf. Ion, lingă actuala Casă de economii.

²⁰ Kreuchely, *Hurm.*, X, p. 313, nr. 382 (28 ian. 1825); C. C. Giurescu, *op. cit.*

²¹ D. Fotino, *op. cit.*, III, p. 313 (cu leafă globală de 700 lei lunar); I. Kreuchely, *Hurm.*, X, p. 545.

²² Kreuchely, *Hurm.*, X, p. 313, nr. 382; metodă și de economie și mijloc pentru Nestor de a se face atotputernic.

²³ *Ibid.*, p. 545: cit timp a existat un ispravnicat al străinilor, logofeția era și instanța de apel, vezi V. A. Urechîă, *op. cit.*, XII, p. 176.

²⁴ D. Fotino, *op. cit.*

²⁵ V. A. Urechîă, *op. cit.*, XII, p. 121–122; Kreuchely, *Hurm.*, X, p. 545.

²⁶ Kreuchely, *Hurm.*, X, p. 543.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ V. A. Urechîă, *op. cit.*, p. 470, n. 2: prin pitacul din 30 nov. 1812, se dau ispravnicilor Instrucțiuni cum să procedeze în cauzele mixte, cerînd povățuirea de la log. A. Hristopol.

²⁹ Vezi A. Rădulescu, *Log. Nestor*, Buc., 1910, p. 13, n. 39; V. A. Urechîă, *op. cit.*, X A, p. 458.

³⁰ A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 13, n. 39.

³¹ *Ibid.*, p. 13–15; V. A. Urechîă, *op. cit.*, X A, p. 459; XII, p. 113; Nestor este rînduit printre velliți, ca judecător, cu 1000 lei lunar, la 22 iulie 1819.

³² Kreuchely, *Hurm.*, X, p. 190; la 28 dec., p. 202, Kreuchely anunță înlocuirea lui I. Cîmpineanu prin Nestor.

³³ A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 16.

³⁴ Kreuchely, *Hurm.*, X, p. 323 (13 mai 1825).

Deși calomniat de unii consuli, Nestor³⁵ a dat acestei instanțe prestigiul care în Moldova se datora lui Andronache Donici³⁶.

Și înainte și după înființarea logofeției, domnia a edictat norme privitoare la sudii, ca la 16 aprilie 1814, când Caragea reglementează situația brașovenilor, afirmând dreptul său de a reglementa această materie³⁷.

În 1802 și 1803³⁸, doi sudii austrieci și un român se judecă la veliții boieri pentru protimisis la închiriere. Domnul ordonă zapciului să facă somațiile cuvenite, dar cu știrea consulatului. Aceeași soluție se aplică la 20 febr. 1818 în procesul unui sudit rus.

Departamentul pricinilor străine era menținut în proiectul de „constituție” al cărvunilor (art. 26), cu preciziunea că va fi compus din 5 boieri fără deosebire de rang, dintre cei ce nu sînt halè (care n-au dregătorie) și ținîndu-se seama de „vrednicia” lor „pentru acel loc”.

Departamentele pricinilor străine sînt desființate prin Regulamentele organice. Regulamentul Țării Românești (art. 239) prevedea că „toți străinii ce se află sub ocrotirea vericărei puteri” sînt supuși a se judeca la judecătoriile ce s-au întocmit, în ceea ce privește „prigonirile ce vor avea cu pămîntenii”. Or, printre instanțele întocmite nu mai figura una specială pentru ei.

În Moldova, art. 168 prevedea că pricinile dintre negustorii sau bancheerii pămînteni și străini sînt de competența tribunalelor de comerț ordinare. Nici Regulamentul Moldovei nu se referea la vreo instanță specială rezervată străinilor. Un document judiciar din 1838 confirmă că departamentul pricinilor străine a fost desființat prin efectul Regulamentului organic³⁹.

§ 5. Existența altor departamente

Consulul prusian Kreuchely în importanta sa expunere asupra organizării judiciare a Țării Românești (deceniul al 3-lea al sec. XIX), citată mai sus, enumera 6 instanțe judiciare cărora le da numele de departamente, adăugînd la cele 4 studiate pînă acum departamentul spătăriei și al agiei și supranumînd „departamentul armășiei” pe cel criminal.

Această terminologie este proprie autorului. Ea, deși se găsește în cîteva documente¹, contrazice *Pravilniceasca condică*. În mod semnificativ, codul din 1780, după ce reglementează în primele 13 titluri toată organizarea judiciară, în lumina noilor măsuri luate în cadrul reformei lui Ipsilanti, menționînd cele 4 departamente (veliiții boieri, dep. II (= de opt), dep. III (= de

³⁵ *Ibid.*, X, p. 202 și 210: știa latinește și franțuzește: „on dit beaucoup de bien... on le loue beaucoup... c'est un homme qui a des connaissances”. Al. Suțu îi încredințează redactarea unui cod al țării. Dar, *ibid.*, p. 323 (13 mai 1825): „par malheur pour les parties litigantes, avait jout de ce poste depuis l'avènement du prince... Nestor... qui est loin de mériter ce beau nom, fait tout ce qu'il peut... ignorant... présomptueux, commet les injustices les plus criantes, et, sans être capable de rougir, ne juge que d'après son caprice, ou bien d'après ses intérêts particuliers”.

³⁶ A. Rădulescu, *Juristul Andronache Donici*, în A. A. R., m. s. i., s. III, II (1930), p. 213, extras p. 9.

³⁷ A.S.B., ms. 73, f. 270v.

³⁸ V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, VIII, p. 522—523; 532.

³⁹ *Sur. și izv.*, XII, p. 9. Jurnalul de hotărnicie din 1838 dec. 8 se referă la „desființatul departament a pricinilor străine la introducerea așezămîntului organic”.

¹ Pitacul din 8 ian. 1798 (V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, VII p. 492) care numește un judecător la „departamentul spătăriei”, și documentul din 3 aug. 1793 (D.R.A., I, p. 813), caracterizat de conciliar „de la departamentul spătăriei”, dovedesc că în limbajul cancelariei domnești exista o tendință de asimilare a unor judecători centrale cu departamentele, ceea ce nu înfrîmă analiza de mai sus.

șapte) și al vinovățiilor (— de criminalion = dep. IV), se ocupa de trei judecătoria: a) ot vel spătar; b) ot vel agă; c) după la județe. Aceste instanțe au altă origine și altă structură decât departamentele. Departamentele sînt instanțe generale, noi, ieșite din specializarea funcțiilor judiciare ale divanului. Celelalte sînt instanțe tradiționale, alcătuite în jurul unor mari dregători: spătarul, aga, din care cauză sînt și corect prezentate — în stil feudal — fiecare ca judecătorie a dregătorului respectiv, care avea importante atribuții judiciare. Judecătoria de la județe, deși organizată mai recent, a fost apropiată de acestea, fiindcă luase ființă ca un organ judiciar pe lângă ispravnic și, la început, nu făcea decât să ușureze exercitarea atribuțiilor judiciare ale acestuia. În mod destul de nesistematic, titlul XV (judecătoria după la județe) se întregeste cu titlul XVII (pentru ispravnici) și continuă cu titlul XVIII (pentru vornice), ceea ce învederează că titlul XVI (ceale drepte ale stăpînilor moșiiilor ce au asupra lăcuitorilor) este un titlu introdus după prima redactare a condiții și așezat în grabă unde s-a nimerit, fără o reală coordonare a materiei.

Analiza care precede învederează mai bine de ce toate celelalte instanțe, în afară de departamentele legate direct sau indirect de divan, este firesc să fie studiate separat, potrivit naturii lor și după cercetarea într-un capitol special a divanului de la Craiova și a departamentelor sale.

ADUNĂRILE DE STĂRI DE LA 1740 LA 1831¹

§ 1. Structura de stări a societății românești și terminologia ei

Pentru adunarea stărilor, reforma lui C. Mavrocordat nu coincide riguros și evident cu limita unei faze de dezvoltare a instituției. Adunările din 1745 și 1746 la București și cea din 1749 la Iași pentru desființarea rumâniei sau viciniei aparțin încă tipului nobiliar² de mare adunare a țării, ca și adunările moldovenești din 1756 (M. Racovița) și din domnia lui Ion Th. Calimah (1758—1761)³.

Pe de altă parte, încă dinainte de 1739 se practica, mai ales în Moldova, un tip nou de adunare restrînsă a stărilor, numită *sfat de obște*⁴. Această expresie, care inițial putea desemna și o mare adunare, un sobor, se generalizează, desemnînd tipul fanariot de adunare a stărilor, care se substituie mării adunări, aflată în declin și păstrată numai sub formă de vestigii caricaturale.

Acest proces, complex și nuanțat, a fost în ultima vreme înțeles ca o dispariție a instituției feudale a mării adunări a țării⁵. O astfel de optică nu redă destul de exact realitatea istorică. Pe de altă parte, sfatul de obște fanariot a fost prezentat ca un organ străin de adunarea stărilor, ceea ce ni se pare o interpretare neîntemeiată.

¹ Acest capitol condensează și dezvoltă, în același timp, studiile lui Val. Al. Georgescu, *Les assemblées d'états en Valachie et en Moldavie de 1750 à 1831/1832* și *Les assemblées d'états en Valachie et en Moldavie: Sfatul de obște (1750—1831/2)*, în R. R. H., 11, 1972, p. 23—51, 369—397; anterior acestor studii, singura cercetare mai largă a epocii se găsește la G. I. Brătianu, *Les assemblées d'états dans les principautés roumaines*, în *IXe Congrès intern. des sciences historiques*, Paris, 1950 (Études présentées à la Commission intern. pour l'histoire des Assemblées d'états, XI, Louvain, 1954, p. 224—252); vezi și C. Cihodaru, *Sfatul domnesc și sfatul de obște în Moldova (sec. XV—XVIII)*, în A.I.I.A.I., I, 1, 1964, p. 16—85; Val. Georgescu, *Preemiunea*, Buc., 1965, p. 282—283; idem, *Types et formes d'assemblées d'états en droit féodal roumain (XVe — XIXe s.)*, în *Liber memorialis G. de Lagarde*, London, 1968 (Études présentées à la C.I.H.A.E., XXXVIII), Bruxelles, 1969; Șt. Pascu, *Les institutions centrales des pays roumains à l'époque féodale*, în „Bull. de la Fac. des lettres et de philosophie de Strasbourg”, 1967; idem, comunicare cu același subiect la Congresul de științe istorice, sesiunea C.I.H.A.E., 1970, în curs de apariție; M. Kogălniceanu, *Hist. de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens*, Berlin, 1837, p. 453. Lucrarea lui N. Grigoraș, *Instituții feudale din Moldova*, se oprește la mijlocul sec. XVIII; cf. N. Blaramberg, *Essai comparé sur les instit. et les lois de la Roumanie*, Buc., 1885, p. 537—576, care de fapt se oprește la C. Mavrocordat. V. și Gh. I. Brătianu (1977), *op. cit.* la bibl. finală.

² Vezi încercarea de tipologie citată în nota precedentă: *Types et formes d'assemblées d'états*, p. 124.

³ Vezi Val. Al. Georgescu, *L'assemblée d'états comme organe judiciaire en Valachie et en Moldavie (XVIIe—XVIIIe siècles)*, în A.P.A.E., Bruxelles, 48, 1969, p. 144, n. 5 = R.R.H., 3, 1966, p. 783, n. 7; idem, *Les ass. d'états...* (cit. supra), p. 25.

⁴ Vezi N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 237—243; cf. C. Cihodaru, *op. cit.* și Val. Al. Georgescu, *Les ass. d'états*, cit. n. 1, p. 26—27.

⁵ Vezi supra, n. 3.

De aceea este necesar să reamintim în linii generale structura de stări a țărilor române pînă după 1831. Această structură va fi firesc să se exprime prin unele forme, oricît de particulare, de adunare a stărilor. În al doilea rînd, este ușor de învederat de ce sub fanarioți marea adunare a țării, care deja își prelungea existența mult după instaurarea regimului fanariot, nu putea continua la infinit. În fine, se poate stabili că între acest regim și noul *sfat de obște* există o corelație de structură și de funcție, dar contradicțiile fundamentale ale regimului fanariot explică de ce alături de forma oficială de bază a instituției persistau vestigii ale vechiului tip (care va cunoaște o semnificativă reactivare modernizată după 1821) și apar, în același scop, forme noi de adunări paralegale și ilegale, fără de care nu se poate avea o imagine reală a instituției noastre.

Această imagine nouă a fost pe larg expusă și demonstrată de curînd de autorul acestui capitol⁶. Repetiția demonstrației în această monografie ar fi deci inutilă, cu atît mai mult cu cît nu interesează aici, la drept vorbind, decît atribuțiile judiciare ale instituției, care nu sînt extinse față de trecut. Dar oricare ar fi rolul lor redus, problema nu poate fi înțeleasă, fără să nu dăm, în rezumat, cu referire la studiul amintit, noua poziție a adunărilor de stări în structura "constituțională" a statului român în perioada de trecere în care ne găsim.

Structura de stări⁷ a societății românești în perioada de care ne ocupăm nu poate fi pusă la îndoială. Ea poate apărea lipsită de o anumită rigiditate sau limpezime, dacă o comparăm cu a altor regiuni, din apusul sau centrul Europei. Terminologia nu se distinge nici prin precizie, nici prin simplitate. Iar statutul juridic al fiecărei stări nu îmbracă forma unei reglementări sistematice. Totuși, reformele lui C. Mavrocordat nu făcuseră decît să accentueze, în raport cu trecutul, statutul juridic de stare (ordin) a boierimii și a clerului. Și structura de breaslă, ca stare urbană, a negustorilor și meșteșugarilor este juridicește tot mai accentuată față de sec. al XVII-lea. Și în cadrul clerului și în acela al orașenimii, dar mai ales în sînul boierimii, starea este deosebită — chiar juridic — în *trepte* (= *clase, straturi*), care funcționează ca adevărate *substări*. În cadrul boierimii, așa-numita *protîpendadă*, virful mării boierimi, devenea un fel de castă, bine apărată politic și juridic. Drept criteriu de cristalizare a fiecărei stări regăsim și acum ideea de monopol (politic, social, economic) și pe cea de ierarhie, atît pentru *stări*, cît și pentru *substări* sau *trepte*⁸.

⁶ Vezi pentru cele ce urmează *Les ass. d'états...*, 1972, cit. *supra*, n. 1.

⁷ Vezi, pentru problema generală, G. I. Brătianu, *op. cit.*, și P. P. Panaitescu, *Marea adunare a Țării*, în „Studii”, 1957, nr. 10, p. 153—165, idem, în N.E.H., III, Buc., 1965, p. 117—139. Pentru finele sec. XVII și începutul celui următor, cf. D. Mioc, *Les ass. d'états et la fiscalité*, în R. R. H. 5, 1966 = A.P.A.E., 48, 1969, și, mai ales, *La répartition des charges fiscales*, n Coll. Histoire, XIII, Bruxelles, 1966, p. 296—316; patruzeci de bresle, care în fond alcătuiesc patru stări: înaltul cler; boierimea; orașenii, slujitorii și preoții de mir; țăranii.

⁸ În lucrările sale, un eminent specialist al problemei, Roland Mousnier (*Les hiérarchies sociales de 1450 à nos jours*, Paris, 1969, cu trad. ital. 1971 și engl. 1973), împarte de pildă populația Parisului la 1634—1636 în nouă *strates* și fiecare strat în mai multe *stări* (*états*), iar structura oculară generală o numește *société d'ordres*, vezi idem, *Recherches sur les structures sociales parisiennes en 1634, 1635, 1636*, în R. H., 97/CCL, 1973, p. 35—58 (nr. 507), unde se dă această definiție: une société d'ordres, c'est-à-dire une société où la hiérarchie sociale s'organise selon le degré de lignité, d'honneur, d'estime sociale, porté aux différentes fonctions sociales, par les membres u corps social, selon les jugements de valeur spontanés et un *consensus tacite*". Structura de are este opusă celei „de clasă” (stratificare după rolul jucat în producția bunurilor materiale, ppă bogățiile și capitalul din dobîndit). Asupra corelației dialectice între cele două structuri e stare și de clasă), vezi analiza judicioasă a lui I. Ibarrola, *La soc. féod. est-elle une société us classes?*, în R.H.E.S., 44, 1966, p. 315—333; structura de stare exprimă o fundamentală

Dar ceea ce rămâne caracteristic pentru structura de stări este etica imobilistă care predica pentru fiecare de a trăi „odihnit în hotarele stărilor”⁹. În 1802, un document oficial declara că „fericirea unirii țării rează în înlesnirea petrecerii fiește căreia stări”¹⁰. Legislația epocii și descrierile călătorilor străini confirmă această viziune. Asociația cea mai caracteristică pentru structura aceasta, căsătoria, rămânea o asociație între stări sau trepte egale. Discriminările între stări și trepte se exprimă prin titluri, privilegii, scutiri, prin locuință și prin costum, prin folosirea particulară a limbii naționale și printr-o poziție diferențiată față de anumite limbi sau culturi străine (de pildă clerul și boierimea mare față de limba greacă și în curînd boierimea față de limba franceză). Dar ar fi steril să se închidă ochii în fața realității care face ca această etică atât de caracteristică și activă să aibă o bază în structura economică a societății feudale, iar aceasta este o structură de clasă în sens general.

Termenul de *țară*, care nu mai figurează de la o vreme în terminologia oficială a instituției, continuă să evoce masele populare în contact cu stările privilegiate care poartă fiecare o denumire particulară. Această opoziție nu are totdeauna aceiași termeni rigizi. Dar *țara* înseamnă și *stat* și *popor*, iar *patrie*, *patriot* și *sinpatriot* apar la finele sec. al XVIII-lea și începutul celui următor, cu o accepțiune națională, exploatată tendențios de clasa dominantă, în măsura în care nivelul național devenea în mod lent și laborios o realitate istorică.

Termenul de *obște*, cu rădăcini în viața comunitară (de obște) a satului devălmaș, continuă să desemneze poporul (*țară*, lato sensu) sau o parte a lui privită însă ca o totalitate organică, structurată: obștea marilor boieri sau a celor de divan sau a celor dintr-un oraș (1804, 1815, 1819, 1820), clerul sau mireni (1792), negustorii sau țărani (1816, 1820, 1821). El poate desemna, ca și termenul de *țară*, „masa populară”, în contrast cu o categorie privilegiată suprapusă (1815, 1821). Tendința care se manifestă este aceea de a sugera prin *obște*, de *obște* ideea de totalitate populară, chiar atunci cînd era aplicată la o formație restrînsă.

Dar structura de stări se mai exprimă și printr-o serie de termeni tehnici ca *cin*, *tagmă*, *ceată*, *neam*, *parte*, *treaptă*, *stare*, cu precizarea pentru mulți din ei (în documente, cu posibilitate de extindere la toți): *boieresc*; *bisericesc*; *mănăstiresc*, *duhovnicesc*, *sfințesc*; *negustoresc*; *mirenesc* sau *politicesc* (-*ească*). Această terminologie reflectă lipsa de rigiditate și de precizie a structurii de stări de care am vorbit mai sus. În grecește se spune, de pildă, Ἀρχιερατικός κατὰλογος (biserica) și Ἀρχοντικὸν σύστημα (marea boierime), expresii folosite de Mihai Fotino în prefața Manualului din 1777¹¹.

În linii mari și depășind această lipsă de rigoare, se poate vorbi și pentru perioada noastră de patru stări principale: clerul (clerul înalt și clerul secular), boierimea (mare, mijlocie și mică), populația urbană (negustori și mește-

structură de clasă, fără s-o excludă sau să-i țină locul. Vezi deja, în acest sens, Emile Louis, *La formation des ordres dans la société médiévale*, în *L'organisation corporative du Moyen âge dans la Soc. méd.*, Ét. présentées à la C.I.H.A.E., II, Louvain, 2, 1937, p. 61—90; idem, *Les ordres d'ancien régime n'étaient pas des classes*, în *IXe Congrès intern. de sc. hist.*, Paris, 1950, cit. *supra*, n. 1. Bineînțeles, structura de stări a fondului general al structurării de clasă (mai clar și mai direct realizat în capitalism), un puternic și specific accent feudal. Cf. vol. I, cap. III.

⁹ V. A. Urechilă, *Isl. rom.*, II, p. 319, firman privind revolta lui M. Bogdan și a spăt. Cuza, sub C. D. Moruzi.

¹⁰ *Uric*, I, 2, p. 8—9 (16 noiembr. 1802).

¹¹ Vezi *Les ass. d'états en Val. et en Mold.*, 1972, p. 38 (cit. *supra*, n. 1); *Legisl. agr. a T. Rom. 1775—1782*, ed. crit. de Val. Georgescu și Em. Popescu, Buc., 1970, p. 202—203; trad. prin *cinul arhieresc și tagma boierască*.

șugari) și țărănimea (liberă și dependentă), fără a uita masa dezmoștenită a robilor (țigani). Prin această structură feudală de stare, cu clivajele ei indicate între paranteze și care aveau o importanță apreciabilă, se exprima structura de clasă a societății feudale¹².

În perioada pe care o studiem se menține necesitatea unei structuri reprezentative, fără de care societatea de stări nu cristalizează o instituție de tipul adunării stărilor, dar este încă vorba de așa-zisele forme „organice” sau „naturale” de reprezentare¹³. Superiorul, puternicul, privilegiatul (persoană sau stare) reprezentau „fiesc” pe inferior, pe cel slab, pe cel de jos și neprilegiat (persoană sau stare). După 1750, dispar și unele elemente de statistică, proporționalitate și procedură care pînă atunci raționalizau întrucîtva procesul de reprezentare în cadrul stărilor (vezi cap. 3 din vol. I). Șeful „organic” al grupelor sociale (tatăl, starostele, boierul dregător, domnul) putea adesea prin simplul său „cuvînt” să declanșeze reprezentarea. Revendicările reformiste de la finele perioadei noastre, preluînd trecerii la o adunare de tip burghez-capitalist, vor pune accentul pe diferitele elemente tehnice de natură a asigura o reprezentare rațională, deci cu o tehnică statistică și cu o procedură adecvată.

Pînă la mijlocul sec. al XVIII-lea boierimea a fost destul de puternică pentru a determina pe domnii fanarioți să încerce a lucra în continuare cu mari adunări ale țării de tip nobiliar, care deja nu mai alegeau pe domn¹⁴ și nu excludeau acțiunea autoritară a unui C. Mavrocordat (1745, 1746, 1749)¹⁵. După această dată însă, schimbarea devine inevitabilă. Autoritarismul domnesc, inaugurat chiar de N. Mavrocordat, cu un succes relativ, va lua o crescîndă coloratură de despotism, „luminat”. Această politică va reduce marea adunare a țării la *sfatul de obște*, expresie docilă, oligarhică, a marii boierimi și a înaltului cler, cu un sporit caracter de tehnicitate, fără nici o tehnică electivă și fără reală reprezentativitate. Este ceea ce va permite domnilor fanarioți să pretindă¹⁶ că ocîrmuiesc pe baza unei frecvente consultări, a obștii, a țării. Pe linia unei ideologii încă nelichidate de istorie, obștea boierimii și cea a clerului ar fi fost reprezentate prin vîrfurile lor din *sfatul de obște*. Această reprezentare ar fi fost cu destulă eficacitate pusă în mișcare, la nevoie, chiar numai de cuvîntul domnului, stăpîn „prin mila lui Dumnezeu” și „uns” de

¹² Vezi *supra*, n. 8.

¹³ Vezi o recentă sinteză, cu bibl. problemei, în raportul prezentat de prof. E. Lousse la Congresul internațional de științe istorice, Viena 1965, în t. I al actelor Congresului, și lucrările clasice anterioare ale acestui autor, precum și monografia de asemenea clasică a prof. Antonio Marongiu, în versiunea originală și în sinteza tradusă în limba engleză, *Medieval Parliaments*, Londra, 1968. Cît timp societatea are o structură de stări, adunarea stărilor se acomodează cu o gamă largă de modalități de reprezentare, adevăr care uneori nu este avut în vedere. În Franța, structura de stări subsistă chiar în timpul reprimării instituției adunărilor de stări generale, iar la Bizanț modalitatea de reală reprezentare este ștearsă sau absorbită de alte procese, înfățișate ca avînd o funcție reprezentativă. Sec. XVIII românesc ilustrează grăitor această interpretare.

¹⁴ Chiar așa-zisa ultimă alegere de domn (1730) în persoana lui C. Mavrocordat era lipsită de conținut real. Ea s-a gravat în memoria posterității, tocmai din cauza degradării totale care l-a urmat și a importanței atribuite de boieri alegerii domnului (de către starea lor, cu Biserica și eventual alte stări fără pondere reală în adunare). N. Mavrocordat figura printre persoanele propuse de divan în 1711, în Moldova (M. Drăghici, *Ist. Mold.*, 2, 1857, p. 4), și ulterior. 1821 (*Hurm.*, XX, p. 500), se reîntîlnește tehnica comunicării unei preferințe.

¹⁵ Opoziția boierimii muntene, la 1746, care în mare parte nu semnează așezămîntul și concesțiile de formă făcute boierimii moldovene, la 1749, au cîntărit mult în degradarea rapidă, după aceea, a murii adunări a țării, care apărea clar în ochii domnilor fanarioți că poate ușor deveni o armă de opoziție.

¹⁶ Procurarea de legitimitate autohtonă, de servire a binelui comun, de fericire și bună stare a „obștii” locuitorilor etc. își găsește o largă și insistentă expresie propagandistică în toate actele fanarioților, mergînd uneori pînă la un contrast ridicol cu realitățile imediate și unanim cunoscute.

Biserică (deși Poarta îl numea pe câțiva ani, iar de la o vreme se adaugă un control al puterii protectoare). În fine, cele două obști astfel puse în cauză ar fi avut vocația politică de a reprezenta *obștea țării*.

Domnii fanarioți găseau, desigur, la boierii de origine greacă, în măsura în care deveneau o clientelă competitivă, neliniștitoare pentru boierimea pămînteană și generatoare de resentimente populare, un sprijin de cele mai multe ori necondiționat. Dimpotrivă, în clerul și boierimea în sinul căroro partida pămîntenilor era mereu puternică și dinamică, fanarioții se loveau de o opoziție tot așa de largă și mlădioasă, pe cît era de dîrză și mlădioasă politica lor de captatie și intimidare. Unul din obiectivele majore ale acestei politici va fi de a împiedica neobosita opoziție a boierilor și adîncă nemulțumire a țării, a obștii, să se facă auzită în mod direct sub forma unor revendicări în adunările de stări. De unde fenomenul, nesemnalat încă în istoriografia noastră, a unor *adunări paralegale* (protestatate, revendicative).

În cursul deselor ocupații militare (1769/74; 1787/92; 1806/1812; 1828/34), reprezentînd 21 ani dintr-o perioadă de 93, în care exercițiul puterii domnești era sau continuat în condiții anormale, sau suspendat, raporturile acestei puteri cu adunările de stări nu se puteau exprima prin dezvoltarea instituției. În schimb, încercările, confruntările și răscolirile inerente acestor ocupații, pe de o parte, și, pe de alta, ecoul parlamentarismului Revoluției franceze au favorizat afirmarea unor interesante forme oficioase sau paralegale de adunări de stări în Principate. Armatele rusești ale Ecaterinei a II-a cît și acelea ale Curții lui Iosif al II-lea puteau vehicula idei iluministe, iar revoluția începuse printr-o memorabilă reînviere a Stărilor generale, repede metamorfozate în Adunare națională.

Învinsă într-o anumită măsură, marea boierime a înțeles să tragă toate foloasele din noua instituție a statului de obște. Dar puternica partidă a boierimii pămîntene rămîne legată de vestigiile vechii mari adunări, pe care le va folosi mai ales ca structură oficioasă de contestare a domniei față de turci și mai tîrziu față de puterea protectoare, și din ce în ce mai mult sub forma de adunări paralegale și ilegale. Acestea din urmă se exprimau tot mai mult, și ele, prin memorii (confidențiale, clandestine, conspirative) de reformă și organizare a statului, cu o restructurare a instituției pînă la a-i schimba vechea structură feudală. La acest proces, elemente din afara boierimii sau care se desprindeau real de politica îngustă de clasă a acesteia, participau din ce în ce mai mult, pe măsura ce ne apropiem de perioada 1831—1848.

Cît privește mișcarea revoluționară, sau poate mai degrabă revoluția condusă de Tudor Vladimirescu, ea va adopta firesc și imediat concepția unei adunări populare a întregii națiuni, anticipînd asupra realizărilor trecătoare ale revoluției muntene de la 1848.

Sursele noastre nu menționează nici existența unor adunări provinciale, nici a unor adunări locale, sau de mari adunări ale țării de tip vechi, convocate în mod oficial. Problema dacă *Marele Sfat al Vrancei*¹⁷, în regiunea cu structuri arhaice din sud-vestul Moldovei, ca și adunările de obști libere (obștea satului) reprezintă modalități ale adunării de stări depășește economia lucrării de față.

¹⁷ Vezi asupra acestui organ date interesante în lucrările lui H. H. Stahl. Documentele datează dintr-o epocă în care domnia joacă un rol vădit, în organizarea supraviețuitoare a autonomiei vîrnice, care, desigur, își impunea unele tradiții străvechi, înălăturînd un centralism standardizat. Din alte regiuni de străveche autonomie (Tigheciul, Cîmpulungul Moldovenesc), „țările” de tip arhaic (a Birsel, a Făgărașului, a Sîpenișului, a Maramureșului, Cîmpulungul-Muscel) sînt vii în sec. XVIII tradițiile muncelene în care domnia se amestecă făcînd concesii.

Absența unei adunări de stări în Oltenia, a cărei relativă autonomie, în declin, este înfățișată în capitolul despre bănie, merită să fie subliniată. Instituția noastră n-a servit nici la întărirea autonomiei provinciei, nici tendințele de fărâmițare feudală sau de descentralizare a puterii domnești. Nici în cadrul adunării de stări centrale, Oltenia nu apare ca urmărind să-și asigure o reprezentare și o manifestare cât de cât separate.

Ipoțeză grăbită a lui N. Blarenberg¹⁸, potrivit căreia fiecare județ sau ținut, ca în Polonia, și-ar fi avut adunarea nobilimii locale, nu se sprijină decât pe mărturie privind unele acțiuni politice ale boierilor din Buzău, Tîrgoviște sau Mehedinți (mergînd pînă la încercarea de a alege un domn). Documentele în care, în perioada de care ne ocupăm, boierii dintr-o anumită localitate sînt priviți ca *obște* nu lipsesc, dar, înainte de a fi aprofundate și întărite prin alte știri, nu constituie o bază destul de solidă pentru a ne îngădui să vorbim de adunări de stări locale sau provinciale.

§ 2. Sfatul de obște

a. *Terminologie*¹. Pentru desemnarea noii forme fanariote de adunare de stări, s-au folosit expresii dintre care unele datau din sec. al XVI-lea: *sobor* (de obște, al țării), *adunare* (obștească, a toată țara), *sfat de obște*. Aceasta din urmă tinde să devină generală. Termenul de *sfat* o apropie de *sfatul domnesc*, dar nu i se aplica niciodată denumirea de divan, rezervată sfatului domnesc, mai des ca organ judiciar. Un *sobor de obște* este adesea prezentat ca alcătuit din două adunări oarecum deosebite: *soborul boieresc* (starea boierilor) și *soborul bisericesc* (starea clerului), ceea ce învederează caracterul de adunare de stări al sfatului de obște. Termenul de *sobor* nu se aplică niciodată divanului. Anaforaua unor adunări de stări importante este în mod tradițional desemnată ca fiind *sobornicească* (Moldova, 1785, 1827), iar hrisovul de întărire devenea un *hrisov sobornicesc*. Celelalte rămîn acte făcute cu *sfat de obște*, sau acte *obștești*, *de obște*. Deosebirea nu pare arbitrară, dar rațiunea ei precisă nu este evidentă.

În expresia de *sfat de obște*, se juca pe cele trei accepții implicate în cuvîntul *obște*. Se sugera tendențios (vezi mai sus) că acest sfat ar fi al obștii (întreaga comunitate a poporului), pe baza unei reprezentări politice a celor de jos de către cei mari și puternici. În al doilea rînd, era sfatul unei *obști*, a unui ansamblu lărgit de boieri (de divan și din afara divanului în funcțiune), care, în același mod „organic”, „natural”, ar fi reprezentat întreaga boierime, ca stare. În fine, era vorba de un grup restrîns de conducere a treburilor unei comunități mai largi considerate ca *obște*, așa cum în satele devălmașe *fruntașii*, *bătrînii*, *moșii satului* (*homines veteres et boni*) alcătuiau *obștea* care conducea satul ca *obște agrară sau țărănească* (obștea sătenilor).

b. *Statutul legal al instituției*². Ca și în perioada precedentă, nici o reglementare generală nu determină structura, atribuțiile sau procedura instituției. Nici constituția din 1739/1741 a lui C. Mavrocordat, publicată în „Le Mercure de France” (iulie 1742), nici vreun alt act normativ al puterii

¹⁸ *Op. cit.*, p. 575, n. 1. Alegerea de către orașeni a administratorilor orașului și județului-ținut, preconizată de gen. Rumianțev la începutul ocupației rusești (1769—1774), ar fi putut constitui un punct de plecare, neînsușit ulterior de domnii fanarioți, vezi Al. Vianu, *Consid. asupra caracterului administr. ruse în ț. rom.*, 1769—1774, în S.M.I.M., I, Buc., 1956, p. 242.

¹ Pentru referințe, a se vedea studiul din 1972 cit. *supra* la n. 1 din § 1, p. 34—36.

² Vezi referințe și amănunte în studiul cit. în nota prec., p. 369—371.

suverane, nici tratatul de la Kuciuk-Kainargi, nici codificările interne dintre anii 1765 și 1818 (proiecte sau coduri întărite) nu menționează adunarea de stări și n-o reglementează ca organ fundamental, alături de domnie și de divan. Tăcerea este explicabilă. Sfatul de obște, și mai ales unele forme de adunări de stări mai puțin rigide, deranjau politica Porții, ca și pe a domnilor fanarioți. Sfatul de obște, ca structură preconstituțională caracteristică pentru autonomia reală a țării, susceptibilă de a schimba echilibrul între domnie și boierime și chiar de a deschide calea unei evoluții greu de controlat, nu trebuia să fie pus în lumină. El putea rămâne în penumbra obiceiului țării, domnii rămânând să-l utilizeze ca o unealtă docilă a puterii lor. Cît privește Poarta otomană, vom vedea că ea nu ezita să se servească în contextul politicii ei de echilibru între domni și boierime (printr-o neutralizare reciprocă a celor două forțe, după necesitățile momentului) de unele forme ale instituției, fără a face nimic pentru promovarea sau suprimarea ei.

Iată de ce structura instituțională a sfatului de obște trebuie reconstituită din datele adesea sumare și totdeauna fragmentare pe care le găsim în diferitele acte domnești sau anaforale ale boierilor, făcute „cu sfat de obște”.

c. *Convocarea și alcătuirea*³. Convocarea se făcea prin *poruncă domnească*, sub forma de pitac în Țara Românească, de țidulă în Moldova. Domnul aprecia suveran necesitatea convocării boierilor în vederea unei deliberări colective într-un loc uneori desemnat în mod expres. Un mare dregător în legătură cu o problemă dificilă sau o mișcare de opinie putea determina pe domn să păsească la convocare, în loc de a decide printr-un act domnesc simplu, cu sau fără divan.

Erau convocați: mitropolitul, arhimandriții și marii boieri halea (în funcțiune) și mazillii (vechi demnitari având dreptul la titlul de *biv*, fost). Multe convocări se limitează să spună: *toți marii noștri boieri*, sau *obștea boierilor*, uneori: *marii boieri ai divanului nostru* și excepțional: *toți boierii mari și mici*. Într-un caz, boierii convocați sînt arătați prin numele lor, în total 18, din care 7 foști dregători; mitropolitul nu figurează în convocare, dar *semnează raportul*; prezența lui era deci subînțeleasă, ca și aceea, probabil, a altor membri care puteau participa fără să semneze anaforaua. În Țara Românească, într-un caz-limită, în care este poate vorba mai mult de un divan lărgit, convocarea se adresează la trei boieri desemnați prin numele lor (doi foști mari bani și un mare vistiernic) și tuturor boierilor de divan (colectiv), fără terminologia de *sfat de obște*, dar cu porunca de a se reuni *în același loc*.

Unul cel puțin din episcopii țărilor era prezent la adunare. Absența oricărui episcop este excepțională. Ierarhii străini, aflați în țară, aveau dreptul de participare. După semnăturile puse în josul actelor adunării, se adunau între 12 și 140 de persoane, rar peste 36. Trebuie admis că rar sau niciodată nu se adunau chiar toate semnăturile prezenților. Rigoarea ar fi fost inutilă, neexistînd compoziție rigidă, nici *quorum* pentru constituirea valabilă a adunării, nici *quorum* majoritar pentru votare. Egumenii, arhimandriții și excepțional preoții nu figurau decît în caz de dezbatere a unei probleme bisericești. Domnul declara adesea că întărește hotărîrea „părinților arhimandriți și a boierilor”. Boierii avînd vocația să participe la adunare sînt denumiți: *boieri de obște*, în opoziție cu cei *de divan*. Divanul însă participă obligatoriu la adunare, ceea ce, după 1821, va fi considerat ca o alterare a naturii instituției (contrară noului principiu, nefeudal, al

³ Vezi *ibid.*, p. 373—375.

separării puterilor). Participarea era foarte liberă și n-o putem închide în nici o formulă juridică prea strictă.

Există adunări legale ale sfatului de obște, fără convocare domnească? Un sobor al bisericii, alcătuit din clerici și mireni, ca cel din 1 ianuarie 1752 în Moldova, pare să fi fost adunat de mitropolitul Iacob I Putneanul, dar cu greu se poate admite că domnul nu-și dăduse acordul. Convocarea lipsește pentru adunările dintre două domnii, dacă ele nu intrau în categoria celor pe care le numim paralegale.

Adunările care adresează Porții plîngeri contra domnului încetează în fapt de a se mai putea ține cu acordul domnului, și boierimea reclama de la o vreme dreptul de a o face direct, fără intermediul cancelariei domnești. După 1774, problema se pune la fel pentru plîngerile adresate Rusiei.

d. *Sediul*. Convocarea se face la curte (mai ales la București), excepțional cu precizarea sălii: postelnicie, spătărie. Foarte des se insistă numai că adunarea se va face „în același loc, împreună”, pentru a se evita culegerea semnăturilor, fără deliberare reală. Sediul adunării poate fi la mitropolie (la Iași, mănăstirea Trei Ierarhi) și excepțional la unul din participanți.

e. *Competență și atribuții*⁴. Sfatul de obște avea îndeosebi atribuții de judecare, pe care nu este cazul să le enumerăm și să le studiem în amănunt.

În materie internațională, adunările sînt fără incidență directă cu împărțirea justiției.

În materie internă, avem alegerea mitropoliților și episcopilor, organizarea bisericii, legislația ordinară și codificarea, impozitele, cîrmuirea și administrarea țării, fără însă ca toate problemele fiecăruia din aceste secoare să fie de competența obligatorie a sfatului de obște. Trebuia să fie vorba de probleme importante și ca domnul să le considere ca atare. Toate modificările epocii au trecut printr-o adunare de stări. În Țara Românească, chiar o „deslușire” (o interpretare obligatorie) a *Pravilniceștii condici* s-a făcut prin anaforaia din 8 sept. 1814 cu sfat de obște („s-au legiuit cu sfat de obște”)⁵.

Sfatul de obște, mai ales în Moldova, putea judeca unele procese importante. Alegerea acestora o face domnul. În raport cu perioada anterioară, atribuțiile judiciare ale adunării de stări sînt în declin. În Țara Românească, organizarea judecătorească, decretată de Alex. Ipsilanti în 1775 și prin *Pravilniceasca condică* din 1780, lăsa puțin loc pentru atribuțiile judiciare ale unui sfat de obște (vezi mai jos). Confirmînd hotărîrile tuturor instanțelor judecătorești, domnul putea reexamina procesul în divanul său, ceea ce ractic devenea o adunare foarte aproape de obște, fără a i se aplica această numire solemnă. La afacerile cu aspecte canonice participau și mitropolitul și episcopii. În Moldova avem judecăți ale unui sfat de obște, de pildă în 1785, 1810, 1817, 1826. Iar la 1827, adunarea de stări „sobornicească” a, pe cale legislativă, importante măsuri privind organizarea justiției și ai ales legea aplicabilă în diferitele instanțe (vezi mai jos). Detaliile asupra acestor judecăți se găsesc în studiul monografic din 1972 la care am tris în repetate rînduri (p. 38—39; 45—46).

Faptul că după 1821 boierii reformiști relevă ca o gravă lipsă atribuțiile judiciare ale organului, pe care voiesc să-l înlocuiască printr-o adunare

⁴ Vezi pe larg, *ibid.*, p. 36—50 (Inventar tematic al principulelor decizii luate cu sfat de stă) și p. 373—378 (comentariu la Inventarul precedent).

⁵ *Anaforaia veștilor boierilor*, A.S.B., condica nr. 1114, fila 104 v., în *Prav. cond.*, Buc., 1957, 200.

obștească strict politică, dovedește că anterior nimic nu oprea pe domn „să-și împartă justiția” cu concursul unui sfat de obște.

f. *Funcționare și procedură*⁶. Deciziile adunării apar luate cu unanimitate. Principiul majorității va fi revendicat ca o reformă progresistă, după 1821. Nu știm cum se desfășurau dezbaterile. Adunarea n-avea secretariat și arhive proprii. Anaforalele care aduceau la cunoștința domnului rezultatul deliberării erau redactate într-un stil retoric, în care tradițiile bizantine se acomodau cu cerințele de servilism impus de Poarta otomană, decizia asupra propunerilor făcute fiind ritual lăsată la aprecierea discreționară a domnului. În unele cauze (procesele răzeșilor vrânceni pentru anularea daniei care îi aservea boierului donator; opoziția contra grecilor sau contra înființării unei episcopii catolice în Moldova) tonul se schimbă, devine ferm și capătă forță demonstrativă. Multe anaforale conțin analize tehnice meritorii și propuneri judicioase, în condițiile date. În rezoluția prin care domnul aproba anaforaua sfatului, ca a oricărui alt organ „domnesc”, se indicau, la nevoie, ce acte normative se vor elabora.

g. *Raporturile cu domnia*. În 1837, M. Kogălniceanu emitea o judecată foarte severă asupra dependenței absolute a sfatului de obște față de domn: „Din timp în timp domnii chemau la Curte pe boieri și câțiva negustori (inexact, după 1750 — *n.ns.*) și le plăcea să împodobească această reuniune cu numele de adunare. Dar această adunare nu mai era convocată pentru a-și spune părerea și a-și da votul; ea trebuia să asculte porunca voievodului, să se supună și să tacă”. Raporturile între sfatul de obște și domnie au fost în realitate mai complexe, fără ca solidaritatea fundamentală de clasă între elementele constitutive ale clasei dominante să fie sfărâmată. Instituția își dovedește vitalitatea, dar starea ei de criză este evidentă. Domnii erau datori să ia infinite precauții pentru ținerea în frâu a boierimii, iar colaborarea servilă de care aveau nevoie se dovedea adesea fragilă și totdeauna greu de combinat și scump plătită. În general domnii se debarasau, mai ușor sau mai greu, de orice opoziție, și I. Neculce nu lăuda deloc pe boierul imprudent care se opunea dîrz domnului puternic. Dar Ipsilanti se regăsea mereu, mai ales în primii ani ai domniei, în fața unei boierimi ostile. Sub N. Caragea, o parte din boierii divanului părăsesc sala în semn de protest contra unor măsuri fiscale pe care domnul le socotea necesare, ca să nu micșoreze lefurile boierilor. Divergențe între boieri și domn (Mold. 1785) par să explice lunile puse pentru a confirma prin hrisov hotărârile unor adunări sobornicești. Crearea scutelnicilor a fost totdeauna prezentată ca o compensație acordată de domnie pentru desființarea rumâniei și veciniei, ulterior prezentată de boieri ca un act tiranic al domniei. Numeroase conflicte opun pe domn boierilor „săi”. În 1827, numărul considerabil de semnături de boieri opozanți, puse pe anaforaua de restabilire a unui fel de regim nobiliar în Moldova, oglindește presiunea marilor boieri asupra domnului cărvunar, pe care îl detestau. În 1816, Caragea refuzase boierilor munteni scutirea de vamă pe care sfatul de obște o recomandase. Cît privește conflictul constant între pămînteni și clientela străină a domnilor fanarioți, el este cunoscut și a jucat un rol important în transformările din anul 1821 și următorii, iar reflexul lui asupra instituției noastre a fost constant. În studiul monografic asupra instituției (p. 380—382 și note) dăm amănunte asupra dificultăților întâmpinate de autoritarismul domnesc.

h. *Executarea hotărîrilor*. Anaforaua adunării răspundea prin propuneri la problemele puse de pitacul (șidula) de convocare și pe baza ei domnul

⁶ Vezi *op. cit. supra*, n. 1., p. 378—379 și n. 34, cu detalii și ipoteze asupra dezbaterilor și votării.

dădea un hrisov și eventual lua alte măsuri apropiate, dacă își însușea propunerile, direct sau cu unele modificări. Hrisovul muntean din 23 febr. 1816 este făcut „într-o conglăsură cu boierii”. Blestemul figura printre sancțiuni. Textul anaforalei și hrisovului domnesc erau depuse la mitropolie și la divan, unde se transcriau într-o condică specială, cu eventuală comunicare la Craiova, sau și în ținuturi, sau altor organe interesate (consultate). Niciodată nu se vorbește de comunicare ierarhică spre aprobare Porții otomane. Urmașii în domnie sînt solicitați să respecte decizia luată, care deci își păstra încă teoretic vechiul caracter viager. Se simțea însă nevoia depășirii lui prin mijloace indirecte și la drept vorbind nejuridice.

§ 3. Marea adunare a țării ¹

Alături de transformarea ei denaturată în sfat de obște fanariot, marea adunare a țării de mai înainte își supraviețuiește prin unele vestigii aproape caricaturale. Activitatea ei se reduce la mesaje de mulțumire, de credință și de felicitări adresate Porții. Declarativ, aceste adunări au o compoziție foarte democratică. Dar formulele folosite de echipa guvernantă nu acopereau, în general, nici o realitate politică. Exemplele sînt apreciable ca număr, și studiul lor prezintă un interes deosebit pentru structura generală și dezvoltarea finală a instituției. Distincția pe care o facem între aceste vestigii și sfatul de obște este nouă în istoriografia noastră. Aceste vestigii de mare adunare a țării nu puteau avea atribuții judiciare și nu este cazul să insistăm aici asupra lor. Semnalăm numai că o astfel de adunare, în 1774, în Țara Românească are meritul de a fi inserat în *avizul* său către Poartă umile rugăciuni cu privire la redobîndirea autonomiei. Astfel de revendicări vor deveni apoi frecvente după 1821, deși ele nu lipsesc nici din documentele anterioare.

§ 4. Adunările de stări paralegale (cu variante oficioase și ilegale) ^{1a}

Astfel de forme au fost folosite în scop de luptă socială sau politică de boieri singuri sau împreună cu clerul, inclusiv pentru reîntoarcerea la o anumită formă de adunare sau pentru cucerirea anumitor reforme.

¹ *Ibid.*, p. 371 și exemplele incluse în inventarul cit. n. prec. Redăm aici numai cîte două exemple din fiecare țară: a) 1774 (V. A. Urechilă, *Ist. rom.*, I, p. 13, n. 1) arz („supusă rugă... umilă anafora obștească”) pentru întoarcerea la vechea autonomie, adresată Porții de către mitropolit, episcopi, arhierii, egumeni și tot cinul bisericesc, boierii de treapta I, II și III, boiernași, căpitani, zabiți și toți locuitorii Țării Românești; b) 1786 (*ibid.*, III, p. 25): arz. de mulțumire pentru numirea lui N. Mavrogheni, trimis la Poartă de către mitropolit, episcopi, egumeni, boieri, căpitani și toată săraca raiaua Țării Românești (conf. *avizului* boierilor moldoveni din 1777, *Urvic.*, VI, p. 450—452); c) 1786 (M. Drăghici, *Ist. Mold.*, II, p. 50): după fuga lui Alex. Mavrocordat-Iliraris în Rusia, boierii, care, ca vasali ai Porții, aveau datorită să împiedice felonia domnului lor față de suzeranul român, se întrunesc (fără convocare domnească!) la mitropolie într-o *adunare obștească*; participă toți boierii prezenți în Iași, și după o consultare decid să se disculpe în scris la Constantinopol, justificarea bucurîndu-se de o primire favorabilă; d) 31 martie 1821 (V. A. Urechilă, *Ist. rom.*, XIII, p. 102): boierii trimit Porții un memoriu cu învinuirile aduse de țară grecilor și cu dorințele țării; domn pămîntean ales de *obște*, reprezentanță diplomatică la Constantinopol, stat de drept prin respectarea pravilei (drept bizantin, eventual întărit și adăugit de domn) și obicelului (în același sens, un *arz-mahsar* din 1822), în numele unei adevărate *mari adunări a țării* (mitropolit, 2 episcopi și tot clerul, boierii de toate treptele, privilegiații, negustorii și toate breșele, și toți moldovenii laolaltă prea încercați), de asemenea cu caracter officios sau paralegal (*Hurm.*, Supl. I, p. 1—7).

^{1a} Vezi *op. cit. supra*, § 2, n. 1 p. 372 și exemplele incluse în inventarul de la p. 36—50.

Ele se adunau uneori cu acordul domnului, fără să fie vorba de un sfat de obște propriu-zis. În astfel de cazuri calificativul mai just ar fi de adunare oficioasă. Domnii vor pretinde ca acordul lor să fie obligator și pentru aceste adunări, care nu erau convocate din inițiativa lor și în cadrul politicii domnești oficiale. Aceste adunări se exprimau prin *arzuri* sau alte forme de memoriu, în scris sau susținut de o delegație din sânul lor.

Aceste adunări paralegale apar ca o expresie a unui fel de drept de rezistență față de puterea (presupus abuzivă) a domnului, rezistență de cele mai multe ori agreată sau stimulată de Poartă. Alteori era vorba de un act de opoziție din partea clasei care se considera investită cu un privilegiu de guvernare și care înțelegea să-și asume ea riscurile acestei rezistențe, forțând mâna puterii suzerane. Adunarea paralegală devenea în fond ilegală. Ea își putea concretiza cererile printr-un memoriu sau proiect de reformă.

Protestele și revendicările acestor adunări puteau privi nu soluția judiciară a anumitor procese, ci abuzurile justiției și nevoia ei de organizare. În această măsură, adesea indirectă și implicită, privesc și lucrarea de față.

§ 5. Proiectele și memoriile de reformă a statului (1765—1831)¹

Aceste documente, în număr considerabil (208), au început să fie studiate de mult ² de Xenopol, 1898; D. V. Barnoschi; I. C. Filitti; I. G. Vintu; E. Vîrtosu, autorii *Dezv. const. a statului român*, Iuliu Ciubotaru, Al. Vianu. Dar un mare număr de importante inedite și un repertoriu metodic, analizat științific, ne stau numai de curînd la dispoziție ³. O parte din ele apar în mod efectiv și în orice caz se declară ca fiind opera unui grup de autori acționînd ca un adevărat organ (paralegal) al stării căreia grupul aparținea și pe care înțelegea s-o reprezinte *iure necessitatis*. Aceste documente au o valoare deosebită de aceea a actelor strict individuale (reprezentative și ele, în alt sens, sociologic). Ele pot fi considerate ca acte ale unor adunări de stări paralegale, debordînd schema instituției cutumiare și disciplina ei consacrată, dar de care istoricul nu poate face abstracție.

Unele din aceste proiecte sînt greu de clasat. Proiectul de constituție cărvunărească din Moldova (1822) urma să fie votat de grupul autorilor săi, la care domnul cărvunar I. S. Sturza aderase, și care în 1823 îi autoriza să se adune în acest scop. Adunarea paralegală devenea oficioasă. Dimpotrivă, manifestul anonim din 1804 contra boierilor și domnului era înfățișat de aceștia din urmă la Constantinopol nu ca operă a țării, ci ca o născocire frauduloasă de minciuni răsuflete.

Aceste proiecte conțin interesante critici și propuneri de reformă privind împărțirea justiției și au fost folosite ca documente informative, la locul potrivit. Ele conțin prețioase propuneri de reformă a sfatului de obște, de „reînviere” a marii adunări a țării, cu îmbunătățiri originale sau inspirate de aiurea, care toate făceau din organul reînviat o formă încă feudală de trecere spre un organ reprezentativ de tip burghez, fără nici o atribuție judiciară propriu-zisă. O astfel de reformă era deja bine cristalizată în art. 20--23,

¹ Vezi *ibid.*, p. 372 și exemplele din inventarul citat.

² Vezi referințele, *ibid.*, p. 383.

³ *Mémoires et projets*, cit., Buc., 1970; *Idem, Gîndirea social-politică* Buc. 1972 și versiunea sa în lb. engleză: *Political Thought and Enlightenment in the Roumanian Principalities*, New York, 1971. De completat cu valoroasa monografie, *Proiectele de constituție, programele de reformă și petițiile de drepturi*. ..., Buc. 1970, de Valeriu Șotropa, neintegrată în textul nostru redactat anterior.

48, 72—74 și 76 ale proiectului de constituție al cărvunarilor, analizate pe larg în alt loc⁴. Pe de altă parte, Proclamația de la Padeș din 23 ianuarie 1821 a lui Tudor Vladimirescu⁵, prin expresia „Adunarea cea orînduită pentru binele și folosul a toată țara”, preconiza o nouă mare adunare a țării și schița unui model de parlament popular care nu mai avea nimic feudal, fiind evidentă și o influență a mișcării sîrbești de la 1804, cu evoluția ei binecunoscută. Pe această linie, memoriul adresat Porții în martie 1821 este redactat de Tudor Vladimirescu în numele poporului, adică: „mitropolit, episcopi și egumeni, boieri mari și mici, căpițani, mazili și toată obștea locuitorilor pămîntului Țării Românești”. De un organ numai legislativ, compus din toate clasele sociale, vorbea și Al. Ipsilanti în proclamația din 19 aprilie 1821.

§ 6. Concluzii

Nici în perioada 1740—1831, structura fundamentală a statului, în Moldova și Țara Românească, nu poate fi reconstituită fără a se ține seama de locul adunărilor de stări. La nivelul acțiunii guvernamentale normale, sfatul de obște, adunare aristocratică, mixtă, a marii boierimi și a clerului înalt, cu un caracter mai oligarhic decît vechea mare adunare a țării, căuta totuși să sugereze o continuitate cu trecutul, reluînd o veche terminologie ca și cum ar fi voit să mascheze inovațiile pe care domnia fanariotă, autoritară, centralizatoare, docilă față de Poartă și atentă la noua politică orientată a Rusiei, trebuia să le introducă în asigurarea necesarului „echilibru” între ea, boierime, biserică și restul țării. Ca organ anex al domniei, destul de docil, dar mai eficace decît se pare la prima vedere, sfatul de obște nu provoacă o reacție radicală împotriva instituției ca atare. Asistăm însă la permanente revendicări de reînviere a vechii adunări a țării. „Reînviere” care însemna o adaptare a ei la condiții noi, în general contradictorii cu structura vechii instituții. Deși unele dificultăți există, sfatul de obște fanariot nu-și pierde individualitatea istorică și instituțională. El nu poate fi redus la o simplă variantă nesemnificativă a divanului lărgit, nici la o simplă continuare a marii adunări a țării, nici la o instituție străină de adunarea stărilor.

Vestigiile caricaturale ale vechii mari adunări a țării oglindesc locul pe care vechea structură îl păstra în mentalitatea epocii și reprezentau o interesantă adaptare a ei la regimul suzeranității otomane, la mentalitatea și moravurile legate de acest regim.

Adunările electivă ale bisericii, în care boierii și domnul jucau un rol decisiv, și-au păstrat vechea lor structură. Mai largi, dinspre biserică, decît sfatul de obște obișnuit, ele n-au mai puțin un caracter aristocratic. În sînul lor, elementele pămîntene au dat adesea lupte contra introducerii prelaților greci, dar cu un succes relativ. Patriarhul ecumenic, cedînd asupra fondului, a practicat cu mai multă docilitate, față de domnii fanarioți, vechiul scenariu : ipopsifierea, cu o dublă alegere: aceea în sobor local, unde triumfa candidatul domnului, și, după sosirea agrementului canonic (ἐκδοσις), adunarea de tragere la sorți — ψυφή — (adesea convocată la Constantinopol), la care alesul domnului avea totdeauna cîștig de cauză¹.

⁴ Vezi studiul despre *Ass. d'états* (1972), cit supra, §2, n. 1, p. 390—391.

⁵ D.I.R. 1821, I, p. 207—208.

¹ Vezi studiul despre *Ass. d'états* (cit. la n. 1 din § 1 supra), p. 40, 47, 381, n. 36 (în Moldova, 1786, Al. Mavrocordat, sprijinit de patriarhul ecumenic, nu-și poate impune candidatul grec, din cauza opoziției boierilor pămînteni), p. 393.

Adunările de stări paralegale și direct ilegale sînt un produs caracteristic al perioadei de criză în care ne găsim². Ele reprezintă indirect unele revendicări populare și în mod direct revendicări ale boierimii, care, căutînd subiectiv să reînvie trecutul, se găsea inserată cu sau fără voie într-o mișcare obiectiv înnoitoare.

La sfîrșitul perioadei studiate, toate formele de adunare de stări, prin confruntarea lor critică, pregătesc calea introducerii lente a noilor forme de stil parlamentar modern, în cursul unei lungi perioade de trecere care se deschide în 1831/1832.

Involuția aristocratică a sfatului de obște nu se datorește influențelor străine, dar ea concordă cu politica și ideologia despotismului așa-zis luminat. Cît privește dinamismul legat de celelalte forme de adunare de stări, el este profund axat pe realitățile sociale, economice și politice ale țării. Dar soluțiile propuse și chiar cele realizate se inserau în mersul ideilor în Europa, care poate fi definit ca o luptă generală de transformare a adunărilor feudale în parlamente burgheze de tip reprezentativ național.

Pînă la 1831 particularismele locale sînt foarte marcate: revoluția economică era înceată și imperfectă; dominația otomană frîna dezvoltarea ireversibilă; depășirea moștenirii feudale se lovea de puternice interese; elementele conservatoare erau încă în măsură să reziste, iar curentul liberal se sprijinea prea mult pe o boierime mijlocie și pe o burghezie în formație. Ceea ce îl făcea să fie echivoc, prudent, preocupat de o promovare socială unilaterală și limitată în fața maselor populare, încă nepregătite să intre direct și decisiv în jocul transformărilor politice.

² Terminologia noastră: adunări oficiale, paralegale și ilegale poate părea nu destul de clară sau chiar ilocică. Redăm o realitate greu de sesizat. Adunările publice, oarecum tradiționale, fără convocare domnească, le socotim oficiale, inclusiv cele de protest, cu știnta domnului sau în orice caz fără opunerea lui. În 1783, sub N. Caragea, boierii munteni, neobținînd acordul domnului pentru adunarea lor (oficioasă) care urma să trimită un arz la Constantinopol, hotărîrile ei, după refuzul domnului sau fără știrea acestuia, au un caracter de directă opoziție, care presupune cel puțin schimbarea domnului); cf. memoriul divanului Țării Românești către prințul de Coburg pentru reintroducerea rumînelor (V. A. Urechilă, *op. cit.*, III, p. 329—330); aici divanul nu lucra oficial ca divan domnesc și ca adunare reprezentînd starea boierimii, el era o adunare paralegală sau chiar ilegală, după punctul de vedere adoptat. Pentru o anumită politică boierască, se putea vorbi chiar de forme legale folosite în exercitarea unui drept de a rezista la abuzurile domniei, în cadrul unei *charta libertatum* de tip feudal clasic, cadrul ale cărui corespondențe în dreptul românesc au fost recent puse în lumină de Val. Al. Georgescu și Eug. Stănescu la Colecțiunea C.I.I.A.S. (C.I.H.A.E.) de la Székesfehérvár (1972).

MAREA BĂNIE, CĂIMĂCĂMIA DOMNEASCĂ ȘI DIVANUL
CRAIOVEI CU DEPARTAMENTELE DE JUDECATĂ
(1740—1831)

§ 1. Reluarea vechii tradiții instituționale la 1739

După realipire, politica domniei a avut tot interesul să reînnoade continuitatea cu trecutul, redând marii bănii vechile ei rosturi. Am văzut graba cu care domnul a numit în 1739 pe primii bani: Gr. Grecianu și apoi pe Matei Cantacuzino. Bauer arată că banul încasa acum o para de fiecare taler plătit pentru capitații, primind și daruri de la subordonați. De la el se răscumpărau vitele de pripas. Semnul autorității lui era un toiag (hasdran)¹ de veche factură feudală orientală. Afirmația acestui autor că banul împărțea dreptatea în ultim resort trebuie înțeleasă nuanțat. Poziția superioară de control a domniei nu va face decât să se afirme crescînd, pînă la 1830.

Dar ocupația austriacă a lăsat urme, ale căror efecte, unele neașteptate, se înregistrează în dezvoltarea ulterioară a instituției. În 1740, 1745, 1747 și 1775, întîlnim documente care menționează existența a 4 sau 5 *caimacami ai Craiovei* sau ai *scaunului Craiovei*; unul din ei (C. Strîmbeanu) făcuse parte din consiliul administrației austriece. Această căimăcămie apare ca o amenajare domnească, nouă, a consiliului de boieri din timpul ocupației, ca o formă de cîrmuire care să dea satisfacție boierimii locale. În același timp, marele ban încearcă să-și reia vechiul său rol, nu numai pînă la 1761, ci chiar și în 1771, cum rezultă din relatarea lui Mihail Cantacuzino pusă în valoare de I. C. Filitti. Între 1762 și 1769, dacă datele acestuia sînt exacte, și în orice caz după 1775², căimăcămia colectivă încetează și caimacamul Craiovei apare ca un nou dregător domnesc, menit să stabilească un alt echilibru între

¹ Despre care M. Cantacuzino (p. 22) spune că banul îl ținea în mînă în fața domnului.

² Astfel, căimăcămia colectivă din 1775 n-a fost identificată decât de Ioan V. Cîncea, *Caimacamii Craiovei*, în A. O., 9 (1930), p. 314—371, deși I. C. Filitti indica drept caimacam unic (Bibescu) pe unul din membrii căimăcămiei. Mai făceau parte din ea: Manolache Romaniti, Fota Vlădolanu și Hagi Stan Jianu.

De *boieri caimacami* se mai vorbește și în documentele cu data de 24 apr. 1777 (A. O., 20 (1943), p. 142—144, nr. 4): carte de hotărnicie a doi boieri cu hotărîrea divanului Craiovei din porunca *boierilor caimacami ai scaunului Craiovei*, și 16 dec. 1777 (ibid., p. 145, nr. 5): doi boieri hotarnici numiți din porunca *boierilor caimacamii scaunului Craiovei*. La această dată divanul exista, și terminologia acestor documente poate fi datorită unei asimilări a divanului cu caimacamii dinainte de 1775. Privitor la această perioadă, menționăm că doc. cu data de 6 nov. 1746 (cu trei semnături): „*noi caimacamii scaunului Craiovei*”, hotărîsc o pricină de moșie între moșneni și, pe baza poruncii date, trei boieri hotarnici fac hotărnicie, referindu-se la „*pohta... boierilor caimacamii ai Craiovei*” (A. O. 7(1928), p. 457; 16(1937), p. 102; 3 mart. 1746 (ibid., 17 (1938), p. 312, nr. 4): *șase boieri hotarnici sînt luați pe hotărîrea boierilor caimacamii ai Craiovei*, pentru moșia Socul, Gorj.

cîrmuirea băniei și domnie. Boierimea locală continuă să participe la cîrmuire prin grupul de boieri care acum nu se mai numesc caimacamii, ci vor alcătui, cu un termen nou, *divanul Craiovei*, funcționînd pe lîngă noul caimacam al domnului, în timp ce marele ban, lipsit în mod treptat de contactul direct cu provincia sa, sfîrșește prin a fi fixat definitiv la București, unde însă are o competență specială de a interveni și a-și da părerea în afacerile oltenesti care vin în fața divanului.

Cît privește reforma judecătorească propriu-zisă, a lui C. Mavrocordat, ea nu a adus cu privire la bănie nici o altă schimbare, decît indirect, înlocuind pe căpitani prin ispravnici numiți de-a dreptul de domn. Tot reformei i se datorește evoluția care va duce la organizarea departamentelor de la Craiova, după organizarea celor de la București. C. Mavrocordat suprimă vechile venituri ale băniei, obligînd pe ispravnici să dea marelui ban 500 lei pe an în locul vechii dajdii a bănișorilor.

§ 2. Dezvoltarea generală a băniei și căimăcămiei după reformele lui Const. Mavrocordat¹

În perioada fanariotă, bănia și căimăcămia și divanul Craiovei se mențin ca trăsătură feudală, atenuată treptat numai prin creșterea rolului domniei și prin legarea mai directă și mai vizibilă a vieții judiciare a provinciei de puterea domnească. Cît timp a mai stat la Craiova, M. Cantacuzino relatează că banul făcea divan la Craiova, unde avea un polcovnic, un iuzbașă, un armaș al II-lea, un portar al II-lea și logofeți de divan.

După 1765² (nu după 1761³, cum se admite îndeobște) la Craiova funcționează numai un caimacam⁴, banul rezidînd la București, ca simplu mare dregător onorific⁵, cel mai important din divan, chiar dacă influența lui reală nu egala totdeauna acest rang⁶. După mărturia lui M. Cantacuzino, marele ban, la București, judeca acasă la el, avînd pecete cu care pecetluia cărțile de judecată și volnicile, și judecînd cu divan și cu vornicul și cu ceilalți mari

¹ Pentru lista caimacamilor dintre 1775 și 1831, vezi Ioan V. Cincea, *op. cit.*, și adaosurile aceluiași, în A. O. 10(1931), p. 316—317, care trebuie adăugate la listele generale de bani și caimacami date de I. C. Filitti, *op. cit.* A se vedea în prezent lista banilor și caimacamilor publicată de Șt. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 230—232. Pentru raportul posibil între căimăcam și ispravnicul de scaun al Craiovei, vezi vol. I, p. 106—111 și n. 20. Em. Savoiu, *Contribuții*, în *Historica*, 2 (1971), p. 98—99, crede că după reforma lui Constantin Șerban, de la 1656 la 1716, ispravnicul a fost un dregător bine diferențiat de ceilalți, și îndeosebi de marele ban. Formulările sale au nevoie de a fi precizate. La p. 101—102, vezi lista de 40 de mari bani (1616—1718) și tot atîția ispravnici de scaun (1617—1716), după lista Filitti și D.I.R.B., veac. XVII (autorul se referă și la sec. XVI).

² I. C. Filitti, *Bani și caimacami*, p. 16 și *Banatul Olteniei*, p. 98, se îndoiește de existența afirmației lui Bauer, referindu-se la relatarea din 1775 a lui M. Cantacuzino (mare ban în 1775) că plecînd din Craiova, banul lasă în locu-i caimacam (p. 22); cf. Const. C. Giurescu, *Ist. rom.*, III, 2, 1946, p. 473. Pentru noi, data de 1775 se impune prin descrierea de către I. Cincea (vezi mai sus) a căimăcămiei colective din 1775.

³ Bauer, *Mémoires*, p. 51, ed. 2, p. 276, cu referire la cererile extravagante ale turcilor; D. Fotino, *Ist. gen. a Daciei*, III, p. 266.

⁴ Ioan V. Cincea, în Arh., 9(1930), p. 190.

⁵ Cf. N. Iorga, *Orașele oltene*, în A. O. 4(1925), p. 284: „Bănia a ajuns un titlu”.

⁶ Pentru Carra, *Hist. de la Moldavie et de la Valachie*, Jassy, 1777, p. 201, mare ban ar fi echivalentul serdarului moldovean. F. Recordon, *Lettres sur la Valachie*, Paris, 1821, p. 125, scrie: „Marele ban era altădată stăpînul suveran al Micii Valahii, și care, dacă nu mai are astăzi decît titlul, este totuși încă primul senior în rang și cinste la curtea domnului Țării Românești”.

Ralcevich, *Osservazioni*, p. 141: „este un simplu titlu, fără nici un amestec cu cîrmuirea provinciei; mai numește doar în unele slujbe subalterne, primînd un dar, și domnul le confirmă după aceea”.

boieri. Caimacamul sfîrșește prin a fi numit de domn, deși la 1775, M. Cantacuzino mai afirma că banul cînd părăsește Craiova numește în locul său caimacam. Generalul Bauer, în schimb, precizează că după 1761 se numea un boier sub numele de „caimacan du Prince” și care executa poruncile acestuia. Dealtfel, acest locțiitor poartă numele de caimacam al Craiovei (subînțelegîndu-se al domniei, la Craiova). Nimic, în titulatură, nu învederează că este locțiitorul banului, supus acestuia și revocabil de către el. Caimacamul nu mai este decît umbra vechiului ban dinastic, dar are venituri și influență mai mare decît banul, care acuma rezida la București. El primește ordine direct de la domn, îndeosebi sarcini de judecată, și lucrează înconjurat de un divan format din slujbași, îndeosebi din vătăfi. Tot direct de la domn primesc ordine și ispravnicii, cum arată generalul Bauer (p. 52). Vechea autonomie însă n-a fost lichidată. La 9 aug. 1784 sînt menționate „catanele bănești” ale scaunului Craiovei, dar se precizează că ele au pe ceteluirei domnești. Amintirea ei revine adesea cu un argument pentru smulgerea unor privilegii *oltenesti*. Domnul însă, nu fără unele concesii, urmărește cu tenacitate politica de lentă lichidare a unei instituții anacronice, care putea deveni un factor de slăbire a autorității statului. Domnia fusese avertizată de politica nefericit separatistă a unei părți din boierimea olteană sub ocupația dintre 1769 și 1774⁷, experiență care se va repeta sub forme destul de acute și între 1806 și 1812⁸. Chiar în 1822, Alexandru Ghica va revoca pe caimacamul Alex. Nenciulescu pentru că se înțelesese cu unele elemente separatiste de la Craiova. Politica domniei, fără a putea viza o aliniere totală și brutală, a știut să vadă clar imperativul unității și al afirmării puterii domnești, ca factor de realizare al acestei unități.

În timpul ocupației rusești din 1806—1812 apare la un moment dat practica de a se numi nu un caimacam, ci un *întîi ocîrmuitor al divanului Craiovei*, pe cînd C. Dudescu, numit de locuitori „biv vel logofete”, avea titlul de „ocîrmuitorul Valahiei mici”⁹.

Din această politică a domniei, relevăm aici două aspecte semnificative. Numirea caimacamului era adusă la cunoștința ispravnicilor prin *cărți de înștiințare*, în care se menționa numele celui numit și calitățile care au justificat alegerea lui, poruncindu-se recunoașterea lui drept caimacam, toți trebuind să fie următori poruncilor domniei, „care prin dumnealui vom da”¹⁰. Formula punea accentul pe rolul de agent executiv ce revenea caima-

⁷ Vezi L. T. Boga, *A doua ocupație*, p. 58. Boierii olteni afirmă că banul Olteniei „nici înainte de ocuparea turcilor, nici după aceea, n-a fost subordonat divanului din București, ci avea directă sa guvernare”. Mult mai judicios, Mihai Cantacuzino (*Ist. Țării Rom.*, ed. Tunusli, tr. Sion, p. 22) arată că prin ban „se dau ordinele domnului la cele 5 județe”, definindu-l pe marele ban ca „judecător și cîrmuitor al Craiovei”.

⁸ C. Erbiceanu, *Ist. Mitropoliei Moldovei*, p. 520; la 20 mai 1808 boierii olteni cer independența completă față de divanul din București; R. Rosetti, *Arhiva senatorilor din Chișinău*, IV, p. 133; în 1810, un memoriu oltenesc afirma că Oltenia a avut întotdeauna un „guvernămint particular” fără amestec din partea divanului din București. Se invocă uneori și contactul cu o *putere civilizată*, din timpul ocupației austriece (A. B., 3 (1936), p. 97—99). Pentru notele 1 și 2, vezi I. C. Filitti, *Banatul Olteniei*, p. 100, care semnaleză documentul privitor la Al. Nenciulescu (N. Iorga, *Stud. și doc.*, VIII, p. 160).

⁹ La 1808 și 1812, respectiv Costache Samurcaș, Manolache Lahovari și Dumitrache Rucoviță (vezi I. Cîncea, A. O., 11(1931), p. 317). La 10 aprilie 1808, cînd vorn. Bălăceanu este numit caimacam, de la București, generalul Isakov, la Craiova, se opune, declarînd că nu-l primește decît pe Samurcaș. La 14 aprilie 1808, Kușnikov decide ca Samurcaș să rămînă la Craiova cu titlul de „președinte a divanului de acolo și cu socotința comună a tuturor divanților să se îngrijască orice serviciu”, vezi C. Erbiceanu, *op. cit.*, p. 318—319.

¹⁰ Vezi V. A. Urechii, *Ist. rom.*, I, p. 319, n. 1: despre Manolache Romaneti la 3 sept. 1783 se scrie celor cinci județe: „boer bătrîn cu bun praciis, care au și mai stătut mai înainte caimacam”: sau despre Ianake Hrisocoleu: „după ce este evghenis, înțelept, cu Ipolipsis și prah-

camului în raport cu domnia; ea coroborează pe cea folosită de M. Cantacuzino la 1775.

Sub Ion Gh. Caragea¹¹, marelui ban i se recunoaște calitatea de „căpetenia tuturor celorlalți dregători” din județele de peste Olt. Dar se face și o precizare de cea mai mare importanță: „caimacamul ce se orînduiește la Craiova de către domnie este vechil al domnului și precum în toate celelalte pricini corespondarisește cu domnii fără de mijlocirea altcuiva”. Tot așa și în pricinile judecate de divanul de la Craiova, acestea urmează să fie iarăși cercetate de domnie în divanul său. Principiul corespundea realității existente de două sute de ani. Reafirmarea lui clară și aplicarea lui consecventă era răspunsul cel mai potrivit dat recentelor agitații din timpul ocupației de la 1806—1812. Merită să fie semnalată circulara din 1 febr. 1822 către ispravnicii și dregătorii olteni ai cancelariei lui Costache Samurcaș, prin care anunța că după moartea tatălui său, caimacamul a fost însărcinat cu *otcîrmuirea* căimăcămii acestor cinci județe de către vizir Devis Pașa Vidin Muhafiz, încredințîndu-i-se „grija tuturor trebilor”. Tot în 1822 C. Samurcaș semnează cînd *vechilu*, cînd *epîtropu Căimăcămii Valachiei cei mici*¹². Tot ca vechil semnase un C. Samurcaș (tatăl său?) în 1816¹³.

În 1831, cînd marea bănie nu mai corespundea nevoilor vremii, desființarea ei prin Regulamentul organic are loc fără nici o zguduire, potrivit exigențelor de modernizare a statului care se manifestaseră îndeosebi după 1821. Agitațiile de pînă atunci ale unor elemente boierești se dovediseră fără nici o aderență reală și străine de sensul profund al dezvoltării istorice, Oltenia populară era de secole o parte organică a Țării Românești.

§ 3. Atribuțiile judiciare ale marelui ban și ale caimacamului

Cît timp marele ban funcționează ca dregător la Craiova, atribuțiile lui judiciare sînt, în principiu, aceleași ca și în perioada anterioară ocupației austriace. Astfel, la 11 mai 1752, marele ban Văcărescu dă o poruncă pentru o hotărnicire, în plîngerea depusă de Episcopia Rîmnicului¹.

La 26 iunie 1752, marele ban Barbu Văcărescu judecă pricini de proprietate (prăvălii) între mănăstirea Bistrița și Nicola Barbierul². El rînduiește niște negustori care să cerceteze la fața locului starea hotarelor și temeiniția pretențiilor respective. Negustorii delegați întocmesc actul „așa (cum) am găsit că iaste cu cale și cu dreptate”, propunînd soluția („acolo îi vine dreptul” și arătînd că „cea dupe urmă rămîne la hotărîrea dumnealui vel ban” așa cum se petreceau lucrurile și în fața domniei. Banul, dacă socotea judecata „bine și cu dreptate făcută”, o întărea prin simplă rezoluție, în sensul

tigos, au stătut în cîteva rînduri. . . nu numai caimacam, ci și halea în dregătorla băniei. . . dintre cei dintîi boieri ai divanului. . . sîntem nădăjduiți. . . că val îl dumnealui singurtor”. La 6 sept. 1808, cînd se procedează la o reformă administrativă, se decide ca în afara comitetului divanului, să rămînă „Banul Manolache Crețulescu cu bănia lui” (Erbiceanu, *op. cit.*, p. 523). La 12 mai 1810, boierii craloveni, la București, decid să nu-l primească în Craiova pe Samurcaș, nici ca ban epîtrop, nici ca caimacam, nici ca guvernator (*ibid.*, p. 537—538).

¹¹ *Ibid.*, X A, p. 493.

¹² Ioan V. Cîncea, în A. O. 9 (1930), p. 317 și *ibid.*, 10 (1931) p. 137.

¹³ *Ibid.*, 10 (1931), p. 317.

¹ *Ibid.*, 20 (1941), p. 119, nr. 64.

² D.A.S., p. 55, nr. 4; cf. A. O., 2 (1922), p. 366.

că „așa să aibă a stăpîni” părțile. Hotărîrea este contrasemnată de al treilea logofăt. Numărul exemplurilor de acest fel poate fi ușor înmulțit³.

Cărțile bănești (de judecată), alături de cele domnești, sînt invocate de un monah și menționate în anafora din 18 mai 1776⁴.

După ce devine un dregător rezident numai în București, marele ban își păstrează totuși competența teritorială în pricinile din Oltenia care vin în judecata divanului, iar Bauer precizează că logofeții, portarii, armășeii al II-lea sînt numiți prin mijlocirea lui și îi fac daruri. Pe marele ban îl găsim printre veliții boieri care judecă în apel la 13 iun. 1793⁵ pricina unui Gruia din jud. Gorj. Tot marele ban intervine pe lîngă domn pentru ca boierii care au refuzat numirea ca judecători la departamentul de la Craiova să nu fie depărtați peste Dunăre, aplicîndu-li-se o pedeapsă mai ușoară: surghiunul la mănăstire (vezi *infra*). Marele ban participa în divan, sub președinția mitropolitului, la judecarea unei pricini a mănăstirii Hurez cu pitarul Vlădoianu, pentru o danie, pricină venită în apel de la divanul Craiovei⁶.

Această competență *olteană* a marelui ban de la București rezultă expres din pitacul dat de Al. C. Moruzi la 30 aprilie 1795⁷ către caimacamul Craiovei, Alex. Gheraclie, biv vel postelnic, și către boierii divanului de acolo: „Vă facem în știre... pe Enache Văcărescu, biv vel vist., l-am făcut... halia vel ban... ca pre un... practicos și cu bun ipolipsis la domnia mea... să cunoașteți pe dumnealui de vel ban și, pentru pricinile ce după obicei se cuvin la dregătoria băniei, veți înștiința dumnealui ca să arate domniei mele”. Marele ban rămînea la București o verigă de legătură între Oltenia și domnie, fără a exclude contactul direct al acesteia cu provincia de peste Olt, unde și direct domnul era reprezentat prin caimacamul său. Vechea autonomie ajunsese la această formulă inversă: dregătorul Olteniei stătea și reprezenta provincia la București, iar reprezentantul domniei stătea la Craiova și cîrmuia efectiv cele 5 județe, cu ajutorul unui mic divan local și al unor departamente de care ne vom ocupa mai departe.

Caimacamul are aceleași atribuții judiciare pe care le-ar fi avut banul dacă s-ar fi aflat la Craiova și ar fi fost în măsură să și le exercite personal. El întărește zapisele de vînzare⁸, ordonă ținerea mezzaturilor de către starostele de negustori și întărește rezultatul licitației, dînd adjudecatarului cu soția și neamul său o carte de stăpînire „în pace și nesupărat” din partea fostului stăpîn sau a altora⁹. Întărește cu divanul raportul starostelui de negustori

³ Vezi și documentele din: 18 febr. 1755, în A. O., 22(1943), p. 108, nr. 12: vel banul B. Văcărescu judecă împreună cu episcopul Rîmnicului, încheind cartea de judecată cu formula „și pricina să nu mai aibe loc”. 29 apr. 1755, *ibid.*, p. 109, nr. 13: pe cartea vel banului B. Văcărescu se lau patru boieri în loc de 12 pentru hotărnicirea moșiei Crețești. 22 aprilie 1754, *ibid.*, p. 107, nr. 11: C. M. Cehan Racoviță dă instrucție velbanului Ianache Hrisoscolen în legătură cu plîngerea lui C. Brădescu biv vel clucer contra lui N. Argetoianu. Regestul publicat vorbește în continuare de *caimacam*. 3 martie 1746, *ibid.* p. 107, nr. 10: șase boieri sînt însărcinați să hotărnicască moșla Crețești, prin cartea *caimacamului Craiovei*. 4 dec. 1756, *ibid.*, p. 126, nr. 248: Iordache biv vel post. caimacamul Craiovei dă o însărcinare de judecată. 20 febr. 1740, *ibid.*, p. 112, nr. 16: carte de poruncă a răpos. banului Barbu Văcărescu către stol. B. Zătreanu, med. Barbu și clucer Fota Vlădoianu, Pircul Răfoșanu biv treti log., să hotărască un loc al schitului Crețești.

⁴ A. S. B., ms. 5, f. 47—50.

⁵ V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, VI, 579—581.

⁶ *Ibid.*, p. 174—177 (19 febr. 1794).

⁷ *Ibid.*, VI, p. 312.

⁸ D.A.S., p. 70, nr. 21, la 19 febr. 1792.

⁹ *Ibid.*, p. 77, nr. 28. Semnează caimacamul Calfoglu, și Gheorghe condicarul pentru trecerea actului în condica divanului (25 aprilie 1795).

pentru mezatul unor case (ale lui Barbu Pleșoianu)¹⁰. Ordonă polcovnicului să scoată la divan părțile litigante „cu alegerea judecății ce zic că au”¹¹ sau poruncește epistatului polcovniciei să scoată părțile „la judecata cll-rosului bisericesc, să cerceteze și cu anafora să ne arate”¹². Este sesizat să ia măsuri asiguratoare în cursul procesului de moștenire, trimis spre judecată la departamentul de patru¹³, căruia îi cere să cerceteze și să refere.

Însuși caimacamul Manolache Romaneti, paharnic, judecă din porunca, domnului, adusă de Ion Croitorul, pricina acestuia cu mănăstirea Bistrița pentru o prăvălie. Caimacamul poruncește negustorilor să cerceteze pricina¹⁴ și aceștia dau „înscris ori în ce chip să va adeveri adevărul”. Caimacamul le face „hotărîrea prin carte de judecată”, contrasemnată de un treti logo-făt¹⁵. La fel procedează caimacamul Grigore Razo, fost mare clucer, într-o pricină între doi negustori pentru o ulicioară¹⁶. Altădată, tot pentru o ulicioară, același caimacam delegă un polcovnic și un sluger să așeze pe un căpitan și un pitar, cercetînd „prin mahalagii și oameni care vor ști”¹⁷.

Caimacamul Gheorghe Suțul, fost mare clucer, trimite o pricină de moștenire spre judecată instanței bisericești¹⁸. Ianache Hrisoscoleu, fost mare ban și acum caimacamul Craiovei, în pricina dintre un negustor și un orășean, pentru un codru de loc la Trestioara lângă Craiova, delegă pe un polcovnic să cerceteze¹⁹.

La cererea debitorului, care se adresase divanului, caimacamul Costache Caragea poruncește starostelui și epitropilor companiei de neguțători să pună creditorilor lui Pavel abagiul soroace (termen de plată), deoarece acesta își pierduse marfa și prăvălia când fusese arsă Craiova de turci. Debitorul în albă arată că altfel „niminea nu îndrăznesc a-mi da vreun ban ca să mă chivernisesc și eu”²⁰. Aici regula de drept avea un efect pozitiv direct în promovarea relațiilor economice. Cererea fusese adresată domnului, care o transmisese caimacamului. Starostele avea să fixeze termenele în fața „datornicilor” (creditorilor) și va întocmi o anafora pe baza căreia se va da „și porunca divanului”.

Domnul, poruncind caimacamului Theodorachi, biv vel clucer, să judece, îi poate indica și ce boieri să rînduiască a merge la fața locului²¹. Altădată domnul poruncește caimacamului să cheme pe igumenul de la Morunglavu de față cu Prejbeanu și să cerceteze dacă țigancă în litigiu aparține mănăstirii²².

Din porunca domnului²³, procesul dintre Preda Băbeanu și Mihai Izvoranu pentru moșia de zestre Cernădia (Mehedinți) este judecat („am găsit cu cale și am hotărît”) de caimacamii Manolache Romaneti paharnic, St. Vlădoianu biv vel paharnic și Barbu Știrbei biv vel sluger; cauza vine

¹⁰ *Ibid.*, p. 85, nr. 39, semnează caimacamul biv vel postelnic Nicolache (6 oct. 1799).

¹¹ *Ibid.*, p. 87, nr. 41 (1 mart. 1800).

¹² *Ibid.*, p. 93, nr. 50 (21 sept. 1804).

¹³ *Ibid.*, p. 130, nr. 91 (30 iul. 1823).

¹⁴ *Ibid.*, p. 131, nr. 92.

¹⁵ *Ibid.*, p. 57, nr. 9 (7 dec. 1776).

¹⁶ *Ibid.*, p. 61, nr. 13 (2 iun. 1779).

¹⁷ *Ibid.*, p. 63, nr. 13 (24 nov. 1780 și 9 mai 1781).

¹⁸ *Ibid.*, p. 67, nr. 18 (4 nov. 1783).

¹⁹ *Ibid.*, p. 65, nr. 16 (1 febr. 1783).

²⁰ *Ibid.*, p. 91, nr. 47 (2 sept. 1803).

²¹ A.S.B., ms. 6, f. 106—106 v (29 ian. 1778).

²² *Ibid.*, ms. 5, f. 9—10 (23 mart. 1776).

²³ *Ibid.*, f. 23—25 v (24 febr. 1776 și 8 mai 1776).

în fața veliților boieri, a căror hotărîre este întărită de domn cu o nouă moti-vare („făcînd și domnia mea cercetarea pricinii”).

Prin anaforaua din 27 mai 1776 caimacamii dau o *carte de judecată*²⁴. Caimacamul primește de la domn poruncă să cerceteze obiceiul moșiei și să facă pe locuitori a-și împlini datoria față de stăpîni, în speță marele vistier N. Brîncoveanu²⁵.

Cererile de deschiderea unui bîlci se trimit de caimacam la domnie, care dă cuvenita autorizație și fixează condițiile²⁶.

Împotriva fostului caimacam care ar fi comis abuzuri la cislă și ar fi supus la cazne și ar fi închis la bezne pe cei supuși unor cercetări penale, Al. C. Moruzi cere direct ispravnicului de Romanați să facă cercetări și să raporteze²⁷.

Caimacamul trimite ca și domnul jalbele de judecată departamentului competent, cu poruncă dată polcovnicului să cerceteze pricina și dacă dintre negustorii prăvăliași pîrîți „va răspunde”, „să-i înfățișeze aici la departament și cu acea alegere să se scoată la divan”²⁸.

Din porunca domnului, la fel procedează caimacamul G. Cîmpineanu, biv vel logofăt, în pricina lui Neagoe și Dobre cu văduva Ancuța pentru moș-tenirea unui unchi băcan²⁹, sau în pricina iznafului cizmarilor cu Ghița cizmarul pentru o datorie de bani reprezentînd marfa repartizată acestuia³⁰.

Sesizat cu o jalbă de un zugrav pentru un loc de zestre de la socrul său, pentru judecată la departament, caimacamul cere biv vel pitarului să cerceteze pentru a îndrepta părțile, iar de nu va putea, să dea înscris³¹.

Sesizat cu o jalbă de Crăciun Ioanovici că Badea răzeșul ar avea iaz pe moșia cumpărată la sultan mezat, caimacamul poruncește ispravnicilor să judece după pravilă, să îndrepte părțile și, dacă acestea nu se odihnesc cu alegerea în scris să fie scoase la divan³².

Caimacamul repartizează departamentului de 4 pricina lui Pavel abagiu care ceruse să nu fie executat pentru scăpătăciune. Vătaful primește ordin de a scoate părțile la judecată³³.

Caimacamul execută hotărîrile domniei în judecata iznafului cavafilor cu polcovnicul de Craiova pentru plata havaetului, în care cercetarea fusese făcută de marele logofăt al Țării de Sus³⁴.

În pricina penală a lui Stoica logofătul și Constantin Drăghicioiul, trimiși la ocnă de domn pentru abuzurile săvîrșite în slujba fumăritului, dom-nul poruncește caimacamului Ianake Hrisoscoleu ca prin „marafetul” ace-stuia condamnații să fie ridicați, băgați în butuci și duși la ocnă. Hotărîrea domnului urma să fie citită în divanul Craiovei „în auzul tuturor”, ca „să se sficască și alții de urmări rele”. Caimacamul trebuie să raporteze asupra executării³⁵.

²⁴ *Ibid.*, f. 51 v — 54.

²⁵ V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, VI, p. 348—349 (8 aprilie 1793).

²⁶ *Ibid.*, p. 679—680.

²⁷ *Ibid.*, p. 414.

²⁸ D.A.S., p. 102, nr. 61 (15 sept. 1812).

²⁹ *Ibid.*, p. 128, nr. 90 (18 iul. 1823).

³⁰ *Ibid.*, p. 155, nr. 107 (18 nov. 1826). Rezoluția o semnează biv vel medelnicerul de serviciu, caimacam fiind Alex. Ghica, biv vel logofăt al Țării de Sus.

³¹ *Ibid.*, p. 153, nr. 104 (13 oct. 1825).

³² *Ibid.*, p. 154, nr. 105 (9 febr. 1826).

³³ *Ibid.*, p. 156, nr. 209 (27 mai 1827).

³⁴ *Ibid.*, p. 118, nr. 80 (19 nov. 1819).

³⁵ V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, I, p. 258 (28 apr. 1783). La 28 iun. 1793 locuitorii din Cara-cul se fac vinovați de *anarchie*, în pricina lor cu Stoica logofătul; caimacamul raportează. Domnul decide măsuri ce se cvin luace, și anunță alte porunci în continuare.

Pe anaforaua caimacamului, biv vel elucer Calfoglu, Alex. C. Moruzi, la 15 aprilie 1795³⁶, pune rezoluția că cererea este „după pravilă”, dar atrage atenția asupra celorlalte forme procedurale ce trebuie îndeplinite la Craiova pentru rezolvarea cererii unei Sultana, de a i se deosebi zestrea de averea soțului, căzut la grele datorii.

Pentru lichidarea averii unui om străin mort la București, epitropia obține de la domn poruncă pentru caimacam de a lua toate măsurile pentru vinderea lucrurilor aflate la Craiova și pentru sigilarea și expedierea unor lăzi care conțineau anumite valori. Caimacamul intervenea ca o simplă instanță de comisie rogatorie³⁷.

În cazul unor țigani nesupuși față de egumenul lor și răzvrățitori, domnia indică pe larg caimacamului ce măsuri trebuie să ia și ce pedepse trebuie să li se aplice³⁸.

Pentru prinderea hoților, domnul dă porunci severe fie caimacamului, fie direct ispravnicilor³⁹.

În afara problemelor de împărțire a justiției, vizitele pastorale ale episcopului de Râmnic la Craiova sînt autorizate de domn care transmite caimacamului ordine în consecință, să procedeze după obicei⁴⁰.

La 2 dec. 1796⁴¹, caimacamul Iancu Caragea cere domnului Al. Ipsilanti să grațieze și să trimită la ocnă pe viață pe Iancu Sîrbul, condamnat la spînzurătoare de Al. Moruzi, care încuviințase executarea, dar mazilirea sa împiedicase traducerea ei în fapt⁴².

³⁶ *Ibid.*, p. 445.

³⁷ *Ibid.*, p. 460—462 (16 dec. 1794).

³⁸ *Ibid.*, p. 542 (2 mai 1794).

³⁹ *Ibid.*, p. 548—559.

⁴⁰ *Ibid.* V, p. 22 (22 mai 1793 și 12 martie 1795).

⁴¹ *Ibid.*, VII, p. 346.

⁴² Din bogata documentație privitoare la atribuțiile judiciare ale caimacamului publicată de A. O., cităm următoarele exemple: 26 febr. 1762 (A. O., 15(1937): Antiohie Caragea, biv vel post. rîndulește un protopop] în pricina de moșie dintre sirbi și o jupineasă, și întărește hotărîrea dată. 27 dec. 1799 (*ibid.*, 17(1938), p. 351): Al. Moruzi poruncește caimacamului biv vel post. Nicolache să execute cererea vel log. de Țara de Sus (intitulată *anafora*) de a-și lua moșla Scărișoara în stăpîntre. 1797 (*ibid.*, 1(1922), p. 375): prin anaforaua unui elucer și a unui paharnic rînduîți de domn (?), în urma jalbei unui polcovnic și a mahalagiilor către caimacam, în pricina venitului unor fîntîni, se lasă hotărîrea la aprecierea caimacamului. 13 nov. 1823 (*ibid.*, 22(1943), p. 189, nr. 350): Cîmpineanu, biv vel log. de Țara de Sus, decide cu privire la obligațiile clăcașilor, după pravilă. 28 apr. 1815 și 22 febr. 1816 (*ibid.*, p. 917 și 919): repartizează pricinile spre judecată la departamentul de patru. 25 mai 1764 (*ibid.*, p. 128, nr. 250): St. Racoviță cere biv vel stol. Diamandi, caimacam, să adeverească hotărîrile moșilor schitului Morunglavu. Prin rezoluția din 15 iul. 1764, caimacamul ordonă să se trimită la domnie catastihul pricinii. Cărțile de recunoaștere a calității de *neamuri* în Oltenia se dau de către domn (M. C. Suțu la 19 oct. 1784 și N. Mavrogheni la 2 iun. 1786), vezi A. O., 8(1929), p. 461—462. 15 ian. 1826 (*ibid.*, 22(1943), p. 232—234): se adresează caimacamului anaforaua ispravnicilor de Gorj în pricina Sultana Almajeau cu S. Peștenaru pentru o casă în Tg. Jiu. Martie 1781 (*ibid.*, p. 138, nr. 272): Ipsilanti trimite direct către ispravnicii de Vilcea spre cercetare plîngerea egum. de la Morunglavu 7 iul. 1782 (A. O., 22(1943), p. 143, nr. 287): domnul confirmă judecata mitr. Grigorie cu 4 veliți boeri în pricina lui Paisle, eg. de la Morunglavu, cu B. Știrbei. 13 mai 1783 (*ibid.*, p. 146, nr. 293): N. Caragea muștră pe caimacamul Hrisoscolevu că a lăsat pe Știrbei să ia boeri hotarnici fără a arăta hotărnică și îl obligă să cerceteze dacă Știrbei are acest document. 31 iul. 1784 (*ibid.*, p. 111, nr. 15): Ianache Hrisoscolevu, biv vel ban, caimacamul Cralovel, întărește un zapis.

După 1775¹, existența unui divan al Craiovei este constant atestată de documente. Originea lui am văzut că trebuie căutată în căimăcămia colectivă dintre anii 1740 și 1759². El pare a fi numit de domn, probabil după recomandarea marelui ban și a caimacamului, fiind alcătuit pe cât se pare din același număr inițial de 4 boieri care putea apoi să fie mărit prin numirea, ca și la București, a unor boieri judecători ai divanului, în număr variabil. În timpul ocupației austriece din 1789—1791, administrația provinciei a fost încredințată, din luna noiembrie 1789, unui divan, la Craiova, alcătuit din 5 boieri: stolnicul Ion Glogoveanu, clucerul Cornea Brăiloiu, slugerul Ioniță Argetoianu, medelnicerul Gheorghe Jianu și Constantin Haralampi.

În timpul ocupației rusești dintre 1806 și 1812, divanul craiovean are de la un moment dat, după cum am văzut, un *întîi dregător*, care la 21 iun. 1811 este biv vel logofătul C. Samurcaș³, partizan al politicii rusești. În această perioadă numirea membrilor divanului se face de divanul de la București, din *predlojenia* organelor de ocupație. La 8 febr. 1811⁴ sînt numiți în divan 4 boieri, din care unul este înlocuit la 16 febr. 1812. Se menționează cu acest prilej obiceiul ca un dregător să rămînă cel puțin un an în postul încredințat, probabil pentru a avea o garanție minimă de amortizare a cheltuielilor de numire⁵. În 1812, sînt numiți în divan ca judecători 7 boieri, în frunte cu C. Samurcaș; între ei figurează cei patru boieri de la 8 febr. 1811.

Divanul de la Craiova avea o cancelarie, din care făcea parte un al III-lea biv vel logofăt, un condicar și 4 logofeți de divan, pe lângă alți diferiți agenți inferiori.

La 23 oct. 1816, divanul Craiovei — cu semnătura a cinci boieri — se adresează, colectiv, domnului, rugîndu-l să fixeze leafa profesorilor eleniști și să numească un profesor de limba franceză⁶. Tot divanul (alcătuit din 4 boieri) corespundează direct cu Eforia școalelor la 1831⁷. Divanul funcționa încă în iunie 1831⁸.

Divanul Craiovei, ca și divanul domnesc, poate lua hotărîri fără caimacam, judecînd de pildă, în trei boieri, o pricină de protimisis între o circiumăreasă și un orășean⁹, sau pricina deja cercetată de un ispravnic, dacă partea nu s-a odihnit, ci a făcut apel¹⁰.

În zăpisiul din 5 martie 1792 privind un loc în ulița mare a Craiovei se arată că prin „cinstita poruncă a divanului”, Hiera Cojocarul a scos acest loc de la jupîn Ioan Cojocarul, „cu protimisisu ce i s-au căzut”¹¹.

¹ I. C. Filitti, *Banatul Olteniei*, p. 98, crede că sfatul acesta de boieri a luat ființă la 1761 sau la 1775.

² Idem, *Banii și caimacamii*, p. 17, fără a acorda vreo atenție căimăcămiei colective, afirmă că divanul își are originea în consiliul dirigent înființat de austrieci, nefiind, deci, mai vechi decît prima jumătate a sec. XVIII. Boierii numiți erau: log. D. Bibescu, clucerii Cornea Brăiloiu și Ion Vlădolanu, și Dincă Otetelșanu.

³ V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, IX, p. 232; apoi pe Manolache Lahovari, D. Racoviță și chiar pe C. Dudescu, *octruiitor al Valahiei Mici*.

⁴ *Ibid.*, p. 435.

⁵ *Ibid.*, p. 232.

⁶ Mlh. Popescu, în A. O., 10(1931), p. 347—348. Nici unul din semnatari nu este cunoscut drept calmacam pentru anul 1816.

⁷ *Ibid.*, p. 365.

⁸ *Ibid.*, p. 368.

⁹ D.A.S., p. 60, nr. 2 (4 sept. 1778): Ștefan Bibescu, Ioan Brăiloiu, sluger și Barbu Știrbel, sluger.

¹⁰ *Ibid.*, p. 154, nr. 105 (9 febr. 1826).

¹¹ *Ibid.*, p. 72, nr. 23 (5 mart. 1792).

Divanul judeca pe cei *neodihniți* cu judecata departamentului de patru (apeluri) ¹².

Pe baza cercetărilor făcute la fața locului de departamentul de patru la 15 sept. 1812, divanul judecă pricina mănăstirii Sadova pentru cotropirea locului său de către embaticari și alți orășeni „fără simfonie” („fără convenție”) ¹³.

Jalba dată caimacamului de Ștefan, starostele cavafilor, și Marin cu ceata lor, împotriva abagiilor, vine spre judecată la divan. Hotărîrea este citită de un biv vel medelnicer și trecută în condică de condicarul Șerban ¹⁴.

Divanul judecă în trei boieri pricina de protimisis între o circiumăreasă și un orășean ¹⁵, sau procesul pornit de egumenul mănăstirii catolice din Rîmnic pentru servitutea de trecere invocată de un particular. Călugării pierd procesul („pe pravile și-au dobîndit robirea” locului, adică servitutea).

Divanul judecă după programul celui de la București, sîmbăta fiind rezervată pricinilor penale.

Divanul întărește hotărîrile departamentelor, dar în pricinile penale, cartea departamentului și anaforaua divanului se trimit divanului din București, care judecă în ultim resort. Cînd pedeapsa prevăzută de pravilă este *moartea*, domnul poruncește din nou să fie trimiși și cei condamnați, deoarece „nu suferim a omorî omul numai după celea în scris hotărîte” ¹⁶.

La 13 iulie 1796 ¹⁷, Al. C. Moruzi ordonă ispravnicilor de peste Olt să nu mai țină pe vinovați închiși în grosurile ispravnicatului, ci după 3—4 zile de cercetare să-i trimită divanului Craiovei spre mai departe cercetare.

Divanul Craiovei judecă pricina dintre mănăstirea Hurez și pitarul Vlădoianu, privind respectarea diatei și a daniei făcute mănăstirii de paharnicul Fota. Apelul se judecă de divanul din București, sub președinția mitropolitului, iar rezoluția domnului are cuprinsul unei noi hotărîri ample motivate ¹⁸.

Cererea a doi Papa Ioan și a cetașilor lor din Scărișoara (Romanați) de a li se da un nou hrisov de stăpînire în locul celui putrezit este adresată direct domniei, nu caimacamului ¹⁹.

Divanul dădea întăriri directe de acte de stăpînire, din moment ce la 30 oct. 1816 autoriză pe starostele companiei vechi să elibereze el o carte de întărire a stăpînirii asupra unor țigani cumpărați la sultan-mezat ²⁰.

Termenul de *divan* nu dispăre la Craiova odată cu desființarea cîrmuirii locale de tipul băniei. La 6 martie 1834 sau la 8 martie 1839, împlicinații se adresau „cînstitutului domn Prezident al divanului civil din Craiova” ²¹.

Privitor la atribuțiile judiciare ale divanului Craiovei „Arhivele Olteniei” au publicat o bogată documentație, din care semnalăm în notă un nu-

¹² Ibid., p. 87, nr. 41 (1 mart. 1800).

¹³ Ibid., p. 102, nr. 61.

¹⁴ Ibid., p. 121, nr. 84 (8 dec. 1820). Divanul era format din Ioannis Tîpaldas, Dumitru Brăiloiu, Alex. Arghiropol, Nicolae Glogoveanu, D. Otetelișanu.

¹⁵ Ibid., p. 60, nr. 12 (4 sept. 1778). Judeca Ștefan Bibescu, Ioan Brăiloiu, sluger, și Barbu Știrbel, sluger.

¹⁶ V. A. Urechla, *Ist. rom.*, I, p. 361.

¹⁷ Ibid., VI, p. 417.

¹⁸ Ibid., p. 174—177 (19 febr. și 8 martie 1794).

¹⁹ Ibid., p. 524—525 (6 martie 1794).

²⁰ D.A.S., p. 113, nr. 72.

²¹ A. O., 22(1943), p. 117, nr. 22; p. 119, nr. 24.

măr de spețe semnificative, precum și câteva exemple de atribuții din alte domenii ²².

În unele cazuri de importanță deosebită, și cu atât mai mult când problema de rezolvat privea și biserica, divanul lucra împreună cu caimacamul și cu episcopul de Râmnic, al cărui nume figura în locul întâi, așa cum se proceda la București în cazul când mitropolitul participa la ședința divanului. Cunoaștem un caz din 18 febr. 1775, într-un proces cu privire la ctitoria unui schit. Cartea de judecată, semnată de episcopul Grigorie și de Barbu Văcărescu, vel ban, dă câștig de cauză lui N. Argetoianu și se termină cu formula: „și pricina să nu mai aibă loc” ²³. La 28 oct. 1784 ²⁴ episcopul, caimacamul și întregul divan semnează hotărîrea în pricina orașenilor cu clucerul Barbu Prisăceanu pentru un loc din moșia domnească a Craiovei. La 6 febr. 1779 ²⁵, divanul, alcătuit din Chezarie, episcopul Râmnicului, Gr. Razu, caimacam, și 5 boieri divaniți, judecă pricina a doi moșneni cu schitul Morunglavul.

§ 5. Departamentele băniei

După 1774 încep să funcționeze la Craiova două departamente, unul de criminaliație (tribunal penal) și altul civilo-corecțional (departamentul judecătoresc de patru), replică minoră a departamentelor din București. Ele realizau durabil și în forme românești separarea parțială a jurisdicției de funcția ad-

²² Divanul face numiri de chirurși (1 ian. 1814, cu trei semnături; 1 iul. 1826, caimacamul cu 4 boieri; 7 iun. 1850, idem, vezi A. O., 8(1929), p. 341 și 9(1930), p. 197 și 203; ia măsuri edilitare (10 aug. 1820, semnînd episcopul de Râmnic, caimacamul și cinci membri), ibid., 9(1930), p. 198; stabilește nartul de prețuri și îndeosebi al articolelor alimentare (23 iul. 1783 și 13 iul. 1820, cu semnătura caimacamului), ibid., 8(1929), p. 334 și 9(1930), p. 199; numește epitropii m-rîi Mîntuleasa (3 mai 1795, cu semnătura caimacamului și a 4 divaniți), ibid., 7(1928), p. 460—461, dar la 1 oct. 1825 (ibid., 9(1930), p. 201), un dascăl de biserică este numit de Eforia școalelor de la București. Divanului i se raportează ținerea, de către *Compania cea veche*, a unui mezat pe care divanul îl întărește (30 mai 1814, cu trei semnături), ibid., 9(1930), p. 197—198. Veliții boieri și caimacamul (1793) raportează lui Al. Moruzi, care întărește, cercetările făcute în procesul dintre urmașii ctitorului Vlădoianu și m-rea Hurez (A. O., 17(1938), p. 68—69). 12 april 1812 (ibid., 17(1938), p. 347), urma să întărească hotărîrea departamentului de patru în pricina lui D. Bibescu cu moșnenii Rugeni pentru munțele Streaja. 5 sept. 1796 (ibid., p. 311-312, nr. 2): C. Știrbei, vel clucer (Ispravnic?), rînduiește un preot și pe alții să cerceteze pricina privitoare la moșia Socul, iar dacă nu pot împăca părțile, să-i trimită la divan. 1804 (ibid., 20(1941), p. 85—87): anaforaua caimacamului C. Gherache și a lui D. Bibescu către domn într-o pricină de țigani, care se judecase la divanul Craiovei în 1794 și 1800, și la domnul Moruzi în 1800, între două boieroaice. 19 dec. 1776 (ibid., 20(1943), p. 144, nr. 4): divanul întărește o hotărînicie, 25 ian. 1821 (ibid., 22(1943), p. 174, nr. 334): divanul, cu 5 semnături, judecă pricina clăcașilor din Ștefănești cu Schitul Morunglavu. 28 mai 1813 (ibid., 22(1943), p. 215—217): judecă apelul împotriva unei hotărîri a departamentului de patru. 8 iunie 1779 (ibid., p. 136, nr. 266): două hotărîri luate pe porunca divanului Craiovei de Gh. Argintolanu. 10 febr. 1781 (ibid., p. 137, nr. 271): plîngerea egumenului de la Morunglavu către divan, pentru încălcarea făcută de locuitori; caimacamul trimite ispravnicului de Romanaf și ia măsuri de oprire; idem, la nov. 1781 (p. 138, nr. 274), trimisă la boierii de la Hurez. La 27 nov. 1781 (ibid., p. 139, nr. 4, 275), divanul Craiovei lucrează în formația: Gr. Razu, caimacam, Hagî Stan Jianu, Ionitza Argintolanu, sluger, Ștefan sluger. 6 iul. 1808 (ibid., p. 160, nr. 318): divanul Craiovei rînduiește un logofăt de divan să predea egumenului Iosif moșile schitului Morunglavu. 4 febr. 1783 (ibid., p. 109, nr. 14): C. Brădescu, neodihnit cu judecata divanului, obține socot în fața domnului (N. Caragea). 11 ian. 1804 (ibid., p. 113, nr. 17): anaforaua episcopului Râmnicului către divan primește rezoluția caimacamului în sensul că schitul cu moșile Crețești și altele rămîn ale episcopiei.

²³ A. O., 22(1943), p. 108, nr. 12.

²⁴ Ibid., 9(1930), p. 190.

²⁵ Ibid., 22(1943), p. 135, nr. 263.

ministrativă, al cărei precedent se găsea în Oltenia în instituția auditoriatului austriac.

Memoriul grecesc depus de N. Krețulescu la Academie, înfățișând starea Țării Românești la o dată ulterioară păcii de la Kuciuk-Kainargi, conține despre tribunalele din Craiova următoarele amănunte și aprecieri:

„În Craiova sînt două feluri de tribunale, unul se numește tribunalul departament și celălalt pentru crime. Este și divanul caimacamului cu orînduiți boieri de divan, în care tribunale se fac nespuse nedreptăți, fiindcă nici o judecată acolo nu se hotărăște cu dreptate. Dar toate anaforalile acelor tribunale din Craiova revizuindu-se în divanul domnesc, își pierd valoarea pentru totdeauna și se rump și aceasta rezultă și din ignoranța judecătorilor de acolo și din interesul și rușeturile ce primesc de la cei judecați. Și fiindcă procesurile se duc în chipul acesta și ca să găsească dreptate cei ce se judecă pentru dreptate fără să se ruineze cu cheltuielile venind la București pentru apelul lor, este trebuincios ca în fiecare tribunal de acolo să se trimită din București un boier-judecător cu idee de drept (legi) ca să revizuiască procesurile cu acei judecători. De asemenea și pentru divanul din Craiova să se trimită un avocat. Și atunci cei ce judecă vor afla dreptate chiar acolo și nu vor avea nevoie să vie în București, ca să cheltuiască și să piarză timpul pentru cîștigarea dreptului lor”¹.

Necunoașterea datei exacte a acestui document este regretabilă, cu atît mai mult cu cît din documente nu rezultă clar data înființării departamentului de criminalion, iar cel de patru apare că ia ființă abia în 1785. Dacă această ultimă dată rămîne în picioare, memoriul citat nu mai poate data, cum susține V. A. Urechîă, din primii ani ai domniei lui Ipsilanti, fără a se putea afirma, cu posesorul lui, N. Krețulescu, că a fost întocmit abia în legătură cu pregătirea Regulamentului organic.

§ 6. Departamentul de criminalion

Acest departament exista la 22 septembrie 1783^{1a}, cînd M. Suțu numește ca judecători trei boieri: doi biv vel cluceri de arie, Barbu Gănescu și Barbu Prisăceanu, fiecare cu o leafă de 40 taleri, și un boier biv vel al 2-lea visticernic Matei Sălceanu. Pe linia politicii judiciare, pe care o regăsim atît în actele reformei lui Alex. Ipsilanti, cît și în acele ale măsurilor reformatoare ale lui însuși M. Suțu, se atrage atenția noilor judecători că pricinile de vinovăție (penale) trebuie să fie judecate „mai cu multă perieghie și mai cu multă cercetare decît toate judecățile”. Li se cere să descopere vinovăția sau nevinovăția celor aduși la judecată, rostul judecătorilor nefiind numai chiverniseala lor personală. Judecățile urmau să aibă loc zilnic, în afară de duminici, la sediul departamentului, cercetările fiind consemnate în scris, indicîndu-se punctele ce trebuie cercetate. Recunoașterea celui acuzat de o crimă capitală nu constituie numai prin ea însăși o dovadă suficientă. Hotărîrile trebuie să conțină capitolul și cuvintele pravilei, pe care se sprijină, fără a se putea modifica pedeapsa acolo prevăzută. Scăderea sau urcarea pedepsei legale era din nou proclamată ca un privilegiu al domnului. Se reamintește principiul din *Pravilniceasca condică* și al hrisovului din 1775 că judecătorii departamentului sînt

¹ V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, II, p. 40—41.

^{1a} *Ibid.*, I, p. 351—353. În 1784, B. Gănescu este înlocuit cu logof. Marin Baldovin, care este numit pentru a i se da un mijloc de existență, fiind scăpătat și plin de datorii (*ibid.*, p. 334 și 361—362, n. 1).

egali între ei la darea hotărârii. Se insistă asupra interdicției de a se cere sau primi cîștiguri de la împričinați. Armașului i se interzice să ia vreo măsură penală fără poruncă de la caimacam. Se insistă, în sensul a numeroase instrucțiuni domnești, începînd cu dispozițiile celor două acte normative citate ale lui Alex. Ipsilanti, asupra conduitei cuviincioase la care sînt ținuți toți cei ce participă la ședința de judecată. Pedepsa capitală trebuie întărită de domnie, după o cercetare a pricinii în prezența acuzatului, dar executarea avea să se facă la Craiova. În ceea ce privește procedura de sesizare, cităm documentul din 1797, din care rezultă că jalba (pentru un țigan) dată domnului de C. Urianul este trimisă caimacamului I. Caragea, pentru cercetări, iar acesta, cu pitac, o orînduiește la departamentul penal. Actul emana „de la departamentul de criminalion”².

În timpul ocupației rusești (1806—1812) acest departament are 4 membri și un al 3-lea logofăt³, numiți de divan, cu aprobarea organelor de ocupație. Boierii numiți au rang de medelnicer, șetrar, sulger, pitar, polcovnic, vistiernic, armaș sau al II-lea vistiernic.

§ 7. Departamentul de patru

După modelul departamentelor din capitală, organizate de Al. Ipsilanti, M. Suțu la 30 aprilie 1785 înființează pe lângă divanul din Craiova un departament de patru, compus din clucerul Barbu Bengescu, pitarul Ioniță Socoteanu, clucerul Vlad Teteianu și clucerul Radu Băbeanu, înlocuit la 23 iulie 1785 cu biv vel polcovnicul Matei Bibescu.

Din cartea către caimacam¹ rezultă că domnia a căutat să înlesnească accesul împričinaților la judecată, pentru a nu mai veni la „departamentul judecătorilor de aci”, mai ales *pentru pricini mici*. Departamentul funcționa „osebit de divanul Craiovei”. Judecătorii sînt numiți direct de domn. Departamentul este denumit: „judecătoria de patru judecători”, cu un logofăt de la divan care să scrie cărțile și să țină condica *departamentului*. Judecățile, după dreptate, aveau loc dimineața, fără rea tălmăcire sau stricarea pravilei. Se repetă obligația de purtare cu dulceață și blîndețe față de împričinați, îndepărțînd pizma, fățarnicia, vrăjmășia, abținîndu-se de a înjura pe cei ce se judecă. Departamentul nu putea judeca decît pricinile trimise lui cu răvaș de caimacam, pe dosul jalbei. Hotărîrile verbale erau „netrebnice”. Hotărîrile trebuiau citite părților. Cei nemulțumiți aveau apel la caimacam care cerceta el însuși pricina împreună cu judecătorii care dăduseră sentința. Împričinaților li se cerea o purtare cuviincioasă în fața instanței: să stea în picioare, fără *ișlic* (deci se judecau aici și boierii), cucernici și supuși, grăind cu smerenie și răspunzînd cu orînduială bună. Se prevăd pedepse pentru mită și trafic de influență. Cartea de înființarea judecătoriei trebuia citită în divan și trecută în condica divanului și a judecătoriei. Zapcii nu puteau face acte de executare fără ordin scris (sentința judecătorească sau porunca domnească).

La 21 aprilie 1785², domnul fusese silit să pedepsească sever pe boierul Otetelișanu care se purtase obraznic față de judecători. Cartea domnească repetă toate datoriile de cuviință ale judecătorilor și ale părților și anunță un

¹ A. O., 8(1929), p. 304—305.

² V. A. Urechilă, *op. cit.*, IX, p. 434.

³ *Ibid.*, I, p. 341—343.

⁴ *Ibid.*, p. 343—345.

control direct și pedepse necruțătoare contra celor recalitrați. Judecătorilor li se cere să fie punctuali la ședință, înfierîndu-se anarhia existentă.

În februarie 1792³, departamentul funcționează cu 3 boieri (un clucer, un vtorii logofăt și un polcovnic) și un al III-lea logofăt condicar.

În 1799⁴, în plină răzvrătire a turcilor, un Dobre Cojocarul avea să se judece, pentru o poartă între locurile lor, cu Ion Roșca. El se adresează departamentului de patru „unde era unul dintre judecători”. Din doc. cu data martie 1800 rezultă că a fost judecat „nemaicercetînd pricina”. Roșca arată că „i-am spus că nu sînt odihnit, cerînd a eși la cinstitul divan. Vreme de divan nu era, fiind răzvrătirea turcilor, așa că el (Dobre) ține stăpîn”. Caimacamul trimite apelul lui Roșca în fața divanului.

La 11 iunie 1818⁵, fetele lui Mihail Socolescu, vînzînd două prăvălii lui Nicula Manoil, roagă pe „dumnealor boeri departamentali ai departamentului de patru” să adevereze zapisul de vînzare. Aceleași atribuții le exercita și la 30 martie 1823 „dumnealor boeri ai departamentului de patru”.

La 18 iulie 1823⁶, C. Cîmpineanu, caimacam, ordona vătașului să înfățișeze „la judecata departamentului de patru” pe Neagoe și Dobre cu văduva Ancuța, pentru moștenirea rămasă după un unchi, băcan. Departamentul trebuia „să cerceteze și să arate în scris”.

La fel procedează Alexandru Ghica, biv vel log. de Țara de Sus și caimacam, la 18 nov. 1826⁷, în pricina de bani dintre iznaful cizmarilor și Ghiță cizmarul, sau caimacamul Gr. Ghica, biv vel hatman, la 27 mai 1827⁸, cu Pavel abagiul și Safta din Drăgășani pentru o datorie de 500 lei. Aici ordinul de înfățișare este dat vătașului, nu polcovnicului.

La 25 aprilie 1795, judecătoria (Sud) întărește un zapis și-l trece în condică⁹.

În timpul ocupației rusești (1806-1812), acest departament poartă și numele de *politicesc*¹⁰. Numirea judecătorilor în număr de 4, cu un al 3-lea logofăt, se face de divanul din București, „din predlojenia” șefului administrației rusești. Ca și la departamentul penal, judecătorii sînt des înlocuiți¹¹.

Sub Al. C. Moruzi se întîmplă ca trei boieri, clucerul de arie Ioniță Otetelișanu, șetrariul Gh. Argetoianu și Gh. Coțofeanu zis Brăiloiu, să refuze numirea ca judecători. Domnul vrea să-l expulzeze peste Dunăre. Intervine marele ban Dumitrașco Racoviță care obține comutarea pedepsei în surghiun la mănăstirea Mărgineni. Pentru executare este însărcinat Alexandru Serbeci

³ D.A.S., 1957, p. 71, nr. 22.

⁴ Ibid., p. 87, nr. 41.

⁵ Ibid., p. 114, nr. 73; p. 124, nr. 88.

⁶ Ibid., p. 130, nr. 90.

⁷ Ibid., p. 155, nr. 107.

⁸ Ibid., p. 157, nr. 109.

⁹ Ibid., p. 71, nr. 28. O întărire, cu trecere în condică, poate face și clirosul episcopiei „spre a-și avea urmarea întocmai și stăpînirea dumnealui pitar Iane Panl să stăpînească noastră-mutat” (4 april. 1816). Semnează arhimandritul, iconomul, protopopul, trece în condică un dascăl (ibid., p. 111, nr. 70). Vinde o armăsoaie către un pitar. Starostea Companiei vechi întărește unui polcovnic stăpînirea asupra unor țigani cumpărați la sultan — mezat, dar o face „din porunca cinstitalui divan” (ibid., p. 113, nr. 72, la 30 oct. 1816).

¹⁰ V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, IX, p. 434—437.

¹¹ Din activitatea departamentului de patru mai menționăm: 12 mai 1808 (A. O., 4(1925), p. 54—57): importantă hotărîre, semnată de 4 boieri și un logofăt, într-o pricină trimisă spre judecată de caimacam (C. Samurcaș). 13 apr. 1813 (ibid., 22(1934), p. 212): hotărîre cu două semnături într-o pricină de revendicare a unor porci. Apelul vine la divan, 28 mai 1813 (ibid., p. 215—217). 27 apr 1815 (ibid., p. 217): l se repartizează de caimacam jalba lui C. Crăsnaru pentru hotărniciroa unei moșii, aceeași soluție intervenînd la 22 febr. 1816 (ibid., p. 21).

-başa, iar caimacamul este înştiinţat de hotărîrea domnească. Intervenţia banului arată că nu se dezinteresase cu totul de treburile băniei, discutate şi rezolvate la Bucureşti.

În pitacul din 25 martie 1794, alarmat de deficienţele justiţiei, în general, şi la Craiova în special, ţine caimacamului şi judecătorilor olteni un limbaj care merită să fie reprodus:

„... rîndul judecăţilor norodului de obşte... este treaba cea dintîi şi datorita fieştecăruia dregător,... Domnia mea pe lîngă toate altele... nu lipsim treaba judecăţilor ce caută pe toate orînduitele zile la divan, cu osîrdie, şi a sta cîte 3 şi 4 ceasuri de rînd, ca să ia sfîrşit a fieştecăruia pricină, pe toată vremea şi tot ceasul, fără de pregătire am ascultat, cît şi răspundem la fieşcare în parte; precum şi la logofeţia divanului... porunci avem date pentru scrisul şi isprăvitul în grabă şi a hotărîrilor... căutînd treaba aceasta ziua şi noaptea... cu cît mai vîrtos se cade dumneavoastră... a sta napristan dimpreună toţi, căutînd judecăţile norodului cu luare aminte şi osîrdie, pînă la vremea cea orînduită; şi cînd sînt judecăţi multe, să nu pregeţaţi a vă ridica...”

§ 8. Structura cîrmuirii Olteniei, de la Craiova, în ajunul desfiinţării ei

Ca încheiere a expunerii noastre, vom reproduce interesante date dintr-un document, cu data de 4 august 1829¹, prin care, după cercetarea orînduită de marele vistier, se stabilesc lefile dregătorilor craioveni, ca răspuns la o întrebare a vicepreşedintelui divanului săvîrşitor. Aceste date le vom prezenta comparativ cu cele asemănătoare ce posedăm pentru anul 1802².

În 1829, divanul face cunoscut că „încă din vechime la Craiova sînt aşezate divanul şi două departamente judecătoreşti”. Am văzut însă că acest „din vechime” are mai degrabă un sens relativ. Leafa lunară, „hotărîită de mult”, era astfel fixată, pe grupe de dregători:

1829	1802
I „Divaniţi ai divanului Craiovei, judecînd împreună cu caimacamul pricinile norodului” Caimacamul 1300 lei trei boieri cîte 500 lei ³ doi boieri cîte 350 lei ⁴	I Boieri divaniţi (1030 tal.) un boier cu 300 lei ⁵ trei boieri cîte 200 lei fiecare ⁶ un boier cu 100 lei ⁷
II „Scriitori la anaforale în cărţi dă judecată, după hotărîrea divanului” (Cancelaria) 1 secretar (100 lei), 1 jurnalistu (15 lei), 8 canţelarişti (cîte 10 lei fiecare), cheltuieli de canţelarie (50 lei)	II Cancelaria 1 al III-lea logofăt pentru hîrtie (25 tal.), 4 logofeţi (cîte 10 tal. fiecare), 1 condicar (15 tal.), 1 al doilea portar (20 tal.).

¹ Ioan V. Cîncea, în A. O., 9(1930), p. 201—202.

² Ibid., 8(1929), p. 448—449.

³ Post. Arghitropol, clucerii C. Brăllolu, I. Vlădoianu, căm. Iancul.

⁴ Stol. C. Zătreanu, sârd. Otetelişanu.

⁵ Viat. D. Bibescu.

⁶ Clucerii Şărbănu Otetelişanu, I. Argintolanu şi Cornea Brăllolu.

⁷ Sârdar C. Pandiu.

III 2 căpitani ai căimăcămiei

(20 lei fiecare)

IV *Departamentul de patru* (645 lei)

(„judecători care judecă pricinile norodului după rezoluția căimăcămiei și care nu să mulțumesc la această judecată să sue la divanu Craiovei”)

6 judecători (cîte 100 lei fiecare)⁸

1 secretar (30 lei)

1 jurnalist (15 lei)

V *Departamentul dă cremenalion*

„ipac asemenea” (645 lei)

6 judecători (cîte 100 lei fiecare)¹⁰

1 secretar (30 lei)

1 jurnalist (15 lei)

IV *Departamentul de patru*

(330 tal.)

3 judecători (cîte 80 tal. fiecare)⁹.

1 judecător (60 tal.)

1 al III-lea logofăt (30 tal.)

V *Departamentul de cremenalion*

(300 tal.)

2 judecători (cîte 80 tal. fiecare)¹¹

1 judecător (60 tal.)¹²

1 judecător (50 tal.)¹³

1 al treilea logofăt (30 tal.)

Așadar bugetul lunar al cîrmuirii din Craiova se ridica la 5575 lei în 1829, față de 1760 taleri în 1802. Acest tablou cu explicațiile pe care le conține, raportate la analiza care precede, este destul de grăitor prin el însuși pentru a nu mai avea nevoie de alt comentariu.

⁸ Med. C. Brătășanu, slug. N. Oteteleșanu, pit. I. Pleșoianu, șătr. Th. Păianu, vtori vist. Th. Vilcănescu, Iancu Ghimpeșeanul.

⁹ Slugerii Al. Bengescu și A. C. Buzescu, șătrar Gh. Socoteanu, polcov. Drăghicean Băbeanu.

¹⁰ Pit. M. Alboteanu, șătr. Gh. Tetoianu, vist. I. Sultănoiu, vtori vist. I. Stănescul, treti log. Scarlat Stănescul, polcov. N. Dimancea.

¹¹ Med. Păianu, șătrar St. Priscopeanu.

¹² Vtori vist. C. Prispeanu.

¹³ Armaș Theodoran.

ALȚI MARI DREGĂTORI CU ATRIBUȚII JUDECĂTOREȘTI PROPRII (1740—1831)

Secțiunea I

COMPETENȚA JUDECĂTOREASCĂ A DREGĂTORILOR

§ 1. *Privire generală.* Caracteristica generală a competenței din perioada precedentă este în curs de transformare: din nescrisă, consuetudinară, competența începe să devină scrisă. Crearea de instanțe judecătorești, care apar în această perioadă, a impus ca o necesitate determinarea precisă a competenței lor. Mai mult, începe să se simtă nevoia ca toți dregătorii să aibă atribuțiile lor precizate în scris din însuși momentul numirii lor. Cel mai semnificativ document în acest sens este hrisovul lui Const. Gheorghe Hangerli din 12 aprilie 1798 care impune marelui logofăt al obiceiurilor să aibă evidența tuturor dregătorilor și a atribuțiilor lor: „adecă meseriile tuturor dregătorilor mari și mici...”. În momentul intrării în dregătorie, marele logofăt al obiceiurilor era obligat să dea celui ce intră „în scris însemnare care să cuprindă orînduiala acelei boierii și datoria ce are a urma... ”¹.

Clasificarea competenței judecătorești a marilor dregători (generală și specială, *es qualis*, adică proprie și delegată), constatată pentru perioada 1611—1740 în volumul I (cap. V, secț. I, § 1), rămîne, sub aspectul ei teoretic, valabilă și pentru perioada 1740—1831. Evoluția istorică a generat însă aspecte juridice noi care apar treptat, de-a lungul perioadei, dar mai ales în cele două reforme realizate de Const. Mavrocordat și Alex. Ipsilanti, amîndouă tratate pe larg în capitole deosebite (I și IV). În paragraful de față arătăm sintetic cum apare competența judecătorească în această perioadă.

§ 2. *Competența generală* a marilor dregători, care da dreptul acestora să judece orice fel de procese în toată țara, nu mai există în această perioadă. Ea a fost desființată prin reforma lui Const. Mavrocordat. Singurii dregători care mai păstrează o parte din competența generală de altădată, restrînsă însă la teritoriul supus jurisdicției lor (Țara de Sus, Țara de Jos), sînt marii vornici și în Oltenia marele ban.

§ 3. *Competența specială și competența delegată* au suferit transformări ca efect al tendinței de modernizare a justiției feudale manifestată de domnie. Această tendință se vedește în faptele de mai jos:

¹ V. A. Urechilă, *Ist. rom.*, VII, p. 478.

a. *Colectivul de judecători*. Deși reforma lui Const. Mavrocordat menționează competența specială a unor mari dregători ca organe individuale de judecată (ex. hatmanul, vistierul), tendința este de a se înlocui dregătorul — judecător unic cu un colectiv de dregători sau foști dregători, prefigurând instanța judecătorească compusă din mai mulți judecători.

b. *Competența delegată* de domn marilor dregători sau foștilor mari dregători pentru judecarea anumitor procese ia o amploare deosebită.

c. *Rezultatul* împlinirii acestor tendințe a fost, mai ales de la Alex. Ipsilanti încoace, crearea unor instanțe judecătorești cu aceste caractere moderne: *compunerea colectivă* (ex. departamente, veliții boieri) și *competența specială* (civilă, criminală, pricini de străini). Toate aceste instanțe exercitau o competență proprie (*ès qualités*). Observăm însă:

1. Crearea unor instanțe permanente, cu o competență proprie largă, ar fi fost normal să determine dispariția competenței delegate de domn pentru anumite pricini. Totuși, domni continuă să delege boieri care să judece pricini, alcătuiind colective speciale de judecată. Acest procedeu, larg folosit, înlesnea favoritismul prin posibilitatea pentru domn de a obține hotărârile dorite de el, dar pronunțate de alții, și înlesnea satisfacerea boierilor care se adresau direct domnului, refuzând să meargă la ispravnici cu pricinile lor.

2. Practica îndelungată a delegării de foști dregători cu judecarea pricinilor s-a accentuat în această perioadă. Reforma lui Const. Mavrocordat prevăzuse folosirea obligatorie a foștilor dregători („mazili”) la judecarea pricinilor mari de către ispravnici².

În același sens, hrisovul din 1775 al lui Al. Ipsilanti și *Pravilniceasca condică* (II, 1) au prevăzut participarea obligatorie a foștilor dregători la compunerea instanțelor. La sfârșitul sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea, s-a ajuns ca la departamente (de 8, de 7, de cremenalion) și la judecătoria Agiei, judecătorii să fie recrutați de domni în majoritate³ sau exclusiv⁴ dintre foștii dregători.

Secțiunea a II-a

DREGĂTORI MARI CU COMPETENȚĂ JUDECĂTOREASCĂ PROPRIE

§ 1. Ierarhii bisericii : mitropolitul și episcopii

Competența judecătorească a ierarhilor bisericii se menține, în general, și în această perioadă, dar se îngustează treptat prin trecerea în sarcina organelor laice a unor atribuții judecătorești ale organelor bisericești, prin delegarea frecventă a mitropolitului și episcopilor de a judeca împreună cu dregători laici pricini de competența tradițională bisericească, prin exercitarea frec-

² *Uric.*, IV, p. 406.

³ 28 iul. 1793, I. Antonovici, *Doc. bîrlădene*, II, p. 327: din 18 judecători, 10 erau foști dregători.

⁴ 1784, Catastih de judecătoria orînduiți la departamenturi de către Mihail Suțu, V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, I, p. 332; febr. 1803, *ibid.*, VIII, p. 215 și 516; toți judecătorii erau foști dregători.

vență a prerogativei de judecător suprem a domnului asupra pricinilor cercetate sau judecate de organele bisericești (de ex. în materie de despărțenie) și prin reprimarea abuzurilor organelor bisericești (închisori și gloabe)¹.

Participarea mitropolitului și episcopilor la sfatul (divanul) domnesc se menține².

Mitropolitul și episcopii sînt rînduiți de domn să judece rareori singuri³, deseori împreună cu alți mari dregători sau cu veliții boieri⁴, pricini civile importante de tot felul: moștenire, zestre, împărțeală, împresurare etc.

De subliniat este că domnul delegă pe ierarhii bisericii să judece împreună cu dregători laici pricini cu implicații de drept canonic, ca de ex: zestre⁵, moștenire⁶, pricini între clerici și mireni⁷, realizînd astfel o îngustare a competenței bisericești.

Competența proprie a ierarhilor bisericii se reduce, prin efectul laicizării, de-a lungul acestei perioade în toate sectoarele: *ratione materiae*, *ratione personae*, civil și penal .

a. *Competența ratione materiae în pricini civile și penale.* La ierarhii bisericii competența în *pricini civile* cu implicații de drept canonic se îngustează, pe de o parte, prin delegații date de domn ierarhilor să judece împreună cu dregători laici⁸ asemenea pricini, pe de altă parte, prin judecarea de către domn și dregători laici a unor pricini de competența tradițională a bisericii ca: anularea de testament⁹ sau împărțeală a moștenirii¹⁰. În ce privește pricinile de moștenire și de împărțeală, competența ierarhilor bisericii, care era virtual desființată de la înființarea departamentelor divanului, a continuat să fie recunoscută în practică de domnie. Astfel, un pitac din 6 oct. 1783 într-o pricină de moștenire, care la sugestia domniei urma să fie rezolvată prin arbitraj, poruncește ca „întîi să le facă iarăși prea sfinția sa părintele mitropolit după pravilă împărțeala...”¹¹. Abia prin *Legiuirea Caragea* (1818) și *Codul Calimah* (1817) competența organelor bisericești în materie de moștenire și de împărțeală a încetat. Pricinile de despărțenie au rămas în competența bisericii. Aceasta rezultă atît din documente, cît și din legiurile sec. al XIX-lea: *Legiuirea Caragea* (III, 16, 38) și *Codul Calimah* (§ 110—114). Asupra cererilor de divorț se pronunța fie episcopul¹², fie mitropolitul¹³ printr-o carte de despărțenie¹⁴. De obicei, mitropolitul dădea o anafora care urma să fie întărită de domn¹⁵. De la un timp, se întăreau de domn chiar

¹ 9 dec. 1795, Al. Moruzi către ispravnici poruncește ca protopopii să înceteze abuzurile „adică hiare, biciu, butuc, bătăle, injurături și jafuri de gloabe...” V. A. Urechlă, *Ist. rom.*, VI, p. 25.

² 3 dec. 1778, *Acte judiciare*, p. 677; 21 iun. 1781, *ibid.*, p. 960.

³ 24 dec. 1754, în B.C.I.R., VIII (1929), p. 180; 12 aug. 1759, *ibid.*, VII (1928), p. 33.

⁴ 16 ian. 1797, A. V. Sava, *Doc. Orheiului*, p. 354; 25 iul. 1813, B.A.R., doc. 74—LV; dec. 1814, *Uric.*, II, p. 1 și urm.

⁵ 30 mai 1794, V. A. Urechlă, *Doc. inedite, 1793—1796*, p. 443; mitropolitul și vel logofătul cercetează pricina calificată de domn „pricină ce s-a căzut bisericește a se căuta”.

⁶ 24 dec. 1753, în B.C.I.R., VIII (1929), p. 180; 1779, *Sur. și izv.*, VII, p. 26.

⁷ 9 apr. 1759, N. Iorga, *Doc. Callimachi*, I, p. 423; 26 aug. 1784, *Sur. și izv.* XXV, p. 93.

⁸ V. mai sus lit. b și n. 3 și 4.

⁹ 22 oct. 1791 V. A. Urechlă, *Ist. rom.*, IV, p. 184; 9 febr. 1794, *ibid.*, VI, p. 457.

¹⁰ 10 ian. 1792, *ibid.*, IV, p. 176.

¹¹ *Ibid.*, II, p. 421.

¹² 23 sept. 1797, în „I. Nec.”, V, 1925, p. 214.

¹³ 3 aug. 1776, *Acte judiciare*, ed. cit., p. 178.

¹⁴ 8 oct. 1776, carte de despărțeală emisă de episcopul Buzăului, *ibid.*, p. 353.

¹⁵ 12 apr. 1793, V. A. Urechlă, *Doc. inedite, 1793—1796*, p. 419, 7 dec. 1819, *idem.*, *Ist. rom.* XI, p. 45.

cărțile de despărțenie¹⁶ care trebuiau trecute atît în condica Mitropoliei, cît și în condica divanului. Cînd faptele care determinau despărțenia erau grave (ex. femeia ameninșase pe soț cu moartea), domnul pedepsea pe femeie „după pravila domnească”¹⁷.

În *pricini penale* (amestecare de sînge, răpire de fete, curvie, bigamie, adulter) competența organelor bisericești a fost recunoscută de domnie atît în Țara Românească¹⁸, cît și în Moldova¹⁹. De observat că în actele domnești, întocmite de obicei după anaforalele mitropolitului, erau cuprinse alături de infracțiuni penale și unele fapte (nunta a patra, vrajbă între bărbat și soție etc.) care constituiau numai abateri de la canoanele bisericii și erau pedepsite cu pedepse bisericești. După introducerea *Pravilniceștii condici* (1780) preacurviile (adulterele) și răpirile de fecioare au fost luate din competența bisericii și date în competența domniei (XV, 3 și XIII, 1). Documentele arată că în această perioadă, adulterul²⁰, curvia²¹, bigamia²² și incestul (amestecarea de sînge)²³ erau judecate în mod obișnuit de instanțele laice.

Observăm, ca fenomene de supraviețuire a vechii competențe bisericești, cazuri cînd fapte de curvie sînt cercetate²⁴ și uneori judecate de mitropolit²⁵. Dar, la apelul celui nemulțumit, domnul obliga pe mitropolit să asculte mar-torii apelantului și să arate în scris mersul pricinii, ceea ce implică însemna interzicerea judecării²⁶.

Mai observăm că organele bisericești, prin actele domnești din această perioadă, erau îndreptățite să încerce prin aplicarea unor pedepse blînde (închisoarea la protopop a femeii, închisoarea la ispravnic a bărbatului) îndreptarea celor vinovați de fapte grave ca incestul, răpirea de fecioară, curvii²⁷. Prin aceasta se evitau pedepse aspre pentru asemenea fapte, ceea ce determina pe majoritatea vinovaților să accepte și să plătească gloabele la care erau su-puși prin abuz de către organele bisericești (în special de protopopi). E adevă-rat că actele domnești menționate (v. n. 27) dădeau drept acestor organe să perceapă de la cei vinovați 2 1/2 taleri ca „treapd pentru osteneala lor”. Dar aceleași acte interziceau categoric să se ia mai mult sau să fie cineva globit. În Țara Românească, prin circulara către ispravnici din 6 iulie 1777, Alex. Ipsilanti a interzis formal protopopilor să mai ia gloaba și să mai țină oameni la închisoare, ca „fapte necuviincioase”²⁸. Dar, la 22 sept. 1782, Nicolae Caragea, pe baza anaforalei mitropolitului, a încuviințat ca protopopii să cer-ceteze și să judece fapte imorale (curvii, vrăjmășii între soți etc.) și să îndrepte

¹⁶ 30 apr. 1807, în „Conv. lit.”, XXV, 1891, p. 293 și urm.

¹⁷ 8 oct. 1776, *Acte judiciare*, ed. cit., p. 353.

¹⁸ V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, I, p. 62: în 1775, Al. Ipsilanti permitea să se pedepsească cu gloaba vinovații de incest și răpire de fete iar cei care se vor afla în vină mare pentru aceleași fapte vor fi duși la mitropolit ca să fie judecați „după pravila”.

¹⁹ Hrisovul lui Mihail Racoviță din 1742, în C. Erbiceanu, *Vechile privilegii ale Bisericii române*, în B.O.R., XXII, 1898—1899, p. 733.

²⁰ 3 oct. 1794, V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, VI, p. 424; 4 mai 1797, *ibid.*, VII, p. 24; 25 sept. 1815, *ibid.*, X A, p. 600.

²¹ 10 mai 1785, *ibid.*, II, p. 439; 18 oct. 1791, *ibid.*, IV, p. 106; 6 oct. 1793, *ibid.*, V, p. 473.

²² 25 oct. 1797, *ibid.*, VI, p. 97.

²³ 22 sept. 1799, Anaforaua Departamentului criminalicesc, întărită de domn, Gh. Ungureanu, *Pedepsele în Moldova*, p. 67.

²⁴ 15 sept. 1776, *Acte judiciare*, ed. cit., p. 208.

²⁵ 27 iul. 1796, V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, VI, p. 804.

²⁶ 1803, *ibid.*, VIII, p. 540.

²⁷ C. Erbiceanu, *Vechile privilegii*, în B.O.R., 1898, p. 733, Hrisovul din 1742 al lui Mihail Racoviță; 1 mart. 1779, *Acte judiciare*, p. 744; 22 sept. 1782, V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, I, p. 265.

²⁸ V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, p. 47.

pe femei cu închisoare la protopop, iar pe bărbați cu „închisoarea politică”²⁹. Același act autoriza perceperea sumei de 2 1/2 taleri ca treapdă de la partea vinovată. Ulterior, atît Mihail Șuțu³⁰, cît și Alex. Moruzi³¹ au încuviințat prin hrisoave ca protopopii să ia 2 1/2 taleri sau, respectiv, 300 bani cu titlu de „dicheoma”, adică pentru osteneala cercetării. Dar abuzurile au continuat. Închisorile funcționau mai departe atît la protopopi, cît și la mitropolie. Protopopii continuau să încaseze gloabe importante de la mireni. Gloabele deveniseră odioase. În Moldova, gloabele percepute de la cei vinovați pentru abateri de la morală sexuală sub diferite nume (șugubină de muieri, deșugubină, gloaba pîntecelui) fuseseră desființate prin hrisovul din 23 nov. 1754 de către Matei Ghica, ca „rău și urît obicei”³². În Țara Românească, gloabele interzise de domnie, dar percepute în continuare de protopopi, au început să fie urmărite. Un document din 1804 dovedește că un protopop era cercetat pentru faptul că luase gloabă 2 boi pentru un incest³³. Abia în 1814, Ion Caragea, prin pitac către mitropolit, a interzis categoric orice gloabă percepută de organele bisericești, întrucît domnul a constatat că biserica nu are alt drept decît să dea „sfătuirii duhovnicești și ispovedanii”³⁴.

b. *Competența ratione personae*. Regula pravilei după care toți clericii trebuiau judecați de instanțele bisericești a fost recunoscută de domnie și în această perioadă, atît în Țara Românească³⁵, cît și în Moldova³⁶. În Moldova, la 1773, la cererea mitropolitului Gavril, aprobată de generalul Rumianțev, s-a creat o instanță bisericească („duhovnicesc giudeț”) pentru pricinile dintre clerici și mireni. La acest „giudeț bisericesc” trebuia să participe și un deputat din boierii divanului „pentru dreptățile mirenilor”³⁷. Documentele confirmă că această instanță a funcționat efectiv³⁸. Dar regula de competență *ratione personae* și-a păstrat caracterul relativ din trecut, accentuat de tendința de laicizare progresivă a justiției. Astfel, într-un proces civil, un preot și un diacon se judecau în 1786 cu Episcopia de Huși înaintea veliților boieri³⁹. Tot astfel, în materie penală, un egumen vinovat de fals este pedepsit de divan care poruncește să se aleagă alt egumen⁴⁰. De asemenea, o preoteasă arătată mitropolitului ca vinovată de curvie cu turci, este pedepsită de domn, nu de mitropolit⁴¹. Iar cînd un preot a bătut un om cu intenția de a-l ucide, domnul cere mitropolitului să aplice acestui „netrebnic popă” „bisericească osîndă”, dar el, ca judecător laic, îi aplică „osîndă politică”⁴². Dar și domnia aplică, tot cu elasticitate, regula competenței: deși după norma tradițională, omorul era de competența domniei chiar dacă era săvîrșit de un cleric, domnul ac-

²⁹ *Ibid.*, p. 265.

³⁰ 15 nov. 1783, *ibid.*, I, p. 369.

³¹ 9 dec. 1795, *ibid.*, VI, p. 25.

³² *Uric.*, II, p. 276. Hrisovul lui Matei Ghica a fost reinnoit de Ion Teodor Calimah prin hrisovul din 30 ian. 1760, publ. în *Sur. și izv.*, XI, p. 134.

³³ 19 mai 1804, T. V. Stefanelli, *Doc. Cîmpulungului Moldovenesc*, p. 316.

³⁴ 18 sept. 1814, V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, X A, p. 58.

³⁵ *Ibid.*, I, p. 62, carte domnească din 1775 autorizînd pe protopopi să judece „toată partea bisericească după pravilă...”.

³⁶ 15 mai 1741, I. Antonovici, *Doc. bîrlădene*, I, p. 6; hrisov din 1742, dat de Mihail Racoviță, publ. de C. Erbiceanu, în B.O.R., XXII, 1898—1899, p. 733; carte domnească a lui Ion N. Mavrocordat din 1746, în Melchisedeh, *Cronica Hușilor*, p. 215; 5 apr. 1750, Constantin Racoviță, carte domnească, idem, *Cronica Romanului*, partea II, p. 34.

³⁷ 4 mart. 1774, *Uric.*, VI, p. 402.

³⁸ 1774, B.A.R., 178—CLXXXVI, carte de judecată.

³⁹ 25 mai 1786, *Uric.*, IV, p. 119.

⁴⁰ 14 iul. 1794, V. A. Urechîă, *op. cit.*, VII, p. 382.

⁴¹ 16 nov. 1792, *ibid.*, IV, p. 71.

⁴² 25 sept. 1813, *ibid.*, X A, p. 57.

ceptă ca uciderea unui om săvârșită de un egumen să fie cercetată de mitropolit cu doi vel logofeți care fac anafora întărită de domn⁴³. În alt caz, un egumen vinovat de abuz este cercetat de mitropolit împreună cu veliții boieri și, fiind găsit vinovat, pedeapsa este lăsată la aprecierea domnului⁴⁴.

c. *Judecarea breslelor*. În ce privește competența ierarhilor bisericii asupra breslelor, în această perioadă, apare o deosebire netă între Țara Românească și Moldova⁴⁵. În Țara Românească, hrisoavele care acordau breslelor privilegii pentru apărarea producției lor față de concurența străinilor prevedeau că breslașii vinovați de greșeli mari erau judecați de către organele domniei: vel aga⁴⁶ sau vel cămărașul⁴⁷. În Moldova, în general, s-a păstrat și în această perioadă vechea competență bisericească asupra breslelor. Domnii, prin hrisoave sau cărți domnești, au recunoscut dreptul episcopilor de a judeca „breslele de prin târguri”⁴⁸ sau au întărit catastihurile breslelor sau cărțile de afurisenie primite de la episcopi sau mitropolit⁴⁹. Catastihurile breslelor continuau să prevadă că pricinile dintre meșteri le judeca starostele împreună cu breasla, iar apelul celor nemulțumiți îl judeca episcopul⁵⁰. Dar și în Moldova, sub domnia lui Ion Sandu Sturza, avem un semn de laicizare a justiției breslelor: la 17 noiembrie 1822, înnoind catastihul breslei ciubotarilor din 9 nov. 1766, acesta prevede la pct. 10 că pentru vină grea, breslașul care înainte mergea la mitropolie va merge „la agie să-și afle punere la cale”⁵¹.

d. *Autentificarea și întărirea actelor juridice*. Competența ierarhilor bisericii privind autentificarea sau întărirea actelor juridice a suferit și ea însemnate restrângeri către sfârșitul sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea. Foile de zestre și testamentele, după *Pravilniceasca condică* (XV,6), trebuiau iscălite și de către prototop sau, la nevoie, de egumenul unei mănăstiri mari, în afară de iscălitura ispravnicului sau judecătorului. Pitacul domnesc din 15 iun. 1793 prevedea că foile de zestre și testamentele se adevăresc la scaunul ispravnicesc de către ispravnici și sînt trecute în condica județului⁵². *Legiuirea Caragea* (IV, 3,26) prevedea că întărirea testamentului se putea realiza în trei moduri: prin iscălitura arhierelui, a judecătoriei sau a 3 martori. Testamentul scris și subscris de testator nu avea nevoie de nici o întărire. Aceasta dovedește că întărirea arhierelui nu mai avea semnificația mistică de altădată, ci valoare de „adeverire”, de autentificare. După aceeași legiuire (III, 16,9) foile dotale nu erau supuse la nici o formalitate solemnă, singura formalitate necesară fiind una laică: transcrierea în condica specială de zestre și trimiterea unei copii la logofeția dreptății⁵³. Deși tendința de laicizare este vădită, în prac-

⁴³ 22 dec. 1794, V. A. Urechîă, *Doc. inedite*, 1793—1796, p. 549.

⁴⁴ 20 mart. 1814, idem, *Ist. rom.*, X A, p. 221.

⁴⁵ Ștefan Olteanu și Const. Șerban, *Mesteșugurile din Țara Românească și Moldova în evul mediu*, p. 411—413.

⁴⁶ 31 oct. 1784, V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, I, Buc., 1891, p. 417; 20 nov. 1791, *ibid.*, IV, p. 288.

⁴⁷ 24 febr. 1784, *ibid.*, I, p. 442; 12 apr. 1794, *ibid.*, V, p. 270.

⁴⁸ 5 apr. 1750, carte domnească Const. Racovița, Melchisedek, *Cron. Roman.*, II, p. 34.

⁴⁹ C. Bobulescu, *Lăutarii noștri*, Buc., 1922, p. 143, catastihul breslei scripcarilor întărit de episcopul Hușilor la 17 februarie 1795.

⁵⁰ 9 nov. 1766, catastihul breslei ciubotarilor întărit de mitropolit, în *Uric.*, XIV, p. 1 și urm.; V. și Șt. Olteanu și C. Șerban, *op. cit.*, p. 301; v. și Ștefan Berechet, *op. cit.*, în B.O.R., 1938, nr. 11—12, p. 754.

⁵¹ 17 nov. 1822, *Uric.*, XIV, p. 12.

⁵² *Prav. cond.*, p. 199.

⁵³ Cas. civ. dec. din 1884, Bul. Cas. 1884, p. 700, cit. în *Legiuirea Caragea*, ed. crit., p. 263.

uca, organele bisericești au continuat să întărească testamente⁵⁴ și foi de zestre⁵⁵. Totuși, chiar înainte de *legiuirea Caragea*, se întăresc testamente adevărate de 3 martori și neîntărite de arhieru⁵⁶.

În *Moldova*, ca și în Țara Românească, în sec. al XVIII-lea, ierarhii bisericii au continuat să adevărească și să întărească zapise de vânzare⁵⁷, învoielii privind zestrea⁵⁸, testamente⁵⁹. Totuși *Codul Calimah* a laicizat ambele materii, restrângând astfel competența ierarhilor bisericii. El a prevăzut că testamentul putea fi făcut față de 3 martori (§ 740), iar dacă era scris și subscris de testator era valabil chiar fără martori (§ 739). De asemenea a prevăzut că „tocmelile căsătorești se fac și neînscris însă înaintea a cel puțin trei martori vrednici de credință” (§ 1616.) Aceasta însemna scutirea de orice formalitate solemnă, laică sau bisericească, a actului juridic al înzestrării.

e. *Dicasteria. Consistoriul.* Mitropolitul judeca singur sau ajutat de alți clerici. Excepțional, mitropolitul putea judeca împreună cu prelați străini⁶⁰. Încă din perioada precedentă, s-a făcut obiceiul ca mitropolitul să fie ajutat la judecata pricinilor de clerici din serviciul mitropoliei. Un început al dicasteriei îl găsim încă din sec. XVI și XVII⁶¹. Organul ajutător al mitropolitului s-a numit, atât în Țara Românească, cât și în *Moldova*, dicasterie. În Țara Românească, în sec. al XVIII-lea, soborul mitropoliei îndeplinea uneori funcția de dicasterie: un document din 1 februarie 1763 emană de la „soborul sfintei mitropolii” compus din doi arhimandriți și un hartofilax care judecă o pricină de moșie⁶². Dar multe pricini erau rezolvate de mitropolit singur⁶³. În *Moldova*, în toată perioada (1740—1831) a funcționat pe lângă mitropolie instituția Duhovniceasca dicasterie, care cerceta „duhovniceștile pricini”: divorțuri, neînțelegeri între soți, pricini de zestre, pricini între clerici sau între mireni și clerici. Dicasteria întocmea o anafora pe care o verifica mitropolitul, cu chemarea părților⁶⁴. În Țara Românească, de la 1810, dicasteria a fost organizată sub păstoria mitropolitului Gavril Bănulescu, numindu-se de atunci „cosistoria”⁶⁵.

§ 2. Marii vornici cu competență generală

În această perioadă (1740—1831) dregătoria de mare vornic a evoluat mult: a crescut numărul marilor vornici, au scăzut atribuțiile lor judecătorești, au apărut dregători cu atribuții speciale, purtând titlul de mare vornic. În sec. al XIX-lea alături de marii vornici cu funcții efective (halea) au apărut și marii vornici numai cu titlu (paia). Cei mai importanți au rămas marii vornici

⁵⁴ 6 iul. 1779, *Acte judiciare*, doc. 729, p. 787; 30 mai 1794, V. A. Urechia, *Doc. inedite*, p. 443.

⁵⁵ 23 dec. 1744, Șt. D. Grecianu, *Genealogii*, p. 331.

⁵⁶ 21 aug. 1803, D. Furtună, *Preoțimea românească*, p. 256.

⁵⁷ 7 nov. 1797, *Sur. și izv.*, XV, p. 185.

⁵⁸ 15 iul. 1796, N. Iorga, *Stud. și doc.*, VII, p. 138.

⁵⁹ 29 iul. 1776, *Acte judiciare*, doc. 156, p. 168, menționează diată întărită de mitropolit; V. A. Urechia, *Doc. inedite*, p. 443 menționează diată din 31 mai 1793 întărită de mitropolit când era episcop al Buzăului.

⁶⁰ Șt. Berechet, *op. cit.*, în B.O.R., 1938, nr. 11—12, p. 753.

⁶¹ Mircea Păcurariu, *Dicasteria*, în B.O.R., 1959, nr. 7—10, p. 962.

⁶² Anafora din 4 nov. 1775, *Acte judiciare*, p. 17, menționează cartea soborului mitropoliei din leat 7271 febr. 1.

⁶³ Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 978.

⁶⁴ Gh. Ungureanu, *Justiția în Moldova*, p. 64.

⁶⁵ Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 978.

a căror dregătorie era cea veche, legată de teritoriul întregii țări sau de o regiune anumită: „Țara de Jos” sau „Țara de Sus”. Acestora, cu toată diminuarea atribuțiilor judecătorești, în ochii lumii, li s-a păstrat ca o reminiscență din trecut, profilul de „judecător suprem”¹. Și tot ca o reminiscență a trecutului, Bauer (*Mémoires...*, p. 52) califică pe marele vornic (al Țării de Sus sau al Țării de Jos) „judecătorul principal” al județelor respective.

a. În Țara Românească. Dregătoria de mare vornic a fost dublată în 1761 de Const. Mavrocordat, care a împărțit țara în două: Țara de Sus, cu județele apusene (Olt, Argeș, Teleorman, Vlașca, Ilfov, Dîmbovița), și Țara de Jos, cu județele răsăritene (Focșani, Buzău, Săcuieni, Prahova, Muscel, Ialomița), avînd fiecare în frunte cîte un mare vornic². Sub domnia lui Alex. Moruzi s-au mai creat încă 2 mari vornici cu atribuții exclusiv judiciare în cadrul judecătoriei veliților³. La sfîrșitul sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea, Țara Românească a avut cîte 2 mari vornici: la Țara de Sus și la Țara de Jos⁴.

Atribuțiile judecătorești ale marilor vornici au scăzut începînd de la reforma lui Const. Mavrocordat. Ispravnicii ținuturilor au devenit competenți pentru „tot felul de judecăți”, cu excepția omorului, tîlhăriei și furtului mare⁵, care se trimiteau la divan. Marii vornici supravegheau prinderea infractorilor mari și urmărirea răspunzătorilor în caz de eșec (nedescoperirea sau dispariția vinovaților). Și Grigore Ghica⁶ și Const. Mavrocordat⁷ au pus regula că, prinzîndu-se ucigașul sau tîlharul, oamenii lui vel vornic vor lua ciubotele (taxa de urmărire), iar „tîlharul să-l dea pe mîna lui vel armaș”, bineînțeles ca să-l ducă la divan. Dealtfel, această regulă începuse să se aplice chiar înainte de reforma lui Const. Mavrocordat⁸. Prin înființarea departamentelor judecătorești, competența marilor vornici s-a îngustat și mai mult. Cea mai importantă atribuție a lor, competența penală, a dispărut, prin împărțirea ei între ispravnici care urmau să judece infracțiunile ușoare din ținuturi și departamentul de cremenalion (astfel numit prin hrisovul din 1775), devenit apoi în 1780 departamentul vinovațiilor prin *Pravilniceasca condică*, care urma să judece infracțiunile grave: omorul, tîlhăria, furtul mare (în special de lucruri sfinte), preacurvia, răpirea de fecioară (IV 1—5). Cît privește globirea femeilor și fetelor pentru curvie (legături sexuale în afara căsătoriei), desființată în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, ea a continuat ca un abuz practicat nu de marii vornici, ci de organele bisericești, pînă cînd un pitac domnesc din 18 sept. 1814⁹ a interzis categoric acest abuz, cerînd mitropolitului și episcopilor să ordone să înceteze acest „necuvios cîștig” care este „cu totul împotriva legii și cinului bisericesc”.

În ce privește competența civilă, marii vornici au continuat să exercite atribuții judecătorești fie ca membri ai judecătoriei veliților boieri (*Prav.*

¹ Hurm., S.N., II, p. 196, doc. din 27 iul. 1814, Fleischhackl către Metternich: „gros-svornik de zara de schos oder Oberrichter vom Unterlande...”.

² Bauer, *Mémoires*, p. 51; D. Fotino, *Ist. gen. a Daciei*, III, p. 268.

³ D. Fotino, *op. cit.*, III, p. 270.

⁴ *Ibid.*, p. 338: „Doi marii vornici de Țara de Jos și doi marii vornici de Țara de Sus”.

⁵ N. Iorga, *Stud. și doc.*, VI, p. 226.

⁶ 15 mai 1741, I. Antonovici, *Doc. bîrlădene*, I, p. 5—6.

⁷ 1742, N. Iorga, *Anciens doc.*, II, p. 283.

⁸ 5 iul. 1737, T. Bălan, *Doc. bucov.*, IV, p. 143: „... și am fost prins și dus la divanul măriei sale lui Grigore Ghica...”.

⁹ V. A. Urechă, *Ist. rom.*, X A, p. 58; v. mai sus § I despre ierarhii bisericii.

cond., II, 1), fie ca delegați de domn să judece unele pricini, de obicei împreună cu alți mari dregători¹⁰.

b. În *Moldova*. Dregătoria a avut o evoluție asemănătoare. Cei 2 mari vornici (de Țara de Jos și de Țara de Sus), care existau din sec. al XVI-lea s-au dublat în sec. al XVIII-lea la o dată încă neprecizată prin cercetările de pînă acum. Prima mențiune care atestă existența a 4 vel vornici este anaforua din 1 iunie 1765¹¹. Ulterior, Condica de venituri ale dregătorilor din 1775 confirmă existența a 2 mari vornici pentru Țara de Jos și a altor 2 mari vornici pentru Țara de Sus¹². Acest număr s-a păstrat și în sec. al XIX-lea pînă la Regulamentul organic¹³. Este probabil că unul dintre cei 2 mari vornici ai unci „fări” se ocupa cu problemele administrative, iar celălalt cu cele judecătorești. Competența penală a marilor vornici, în această perioadă, a dispărut. Prin reforma lui Const. Mavrocordat, pricinile penale de mică însemnătate au fost date în competența ispravnicilor. Vinovățiile mari (omor, tîlhărie, furt mare) au fost trecute asupra divanului. Dovada o avem în Așezămîntul lui Const. Mavrocordat, care prevede că infractorii prinși trebuie trimiși la divan¹⁴. Condica de venituri din 1775 confirmă norma de mai sus. Ea prevede că uci-gașii și tîlharii prinși în ținuturi vor fi înaintați la divan, care va hotărî „atît pedeapsa lui, cît și gloaba lui vel armaș”¹⁵. De la crearea Departamentului criminalicesc (cca 1789) vinovățiile mari au fost date în competența acestuia. O altă atribuție penală importantă a marilor vornici fusese globirea infracțiunilor contra moralei sexuale (deșugubina, gloaba pîntecului). Această globă fiind desființată prin hrisovul lui Matei Ghica din 23 nov. 1754¹⁶, marii vornici au pierdut și această atribuție atît de mănoasă în trecut.

Competența civilă a marilor vornici s-a păstrat. Ba, într-o privință, a crescut: în această perioadă, a dispărut opreliștea din trecut că numai domnul (sau marele logofăt) putea judeca pricini de stăpînire de pămînt. În a doua jumătate a sec. al XVIII-lea întîlnim cărți de judecată date de marele vornic în această materie¹⁷. Alte documente dovedesc că marii vornici exercitau din cînd în cînd atribuțiile lor judecătorești în pricini civile, în virtutea competenței lor proprii¹⁸. Dar principala lor activitate judecătorească se desfășoară în două moduri: a) ca membri ai divanului sau ca făcînd parte dintre „veliiții boieri”¹⁹ și b) ca judecători delegați de domn, de obicei împreună cu alți dregători sau boieri. În toate aceste cazuri, însă, se întocmea o anafora, care se prezenta domnului pentru întărire²⁰.

¹⁰ 25 aug. 1753, B.A.R., doc. XLIX/46; 9 aug. 1792, I. Antonovici, *Doc. bîrlădene*, II, p. 75.

¹¹ *Uric.*, VII, p. 51, cit. de T. Bălan, *Vornicia în Moldova*, p. 111.

¹² *Uric.*, XIX, p. 385.

¹³ 26 aug. 1823, hrisov Ion Sandu Sturza, *Hurm.*, X, p. 583; 12 febr. 1827, Kreuchely către von Miltitz, *ibid.*, p. 407.

¹⁴ N. Iorga, *Anciens documents*, II, p. 283.

¹⁵ Idem, *Stud. și doc.*, XXII, p. 8-9; *ibid.*, V, p. 63.

¹⁶ *Uric.*, II, ed. II p. 276.

¹⁷ 11 aug. 1742, D.R.A., II, p. 249; 31 aug. 1752, B.A.R., CCIV-249; 2 mai 1789, *Uric.*, XXV, p. 89.

¹⁸ 31 aug. 1752, B.A.R., CLXI-113; 1760, *ibid.*, CDVIII-30; 16 mai 1766, *ibid.*, CDXLV-152; 4 nov. 1781, *ibid.*, CXXXVII-85.

¹⁹ 25 nov. 1742, *Sur. și izv.*, X, p. 51; 17 febr. 1765, *Uric.*, XVII, p. 43; 15 nov. 1765, *Isp. și zap.*, IV, 2, p. 126; 3 sept. 1799, D.R.A., II, p. 705.

²⁰ 25 aug. 1753, B.A.R., XLIX-46; 5 febr. 1768, *Uric.*, XXII, p. 98; 28 nov. 1780, D.R.A., II, p. 502-503; 20 doc. 1781, *ibid.*, p. 511; 23 mai 1783, *ibid.*, p. 518; 1806, *Uric.*, XV, p. 243.

§ 3. Mari vornici cu atribuții judecătorești speciale

În această perioadă (1740—1831) s-au creat mari dregători cu atribuții judecătorești speciale, uneori cumulate cu alte atribuții, care au rang și poartă titlul de mare vornic. Aceștia au fost: vel vornicul de politie, vel vornicul obștirilor, vel vornicul de aprozi și vel vornicul obștii.

a. *Vel vornicul de politie.* În Țara Românească, acesta a avut ca precursor pe vel vornicul de București, creat de Alexandru Moruzi la 5 martie 1794, cu atribuții financiare¹. În sec. al XIX-lea, vel vornicul de politie, păstrând atribuțiile financiare ale vornicului de București, a primit și atribuții judecătorești, restrinse la capitală, dar extinse la probleme variate, astfel că apărea diplomaților străini ca „judecător al tuturor afacerilor orașenești”², „judecător orașenesc”³ sau „judecător superior al capitalei”⁴. Existența lui, care a continuat-o pe aceea a vornicului de București, a dăinuit chiar sub ocupația rusă (1806—1812)⁵ și a mers pînă la Regulamentul organic, cu toate că în 1824 a pierdut unele din atribuțiile administrative⁶.

În *Moldova*, vel vornicul de politie a fost creat de domnul Scarlat Al. Calimah prin țidula din 6 decembrie 1813⁷. În afară de grija edilității capitalei, i s-a dat în competența sa toate hotărnicile terenurilor din oraș, precum și judecata asupra oricăror „pricini de hotar”⁸. Vel vornicul de politie a fost un dregător nou, cu o competență specială, deosebit de vel vornicul obștii, cu care nu trebuie confundat, cum s-a încercat în istoriografie⁹. Aceasta rezultă din textul țidulei în care domnul declară: „am alcătuit un rang de boierie în-adins spre aceasta sub denumirea de vel-vornic de politie, carele are să fie socotit în rînduiala celorlalți vornici ai divanului”¹⁰. Dregătoria de vel vornic al politiei a dăinuit atît sub domnia lui Scarlat Calimah¹¹, cît și sub domnia lui Ion Sandu Sturza¹².

b. *Vel vornicul obștirilor (vornicul de cutie).* În Țara Românească, prin hrisovul din 5 octombrie 1797¹³ Alex. Ipsilanti a creat un nou mare dregător: vel vornicul obștirilor. Acest domn, care în 1775, înființase cutia milcelor, pusă sub epitropia mitropolitului și altor mari boieri, a reorganizat epitropia, punînd-o în 1797 sub conducerea vel vornicului obștirilor. Acest mare dregător, în afară de asistența socială, a avut și atribuții judecătorești cu privire la tutele și la moșteniri¹⁴. Este deci o înrudire între acest mare dregător și vel vornicul obștii din *Moldova*. Din cauza atribuțiilor sale privitoare la asistența socială, acest dregător, de la o vreme, s-a numit vornic de cutie¹⁵. În Țara Românească, *Pravilniceasca condică* (1780) obligase pe testatori să lase o parte din

¹ V. A. Urechlă, *Ist. rom.*, V, p. 172.

² *Hurm.*, S.N., II, p. 141, Fleischhackl către Metternich, 17 nov. 1813.

³ *Ibid.*, p. 235, idem către același, 24 ian. 1815: „Stadtrichter”.

⁴ *Ibid.*, p. 379, idem către același, 11 febr. 1817: „Oberrichter der Residenz”.

⁵ 1810, A.B., 1932, nr. 1, p. 36.

⁶ *Hurm.*, X, p. 279, 27 mai 1824, Kreuchely către von Miltitz.

⁷ *Uric.*, I, (ed. 2), p. 197.

⁸ *Ibid.*, p. 199.

⁹ V. A. Urechlă, *Ist. rom.*, XI, p. 37, afirma că vornicia obștii s-a numit sub domnia lui Scarlat Calimah „vornicia de politie”.

¹⁰ *Uric.*, I (ed. 2), p. 197.

¹¹ *Hurm.*, S.N., II p. 226, 1814 dec. 16, Raab către Metternich.

¹² *Sar. și izv.*, X, p. 272 și urm.: între 1823 și 1827, s-au numit 5 vornici de politie.

¹³ V. A. Urechlă, *op. cit.*, VII, p. 57.

¹⁴ 1812—1818 *ibid.*, X, p. 691.

¹⁵ D. Fătino, *Ist. gen. a Davici*, III, p. 272; V. A. Urechlă, *op. cit.*, V, p. 83; 24 ian. 1815, *Hurm.*, S.N., II, p. 235; 27 mai 1824, *ibid.*, p. 928; 13 mai 1825, *Hurm.*, X, p. 323.

averea lor pentru cutie (XXI, 4). Aceasta explică oarecum de ce acest mare dregător a exercitat atribuțiile judecătorești privitoare la moșteniri și la tutele.

c. *Vel vornicul obștii*. În Moldova, prin țidula domnească din 1 ian. 1803, Alexandru Moruzi a creat un mare dregător cu titlul de vel vornic de obștie¹⁶ și cu atribuții administrative și judecătorești. Acesta a fost un nou dregător („o nouă boierie”), nu cum s-a susținut greșit un dregător vechi cu nume schimbat¹⁷.

Competența sa judecătorească se referă la tutele și moșteniri. Dregătorul are următoarele atribuții:

-- Face inventarul moștenirilor.

-- Îngrijește de înființarea tutelei pentru administrarea averii minorilor rămași, avînd dreptul să desemneze pe tutor.

-- Face împărțirile moștenirilor¹⁸ și judecă procesele de partaj în caz cînd moștenitorii nu fac partaj voluntar.

— Judecă toate pricinile de moștenire.

— Ia parte la divan ca boier velit „șazător împreună după cei 4 vornici mari”¹⁹.

— Preia averile străinilor morți fără moștenitori, le lichidează și varsă produsul la cutia milei.

Exercitarea efectivă a acestor atribuții rezultă din numeroase documente²⁰.

Vornicia obștii cerceta pricinile de moșteniri, împărțeli etc. și întocmea o anafora care era supusă divanului spre a fi întărită²¹. Vornicia obștii a fost criticată de către marele vornic Balș pentru depășirea competenței sale. Aceasta a determinat o nouă precizare a competenței sale prin instrucțiunile divanului²². Marele vornic al obștii, prin modul cum își exercita atribuțiile, săvîrșea mari abuzuri, pentru care, în epocă, a fost aspru criticat²³. Dimensiunile abuzurilor la care se deda acest dregător rezultă frapant dintr-un document: dintr-un activ succesoral de 50 600 lei, a rămas de împărțit între moștenitori numai 12 800 lei. Restul a reprezentat: 35 000 lei „împliniala dumsale vel vornic al obștiei” și 397 lei „telaficul lui telalbașa”²⁴. Cu toate abuzurile, dregătoria a dăinuit pînă la Regulamentul organic.

d. *Vel vornicul de aprozi*. Acest mare dregător a fost creat în Moldova de către Alexandru Const. Mavrocordat (1782—1785)²⁵. Nu cunoaștem pînă

¹⁶ Uric., Lev II, p. 123; Gh. Ungureanu, *Justiția în Moldova*, p. 70, arată că dregătorul a funcționat „între 1800—1832” fără să indice vreun document anterior anului 1803 privitor la existența lui. Țidula din 1803 declarînd categoric că e vorba de o boierie nouă, căreia îi reglementează statutul, e neîndoielnic că dregătoria a luat naștere prin acest act.

¹⁷ T. Bălan, *Vornicia în Moldova*, p. 132, afirmă că vornicul de gloată, în sec. XIX „se cheamă vel vornic al obștiei”. Dovada că au fost dregătorii deosebite rezultă din faptul că în sec. XIX au coexistat vornicii de gloată (de poartă) cu vel vornicul obștii (v. infra).

¹⁸ T. G. Bulat, *Contribuțiunii la viața judecătorească și administrativă a Moldovei sub ocupația rusă din 1806—1812*, în A.B., 1930, nr. 1, p. 42.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ Uric., XVII, p. 237; 16 mart. 1807; *ibid.*, VI, p. 273; carte din 18 iul. 1808; *ibid.*, XV, p. 349; 20 iun. 1811; doc. din 20 oct. 1811, B.A.R., CXXIX—157; 21 sept. 1813, *ibid.*, CLXXIV—239; 24 ian. 1814, Uric., XIV, p. 235; 12 aug. 1815, B.A.R., CCV—31; 2 iul. 1826, *ibid.*, XXXVI—70; 14 ian. 1828, B.C.I.R., XV, 1936, p. 109.

²¹ 23 sept. 1816, Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 74; 17 iul. 1829, *Sur și izv.*, VII, p. 291.

²² T. G. Bulat, *op. cit.*, în A.B., 1930, nr. 1, p. 42.

²³ D.I.R., *Răscoala din 1821*, V, p. 547; *Voroavă asupra Țării Moldovei* de Vasile Murguleț.

²⁴ 20 gheran 1815, *Sur. și izv.*, VII, p. 279.

²⁵ T. G. Bulat, *op. cit.*, în A.B., 1930, nr. 1, p. 36; Instrucțiunile divanului Moldovei arată că „s-au rînduit boieria aceasta adică de la domnul Alex. Const. Mavrocordat”.

astăzi actul de înființare. Prima mențiune despre acest dregător apare în doc. din 18 sept. 1789²⁶. Atribuțiile judecătorești ale acestui dregător nu constau propriu-zis în dreptul de a judeca pricini, ci erau în legătură cu chemarea părților, cu îndrumarea pricinilor, cu executarea măsurilor pregătitoare și a hotărârilor judecătorești în materie civilă. Aceste atribuții erau foarte importante. Prin aprozi, puși sub comanda vornicului de aprozi, împetricinații erau aduși, chiar fără voia lor, la judecată, prin carte domnească de volnicie, în care se cuprindea uneori și dreptul de percheziție²⁷. Obișnuit, domnul însărcina pe vornicul de aprozi să supravegheze executarea măsurilor luate de instanțe ca de ex.: o cercetare la fața locului²⁸ sau efectuarea mezatului²⁹. Pentru executarea silită a creanțelor, vel vornicul de aprozi avea la dispoziție o închi-soare (warta)³⁰. Acest dregător nu se mulțumea cu atribuțiile de executare, însușindu-și prin abuz și atribuțiile de judecată. Se crease obicei astfel că marele vornic de aprozi Grigore Ghica socotea dregătoria lui ca „un tribunal când era vorba de lichidări sau de alte pricini puțin importante”. Acest abuz a generat un conflict cu divanul, rezolvat în favoarea divanului la 1811, când s-au limitat atribuțiile dregătorului numai la executare, interzicându-i-se dreptul de a judeca pricini și de a aprecia care împetricinat sau debitor trebuie închis la vartă³¹. Cu toate acestea, tendința de extindere a competenței acestui dregător a rămas. În 1819 niște debitori, nemulțumiți de dobânda de 10% pe lună pretinsă de creditoare, au cerut să fie rînduiți la vornicul de aprozi care să hotărască „cîtă dobîndă legiuită trebuie plătită”. Domnul, prin rezoluție, a aprobat³².

Vornicia de aprozi a determinat multe plîngeri și multe critici. Sub ocupația rusă (1828—1834) Jeltuchin hotărîse să o desființeze³³. Totuși, ea a fost menținută și după Regulamentul organic, limitîndu-i-se competența la executarea hotărârilor civile și comerciale³⁴.

§ 4. Marele logofăt

În a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, în ambele Principate marea logofeție s-a dublat.

În Țara Românească. Dublarea s-a realizat în domnia lui Alexandru Ipsilanti (cca. 1775): în documentele anului 1775 apar 2 vel logofeți: unul

²⁶ B.A.R., CCVII—172: cartea divanului Moldovei către vornicul Sturza care îl înștiințează că a fost rînduit în cinul vorniciei de aprozi.

²⁷ Aug. 1800, I. Antonovici, *Istoria com. Bogdana*, p. 172: „volnicim domnia mea pe acest aprod ca să meargă la numitul V.B. și să-l ia cu toate scrisorile ce va fi avînd, să-l ducă acolo la starea moșșilor și să-l ție acolo pin ce va da sîrșit hotărîturil rînduitul boier”.

²⁸ 11 mai 1798, V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, VII, p. 267, n. 1; 21 aug. 1799, *ibid.*; p. 294, n. 1.

²⁹ 20 dec. 1799, *ibid.*, VII, p. 293; 6 ian. 1816, I. Antonovici, *Ist. com. Bogdana*, p. 209.

³⁰ N. Iorga, *Stud. și doc.*, VI, p. 162, în zăpîsul de vînzare din 1764 iulie 6 vînzătorul declară: „am dat acest zăpîs fără de voia mea... din porunca boierilor... fiind închis la vartă”.

³¹ T. G. Balat, *op. cit.*, în A.B., 1930, nr. 1, p. 34 și urm.

³² 20 dec. 1819, B.A.R., CI.XXXIX—146.

³³ M. Galan, *Organizarea justiției moldovenești în timpul ocupației rusești din anii 1828—1834*, p. 16.

³⁴ Gh. Ungureanu, *Justiția în Moldova*, p. 70.

pentru Țara de Sus, altul pentru Țara de Jos¹. S-a afirmat de către un diplomat² că, în 1783, s-ar fi încercat revenirea la un singur vel logofăt. Dimpotrivă, un pitac al lui Mihai Const. Șuțu din decembrie 1783 fixează circumscriptiile celor 2 vel logofeți: județele din vestul țării, inclusiv Oltenia și Bucureștii, cu mănăstirile și bisericile sale, erau cuprinse în Țara de Sus. Celelalte județe, inclusiv Ilfovul, alcătuiau Țara de Jos³. Din documente⁴ rezultă că în toată perioada (pînă la 1832) dregătoria a rămas dublată. Între cei 2 vel logofeți, primul importantei îl avea cel de Țara de Sus, care era „capul cancelariei domnului”⁵ și menționat în documente înaintea celui alt.

Marele logofăt și-a păstrat, în general, atribuțiile juridice și judiciare avute în perioada precedentă, cu unele nuanțe rezultate din schimbarea structurii justiției în această perioadă.

A continuat să fie păstrătorul sigiliului statului. Bauer îl califica „le Garde des Sceaux de la Principauté”⁶. Multe documente domnești purtau numai semnătura vel logofătului și sigiliul domnesc („pecetea gospod.”)⁷. Semnătura vel logofătului pe document era, în lipsa semnăturii domnului, necesară. Aplicarea pecetei era insuficientă⁸.

A continuat să fie șeful suprem al cancelariei domnești, avînd sarcina de a supraveghea întocmirea documentelor⁹ și trecerea lor în Condicta logofeției a „țării” respective¹⁰. El era referentul domnului și al divanului în orice probleme juridice sau judiciare, prezentînd domnului, evident cu avizul său, anaforele emise chiar de alți dregători. Comunicarea și executarea rezoluției domnești cădea tot în sarcina sa¹¹. El a fost, și în această perioadă, ispravnicul obișnuit al documentelor domnești, atît în sec. al XVIII-lea¹², cît și în sec. al XIX-lea¹³. În general, ispravnic era desemnat vel logofătul de Țara de Sus, dar erau și cazuri cînd ispravnici erau amîndoi vel logofeții¹⁴. Din cauză că și-a păstrat profilul general din trecut, era privit de diplomații străină tot ca „mare cancelar”¹⁵.

¹ Hrisovul din 13 aug. 1775, în V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, I, p. 93; hrisovul din 1775 relativ la funcționarea instanțelor în *Prav. cond.*, ed. crit., p. 161—163; hrisovul din aug. 1776, în V. A. Urechîă, *op. cit.*, I, p. 97.

² 23 iun. 1783, Raicevich către Kaunitz, în *Hurm.*, XIX, 1, p. 104.

³ V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, I, p. 317 și urm.

⁴ Hrisov din iul. 1781, *ibid.*, p. 103; 24 febr. 1784, *ibid.*, p. 444; 15 iul. 1785 și 3 aug. 1785, *ibid.*, p. 361; 1799, B.A.R., CXC VII—39; 10 ian. 1800, *ibid.*, CXXVII—18; 26 febr. 1813, *ibid.*, CXV—53; 10 dec. 1817, *ibid.*, CDL—69; 15 sept. 1823, D.I.R., *Răscoala din 1821*, II, p. 314.

⁵ D. Fotino, *Ist. gen. a Daciei*, III, p. 271.

⁶ Bauer, *Mémoires*, p. 54.

⁷ 14 iun. 1814, V. A. Urechîă, *op. cit.*, X A, p. 231; 20 iun. 1814, *ibid.*, p. 233; 25 iul. 1814, *ibid.*, p. 235; 28 nov. 1185, *ibid.*, p. 284; 8 nov. 1822, D.I.R., *Răscoala din 1821*, III, p. 179.

⁸ 25 mai 1772, B.C.I.R., III, 1924, p. 99; sătenii arată un act „care iaste numai cu pecetea țării, iară nici de Domn iscălită, nici de vel Logofăt nu este protocălit...”; actul mănăstirii cu care se judecau fiind iscălit de domn, sătenii pierd.

⁹ Acestea erau scrise efectiv de subalternii săi, adesea de logofătul de taină: 1775, hrisovul lui Al. Ipsilanti, V. A. Urechîă, *op. cit.*, II, p. 86, 87; 1822, Kreuchely, *Hurm.*, X, p. 326.

¹⁰ 15 sept. 1823, D.I.R., *Răscoala din 1821*, III, p. 314.

¹¹ 20 iun. 1814, V. A. Urechîă, *op. cit.*, X A, p. 233; 25 iul. 1814, *ibid.*, p. 235.

¹² Hrisov din 1775, *ibid.*, II, p. 64.

¹³ Hrisov din 12 mai 1814, *ibid.*, X A, p. 229; hrisov din 14 mart. 1817, *ibid.*, p. 310.

¹⁴ Hrisov din 1775, în *ibid.*, II, p. 66; *passim*.

¹⁵ 27 iul. 1814, *Hurm.*, S.N., II, p. 197, Pletschhackl către Metternich: „Grosslogofet de Zara de sus oder Grosskanzler vom Oberlande”.

Deși nu avea, ca în Moldova, o competență consacrată pentru anumite categorii de pricini, vel logofătul era deseori orînduit de domn să judece pricini de stăpînire de moșii¹⁶, de hotărnicie¹⁷, de schimb¹⁸. În plus, el participa efectiv la activitatea judecătorească a divanului, avînd, datorită pregătirii sale, cel mai greu cuvînt. Rolul său precumpănit în problemele judiciare a făcut ca același diplomat, care într-un document l-a numit „mare cancelar”, în alt document să-l califice „judecător” al țării respective¹⁹.

În afara activității de judecător, vel logofătul, în special de la reforma lui Ipsilanti, a avut sarcina de supraveghere și de coordonare a activității instanțelor judecătorești. Hrisovul din 1775 care reglementează activitatea departamentelor prevedea că „vel logofeții datori sînt să gătească divanul domniei mele, să puie la orîndială zapcii ca să aibă gata pre cei ce se pricinuiesc cu toate cele trebuincioase...”, adică cu documentele atît oficiale (ex. hotărîrile departamentelor), cît și personale (zapise, sineturi, mărturii), precum și dovezile (ex. martori) necesare judecării pricinii. Ei erau obligați să stimuleze activitatea instanțelor, ca să se evite „lenevirea și nepurtarea de grijă”, să asigure ordinea echitabilă a judecăților (primau cele „de afară” și cele mai vechi), să facă legătura între instanțe și divanul domnesc²⁰. Toate aceste atribuții ale vel logofătului au contribuit ca prestigiul lui să crească astfel ca, la reorganizarea statului prin Regulamentul organic, vel logofătul să devină ministru de justiție („logofătul dreptății”).

În Moldova Marea logofeție s-a dublat la o dată încă nelămurită, care este cuprinsă sigur între anul 1776²¹ și anul 1783, cînd un document menționează în lista martorilor un logofăt al Țării de Jos și alt logofăt al Țării de Sus²². Dublarea s-a menținut: numeroase documente de după anul 1783 menționează pe cei 2 vel logofeți sau pe unul din ei, cu specificarea „țării” respective²³. Ca și în Țara Românească, unul dintre marii logofeți are o nuanță de superioritate: vel logofătul de Țara de Jos, care are un venit mai mare și titlul de prezident²⁴, iar ca șef al cancelariei domnului păstrează marel sigiliu al statului, care e unic.

Marele logofăt și-a păstrat rangul de prim mare dregător și, în linii mari, atribuțiile juridice și judecătorești din perioada anterioară. Anume:

a. A continuat să păstreze marel sigiliu și să răspundă de celelalte peceți domnești. Pecetea domnească și-a păstrat însemnătatea. Deși hrisoavele

¹⁶ 1799, B.A.R., CXC VII—39; 10 ian. 1800, *ibid.*, CXXVII—18; 2 oct. 1803, *ibid.*, CXLVII—188.

¹⁷ 16 ian. 1797, *ibid.*, CDVIII—146; 10 febr. 1800, *ibid.*, CXC VII—255; 10 dec. 1817, *ibid.*, CDL—69.

¹⁸ 26 febr. 1813, *ibid.*, CXV—53.

¹⁹ 24 ian. 1815, *Hurm.*, S.N., II, p. 235: „Logofăt de zara de schos oder Richter vom Unterlande”.

²⁰ *Prav. cond.*, ed. crit., p. 163. Hrisovul prevede, între altele, și importanța diplomației care obligă înținerea de condiții la fiecare logofeție, condiții în care treti logofătul trebuia să scrie toate hotărîrile și ravașele domnești.

²¹ Condiția de venituri din 1 sept. 1776, *Uric.*, XIX, p. 318, 384, menționează vestitul vel logofătului, ca dregător unic.

²² Visarion Puiu, Șt. Berechet, C. Tomescu, Șt. Ciobanu, *Documente din Basarabia*, Chișinău, 1928, p. 99; 12 nov. 1783, V. A. Urechlă, *op. cit.*, II, p. 350.

²³ Anaforaua din 28 dec. 1785 la Sobornicescul hrisov (ed. crit., p. 29); bugetul Moldovei din 1795, V. A. Urechlă, *Ist. rom.*, V, p. 514; 24 ian. 1798, B.C.L.R., XV, 1936, p. 96; 10 apr. 1827, p. 105.

²⁴ D. Fotino, *Ist. gen. a Daciei*, III, p. 337; vel logofătul Țării de Sus era numit vicepreședinte, 13 dec. 1813, *Hurm.*, S.N., II, p. 148; 29 dec. 1823, *ibid.*, p. 958; v. și Manolache Drăghici, *Istoria Moldovei*, I, p. 82.

de moșii trebuiau iscălite de domn și protocolite de vel logofăt, cărțile de hotărnicii, hrisoavele pentru alte pricini hotărâte cu judecata domnului și chiar anaforalele puteau fi valabile numai cu pecetea domnească („gospod”) și semnătura vel logofătului. Condica de venituri din 1776 consacră indirect această regulă prin prevederea că taxele se reduc la jumătate când documentele sînt întărite numai cu pecetea domnească și protocolirea vel logofătului sau a subalternului său²⁵. Din cauza înmulțirii problemelor, unele hrisoave erau protocolite de logofătul al treilea²⁶. Către sfîrșitul sec. al XVIII-lea, hrisoave care cuprind scutiri de biruri și sînt trecute la Condica vistiriei sînt protocolite de vel vistirnic²⁷. Regula nouă introdusă de C. Mavrocordat ca documentele domnești să fie trecute la condică a intrat în uz. Aplicarea ei era reclamată de cei interesați. Astfel, tîrgoveții din Vaslui se plîngeau domnului că hrISOVUL de „fierosire trebuia să se protocoalească de vel logofăt și să se treacă în Condica divanului”²⁸.

b. Atribuțiile judecătorești ale vel logofătului au fost consacrate prin Așezămîntul lui Const. Mavrocordat din 1741. Acesta prevedea în fruntea dregătorilor cu „poruncă de a judeca” pe „vel logofătul de moșiea fieștecăruia”²⁹. Prin aceasta, se confirma competența lui consuetudinară, care cuprindea atît stăpînirile, cît și hotărnicile de moșii.

Hotărnicile. Deși multe sînt făcute de al doilea logofăt, care încă din perioada anterioară era desemnat de cronicar ca „hotărîtor de ocine în toată țara”³⁰, competența vel logofătului apare frecvent în documente³¹. Era atît de notorie încît, în anul 1800, cînd episcopul Hușilor a avut nevoie de o hotărnicie, a cerut voie marelui logofăt ca sulgerul Tăutu să fie hotarnic³². Dar foarte multe hotărnicii se efectuau de către vornicii de poartă, care în această perioadă devin adevărați subalterni ai marelui logofăt.

Stăpînirile de moșii. Prin reforma Mavrocordat, toate pricinile civile s-au dat în competența ispravnicilor și judecătorilor de la ținuturi. Majoritatea boierilor refuzau să se judece la ținuturi. Ei obțineau de la domn delegarea unui mare boier. Cînd pricina era de stăpînire de moșie, sau de hotărnicie de obicei era delegat marele logofăt³³.

Marele logofăt judeca uneori fără delegație domnească, el considerîndu-se delegat de drept al domnului sau divanului, mai ales că anaforalele sale trebuiau întărite de domn, iar cărțile de judecată erau supuse apelului la domn. El judeca singur sau împreună cu alți mari dregători. Multe documente ni-l

²⁵ *Uric.*, XIX, p. 332.

²⁶ *Ibid.*, V, p. 431: hrISOAVELE din 16 ian. 1746, din 15 iun. 1750, din 7 mai 1756, din 11 dec. 1762, din 10 iul. 1764.

²⁷ *Ibid.*, hrISOAVELE din 19 iul. 1785, din 1 oct. 1787, din 15 aug. 1793, din 12 nov. 1801, din 13 febr. 1820, din 16 ian. 1823.

²⁸ *Ibid.*, I, ev. II, p. 147, doc. din 2 sept. 1797.

²⁹ *Ibid.*, IV, p. 405.

³⁰ Gr. Ureche, *Letopisetul Țării Moldovei*, interpolatorul Misail Călugărul, p. 71. V. și doc. din 15 mai 1803, *Uric.*, XXV, p. 89, care menționează o hotarnică din 7 iul. 1749 (1741) făcută de un ftoi logofăt.

³¹ 25 mai 1761, B.A.R., 96-227; 15 iul. 1779, *Sur. și izv.*, XIV, p. 63; 24 ian. 1798, B.C.L.R. (1936), p. 98; 6 febr. 1820, V. A. Urechîă, *op. cit.*, XII, p. 527.

³² 4 iun. 1800, B.A.R., 1-CCLII.

³³ 18 ian. 1743, *Uric.*, XXI, p. 164; 13 sept. 1761, B.A.R., 19-CDXLI; 23 mart. 1777, *Sur. și izv.*, XXV, p. 70; 22 nov. 1786, *Isp. și zap.*, VI, 1, p. 115.

arată judecînd singur procese între răzeși³⁴, între evrei³⁵, pentru hotărnicii³⁶, pentru stăpînire de sate³⁷, pentru țigani³⁸.

Vel logofătul de obiceiuri. A fost creat ca mare dregător la sfîrșitul sec. al XVIII-lea: în Țara Românească, de către Alexandru Ipsilanti în a doua domnie, prin hrisovul din 20 iulie 1797³⁹. Sarcina lui era să adune „toate obiceiurile și orînduielele politicești”, adică să colecționeze normele de drept consuetudinar și să le păstreze în „condica de obiceiuri” care se înființa tot atunci. Constantin Gheorghe Hangerli, prin hrisovul din 12 aprilie 1798, întărește această dregătorie și-i lărgeste atribuțiile. Vel logofătul de obiceiuri trebuia să aibă grijă de: a) istoria domnilor, întocmind cronologia lor și a caimacaniilor, adunînd cronici; b) geografia țării, păstrînd în condicile logofetiei documentele privind hotarele ei; c) ceremoniile domnești (încăunare, nunți, botezuri, primiri de soli etc.); d) ceremonii bisericești la așezarea mitropoliților, episcopilor, egumenilor. El trebuia să fie prezent la toate ceremoniile ca să arate orînduiala lor, fiind un fel de ministru al protocolului; e) „orînduiala politicească”, adică trebuia să aibă evidența tuturor dregătorilor cu competența lor: „meseriile tuturor dregătorilor mari și mici și datoria ce are fieșcare a săvîrși toate acestea să fie trecute în condica de obiceiuri”⁴⁰.

În Moldova, logofătul de obiceiuri a fost creat sub domnia lui Alex. Calimah, probabil după exemplul lui Alex. Ipsilanti. Prima mențiune despre acest dregător este o însemnare din 14 iulie 1799 scrisă de stolnicul Gr. Hrisoverghi e un exemplar din *Condica* lui Gheorgachi⁴¹.

Crearea acestei dregătorii în ambele țări, care a dăinuit pînă la Regulamentul organic, dovedește că, sub influența culturii juridice, se înțeleșese de atunci însemnătatea dreptului consuetudinar și necesitatea practică a consemnării lui în scris. Din nefericire, nu ni s-a păstrat nici o condică întocmită de acest mare dregător.

Vel logofătul departamentului pricinilor străine. În Țara Românească, președintele departamentului pricinilor străine a avut rang de mare logofăt și titlul de mare logofăt al străinilor pricini, iar departamentul condus de el s-a numit și Logofetia pricinilor străine⁴².

§ 5. Marele spătar

În această perioadă, din cauza reducerii armatei, atribuțiile militare ale vel spătarului s-au redus corespunzător.

Atribuțiile judecătorești, dimpotrivă, s-au dezvoltat, în special de la reforma lui Alexandru Ipsilanti. Mai mult, avînd sub ordinele sale un aparat organizat militărește, a primit largi atribuții de poliție judiciară.

³⁴ 17 mart. 1742, Antonovici, *Doc. bîrlădene* III, p. 123; 1 mart. 1749, *Isp. și rap.*, V, p. 69.

³⁵ 1741—1742, N. Iorga, *Stud. și doc.*, VI, p. 254.

³⁶ V. mai sus n. 31.

³⁷ 30 apr. 1756, B.A.R., 106—CXCI; 2 apr. 1763, *Sur. și izv.*, XXV, p. 51; 14 iul. 1779, N. Iorga *Stud. și doc.*, XXII, p. 256; 24 ian. 1796, B.C.I.R., XV (1936), p. 96 etc.

³⁸ 25 nov. 1761, B.A.R., 65—CCXXII.

³⁹ V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, VII, p. 55; cf. D. Fotino, *op. cit.*, III, p. 275.

⁴⁰ V. A. Urechîă, *op. cit.*, VII, p. 478.

⁴¹ Dan Simonescu, *Literatura românească de ceremonial*, *Condica lui Gheorgachi*, p. 246.

⁴² D. Fotino, *Ist. gen. a Dacici*, III, p. 313; V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, X A, p. 470; *Hurm.*, S. N., II, p. 515 și 544; D.E.T.R., ed. I. Cojocaru, I, p. 181, 183, 397, 461. V. și cap. IV și cap. VIII, § 2 ale prezentei lucrări.

Vel spătarul a continuat să exercite atribuții judecătorești asupra subalternilor săi (polcovnicul de poterași, polcovnicul de seimeni, polcovnicul de vânători, vel căpitanul menzilierilor, căpitanii de margine, vătăful spătăresc, ceaușul spătăresc etc.), care alcătuiau „breasla spătărească”¹. El aplica acestora, ca și în perioada anterioară, dreptul ostășesc bizantin („pravilile ostășești”). *Pravilnicasca condică* a creat o instanță nouă „judecătoria ot vel spătar”, condusă de acest mare dregător ajutat de un judecător, recrutat dintre foștii dregători². Acestei instanțe, prin extinderea competenței vechi a vel spătarului, i s-a dat în competență să judece infracțiuni penale de însemnătate minoră precum: furt mic, bătaie, injurii, toate acestea dacă erau săvârșite între cei „mai proști” în mahalale și „între breslele sale”, adică înăuntrul breslei spătărești (XIII, 1), dar și o infracțiune importantă: adulterul (ibidem). Textul interzice instanței să judece pricini civile („politicești”) și țărănești, lămurind că extinderea competenței are ca scop înlesnirea locuitorilor de rînd („proști”) și liniștea mahalalelor. Pricinile penale importante ca trădare, omor, răpire de fecioare, furt mare, tilhărie se judecau de departamentul vinovățiilor (cremenalion). Judecătoria avea dreptul să aducă la judecată cu zăpcii spătărești pe orice împricinat fără poruncă domnească (XIII, 2). Hotărârile ei erau supuse apelului la divan și la veliții boieri (XIII, 3). Vel spătarul putea să judece și acasă la el³. Instanța avea și o închisoare (gros)⁴.

Ispravnicii erau obligați ca în termen de 3 zile de la prindere să trimită pe infractori (ucigași, tilhari, hoți) „drept la dumnealui vel spătar după obicei și dumnealui are a-i da la cremenalion”⁵. În 1798, prin pitac domnesc, s-a hotărît ca arestații să nu se bage în pușcărie și să nu se libereze din închisoare decît cu porunca domnească dată pe baza anaforalei vel spătarului⁶. Cînd liberarea vinovaților se făcea pe garanția unor chezași, trebuia ca vinovații să fie liberați prin spătărie ca aceasta să știe pe cine să tragă la răspundere dacă liberații nu se țin de cuvînt⁷.

Vel spătarul exercita efectiv competența sa judiciară.

Astfel, reclamația unui căpitan pentru abuz a fost trimisă la vel spătar care a judecat pricina⁸. De asemenea, plîngerea unei mame contra fiului ei pentru bătaie și amenințare cu moartea e trimisă de autoritatea ocupantă la „Dlui Cinstitul spătar”⁹. Cînd într-un caz de omor, ucigașii s-au împăcat cu rudele victimei, învoiala încheiată între părți a fost propusă domnului pentru întărire prin anafora de judecătoria spătăriei¹⁰.

Deși competența sa judecătorească proprie era numai penală în pricini dintre civili, vel spătarul putea primi prin delegație sarcina de a judeca și pricini civile. Astfel, vel spătarul Ienache Văcărescu judeca după „lumi-

¹ 4 mart. 1787, hrisov Mavrogheeni, V. A. Urechia, *Ist. rom.*, III, p. 38.

² 8 ian. 1798, pitac de numire a biv vel serdarului Șerban Andronescu judecător la departamentul spătăriei, *ibid.*, VII, p. 492; v. și 9 sept. 1798, *ibid.*, VII, p. 501.

³ Aceasta rezultă și din *Prav. cond.* (II, 3) și dintr-un obicei mai vechi care s-a practicat pînă în sec. XIX: v. François Recordon, *Lettres sur la Valachie*, Paris, după 1821, p. 127.

⁴ Anafora vel spătarului din 7 martie 1817, V. A. Urechia, *op. cit.*, X A, p. 558. D. Pötino, *Ist. gen. a Daciei*, III, p. 277, pentru sec. XIX ne dă știrea că vel spătarul avea acasă la el și închisoare și falangă.

⁵ 16 mart. 1790, cărți la toate județele, *Prav. cond.*, ed. crit., p. 191.

⁶ 18 apr. 1798, V. A. Urechia, *Ist. rom.*, VII, p. 189 și 494.

⁷ 1 iul. 1792, anafora vel spătarului, *ibid.*, IV, p. 146. Această măsură a fost repetată sub domnia lui Hangerli prin pitacul din 15 apr. 1798, *ibid.*, VII, p. 189.

⁸ 10 ian. 1792, anafora vel spătarului, *ibid.*, IV, p. 186.

⁹ 9 iul. 1810, *ibid.*, I, p. 502.

¹⁰ 3 iul. 1803, *ibid.*, VIII, p. 531.

nata poruncă" a domnului pricina dintre negustorii de la târgul Drăgaica și epitropia Buzăului¹¹. Din cauza multor sarcini, care prilejuiau abuzuri, acest dregător a căpătat o poziție proeminentă¹², iar dregătoria sa e calificată în sec. al XIX-lea de un călător ca „mai mult bănoasă decât onorabilă”¹³.

În *Moldova*, în această perioadă, vel spătarul a păstrat o poziție inferioară, ca și în perioada anterioară, față de omologul său muntean. Totuși, a continuat să aibă rang de mare dregător. I-au trecut înaintea însă vel postelnicul în sec. al XVIII-lea vel aga în sec. al XIX-lea. Titlul de vel spătar era căutat. D. Fotino scria despre vel spătar că „este numai titular fără funcțiune”¹⁴. Lucrul este numai în parte adevărat: deși erau în adevăr mulți boieri care purtau numai titlul de vel spătar¹⁵, exista totuși un vel spătar care ocupa efectiv dregătoria și exercita atribuțiile corespunzătoare¹⁶.

Atribuțiile judecătorești ale vel spătarului s-au resimțit de pe urma schimbării treptate în structura justiției.

a. Așezământul Țării Moldovei din 1741 dat de Constantin Mavrocordat cuprinde dispoziția că vel spătarul trebuie să judece „pe oamenii străini ce vor merge la dumnealui”¹⁷. Această dispoziție trebuie conciliată cu alta din același așezământ care dă în competența hatmanului judecarea pricinilor de străini. Ele trebuie interpretate în sensul că hatmanul, care avea paza marginilor țării, judeca pricinile de margine ale străinilor, iar spătarul pe celelalte. Dar atît unul, cît și celălalt nu puteau judeca decît pricinile curente, de minoră însemnătate, pricinile străinilor considerate de obicei importante fiind rezervate domnului. Această competență a vel spătarului privitoare la străini a încetat odată cu înființarea departamentului pricinilor străine în ultimul pătrar al sec. al XVIII-lea.

b. Competența de judecată asupra ținutului Cernăuți a încetat prin hrisovul din 23 noiembrie 1754, care dînd marelui spătar un venit de la ocnă, i-a luat venitul de la stărostia Cernăuților¹⁸ și implicit și stărostia.

c. Marele spătar, în această perioadă judecă multe pricini, dar în general, nu în virtutea competenței proprii, ci „din luminata poruncă” a domnului. În această calitate, el judeca fie singur¹⁹ fie împreună cu alți mari dregători: cu încă unu²⁰, cu alți doi²¹, cu alți trei sau patru²².

¹¹ 22 ian. 1793, *ibid.*, IV, p. 473.

¹² *Hurm.* Supl. I, 2, p. 93, 15 oct. 1793: Hortolan într-un raport către ambasadorul Franței din Constantinopol califică pe acest dregător drept „vizir al acestei țări”.

¹³ François Recordon, *op. cit.*, p. 127.

¹⁴ *Ist. gen. a Daciei*, III, p. 339.

¹⁵ În anul 1833, existau în Moldova 81 de spătari, din care 73 erau cu caftan și 8 cu pituc domnesc, *Analele parlamentare. Moldova 1832-1833*, vol. III, 2, p. 235-270.

¹⁶ Un raport consular din 1813 arată că Iordache Ghica a fost numit spătar „cu scaun și vot în divan” (*Hurm.*, S. N., II, p. 148); alt raport din 1822 ne informează că Const. Virnav a fost numit spătar efectiv („wirklicher”) (*ibid.*, p. 882).

¹⁷ *Uric.*, IV, p. 406.

¹⁸ *Ibid.*, (ed. 2) II, p. 279.

¹⁹ 12 aug. 1754, *ibid.* XXI, p. 161; dec. 1767, *ibid.*, X, p. 196; 4 dec. 1771, B. A.R., LVI/131; 17 ian. 1772, *ibid.*, LVI/132; 5 aug. 1789, Ghibănescu, *Familia Grecoanu, extran.*, Iași, 1932, p. 13; 2 iul. 1794, *Uric.*, XV, p. 328.

²⁰ 10 iun. 1758, B.A.R., XI-12, cu vel logofătul; 17 iul. 1759, B.C.I.R., VII, 1928, p. 33, cu mitropolitul.

²¹ 16 iul. 1776, *Sur. și izv.*, XXV, p. 67.

²² 14 aug. 1759, *Uric.* X, p. 62; ian. 1768, D.R.A., II, *Moldova*, p. 434; 3 iul. 1776, I. "Nec." (1928), p. 103; 30 apr. 1779, *Isp. și zap.* V, 2, p. 65; 30 iun. 1787, *Sur. și izv.*, VII, p. 104.

d. El judeca, în virtutea atribuțiilor proprii, împreună cu mai mulți boieri, ca membru al divanului²³.

§ 6. Hatmanul

În Țara Românească, spre sfârșitul sec. al XVIII-lea s-a creat de către Alexandru Ipsilanti un dregător cu titlul de hatman, cu alte atribuții decât ale hatmanului din Moldova¹, care erau exercitate în Țara Românească de marele spătar. Dregătorul, prin hrisovul lui Ion Caragea din 26 dec. 1812, a primit noi atribuții și titlul de *hatman al divanului*². Prin atribuțiile sale, acesta este echivalentul vornicului de aprozi din Moldova³. Ultima reorganizare a dregătoriei s-a făcut de către Alexandru N. Suțu prin hrisovul din 20 oct. 1819⁴.

Atribuțiile hatmanului divanului au fost exclusiv judecătorești. Acest dregător era însărcinat:

a. Să dea de știre boierilor să se afle de față la divan, în zilele sorocite pentru judecată.

b. Să aducă părțile spre a fi prezente la judecată. Împricinații erau aduși prin aprozi: boierii cu poruncă domnească, iar oamenii de rînd („cei proști”) numai cu volnicia hatmanului.

c. Să alcătuiască ordinea în care urmau să se înfățișeze pricinile la divan, dînd precădere celor mai vechi și celor țărănești⁵.

d. Să asiste la judecățile divanului domnesc (în picioare) și ale veliilor boieri⁶.

e. Să execute hotărârile judecătorești ale acestor instanțe⁷.

f. Să aibă o evidență de toate jalbele orînduite la el, prin trecerea lor în condica ținută de un logofăt.

Pricinile de o valoare mai mare de 1 500 taleri (pînă la 20 oct. 1819) sau de 2 000 taleri (după această dată) erau de competența divanului⁸. Zeciuiala pentru executarea pînă la valoarea de 1 500 (resp. 2 000) taleri se cuvenea zapciilor divanului, iar la executările peste această valoare se cuvenea hatmanului.

²³ iun. 1746, *Sur. și izv.* XVI, p. 116; 25 iun. 1777, *ibid.*, XXV, p. 72; 2 nov. 1779, *ibid.*, XI, p. 68; 6 mai 1784, D.R.A., II, Moldova, p. 542; 12 sept. 1795, *Doc. din Basarabia*, adunate de Visarion Puiu ș. a., Chișinău, 1928, p. 212; 13 aug. 1799, „I. Nec.”, 1926, p. 127; 1807, „I. Nec.”, 1925, p. 153 etc.

¹ V. A. Urechîă, *Ist. rom.* X A, p. 471; Kreuchely, studiu cerut de von Miltitz, 1822, *Hurm.*, X, p. 508. Data înființării dregătoriei nu este încă precis stabilită. Ea este anterioară datei de 7 aprilie 1795, cînd hatmanul Țării Românești se adresează în scris agentului consular Merkelius (*Hurm.*, XIX, 1, p. 733). D. Fotino, *Ist. gen. a Daciei*, III, p. 479, afirmă greșit că dregătoria a fost creată de Ion Caragea, care, în adevăr, a reorganizat-o.

² V. A. Urechîă, *op. cit.*, X A, p. 471; același domn a fixat din nou atribuțiile hatmanului prin hrisovul din 8 dec. 1816, *ibid.*

³ Kreuchely, *Hurm.*, X, p. 508.

⁴ V. A. Urechîă, *op. cit.*, XII, p. 187.

⁵ *Ibid.*, p. 189: „să păzească rînduiala și să înfățișeze la divan pricinile cele mai vechi și mai virtuose ale țărănilor”.

⁶ Kreuchely, *Hurm.*, X, p. 508.

⁷ V. A. Urechîă, *op. cit.*, X A, p. 471: „iarăși prin dumnealui să se facă și împlinirea or...”; *ibid.*, XII, p. 189: „să facă săvîrșirea” ce se cuvenea după judecată; hrisovul din 20 oct. 1819 califică pe acest dregător „opistat asupra împlinirilor...”, *ibid.*, XII, p. 187.

⁸ *Ibid.*, X A, p. 471; *ibid.*, XII, p. 187.

Pentru îndeplinirea sarcinilor, hatmanul divanului avea sub ordinele sale pe zapcii divanului: vătaful de aprozi, vătaful de păhărniceii, vătaful de divan, ceașul de aprozi, ceașul de păhărniceii, ceașul hătmăniei. Toți aceștia s-au numit, de la 1819, „zapcii ai Hătmăniei”⁹. În plus, mai avea că subalterni: un logofăt (cu caftan), un sameș, un ceaș, un stegar și pe toți mumbașirii¹⁰.

Documentele dovedesc că hatmanul divanului își exercita efectiv atribuțiile¹¹.

În *Moldova*, în perioada 1740—1831, au intervenit schimbări mari în atribuțiile hatmanului. Rolul său de comandant militar s-a redus, prin reducerea armatei. În schimb, s-au dezvoltat atribuțiile sale de poliție: răspundea pentru liniștea întregului teritoriu, dar în special pentru marginile țării. Regula veche din sec. al XVII-lea că fiecare ținut avea căpitani care țineau de jurisdicția hatmanului¹² s-a păstrat¹³. Căpitani de margine aveau rang de vel căpitani și făceau paza graniței și poliție a frontierei, verificând înrțiile călătorilor¹⁴.

Atribuțiile hatmanului în legătură cu justiția au fost:

a. Să urmărească și să prindă pe tilhari¹⁵. Un diplomat străin îl califică „șef al jandarmeriei”¹⁶. Pentru îndeplinirea atribuțiilor sale, hatmanul avea o închisoare: „grosul hătmăniei”¹⁷, fiind obligat să asigure paza vinovaților în timpul cercetărilor.

b. Să facă primele cercetări împotriva celor vinovați de omoruri, tilhării, furturi și alte fapte penale grave, luînd interogatorii, declarații de martori, ținînd registre de lucrurile furate etc.

c. Să înainteze pe infractori, împreună cu actele încheiate și corpurile-delict, la instanța de judecată¹⁸. După condamnare, el avea atribuția să transporte pe vinovați la locul de executare a pedepsei,

d. Să judece pe subalternii săi și pe oamenii de sub comanda sa. Acest drept, stabilit pe bază consuetudinară, a fost consacrat în scris prin *Așezămîntul Țării Moldovei* dat în 1741 de Const. Mavrocordat: „Vel hatman (va judeca) pe ceata sa...”¹⁹. Prin „ceata sa” se înțelegeau bașbulucbașa curții domnești, vel căpitanul hătmăniei, căpitani de ținuturi, vel căpitani de margine și toți slujitorii, adică seimenii de curte, seimenii hătmănești, vînătorii, călărașii hătmănești etc.²⁰. Toate abaterile discipli-

⁹ *Ibid.*, XII, p. 187.

¹⁰ Kreuchely, *Hurm.*, X, p. 508.

¹¹ N. Iorga, *Stud. și doc.* I—II, p. 460; egumenul mănăstirii franciscane din Rîmnicul Vilcei, care adresase în mai 1825 domnului o plîngere, în august 1825 cere hatmanului să dea o decizie „cum te va lumina Dumnezeu”. Dregătorul dă unui mumbașir misiunea de a aduce la divan pe egumen.

¹² Miron Costin, *Poema polonă, Opere*, p. 390; D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, partea a II-a, cap. VI.

¹³ N. Iorga, *Stud. și doc.*, VI, p. 244, nr. 306; *ibid.*, p. 244, nr. 304.

¹⁴ Ipolit Vișevschi, *Relație de călătorie (1707—1708)*, *Călători străini în sec. XVIII*, ms. la Inst. de istorie „N. Iorga”.

¹⁵ *Uric.*, XIX, p. 319—320; V. A. Urechiă, *Ist. rom.*, II, p. 354, anafora divanului din 22 mai 1783; *Uric.*, IV, p. 78, 1799 iunie, Ponturi către ispravnicii ținuturilor; *Hurm.*, XVI, p. 1160.

¹⁶ 11 iun. 1789, nota Parrant, *Hurm.*, Supl. I, 2, p. 182.

¹⁷ Andreas Wolf, *op. cit.*: „El (hatmanul) ține închisoarea chiar la el acasă”; T. G. Bulat, *Contribuțiuni*, în A. B., 1930, nr. 1, p. 41.

¹⁸ Gh. Ungureanu, *Justiția în Moldova*, p. 71—72; A. B., 1932, nr. 3, p. 18, „dela” nr. 1739/1810.

¹⁹ *Uric.*, IV, p. 405.

²⁰ *Condica de venituri ale dregătorilor*, 1776, *Uric.*, XIX, p. 319.

nare și faptele penale săvârșite de oamenii de sub ordinele sale erau de competența hatmanului ²¹.

e. Să judece pricini de țigani. Competența sa a fost menținută prin Așezământul lui C. Mavrocordat din 1741 care prevede că vel hatmanul va judeca „și pricini de giudecată de țigani”. Prevederea se conciliază cu aceea din același așezământ care da în competența ispravnicilor de ținuturi pricini relative la țigani și la țigani fugiți. Ispravnicii aveau o competență civilă de judecată în materie de țigani. În materie penală, ispravnicii nu puteau judeca decât fapte mărunte; vel hatmanul și-a păstrat întreaga competență penală privitoare la țigani, inclusiv faptele grave: tilhăria și omorul ²². Documentele confirmă că și în această perioadă, vel hatmanul a continuat să judece frecvent pricini de țigani ²³.

f. Să facă publicațiile legiuite pentru vânzarea la mezat. Nu este încă stabilit când a primit hatmanul această atribuție. Este probabil că numai către sfârșitul sec. al XVIII-lea când s-a decis că vânzările la mezat nu se pot face fără știrea și aprobarea domnului sau divanului. Un document din 1795 constată că domnul a scris carte domnească către hatman să facă publicarea „la starea locului” și că hatmanul a adevărit că în termenul de 6 luni de la publicare nu s-au ivit răscumpărători ²⁴.

g. Să execute hotărârile judecătorești pronunțate de el în ce privește datoriile de bani. Această atribuție rezultă precis din Condica de venituri din 1 sept. 1776: „iar pricini de datorii ce se vor judeca și se va hotărî cu dreptate de hatmanul și de vel aga să se ia zeciuală de către d-lor numai pe banii ce vor împlini” ²⁵. Această atribuție a păstrat-o hatmanul pînă la sfârșitul perioadei ²⁶.

Hatmanul menzilorilor (de margine, de Prut)

Prin țidula din 1 ianuarie 1818 ²⁷, Scarlat Calimah, ca domn al Moldovei, a creat o dregătorie nouă, „hătmania de menzilorii”. Ulterior, prin hrisovul din 5 febr. 1819 pentru reorganizarea menzilorilor (poștelor), dregătorului nou i s-a dat și atribuția vechiului hatman privind paza marginii, numindu-l „hatman menzilorilor și a marginii Prutului Moldovei despre stăpînirea Rosiei”. El era socotit egal în grad cu „celălalt hatman” și membru al divanului „pentru pricini de giudecată și alte obștești trebuințe”. Prin el se eliberau pașapoartele pentru ieșirea din țară prin granița Prutului ²⁸. De aceea, s-a mai numit și hatmanul de margine ²⁹ și hatmanul de Prut ³⁰. Pentru claritate, hatmanul vechi s-a mai numit hatman al politiei, adică al orașului, al capitalei ³¹.

²¹ *Uric.*, IV, p. 405.

²² N. Iorga, *Stud. și doc.*, VI, nr. 203, p. 233: „... Pentru moarte de om și pentru șugubină fi va judeca (pe țigani) dlui hatmanul...”.

²³ 23 aug. 1752, B.A.R., CLXXXI—144; după 1750, N. Iorga, *Stud. și doc.*, VI, p. 46; 27 mai 1756, B.A.R., 85—86; 9 oct. 1761, *ibid.* CLXI—249; 20 iun. 1788, N. Iorga, *Stud. și doc.*, XVI, p. 339.

²⁴ 27 oct. 1795, *Uric.*, VII, p. 57.

²⁵ *Ibid.*, XIX, p. 344.

²⁶ *Analele parlamentare ale României*, t. I, 2, p. 238, raport Mircovici către Jeltuhin din 21 iun. 1829 arată că „hatmanul are dreptul a lua 10 proțenturi la sută din toate sumele ce mplinește din feluri de pricini din care el singur le judecă și le hotărăște...”.

²⁷ *Uric.*, I (ed. 2), p. 25; D. Fotino, *op. cit.*, III, p. 338.

²⁸ N. Iorga, *Doc. Callimachi*, I, p. 553 și urma.

²⁹ 26 aug. 1823, *Hurm.*, X, p. 583; 27 apr. 1824, *Sur. și izv.*, X, p. 276.

³⁰ 17 mai 1823, *Sur. și izv.*, X, p. 277.

³¹ 30 nov. 1824, *ibid.*, p. 276.

§ 7. Marele vistier

În perioada 1740—1831, în ambele țări, însemnătatea acestui dregător a crescut. În Țara Românească, unde totdeauna rangul acestui dregător a fost mai mare decât în Moldova¹, poziția marelui vistier a devenit proeminentă din cauză că el numea pe ispravnici și pe sameșii județelor² având astfel în mână administrația întregii țări. De aceea, contele de Langeron afirmă că marele vistier era în fapt „prim ministru”³. Dar și în Moldova, unde la începutul sec. al XVIII-lea marele vistiernic era ultimul (al 8-lea) dintre boierii sfatului domnesc, în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea ajunge să aibă un rang îndată după vel hatman, chiar înaintea marelui spătar⁴. Aceasta se datorește faptului că și în Moldova, ca și în Țara Românească, marele vistiernic numea și avea sub comanda sa pe ispravnicii și pe sameșii ținuturilor⁵.

Atribuțiile judecătorești ale marelui vistiernic au crescut și ele în această perioadă.

În Țara Românească, competența proprie a marelui vistiernic (ès qualités) apare clar în documente.

Atribuțiile judecătorești cu privire la subalterni care rezultau din tradiția feudală sînt recunoscute în documente domnești. Astfel, hrisovul domnesc din 17 mart. 1795 dat de Alexandru Moruzi reorganizînd vistieria prevede că „toate sameșiile de la toate județele să fie legate la vistieria domniei mele”, iar în caz de abateri ale sameșilor urmează să se facă „cercetare la judecata vistieriei” și, dovedindu-se vina, marele vistier trebuia să facă domnului anafora pentru pedeapsă și înlocuire⁶. Același document prevedea că sameșii județelor trebuiau să țină separat condici de porunci domnești „de la vistierie”, fără să le amestece cu cele „ce sînt pricini ale divanului Domniei mele”. Un alt document din 17 febr. 1779 arată că un vâtaf de sat jăluindu-se vistierului contra ispravnicilor care au strămutat 7 liude în alt sat, păgubind satul, a obținut „carte de la vistier”, pe care însă ispravnicii n-au respectat-o. Atunci, domnul poruncește vistierului să facă carte domnească, rînduindu-se și un mumbașir care să restabilească situația și să despăgubească satul de la ispravnici⁷. Într-un alt caz, un particular, căruia i se luaseră 20 de care de fin de către ispravnic, a reclamat plata finului de la moștenitorii ispravnicului. Jalba lui a fost cercetată de marele vistier, care în anafora constată că jăluitorul „înfătoșindu-se la judecata vistieriei” a dovedit pîra sa și conchide la plata finului. Domnul, apreciind că pricina „bine au judecat-o dlui vel vistierul”, a întărit anafora⁸.

Judecarea abuzurilor de către marele vistier era curentă. Se pare că, la sfîrșitul sec. al XVIII-lea, vistieria avea chiar și închisoare, așa cum rezultă din pitacul din 13 dec. 1792 care poruncește spătarului să ia de la închisoarea vâtafului de vistierie pe Păun, fost căpitan, dovedit vinovat

¹ Const. C. Giurescu, *Contribuțiuni*, p. 110.

² D. Fotino, *op. cit.*, III, p. 280; Zilot Românul, *Cronica* (ed. B. P. Hasdeu), p. 94; cf. *Istoria României*, III, p. 696.

³ *Hurm.*, Supl. I, 3, p. 151.

⁴ D. Cautemir, *Descrierea Moldovei*, partea a II-a cap. 6; *Condica de venituri* din 1 sept. 1776, *Uric.*, XIX, p. 387—389.

⁵ T. G. Bulat, *Boeriile-slujba*, în A. B., 1932, nr. 3, p. 183.

⁶ V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, V, p. 169.

⁷ *Acto judiciare*, doc. 662, p. 718.

⁸ 4 ian. 1792, V. A. Urechîă, *op. cit.*, IV, p. 174.

„prin cercetările ce s-au făcut de la vistierie”, și după ce-l va pedepsi cu 80 de toiege să-l trimită în surghiun la Snagov⁹. Un alt abuz săvârșit de un pîrcălab care extorcea niște bani de la străini, drept impozit, împotriva regule care îi scutea 8 luni, a fost cercetat de marele vistier din porunca domnului care a pedepsit pe vinovat, pe baza anaforalei vistierului, cu 50 de toiege la tălpi la scara domniei¹⁰. Ca și în Moldova, judecarea negustorilor pămînteni era în competența vel vistierului. Un negustor vinovat pentru comportarea sa în cumpărarea de miere și unt este cercetat de vel vistier, găsit vinovat și pedepsit de domn, conform propunerii anaforalei, la 100 de toiege¹¹.

Vel vistierul judeca nu numai în prezența părților (procedura contencioasă), ci și în lipsa pîrîtului (procedura grațioasă), rezervînd dreptul pîrîtului absent să se plîngă divanului în caz de nemulțumire¹².

În sfîrșit, în această perioadă, în foarte multe pricini, vel vistierul era delegat de domn să judece împreună cu alți mari dregători numiți veliții boieri¹³.

În Moldova, atribuțiile judecătorești ale vel vistiernicului au fost consacrate în scris prin Așezămîntul țării Moldovei dat de Const. Mavrocordat în 1741. Acesta prevedea că vel vistiernicul va judeca „pe cei ce jăluiesc de slujbași și pricinile dăjdiilor precum hotărăsc ponturile”. Aceasta însemna că vel vistiernicul judeca, în virtutea unei competențe proprii, toate pricinile născute din abuzurile organelor fiscale, precum și orice pricini chiar între particulari, în legătură cu probleme fiscale. În această perioadă, în afară de ceilalți subalterni (vistierul II, vistierul III, sameșii de la ținuturi, logofeții de vistierie, diecii de vistierie, vistierniceii, etc.) vel vistiernicul mai avea sub ordinele sale și pe ispravnici, cărora le dădea porunci¹⁴ și le atrăgea atenția asupra abuzurilor, odată cu grija de a nu se păgubi vistieria¹⁵.

O altă competență specială de judecată o are marele vistiernic în ce privește pe negustori. Această competență întîlnită în documentele sec. al XVIII-lea este consacrată prin hrisovul lui Alex. Const. Mavrocordat din septembrie 1783¹⁶. Prin acest hrisov, care întărea privilegiul breslei negustorilor din Iași, se prevedea că „judecățile și pricinile ce vor avea negustorii și nu se vor putea așeza de starostele lor și frunțașii lor, să aibă să le caute și să le hotărăscă dlui vel vistier ce a fi după vreme, după vechiul obicei”. De aici rezultă că hrisovul confirmă o veche normă de drept consuetudină.

Norma de competență este ulterior confirmată, dar și modificată, prin hrisovul lui Alexandru Ion Mavrocordat din 1785, care prevede că pricinile negustorilor pămînteni vor fi judecate „de către dumnealui vel vistier... iar dlui vel agă sau alți zapeii să nu aibă a-i supăra”¹⁷. Acest hrisov a

• *Ibid.*, VI, p. 308.

¹⁰ 27 oct. 1792, *ibid.*, IV, p. 79.

¹¹ 7 oct. 1792, *ibid.*, IV, p. 340. Negustorii străini (evrei și armeni) intrau în jurisdicția vel cămărașului: 2 dec. 1792, *ibid.*, p. 294; 23 dec. 1791, *ibid.*, p. 295.

¹² 3 iun. 1800, V. A. Urechiă, *ibid.*, VIII, p. 97; anafora conchide la admiterea jalbei „și pîrîtul de va vrea a răspunde împotriva cevași va veni la luminatul divan...”.

¹³ 4 nov. 1775, *Acte judiciare*, ed. cit., p. 18; 14 apr. 1776, *ibid.*, p. 53; 29 aug. 1776, *ibid.*, p. 202.

¹⁴ 20 sept. 1800, D.R.A., II, Moldova, p. 731.

¹⁵ 6 iul. 1796, *ibid.*, p. 645.

¹⁶ V. A. Urechiă, *Ist. rom.*, II, p. 38. Pentru începutul sec. XVIII, v. N. Grigoraș, *Instituții feudale din Moldova*, p. 395.

¹⁷ V. A. Urechiă, *op. cit.*, II, p. 383.

fost reînnoit și confirmat prin hrisovul din sept. 1795¹⁸, precum și prin hrisovul din 1 dec. 1799¹⁹.

Ca și în Țara Românească, în această perioadă, în Moldova, marele vistiernic judeca, din poruncă domnească, numeroase și importante pricini, de obicei împreună cu alți mari dregători²⁰.

§ 8. Marele postelnic

Și în această perioadă, atribuțiile judecătorești proprii ale acestui mare dregător sînt cele mai reduse, în raport cu ceilalți dregători.

În Moldova, el păstrează mai mult pentru venit pîrcălăbia Iașilor și a altor orașe. În anul 1754, i se ia pîrcălăbia Galaților¹. Către sfîrșitul sec. al XVIII-lea, el pierde competența de a judeca pe aprozi în favoarea vel vornicului de aprozi, la crearea acestei dregătorii (1782—1785)². În schimb, a păstrat jurisdicția asupra curierilor care merg la Poartă sau la pașalele din serhaturi³.

În Țara Românească, deși marele postelnic are în această perioadă o însemnătate sporită⁴, atribuțiile lui judecătorești proprii sînt neînsemnate. El avea numai un drept de judecată asupra subalternilor săi: polcovnicul de călărăși, comandantul lipcanilor etc.⁵.

Cu toate acestea, în această perioadă, în compunerea departamentului creat în Moldova sub ocupația rusă figura și postelnicul⁶. De asemenea, în 1832, la președinția departamentului criminalicesc a fost numit postelnicul I. Racoviță⁷.

§ 9. Marele paharnic

În sec. al XVIII-lea, caracterul de dregător de curte al marelui paharnic dispare treptat. Atribuțiile lui de la curte au trecut asupra altui dregător, cuparul, care, sub domnia lui Const. Mavrocordat, a devenit mare cupar¹. La sfîrșitul sec. al XVIII-lea și în sec. al XIX-lea, marele paharnic, ca și alți mari dregători, a rămas dregător fără atribuții efective, boier numai cu titlu².

Atribuțiile judecătorești ale marelui paharnic s-au modificat și ele în această perioadă. Nu mai găsim documente în care vel paharnicul să fi judecat în virtutea competenței sale proprii, pricini în legătură cu vilce. În schimb, numeroase documente îl arată judecînd, singur sau împreună cu alți boieri, diferite pricini civile sau penale și în special hotărnicii.

¹⁸ N. Iorga, *Doc. Callimachi*, I, p. 472.

¹⁹ V. A. Urechîă, *op. cit.*, VII, p. 286, n. 1.

²⁰ 28 oct. 1741, D.R.A., II, p. 221; 13 ian. 1768, *ibid.*, p. 430; 26 iun. 1781, *ibid.*, p. 506; 24 mai 1794, *Uric.*, XI, p. 313; 1809, B.A.R., pac. 651, doc. 138.

¹ *Cron. Ghic.*, p. 703; N. Iorga, *Stud. și doc.*, XXII, Prefața, p. 17.

² T. Bălan, *Vornicia în Moldova*, p. 142.

³ D. Fotino, *Ist. gen. a Daciei*, III, p. 338.

⁴ Paul-Louis Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, p. 183.

⁵ D. Fotino, *op. cit.*, p. 282.

⁶ 31 iul. 1773, *Isp. și zap.* IV, 2, p. 205; 9 doc. 1772, *Uric.* XXV, p. 166.

⁷ 1832, *Uric.*, XII, p. 25.

¹ *Condica lui Gheorgachi*, în Dan Simonescu, *Literatura de ceremonial*, p. 269.

² D. Fotino, *op. cit.*, III, p. 339.

Un document din 11 mai 1742 dovedește că vel paharnicul a primit delegație domnească să facă o importantă hotărnicie³. În alt caz, vel paharnicul este rînduit de domn să judece o pricină de stăpînire de moșie în care pîrfit era „Sturza paharnicul”⁴, un fel de reminiscență a competenței de a judeca pe subalterni. Alte documente învederează că în toată această perioadă, el primea însărcinări să judece pricini sau să facă hotărnicii⁵.

§ 10. Marele agă

În Țara Românească, atribuțiile acestui dregător, inițial exclusiv militare, iar în sec. al XVIII-lea predominant militare, au evoluat în această perioadă mai ales ca efect al reducerii efectivelor militare prin reforma lui Const. Mavrocordat. El a devenit șeful poliției capitalei, numit de unii diplomați străini „director al poliției”¹, în sec. al XIX-lea „ministru al poliției”², iar în documentele interne „zapciu al tîrgului”³. Sarcina principală a marelui agă era asigurarea ordinii în capitală, cu excepția mahalalelor care cădeau în jurisdicția spătarului⁴. Ca șef al poliției, el avea următoarele atribuții:

a. Exercita poliția orășenească „cu desăvîrșită volnicie pentru bună orînduială a tîrgului” pentru combaterea speculei cu alimentele, verificînd calitatea lor, urmărind falsificarea măsurilor și greutateilor⁵, precum și depășirea prețurilor maximale („narturi”)⁶. El aplica sancțiuni pe loc cu bătaia, mergînd obișnuit urmat de falangă⁷.

b. Organiza paza contra incendiilor⁸.

c. Exercita controlul asupra străinilor⁹.

d. Exercita poliția moravurilor, urmărind pe femeile de moravuri ușoare și controlînd funcționarea cîrciumilor¹⁰.

e. Urmărea prinderea și stîrpirea hoților, în care scop avea datoria să țină străji, zi și noapte, pe străzi în toate cartierele¹¹.

Pentru îndeplinirea sarcinilor de poliție, vel aga avea ca subaltern principal și locțiitor pe căpitanul de dorobanți¹², apoi pe polcovnicul tîrgu-

³ *Uric.*, XIV, p. 364.

⁴ 20 aprilie 1752, B.A.R., CXCIV, 185.

⁵ 18 aprilie 1757, *ibid.*, CLXI—220; 5 aprilie 1760, „I. Nec.” (1924), p. 122; 26 nov. 1761, *Uric.*, XV, p. 290; 2 sept. 1765, *ibid.*, XIV, p. 374; 12 iun. 1772, D.R.A. II, p. 449; 1 iunie 1773, B.C.I.R., VII, 1928, p. 16; 13 august 1795, B.A.R., doc. 8/78.

¹ 11 nov. 1796, *Hurm.*, XIX, I, p. 806.

² 10 oct. 1810, *ibid.*, p. 678; 27 mai 1812, *ibid.*, S.N., II, p. 31; 24 dec. 1814, *ibid.*, p. 228; 20 ian. 1820, *ibid.*, p. 569.

³ 22 aug. 1785, V. A. Urechiă, *Ist. rom.*, I, 1891, p. 457.

⁴ *Prav. cond.* (XIII, 1, și XIV, 1) consfințește o regulă veche stabilită prin obicei. Pitacul din 1 sept. 1782 amintește lui vel aga: „Dta ai zabîtlîcul înlăuntru tîrgului”, V. A. Urechiă, *op. cit.*, I, p. 245.

⁵ *Prav. cond.*, XIV, 1; Raicevich, *Voyage en Valachie et en Moldavie*, p. 80.

⁶ 28 iun. 1823, P. Cojocaru, *D.E.Ț.R.*, vol. I, p. 293; 9 aprilie 1827, *ibid.*, p. 387.

⁷ Raicevich, *op. cit.*, p. 80; D. Fotino, *op. cit.*, III, p. 283.

⁸ Raicevich, *op. cit.*, p. 80; 28 oct. 1790, V. A. Urechiă, *op. cit.*, IV, p. 421; Kreuchely *Hurm.*, X, p. 512.

⁹ V. A. Urechiă. *Doc. inedite*, p. 93. Prin străini se înțelegeau atît nepămîntenii veniți de peste hotare, cît și pămîntenii care „conăceau” în București, pe la hanuri etc. V. și pitacul din 7 nov. 1798, V. A. Urechiă, *Ist. rom.*, VII, p. 485.

¹⁰ Raicevich, *op. cit.*, p. 80.

¹¹ Kreuchely, *Hurm.*, X, p. 512.

¹² D. Fotino, *op. cit.*, III, p. 283—286.

lui, pölcovnicul vînătorilor, ceauşul de agie, logofătul agiei, stegarul, iuzbaşii etc.¹⁵. În plus, avea sub comandă slujitori încadraţi în disciplina militară ca agenţi de pază (străjeri, carauile) şi de execuţie. Cu toate reducerile, numărul acestora se ridica la vreo 980 de oameni.

Atribuţiunile judecătoreşti ale marelui agă au fost:

a. Judeca *pricini penale* de mică însemnătate: furt mic, bătaie, insulte, contravenţii de beţie¹⁴; depăşirea preţurilor maximale¹⁵. Aceste *pricini* le judeca fie însuşi marele agă, fie judecătorul anume rînduit la judecătoria agiei, după reforma lui Al. Ipsilanti¹⁶.

b. Judeca abuzurile subalternilor¹⁷.

c. Judeca *pricinile* mai importante ivite la *breslele* legate de agie¹⁸ sau, în apel, hotărîrile date de starostele breslei¹⁹.

d. Aresta şi cerceta pe vinovaţii de infracţiuni mai grave, cu îndatorirea de a-i trimite neîntîrziat (în maximum trei zile) la divan²⁰.

e. Executa creanţe civile împotriva debitorilor răi platnici chiar prin închiderea debitorului.

Pentru îndeplinirea acestor atribuţii, vel aga avea o închisoare: „grosul agiei”. Această îi da o mare putere, de care el adesea abuza²¹, creîndu-şi mari venituri.

În a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, marele agă a primit şi competenţa de a judeca *pricinile* dintre orăşeni cu privire la proprietatea locurilor, caselor şi prăvăliilor²².

În *Moldova*, ca şi în Ţara Românească, atribuţiunile poliţieneşti şi judecătoreşti ale marelui agă s-au dezvoltat, ca volum şi varietate, în dauna celor militare. Ele se exercitau mai ales, dar nu exclusiv, în capitală, cu excepţia mahalalelor care au rămas în competenţa hatmanului. Izvoarele narative arată că „mai mare peste poliţie este aga”²³, că aga era „şeful poliţiei administrative şi judecătoreşti”²⁴. Ca şi în Ţara Românească, aga era considerat „ministru al poliţiei”²⁵. Deşi inferior ca rang hatmanului, aga nu era subordonat acestuia, ci coordonat cu el. Ambii erau şefi ai poliţiei asupra unor teritorii diferite: hatmanul comanda poliţia teritorială, inclusiv marginile ţării şi mahalalele Iaşilor, aga comanda poliţia capitalei şi a târgurilor.

Atribuţiunile poliţieneşti s-au precizat. Aga avea în sarcină:

a. Paza şi ordinea în capitală, pe care le asigura prin slujitori aflaţi sub comanda sa şi a primului său subaltern: vel căpitanul de darabani.

¹³ Kreuchely, *Hurm.*, X, p. 512; D. Fotino, *op. cit.*, p. 283—286.

¹⁴ *Prav. cond.* (XIII, 1 şi XIV, 1).

¹⁵ *Ibid.*, XIV, 1; 28 iun. 1823, I. Cojocaru, *op. cit.*, p. 293.

¹⁶ *Prav. Cond.* XIII, 1 şi XIII, 3; 24 ian. 1776, pitac domnesc: „atît la spătărie, cît şi la agie avem domnia mea într-adins rînduîşi boieri judecători pentru *pricini* obişnuite mici care să pot a să căuta la spătărie sau la agie”... „şi judecătorul făcînd dreaptă judecată...” (*Prav. cond.*, p. 177).

¹⁷ 3 mart. 1795, pitac domnesc, V. A. Urechia, *Doc. inedite*, p. 271.

¹⁸ 31 oct. 1784, idem, *Ist. rom.*, I, p. 417; 20 nov. 1791, *ibid.*, IV, p. 288.

¹⁹ Ştefan Olteanu şi C. Şerban, *Meşteşugurile*, p. 422—423.

²⁰ 24 ian. 1776, *Prav. cond.*, p. 177.

²¹ Raicevich, *op. cit. şi loc. cit.* V. şi General comte de Langeron, care scria despre agă în jurnalul său de campanie, *Hurm.*, Supl. I, 3, p. 183: „Uneori el este ocrotitorul hoşilor, tănuitorul furturilor şi aceste cinstite funcţiuni îi aduc totdeauna 15—20 000 ducaţi pe an”.

²² Florian Georgescu şi a., D.O.B., p. 160; v. şi Ilie Corfus, *Însemnările cronicarului Grigore Andronescu*, p. 127—137.

²³ Andreas Wolf, *Beiträge*, p. 102.

²⁴ Charles Frédéric Reinhard, *Căldări străini, sec. XVIII*, ms. la Inst. de ist. „N. Iorgu”.

²⁵ 3 ian. 1822, *Hurm.*, S. N., 11, p. 781.

El era obligat să coordoneze toate măsurile pentru prevenirea și stingerea incendiilor²⁶. Este faimos răspunsul dat de Ion Sandu Sturza celor care i-au anunțat incendiul din 1827, când se afla la un joc de cărți: „asta e treaba hatmanului și a agăi”, iar el a continuat să joace²⁷.

b. Poliția economică: combaterea speculei cu alimentele, suprimarea precupeției („matrapaslicul”) prin pedepsirea precupeților „cu ulița”²⁸, verificarea calității alimentelor, a măsurilor și prețurilor cu care se vindeau²⁹.

c. Supravegherea circiumelor, de la care încasa anumite taxe în folosul său³⁰.

d. Poliția moravurilor, frînarea comportărilor abătute de la morală publică și urmărirea prostituatelor³¹.

e. Controlul străinilor³².

f. Supravegherea breslelor, atît etnice (evrei, armeni, străini), cît și profesionale (bacali, pitari, plăcintari), de la care avea drept la anumite plocioane³³. Această atribuție a preluat-o vel aga în lipsa vel cămărașului, titularul ei, în timpul ocupațiilor străine, când, lipsind domnul din scaun, dregătoria de vel cămăraș nu mai avea rost³⁴. Atribuția a rămas asupra lui vel aga și după reîntoarcerea domnilor³⁵.

Atribuțiile judecătorești. La începutul perioadei, prin așezămîntul lui Const. Mavrocordat din 1741, aceste atribuții au primit o sumară reglementare: „Vel aga (are porunca să judece) pe tîrgoveți”³⁶.

a. Din formula largă a textului rezultă că vel aga avea recunoscută competența să judece pricini de orice fel ale tîrgoveților³⁷. El judeca obișnuit și va continua să judece pricini penale în legătură cu atribuțiile sale polițienești. Competența sa penală era limitată, prin obiceiul statornicit deja din perioada precedentă, la infracțiunile de mică însemnătate, în general la ontravențiunile săvîrșite de tîrgoveți. Pricinile de minimă însemnătate erau isate prin *Condica de venituri* din 1766 chiar în competența lui vel căpitan de darabani³⁸. Dar se vede că lăcomia de putere și de cîștig determina o marele agă să-și extindă competența și asupra unor infracțiuni mai importante. Un document din 1813 poruncește ca vel căpitanul cînd prinde lhari să nu se întindă la cercetare și la pedepse „precum s-a obișnuit”, ci -i trimită la agie, iar aga să-i cerceteze și să-i trimită „fără prelungire” departamentul criminalicesc³⁹.

²⁶ N. Grigoraș, *Instituții feudale din Moldova*, p. 277.

²⁷ 23 aug. 1827, *Hurm.*, X, p. 426.

²⁸ *Uric.*, XIX, p. 329, *Condica de venituri ale dregătorilor* din 1 sept. 1776.

²⁹ 24 dec. 1792, *Uric.*, IV, p. 129: cînd domnul a fixat prețuri maximele la alimente, aga a primit sarcina să pedepsească pe contravenienți „cu bătaia la vederea obștei”.

³⁰ *Uric.*, XIX, p. 384, *Condica de venituri ale dregătorilor* din 1 sept. 1776. Cînd s-a pus un nouzît pe toate circiumile, vel aga a fost însărcinat cu împlinirea lui: v. doc. 18 iun. 1799, III, 5.

³¹ P. L. Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, p. 180; „L'aga, lieutenant général de police, dont l'emploi est de piller le marchand, l'artisan, et la courtisane”.

³² 6 iul. 1649, V. A. Urechîă, *Istoria școalelor*, I, p. 20.

³³ *Uric.*, XIX, p. 384, *Condica de venituri ale dregătorilor* din 1 sept. 1776.

³⁴ T. G. Bulat, *Contribuțiuni la viața judecătorească și ad-tivă a Moldovei sub ocupația rusească din 1806-1812*, A.B. (1930), nr. 1, p. 41.

³⁵ 17 nov. 1822, *Uric.*, XIV, p. 12.

³⁶ *Ibid.*, IV, p. 406.

³⁷ Ar rezulta că putea judeca și pe tîrgoveții din alte tîrguri decît Iași.

³⁸ *Uric.*, XIX, p. 336.

³⁹ Gh. Ungureanu, *Justiția în Moldova*, Iași, 1934 p. 41, n. 2. Porunca domnească din iabr. 1813.

Condica criminalicească din 1820—1826 a precizat că aga, ca și hatmanul, are dreptul să cerceteze și să judece „greșelile cele mici ale orășenilor” (§ 25), dar a interzis subalternilor lui („zapcii cei mici”) să judece, obligându-i să înștiințeze pe aga (§ 26).

b. În materie civilă, aga putea judeca orice pricină în care primea delegație din partea domnului⁴⁰. *Condica de venituri* din 1 sept. 1766 prevede zeciuiala cuvenită lui vel aga la „pricini de datorii” ce se vor judeca de el.

c. În această perioadă, o nouă competență a dobândit vel aga în legătură cu viața breslelor și pricinile dintre breslași. Odată cu atribuția de supraveghere a breslelor, s-a recunoscut lui vel aga și competența de a judeca anumite neînțelegeri între breslași⁴¹ și vinile mai mari de care se fac vinovați breslași⁴².

d. Vel aga avea competența să execute silit creanțele contra debitorilor răi platnici, pe care avea dreptul să-i închidă în grosul agiei. O singură condiție se cerea: debitorul trebuia să fie din categoria birnicilor, a „celor proști”. Agia nu avea dreptul să calce „casele cele cinstite”⁴³.

§ 11. Marele armaș

În perioada 1740—1831, dregătoria marelui armaș și-a păstrat caracterul inițial: factor represiv de intimidare, cu accentul pus pe executarea hotărârilor grave. Atribuțiile lui principale au fost menținute în linii mari, dar precizate și oarecum restrânse prin pravile și acte domnești.

În *Tara Românească*, marele armaș a continuat să aibă și să exercite atribuțiile judiciare din perioada precedentă, cu următoarele precizări și limitări:

a. Prinderea ucigașilor, tilharilor, hoților¹. Prin înființarea ispravnicilor de județ și prin obligația acestora de a prinde pe răufăcători și a-i înainta marelui spătar, această atribuție a rămas aproape fără aplicare practică². Armașii, după prevederile *Pravilniceștii condici* (IV, 8), nu puteau aduce la judecata departamentului pe nimeni, de orice treaptă, numai pe baza plingerii cuiva, fără poruncă domnească.

b. Paza, transportul și înfățișarea vinovaților mari înaintea instanțelor de judecată. *Pravilniceasca condică* a prevăzut: „Cîți vinovați să trimit de către ispravnici sau să prind aici să să păzească foarte bine de vel armaș...” (IV, 5)³. Vel armașul a rămas pentru mării vinovați răspunzătorul pazei lor. El trebuia să înfățișeze domnului, divanului sau departamentului pe oricare deținut pentru cercetări. El făcea legătura permanentă între pușcărie și departament, între acesta și divanul domnesc⁴.

⁴⁰ 24 mai 1816, *Uric.*, XIV, p. 280.

⁴¹ Eugen Pavlescu, *Economia breslelor în Moldova*, p. 392—393; cf. N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 277.

⁴² 17 nov. 1822, *Uric.*, XIV, p. 12.

⁴³ T. G. Bulat, *op. cit.*, în A.B., 1930, nr. 1, p. 41.

¹ <M. Cantacuzino> *Istoria politică și geografică a Țării Românești*, p. 62.

² 11 febr. 1783, cărți legate către ispravnici, *Prav. cond.*, ed. crit., p. 191.

³ Hrisovul din 1775 (*Prav. cond.*, p. 161) și *Prav. cond.*, din 1780 (IV, 4) prevedeau că la departamentul de cremenalion (departamentul vinovaților) vor fi obligați „să stea al 2-lea și al 3-lea armaș, armașei, zapcii, logofetei și cîți alții vor fi trebuincioși”.

⁴ 17 mai 1790, Poruncă către judecătorii de la departamentul vinovaților, *Prav. cond.*, p. 190. Prin această poruncă s-a precizat că departamentul vinovaților care era obligat să cerceteze și să judece toată săptămîlna afară de sîmbăta, trebuia să raporteze săptămîlnal divanului prin anafora, pe care vel armașul o ducea la divan în fiecare vineri.

c. Cercetarea vinovaților, atribuție a vel armașului în epoca anterioară, a trecut, prin *Pravilniceasca condică*, în competența judecătorilor departamentului: „...pînă nu să va face cercetarea vinovăției lui de către judecători să nu cuteze armașul să-i pedepsească” (IV, 5); „...judecătorii să cerceze spre a afla adevărul...” (IV, 7). Pentru cercetare, vinovații erau întemnițați la dispoziția judecătorilor. Temnița se numea „pușcărie”, era sub paza vel armașului, dar aparținea departamentului vinovaților, care se mai numea și „departamentul pușcăriei” (11 febr. 1783, *Prav. cond.*, ed. crit., p. 191).

d. Executarea pedepselor a rămas principala atribuție a vel armașului. El executa, prin organele sale (armași, armășei, călău), atît pedepsele grave (moartea, mutilarea, groapa ocnei), cît și unele pedepse mai ușoare cărora trebuia să li se dea o atenție specială și o publicitate largă: ex. bătaia și darea prin tîrg⁵. Pedepsele trebuiau să fie pronunțate de departamentul vinovaților prin anafora, care nu devenea hotărîre executorie decît prin întărire domnească. Vel armașul nu putea face nici o executare fără poruncă domnească. *Pravilniceasca condică* avea o prevedere categorică adresată vel armașului: „să nu cuteze vreodată făr de poruncă domnească să facă nici un fel de pedeapsă” (IV. 5).

În *Moldova*, în această perioadă, vel armașul a continuat, în linii generale, să exercite vechile atribuții, cu unele modificări impuse de evoluția justiției. La sfîrșitul perioadei, într-un raport oficial, armașul cel mare era caracterizat „împlinitorul hotărîrilor celor criminalicești și purtătorul de grija temniței”⁶.

a. *Executarea pedepselor criminale* a rămas prima atribuție a vel armașului. Deși avea organe subalterne, vel armașul putea fi însărcinat de domn să execute personal. Așa s-a întîmplat în anul 1778, cînd Const. Moruzi a condamnat la moarte pentru complot pe vel vornicul Manolache Bogdan și pe spătarul Cuza și a însărcinat cu executarea lor pe marele armaș Balș. Acesta, tînăr și timid, în fața lui Bogdan, bărbat înalt, impunător și prin prestanța fizică și prin prestigiul lui de om învățat, a rămas încremenit, incapabil să execute porunca domnească. Firește, a fost imediat mazilit⁷. Un document din 1822—1823 arată că „la pricinii mari de ridicare de viață, de cinste și avere se va uni la cercetare și întreg divanul giudecătoreesc și așa se va pune în lucrare hotărîrea de către vel armaș”⁸.

b. *Prinderea, arestarea, transportarea și înfățișarea vinovaților* înaintea divanului sau a departamentului intrau de asemenea în atribuțiile vel armașului. E adevărat că, după reforma lui Const. Mavrocordat, prinderea răufăcătorilor era în grija marelui vornic și a ispravnicilor. Dar și vel armașul avea un rol. Cînd autorul unui omor era prins de orice organ de urmărire, acesta trebuia să-l predea marelui vornic⁹. Armașii puteau aresta și aduce la grosul armășiei pe un vinovat: „...au apucat armașii pe acest mai sus numit Irimie Misai și ducîndu-l la Iași, li-au dat platnic ca să plătească moarte de om...”¹⁰. Dar armașii, ca să prindă și să aresteze pe un om, trebuiau să aibă o carte de volnicie de la domnie¹¹ sau, mai tîrziu, de la

⁵ Pîtuțul domnesc din 13 ian. 1783, V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, I, p. 249.

⁶ 21 iunie 1829, raport general Mircovici, *Analele parlamentare ale României*, t. I, 2, p. 230.

⁷ V. A. Urechîă, *op. cit.*, vol. I, 1891, p. 173—176.

⁸ A. S. Iași, pachet 104, citat de Gh. Ungureanu, *Justiția în Moldova*, Iași, 1934, p. 25.

⁹ 1741, *Condica Mavrocordat*, N. Iorga, *Stud. și doc.*, VI, p. 273—274.

¹⁰ 7 iunie 1780, N. Iorga, *Stud. și doc.*, V, p. 63.

¹¹ 1750, Iași, „I. Nec.” (1931), p. 170; 22 iul. 1795, V. A. Urechîă, *op. cit.*, VII, p. 561.

departamentul cremenalului¹². Vel armaşul era dator să țină la temniţă pe cei arestaţi pînă la judecată, cînd erau scoşi şi înfăţişaţi înaintea instanţei¹³.

c. *Paza deşinuţilor*. Vel armaşul avea sub ordinele sale temniţa. El avea sarcina „să asigure paza temniţei ca să nu scape nici un vinovat”¹⁴. În afară de armaşul al doilea şi al treilea, vel armaşul avea ca subalterni, în legătură cu paza, pe condicarul de temniţă, pe ispravnicul de armăşei, pe vataful de temniţă¹⁵, armăşei şi darabani¹⁶.

d. *Cercelarea*. Deşi nici un act normativ nu-i mai da dreptul, regula consuetudinară care îndreptăţea pe vel armaş să cerceteze pe cei aflaţi în stare de arest a continuat să se aplice. Într-un document din 1810 se arată că „datoria slujbei sale” este ca pe cei închişi „să-i supue prin mijlocirea bătaii şi a altor pedepse a arăta tot adevărul cu amănuntul de cele ce au făcut”¹⁷. Un călător de la începutul sec. al XIX-lea confirmă că armaşul instrueşte pe preveniţi, pe care îi supune la chinuri ca să obţină mărturisiri¹⁸. Această stare de lucruri a determinat ca, sub domnia lui Ion Sandu Sturza, vel armaşul să fie pus sub supravegherea prezidentului departamentului criminalului cu sarcina „a nu se abate la vreun catahrisis” (abuz)¹⁹. Iar prin *Condica criminalicească* (1820—1826) cercetarea faptelor penale este dată în competenţa altor organe²⁰.

e. A avut vel armaşul şi atribuţia de a judeca?

Gh. Ungureanu, cercetînd documentele departamentului criminalicesc, constată că în anul 1808, alături de alţi 3 judecători, iscăleşte şi marele armaş²¹. Acelaşi autor arată că „în anul 1829 departamentul criminalului se alcătuiă dintr-un prezident care primea leafă cîte 6 000 lei pe an, din 3 ălenuri, din care unul era armaşul cel mare şi care primeau toţi 7 200 lei pe an...”²². Nu vedem în aceste elemente dovada că vel armaşul ar fi avut atribuţii de judecător. Prezenţa lui printre membrii departamentului într-un stat de salarizare arată că el aparţinea organic departamentului, fiind ierarhic în dependenţa prezidentului acestuia. Semnătura vel armaşului, într-un caz, alături de judecători nu e nici ea dovada că el judeca. Ea poate însemna că vel armaşul a luat cunoştinţă de hotărîre, în vederea executării. Nu este deloc probabil ca tocmai în sec. al XIX-lea, cînd se tindea spre modernizarea justiţiei, să se fi făcut un pas înapoi. Dealtfel, nici autorul care expune faptele de mai sus nu trage din ele concluzia că vel armaşul ar fi avut atribuţii de judecător.

¹² 20 iun. 1807, B.A.R., doc. CLVIII—132; cartea depart. crim. prin care volnicoste pe un armăşel să ridice de la ținutul Tutovei pe un țigan.

¹³ Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 42.

¹⁴ „Dela” nr. 1739 din anul 1810 din arhiva senat. Chişinău, în A. B., 1932, nr. 3, p. 190.

¹⁵ Condica de venituri, 1776, *Uric.*, XIX, p. 392.

¹⁶ Condica de venituri, 1775, N. Iorga, *Stud. și doc.*, XXII, p. 29—30.

¹⁷ „Dela” nr. 1739/1810, v. nota 14.

¹⁸ Ange Bally, *op. cit.*, în R.H.S.E.E., 1940, nr. 7—9, p. 273.

¹⁹ 29 doc. 1825, țidulă domnească, *Sur. și izv.*, X, p. 283.

²⁰ Condica criminalicească cu procedura ei din 1820 și 1826, edit. de Șt. Berechet, Chişinău, 1928; în cele 166 articole cite cuprindî partea I consacrată cercetării faptelor penale (criminalicesci) nici o atribuție nu se dă vel armaşului sau subalternilor săi.

²¹ *Justiția în Moldova*, p. 52.

²² *Ibid.*, p. 51.

§ 12. Portarul

Marele portar a păstrat și în această perioadă atât atribuțiile vechi privind primirea, găzduirea și ospătarea turcilor („trebile musafirilor”) ¹ e cât și atribuțiile judecătorești exercitate în perioada precedentă. El avea ci, subalterni un al doilea și al treilea portar, plus un număr de portărei cara a variat în timp: pînă la Alex. Ipsilanti erau 30 ², sub domnia lui Alex. Ipsilanti erau 10 ³, iar în sec. al XIX-lea ar fi fost 50 ⁴. Termenul portărel era echivalent cu cel de portar, fapt observat și la subalternii altor mari dregători: același document denumea pe un anume Radu odată „portărel”, iar mai jos „portar” ⁵.

Atribuțiile judiciare ale vel portarului priveau în special hotărnicile. Ele apar cu claritate în numeroase documente din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea ⁶. Ele dovedesc că vel portarul continua să reprezinte pe domn, marele hotarnic al țării, în toate hotărnicile. În acestea, vel portarul, în mod obișnuit, nu participa personal, ci era reprezentat de un subaltern al său (portarul II sau portărel) ca „om domnesc”. Participarea portarului la hotărnicia avea o dublă semnificație: el (sau subalternul său) era în primul rînd om de încredere al domnului, iar în al doilea rînd era posesorul unor cunoștințe tehnice de specialitate cu privire la procedura hotărnicilor, instrumentele și metodele de măsurătoare, semnele de hotar etc. ⁷. Aceasta rezultă din faptul că hotarnicii puteau fi orînduiți de ispravnici dintre oamenii (de obicei boiernași) din județ („de acolo”), portărelul însă era totdeauna trimis de la domnie, de obicei desemnat de marele portar ⁸. El mergea de obicei ducînd cu sine „stînjenu domnesc”, cu care efectua măsurătorile ⁹.

Executarea hotărnicilor rămase definitive prin mulțumirea părților sau hotărîrea domnului în divan trebuia să se facă de către portar sau portărel, care era trimis la fața locului să pună pietrele de hotar „pe unde sînt semnele”, adică în punctele însemnate provizoriu pînă cînd hotărnicia rămînea definitivă ¹⁰. Executarea să făcea de portărel în prezența părților și a vecinilor dimprejur.

Atît vel portarul, cât și portarii sau portăreii aveau dreptul la o plată fixată printr-o normă consuetudinară pentru munca lor la hotărnicii. Taxa cuvenită marelui portar se numea acum havaet, iar aceea cuvenită portărelului se numea treapăd, după „vechiul obicei al țării” ¹¹. *Pravilniceasca condică* a fixat prin text (XXXIV, 8) havaetul vel portarului la cîte 1 gal-

¹ 18 febr. 1779, *Acte judiciare*, p. 725; D. Fotino, *op. cit.*, III, p. 295.

² Bauer, *Mémoires*, p. 60.

³ 18 febr. 1779, *Acte judiciare*, p. 725.

⁴ D. Fotino, *loc. cit.*

⁵ 3 dec. 1777, *Acte judiciare*, p. 485.

⁶ *Ibid.*, *passim*.

⁷ Portarul sau portărelul mergea la fața locului cu instrumentul de măsurătoare marcat de domnie. Cînd se verifica o măsurătoare mai veche, el mergea „cu stînjenu domnesc după vremea cînd s-au tras întii aceste moșii”, iar acest stînjenu, spune documentul domnesc, „s-au trimis de aici pecetluit”: 13 sept. 1777, *Acte judiciare*, p. 445.

⁸ 8 febr. 1780, *Acte judiciare*, p. 829: în județele din Oltenia, funcția de mare portar era ndeplinită de al 2-lea portar de Craiova, care putea trimite portărel de acolo. Marele portar însă noastră dreptul să trimită portărel din București, în care caz el lua havaetul.

⁹ 5 mai 1793, V. A. Urechiă, *Doc. inedite*, p. 484.

¹⁰ 5 mai 1781, *Acte judiciare*, p. 955: „urmînd să pue pietre pe unde sînt semnele”.

¹¹ 13 sept. 1777, *ibid.*, p. 445.

ben de 200 bani de fiecare hotarnic, iar portărelului i-a recunoscut dreptul la „treapădul județului”, adică taxa care varia după distanța ce avea de parcurs de la capitală pînă la județul respectiv¹². Cartea domnească din 3 febr. 1780¹³ a hotărît că havaetul vel portarului se cuvenea a fi primit numai după ce treaba toată lua sfîrșit. De subliniat că atît portarul, cît și portăreii aveau lefuri fixe pe care le-au păstrat, cumulîndu-le cu havaetul și treapădul. Explicația este că leafa li se cuvenea pentru atribuțiile lor de primirea și găzduirea turcilor, iar celelalte cîștiguri erau numai în legătură cu efectuarea hotărnicilor, din care cauză se și numeau „venitul hotărniciei”¹⁴. La 20 sept. 1814, sub domnia lui Ion Caragea, s-a modificat taxa cuvenită vel portarului la hotărnicii, fixînd-o la cîte 6 parale de stîngen și hotărîndu-se că ea trebuie plătită chiar dacă hotărnicia se face fără prezența vel portarului¹⁵.

Și în această perioadă, portarul exercită prin portărei atribuția de a determina depunerea jurămîntului prin aducerea hotarnicilor, jurătorilor sau părților la locul unde trebuiau să jure. Termenul „ispravnic” care însemna omul domnesc însărcinat să aducă la îndeplinire porunca domnească din perioada precedentă e înlocuit cu cel de „mumbașir” în această perioadă¹⁶.

§ 13. Serdarul

În Țara Românească, în această perioadă, armata fiind redusă la un rol auxiliar, marele serdar, păstrîndu-și caracterul de dregător militar, are sarcina organizării și supravegherii transporturilor. „Serdarul cel mare este pentru trebuința carelor și a salahorilor ce se scot după orînduiala Vistieriei”, scrie un izvor din epocă¹. Bauer îl califică drept „șef al mazililor și administrator general al trupelor”². În sfîrșit, Kreuchely arată că, în timpuri vechi, marele serdar era inspectorul poștelor și cartier-maestrul trupelor, de cazarea cărora trebuie să se îngrijească, avînd în grijă sa căruțele și muncitorii necesari transporturilor. Același autor ne informează că aceste atribuții i-au încetat, odată cu leafa, fără se precizeze cînd, păstrîndu-și titlul, rangul și 14 scutelnici³.

În sec. al XVIII-lea, cît timp mai avea sarcini și subalterni, militari sau civili (salahori), marele serdar putea să mai exercite atribuții judecătorești asupra acestora. După încetarea atribuțiilor (sec. XIX) marele serdar nu mai putea exercita atribuții judecătorești decît prin delegație domnească.

În *Moldova*, reforma lui Const. Mavrocordat a transformat pe serdar în ispravnic, păstrîndu-i numele de serdar. La 24 aprilie 1742, regiunea încredințată serdarului, care cuprindea 3 ținuturi, este redusă la două (Orhei și Lăpușna), iar în fruntea acestor 2 ținuturi au fost numiți 2 serdari care

¹² N. Stoicescu, *Treapădul*, în „Studii” (1969), nr. 2, p. 285.

¹³ *Acte judiciare*, p. 826.

¹⁴ D. Fotino, *op. cit.*, p. 295.

¹⁵ V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, X A, p. 569.

¹⁶ *Acte judiciare*, p. 479, 22 nov. 1777, anatoraua marelui ban propune să se orînduiască 6 hoieri hotarnici de acolo... carii cu mumbașir portărel mergînd în fața locului...”. În același sens, 15 iun. 1777, *ibid.*, p. 380: domnul trimite părțile cu mumbașir ca să se facă cercetare alți martorilor, cît și împrejurimilor.

¹ <Mihai Cantacuzino> *Istoria politică și geografică a țărilor românești*, Buc., 1863, p.25.

² *Mémoires*... , p. 58: „chef des mazils et Wagenmeister général des troupes”.

³ *Hurm.*, X, p. 521; v. și D. Fotino, *op. cit.*, III, p. 339.

iau titlul de vel serdari ⁴. Aceștia îndeplinesc sarcina de ispravnici, cu atribuții și leafă de ispravnici, dar dregătoria lor poartă numele „Sărdăria ot Lăpușna și Orhei” ⁵. Ca și ispravnicii din celelalte ținuturi, serdarii judecau pricini în virtutea competenței lor proprii. Când domnii îi însărcinau să cerceze sau să judece pricini, le cereau să dea numai „mărturie de judecată” cu arătare pe larg a pricinii și a cercetării, urmînd ca hotărîrea să se pronunțe de către domn în divan ⁶. Când împricinații erau nemulțumiți de hotărîrea sărdăriei, se puteau plînge la divan ⁷. După 1812, serdarul de rămas în Moldova un boier cu titlu, fără dregătorie, fiind însă uneori rînduit de domn cu judecata unor pricini ⁸.

§ 14. Marele cămăraș

În această perioadă (1740—1831), marele cămăraș și-a păstrat caracterul de dregător de curte, dar a primit noi atribuții și a urcat în rang. Caracterul de dregător de curte rezultă din unele amănunte: marele cămăraș era adesea rudă apropiată cu domnul ¹, la intrarea unui domn nou în țară, marele cămăraș arunca poporului monede noi din banii personali ai domnului ², în Moldova ținea în biserică făclia domnului în timpul slujbei ³ etc. Ca dregător de curte și apropiat al domnului, el a primit sarcini care n-aveau legătură cu cămara domnească. Astfel, la incendii mai mici el comanda straja curții, înlocuind pe domn care o comanda la cele mari ⁴. Un document din 1803 ne arată că straja curții domnești compusă din neferi și arnăuți era comandată de Deli Bașa, dar „uneori mergea cu această strajă cămărașul cel mare sau chiar domnul” ⁵. Vel cămărașul avea sub ordinele sale straja cămării domnești, pentru paza valorilor aflate în păstrarea sa, strajă de care uneori abuza ⁶. Aceasta a determinat probabil formarea obiceiului ca boierii arestați din porunca domnului să fie închiși la cămara domnească. Dovezi ale acestei reguli consuetudinare avem numai din sec. al XIX-lea ⁷. Explicația este simplă: nicăieri mai bine ca în cămara domnească nu era asigurată paza unui deținut periculos. Boierii cînd erau arestați erau socotiți foarte periculoși. Iar deținerea lor la cămara domnească, nu la gros, ca oamenii de rînd, apărea ca un fel de privilegiu de clasă, Obiceiul era mai vechi. Cronica ne spune că, în 1679, Duca vodă, înainte de a tăia pe vistiernicul cel mare V. Ghenuc, l-a închis în visticierie ⁸.

Atribuțiile judecătorești. În Țara Românească, în această perioadă, vel cămărașul și-a păstrat atribuțiile judecătorești, deci jurisdicția asupra negustorilor, adică:

⁴ A. V. Sava, *Doc. Lăpușnei*, p. 216.

⁵ 1 sept. 1776, hrisov Grigore Alex. Ghica, *Uric.*, XIX, p. 394.

⁶ 9 iul. 1793, L. T. Boga, *Doc. din arh. Bas.*, p. 70; 26 nov. 1799, *ibid.*, p. 79.

⁷ 23 martie 1812, L. T. Boga, A. B., 1930, nr. 1, p. 109.

⁸ 15 oct. 1823, *Sur. și izv.*, p. 228; D. Fotino, *op. cit.*, III, p. 339.

¹ Raicevich, *Voyage en Valachie et en Moldavie*, p. 81.

² 1819, memoriul consulului Marco, *Hurm.*, X, p. 47; 6 nov. 1822, Kreuchely, *ibid.*, p. 183.

³ *Condica lui Gheorgachi*, ed. Dan Simonescu, *Literatura românească de ceremonial*, p. 280.

⁴ Lejeune, notă în Raicevich, *op. cit.*, p. 80.

⁵ V. A. Urechiiă, *Ist. rom.*, XI, p. 70.

⁶ 25 iunie 1825, *Hurm.*, XVII, p. 20.

⁷ 14 febr. 1826, *ibid.*, X, p. 338; 14 dec. 1823, *ibid.*, p. 258; *ibid.*, p. 352; *ibid.*, p. 336.

⁸ N. Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, t. II, p. 19.

a. Competența penală în legătură cu instrumentele de măsurătoare a mărfurilor⁹.

b. Competența generală în pricinile dintre negustori și în special dintre negustorii străini¹⁰. În acest sens, documentele arată că sub domnia lui Alex. Ipsilanti, pricinile dintre armeni erau în competența vel cămărașului¹¹. De asemenea și pricinile mai mari dintre evrei, precum și apelurile contra hotărârilor date de starostele evreilor erau de competența vel cămărașului¹². Această competență se menține și mai târziu în sec. al XVIII-lea¹³ și chiar în sec. al XIX-lea. Documentul din 17 iunie 1822 emis de Otcîrmuirea (căimăcămia) Valahiei¹⁴ confirmă competența vel cămărașului în legătură cu breasla evreilor, deși prevede că atunci cînd pricinile evreilor nu vor putea fi rezolvate de staroste sau ispravnici, vor fi trimise la divan. Faptul se explică prin aceea că sub căimăcămie, în caz de vacanță a tronului, nu exista vel cămăraș, dregător personal al domnului, iar nu prin modificarea competenței acestui dregător.

În *Moldova*:

a) Dreptul vel cămărașului de a pedepsi pe negustorii care vindeau mărfuri cu cîntare sau coturi incorecte s-a menținut. El a fost confirmat prin Condica de venituri ale dregătorilor din 1776¹⁵.

b) Vel cămărașul a primit, nu se știe cînd, atribuția de a judeca pe negustorii străini¹⁶. Faptul se explică prin relațiile susținute ale acestui dregător cu negustorii străini, de la care, firesc, procura pentru domn ultimele noutăți de import. Este probabil că această atribuție a primit-o încă din perioada precedentă, de vreme ce Raicevich scria despre marele cămăraș din ambele Principate: „Tous les marchands et particulièrement les juifs sont sous sa juridiction”¹⁷.

Competența vel cămărașilor pentru procese civile ale negustorilor străini este consacrată prin Condica de venituri ale dregătorilor din 1 sept. 1776: „Pricini de datorii ce vor avea trei bresle din orașul Iașului care sînt date și rînduite la vel cămăraș adică neguțitorilor străini, armeni și jidovi, căuțindu-se judecățile acestor trei bresle de către vel cămăraș după hotărîrea ce va face cu dreptate și împlinind și banii, să ia vel cămăraș și zeciuala...”¹⁸. Hotărîrea vel cămărașului era supusă apelului la veliții boieri. Ca și în Țara Românească, hrisovul lui Grigore Ghica din martie 1777 prevedea că pricinile dintre evrei vor fi judecate de hahambașa, iar pricinile mai mari de către vel cămăraș¹⁹. Un document din 1825 ne arată că vel cămărașul porunca executarea unei creanțe a unui creditor turc

⁹ D. Fotino, *op. cit.*, III, p. 308; „El are venitul cotăritului, adică darea dă fiecare neguțitor ce întrebuințează cotul la vînzarea mărfii...”

¹⁰ *Ibid.*: „Cămărașul cel mare... observă procesele de daraveri dintre negustorii silistrieni, brașoveni, armeni și iudei” (M. Cantacuzino), *Istoria politică și geografică*, p. 30.

¹¹ V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, II, p. 199.

¹² 1775, pitac pentru rînduirea lui Pilat ca staroste al evreilor din Buc., *ibid.*

¹³ 23 dec. 1791, *ibid.*, IV, p. 295; 2 dec. 1892, *ibid.*, p. 294; 23 nov. 1800, *ibid.*, VIII, p. 104.

¹⁴ *Ibid.*, XIII p. 305.

¹⁵ *Uric.*, XIX, p. 324: vel cămărașul trebuia să privegheze „de-a pururea ca să vînză negustorii marfa lor cu coturile ce să vor da cu boure domnești, iar care din negustori nu va urma după poruncă să se pedepsească”.

¹⁶ În paragraful despre vel vistiernic am arătat că acesta avea competența specială de a judeca pe negustorii pămînteni.

¹⁷ *Voyage en Valachie et en Moldavie*, p. 81.

¹⁸ *Uric.*, XIX, p. 345.

¹⁹ „T. Codrescu” (1916), nr. 8, p. 118-120.

contra boierului Lipan²⁰. Aceasta ar fi dovada că vel cămărașul era competent să judece litigiile în care chiar un singur împrișinat era negustor străin.

§ 15. Pîrcălabii

În Moldova, în perioada 1740—1831, pîrcălabii de cetate dispăruseră de mult, prin transformarea lor în pîrcălabi de ținut. Aceștia, prin reforma lui Const. Mavrocordat din 1741, s-au transformat în ispravnici. Au păstrat titlul de pîrcălabi numai ispravnicii de Covurlui tot timpul sec. al XVIII-lea¹ și chiar în sec. al XIX-lea² pînă după Regulamentul organic³. Pîrcălabii de Orhei și de Lăpușna au devenit și ei ispravnici pentru ținuturile Lăpușna și Orhei reunite, purtînd numele de serdari, iar dregătoria numindu-se „Sărdăria ot Lăpușna și Orhei”⁴. Atribuțiile lor judecătorești sînt arătate în §. despre ispravnici.

În Țara Românească, vel căpitaniile din fruntea județelor au fost subordonați față de ispravnici, prin reforma lui Const. Mavrocordat.

Pîrcălabii de sat au continuat să funcționeze ca și înainte, cu aceleași sarcini de căpetenii ale satelor⁵.

§ 16. Ispravnicii

Între 1740 și 1831 au funcționat ca dregători domnești conducători ai județelor (ținuturilor) ispravnicii, în ambele Principate. Ei au exercitat pe lîngă alte atribuții, importante atribuții judecătorești.

Denumirea este veche¹. Aici, ea are sensul de conducător, de responsabil al administrației și justiției în județe. Dregătoria a fost creată de către Constantin Mavrocordat întîi în Țara Românească (1739), apoi în Moldova (1741). Predecesorii ispravnicilor au fost, credem, în Țara Românească² și

²⁰ Hurm., X, p. 597.

¹ *Condica de venituri ale dregătorilor* din 1776, *Uric.*, XIX, p. 394; 1 mai 1799, V. A. Urechiă, *Ist. rom.*, VII, p. 572.

² 29 mai 1829, „Rev. ist.”, I, nr. 6, iunie 19 5, p. 118.

³ Const. C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza Vodă*, Buc., 1966, p. 66.

⁴ *Uric.*, XIX, p. 394; 1795, V. A. Urechiă, *Ist. rom.*, V, p. 520; 20 nov. 1798, *ibid.*, VII, p. 565; 23 martie 1812, L. T. Boga, *Acte priv. mănăstirea Hâncu*, A.B., 1930, nr. 1, p. 109; v. și Aurel V. Sava, *Doc. Orheiului*, Buc., 1944, p. XVI—XXXII.

⁵ 27 aprilie 1741, D.R.A., I, p. 223; 18 iun. 1776, *ibid.*, p. 609; 24 aprilie 1830, raportul divanului către g-ratul Kiseleff, *Hurm.*, Supl. I, 4, p. 347.

¹ Ea a fost folosită încă din sec. XV pentru cei care „isprăveau”, adică executau poruncile din documentele domnești: ispravnicii documentelor: 3 dec. 1509, D.R.H., B, II, p. 141 și *passim*; 6 aprilie 1628, D.R.H., B, XXII, p. 105; 6 mart. 1628, *ibid.*, p. 50 și *passim*. În sec. XVII, Misail Călugăru, interpolatorul cronicii lui Gr. Ureche (*Letopisețul Țării Moldovei*, ed. cit., p. 70), dă calificativul „ispravnic” aproape tuturor marilor dregători: ex. paharnic mare = „ispravnic viilor domnești”. Cu sensul de administrator și mandatar al domnului a fost folosită denumirea atît pentru o avere domnească (19 oct. 1708, *Stud. și doc.*, X, p. 37), cit și pentru un oraș (ex. Cîmpulung: 3 sept. 1700, *ibid.* p. 197) sau pentru un ținut (ex. ispravnicia Codrului exercitată de Const. Cantemir sub domnia lui Istratie Dabija, v. D. Cantemir, *Viața lui Constantin Cantemir*, p. 12).

² 10 febr. 1728, D.R.H., B, XXII, p. 17 și *passim*.

în Moldova³ pîrcălabii⁴. Denumirea a fost folosită în Oltenia sub ocupația austriacă (1718–1739) pentru ispravnicii de plasă⁵.

În Țara Românească, la început a fost numit un singur ispravnic la câte un județ⁶. Mai târziu, au funcționat la fiecare județ câte 2 ispravnici⁷. Bauer⁸ arată că ispravnicii de Slam Rîmnic și de Mehedinți au mai mare autoritate decât ceilalți. Ei primeau și caftan. Într-un document, găsim menționat pe „primul ispravnic al județului Mehedinți”⁹. Ispravnicii erau numiți de domn pe timp de un an, dar deseori erau înlocuiți înainte de expirarea anului¹⁰. Reprezentînd puterea domnească în județ, ispravnicii aveau cele mai variate atribuții: fiscale¹¹, administrative, polițienești, de constrîngere extra-economică¹², judecătorești. Exerциtînd aceste atribuții și extinzîndu-le prin abuz, ei au devenit adevărați despoți¹³ locali.

Atribuțiile judecătorești date ispravnicilor prin reforma lui Const. Mavrocordat¹⁴ care a creat dregătoria au fost mai restrînse în materie penală, mai întinse în pricini civile.

În pricini penale, ispravnicul avea sarcina să organizeze prinderea uci-gașilor, tilharilor, hoților, să-i cerceteze și să-i înainteze la domnie împreună cu actele încheiate și cu corpurile delictate. Nu erau competenți ispravnicii să judece trădarea (hainia), adulterul (preacurvia), răpirea de fecioară. Erau competenți pentru infracțiuni mai ușoare ca: furtul mic, rănirea, bătaia, insulta¹⁵. Ispravnicii aveau dreptul să pedepsească. Ei pedepseau de obicei cu gloaba sau bătaia. La 6 iul. 1777, Al. Ipsilanti a interzis globirea, înlocuind-o cu bătaia (V. A. Urechia, *op. cit.*, I, p. 47). Pentru îndeplinirea atribuțiilor judecătorești ispravnicii aveau sub ordinele lor zapcii, ceauși, stegari, slujitori, precum și o închisoare (grosul ispravniciei)¹⁶. Ei aveau dreptul

³ De la înființarea dregătoriei, ispravnicii de Covurlui s-au numit „pîrcălabi de Covurlui” pînă în sec. XIX (1 sept. 1776, *Uric.*, XIX, p. 394; 29 mai 1829, „*Rev. ist.*”, I, 1915, nr. 6, p. 118; v. și D. Fotino, *Ist. gen. a Daciei*, III, p. 332); 18 mai 1727, D.R.A., II, p. 160, pîrcălabii de Bacău sînt însărcinați de domn să cerceteze pricina egumenului de la Bogdana cu birsanii de la Cărsin și „să-i facă dreptate...”

⁴ N. Stoicescu, *Sfatul domnesc*, p. 125, vede în ispravnicii de oraș predecesorii ispravnicilor de județ.

⁵ În sistemul introdus de austrieci, virful administrației județene era vornicul de județ care era ajutat în fiecare județ de 4 ispravnici, fiecare avînd răspunderea unei plăși. V. Hie Mîrja, *Reforma lui lui C. Mavrocordat*, în „*Cerc. ist.*”, II–III (1926–1927), p. 166; v. Șerban Papacostea, *Oltenia*, p. 251 și 271.

⁶ Vilcea: 9 nov. 1742, D.R.A., I, p. 405; Teleorman, 25 mai 1745, *ibid.*, p. 433; Ilfov, *ibid.*, p. 435; Vlașca, *ibid.*, p. 436; v. și Kreuchely, 1822, *Hurm.*, X, p. 524.

⁷ Vilcea, 29 aug. 1774, D.R.A., vol. I, p. 591; Vlașca, 18 iun. 1776, *ibid.*, p. 690; Argeș, 15 ian. 1795, V. A. Urechia, *Doc. inedite*, p. 305; 13 aug. 1819, *Hurm.*, X, p. 66. E drept că la 30 mai 1745, domnul poruncește „ispravnicilor și judecătorilor de Prahova”, D.R.A., vol. I, p. 432.

⁸ *Mémoires*, p. 60.

⁹ 6 iul. 1826, Kreuchely, *Hurm.*, X, p. 361.

¹⁰ A. V. Sava, *Ispravnicii din Moldova și Valahia sub ocupația rusă (1806–1812)*, în *A. B.*, 1934, nr. 1, p. 103–112.

¹¹ 25 febr. 1747, D.R.A., I, p. 473.

¹² *Ibid.*, *passim.*

¹³ Generalul Langeron, *Relație despre războiul ruso-turc din 1806–1812*, *Hurm.*, III, supl. I, p. 108.

¹⁴ V. mai sus cap. I. Pentru Țara Românească, în afară de „Constituția...” publicată în „*Mémoire de France*” din iulie 1742, nu posedăm o documentație de felul celei din Moldova, unde avem Condiția lui Mavrocordat (N. Iorga, *Stud. și doc.*, VI). Reforma fiind aplicată în ambele țări, folosim documentația și pentru Țara Românească.

¹⁵ 19 ian. 1795, *Prav. cond.*, XV, 3; 26 iun. 1797, Ponturi Al. Ipsilanti, V. A. Urechia, *Ist. rom.*, VII, p. 50–51; 2 mai 1776, A.S.B., f. 45–46.

¹⁶ *Prav. cond.*, XV, 8; 24 mai 1825: „Inchisoarea grosului ispravnicului”, *Lug. Cavașca*, ed. crit., p. 241.

să aresteze pe vinovații prinși, dar erau obligați să nu-i țină pentru cercetări mai mult de 3 zile¹⁷.

În materie *civilă*, ispravnicii erau competenți să judece pricini oricât de importante între împričinați de orice stare: oameni de rînd (țărani sau orășeni), boieri, mazili, cu singura limitare că la pricinile mari (de moșii de țigani) trebuiau să participe la judecată și doi mazili din județ. Documentele confirmă că ei judecau împresurări de moșii¹⁸, alegere de hotar¹⁹, pretenții bănești²⁰, dînd uneori carte de judecată²¹, alteleori întocmind anafora²². Ei aveau dreptul să execute creanțe și să vîndă averea debitorului, numai cu poruncă domnească²³. Debitorii, de la reforma lui Ipsilanti, nu puteau fi închiși fără carte de judecată (*Prav. cond.*, X, 6) și fără a li se fi dat un soroc de plată, în caz cînd erau în neputință de a plăti²⁴.

Ispravnicii aveau dreptul să judece „amîndoi împreună”. Cînd însă unul era ocupat în alte trebi ale județului, celălalt putea judeca și singur²⁵. Prin hrisovul din 1776²⁶, Alex. Ipsilanti arată că intenționa să înlocuiască pe unul din ispravnici cu un judecător de profesiune: dintre „cei mai învățați și ispițiți la ale judecăților”. Prin altă carte domnească, tot din 1775²⁷, declară că a orînduit la fiecare județ cîte 2 boieri, din care unul ispravnic, iar altul judecător. Dar nu realizează prin aceasta separația justiției de administrație: îi autoriză să lucreze „de-a valma”, ispravnicul avînd dreptul să judece, iar judecătorul să caute trebile ispravniciei. *Pravilniceasca condică* (1780) prevede că în afară de ispravnici s-a orînduit la fiecare județ cîte un judecător (XV, 1—3). Dar nici această legiuire nu realizează dezideratul separației, judecătorul nu avea dreptul să aibă o închisoare a lui. Hotărîrea lui urma să fie executată de ispravnic (XV, 8). Ispravnicul avea dreptul să judece: „să aibă volnicie și ispravnicii să judece” (XV, 11). Cînd ispravnicul nu era ocupat cu alte probleme, avea dreptul să judece împreună cu judecătorul, „adu-nîndu-se la un loc”. Dovada că însuși Al. Ipsilanti nici în a doua domnie n-a putut să realizeze separația o avem în Ponturile către ispravnici din 26 iun. 1797²⁸, în care poruncește: „judecătorul are a căuta judecățile norodului dimpreună cu ispravnicul” (pct. 6).

În toată această perioadă, au fost încercări și frămîntări pentru separarea justiției de administrație, prin interzicerea judecării de pricini de către ispravnici. Ele n-au dat nici un rezultat, cum arătăm mai jos în cap. VIII, § 3 despre ispravnicii și judecătorii județeni.

¹⁷ 6 iul. 1777, V. A. Urechia, *op. cit.*, I, p. 47; 16 mart. 1790, poruncă domnească, *Prav. cond.*, ed. crit., p. 191; 24 mai 1825, *Leg. Caragea*, ed. crit., p. 241.

¹⁸ 1775, *Prav. cond.*, ed. crit., p. 187.

¹⁹ 1 iul. 1777, D.R.A., I, p. 632.

²⁰ 11 ian. 1766, *ibid.*, p. 565.

²¹ 23 oct. 1775, *Prav. cond.*, ed. crit., p. 169; 2 oct. 1786, D.R.A., I, p. 742.

²² 8 ian., 1785, D.R.A., I, p. 705; 8 apr. 1775, A.S.B.I., I, 100—101.

²³ 27 febr. 1779, *Prav. cond.*, ed. crit., p. 171.

²⁴ 27 febr. 1779, *ibid.*, p. 171.

²⁵ 23 oct. 1775, *ibid.*, p. 168.

²⁶ 1775, hrisov, *ibid.*, p. 165.

²⁷ V. A. Urechia, *op. cit.*, I, p. 46.

²⁸ *Ibid.*, VII, p. 50—51. În lumina acestui document, apare izolată cartea domnească din 18 noiembrie 1781 (*Prav. cond.*, ed. crit., p. 195—196) prin care Al. Ipsilanti poruncește ca „ispravnicii să nu să amestece la pricini de judecăți”. Era ciudat ca domnul să dea asemenea poruncă, împotriva textului *pravilei*” (*ibid.*, XV, 11).

De la crearea lor, ispravnicii primiseră dreptul să judece pe boieri pentru orice pricină²⁹. Rezistînd, pe baza privilegiului lor, boierii au refuzat judecata ispravnicilor și s-au adresat, obișnuit, domnului. *Pravilniceasca condică* (XVII, 6) a reînnoit, dar a atenuat dispoziția lui C. Mavrocordat, obligînd pe boieri să meargă la judecata ispravnicilor, dar exceptînd pe „boierii cei mari” „ale căror judecări se vor orîndui unde se cuvine”. Se vede că și boiernașii se considerau exceptați. De aceea, Al. Ipsilanti, în a doua domnie, a precizat că aceștia trebuie să meargă la judecata ispravnicilor³⁰. Ispravnicii aveau dreptul să delege pe subalterni să cerceteze o pricină: de ex. pe vătăfii de plai³¹. Judecata însă trebuiau să o facă ei personal. Lacomi de putere și cîștig, ispravnicii au ajuns să judece aproape toate pricinile, judecătorii rămînînd un fel de sinecuriști³².

Abuzurile ispravnicilor și ale subalternilor lor erau multe și grave: liberau pe răufăcătorii prinși, luîndu-le bani, torturau oameni nevinovați ca să le stoarcă bani³³, scuteau pe unii de impozite, împovărînd pe alții care dacă se plîngeau erau schingiuiți ei sau nevasta și copiii în fața lor³⁴. Aceste abuzuri rezultă indirect și din poruncile domnești, care le interzic, amenințînd „cu urgie dă pedeapsă și cu lipsire din mila și chiverniseala domnească”³⁵.

În *Moldova*, ispravnicii au fost creați în a doua domnie a lui Const. Mavrocordat³⁶. În unele ținuturi, s-au păstrat denumirile vechi: în ținuturile Cernăuți și Putna, ispravnicul se numea staroste, la Covurlui pîrcălab, la Botoșani vornic, iar la Lăpușna și Orhei serdar³⁷. În ținutul Suceava, se pare că ispravnicul avea titlul de „vel ispravnic”³⁸, care amintește titlul de prim ispravnic al ispravnicului de Mehedinți (v. supra). Cele mai importante sarcini ale ispravnicilor au fost fiscale și judecătorești.

Atribuțiile judecătorești ale ispravnicilor au fost determinate prin așezămîntul țării Moldovei dat de Constantin Mavrocordat³⁹. Ca și în Țara Românească, competența civilă a fost mai largă decît aceea penală.

În materie penală, ispravnicii aveau sarcina să prindă pe ucigași, pe tâlhari și pe hoți, să-i cerceteze și să-i înainteze la divan, împreună cu documentele încheiate. Ei nu aveau dreptul să judece procese importante, competența lor penală mărginindu-se la furturi de mică însemnătate („poflogării”), loviri, insulte etc.⁴⁰.

Cea mai însemnată competență penală a ispravnicilor a fost aceea privind șugubina: așezămîntul lui Const. Mavrocordat a interzis slugilor vornicești să ia vreo gloabă fie de la femeie, fie de la bărbat, „fără judecata

²⁹ Așezămîntul Țării Moldovei dat de Const. Mavrocordat, *Uric.*, IV, p. 406; „ispravnicii de ținuturi pe boieri și pe mazili și fărani ce sînt la ținutul său, de tot felul de giudecată, avînd toată puterea divanului, afară numai de moarte de om...”.

³⁰ 26 iun. 1797, Ponturi pentru ispravnici, V. A. Urechă, *Ist. rom.*, VII, p. 50.

³¹ 6 mai 1786, D.R.A., I, p. 731; *ibid.*, p. 808.

³² *Hurm.*, X, p. 542, Kreuchely, 1822: „... judecătorii stau și iau leafa pe degeaba. Ispravnicii judecă ei sau subalternii lor”.

³³ I. Cojocaru, D.E.T.R., I, p. 145: 17 iul. 1812 „... pînă și fum de ardei le-au dat”; *Hurm.*, Supl. I, 3, p. 66: „Ei au multă putere și abuzează de ea cu ultima nerușinare. Rapacitatea lor nu are margini”.

³⁴ *Hurm.*, Supl. I, 3, p. 182, Jurnalul generalului Langeron, 1809.

³⁵ 27 febr. 1779, carte domnească, *Prav. cond.*, ed. crit., p. 172; 11 febr. 1783, *ibid.*, p. 191.

³⁶ Ion Neculce, *Letopiseșul*, p. 399.

³⁷ 1 sept. 1776, *Uric.*, XIX, p. 390 și urm.

³⁸ 18 nov. 1763, N. Iorgu, *Doc. Callimachi*, I, p. 462.

³⁹ *Uric.*, IV, p. 399.

⁴⁰ 10 mai 1742, N. Iorgu, *Stud. și dac.*, VI, p. 226; v. și Gh. Ungureanu, *Judecarea în Moldova*, p. 39--40.

ispravnicilor de ținut" (*Uricariu*, IV, p. 404). Dar această competență a durat puțin, deoarece prin hrisovul lui Matei Ghica din 1754 șugubina s-a desființat. Pentru deținerea infractorilor, isprăvnicia avea o închisoare („gros”).

În materie civilă, ispravnicii aveau cea mai largă competență: „de tot felul de judecată, avînd toată puterea divanului”⁴¹. Ei aveau dreptul să judece pricini de moșii, de hotărnicii, de țigani fugiți, de împresurări, chiar atunci cînd împricinații erau boieri. Singura limitare era aceea că, la „pricinile mari” ca acelea de moșii și de țigani, trebuiau să participe la judecată și doi mazili din ținut⁴².

Ispravnicii judecau sesizați direct, dar mai ales din porunca domnului, deoarece boierii refuzau să se prezinte la ispravnici și chiar ceilalți împricinați se adresau obișnuit domnului, care însărcina pe ispravnici, fie să cercezeze, fie chiar să judece⁴³. Ca și în Țara Românească, în Moldova, începînd, neîndoielnic, de la Matei Ghica (1755)⁴⁴, s-au numit cu intermitențe judecători la ținuturi care să judece alături de ispravnici sau împreună cu ei. Dar ispravnicii au continuat să judece chiar atunci cînd existau judecători⁴⁵. Unul din abuzurile practicate de ispravnici era angajarea de locțiitori (namesnici). Folosirea de namesnici la judecări, interzisă la 1741 de Const. Mavrocordat⁴⁶, a continuat. Ea a fost din nou interzisă de Grigore Al. Ghica la 1776⁴⁷. Și întrucît a continuat să se practice, Mihail Șuțu a interzis-o din nou cu motivarea că „acei ce cumpără ocoalele nu pentru alt sfîrșit o fac aceasta, ci numai și numai ca să jăcuiască pe locuitori”⁴⁸. Abuzurile, înfierate de domni pe hîrtie⁴⁹, nu puteau înceta cîtă vreme ispravnicii își plăteau dregătoria cu sume mari care trebuiau recuperate în termenul scurt de un an, cît dura funcția. Chiar atunci cînd un ispravnic e dovedit și arestat pentru storcerea pe nedrept a unor bani de la țărani, singura sancțiune a fost obligarea lui să restituie banii și să plătească, evident domniei, o sumă de 150 piaștri pentru arestarea sa⁵⁰.

Ispravnicii de ungureni (de străini). În Țara Românească, au existat niște dregători speciali: ispravnici de ungureni, denumiți de la 1819 ispravnici de străini. „Ungureni” erau numiți în popor românii transilvăneni care, trecînd munții cu turmele de oi sau în căutarea unui trai mai bun, se așezau în sate, în Țara Românească sau în Moldova. Printre ei se aflau uneori și secui. Ei erau numeroși și alcătuiau uneori sate întregi. În interes de colonizare, domnii încurajau așezarea lor. Pentru ei, Alexandru Ipsilanti a creat în anul 1776 două isprăvnicate de ungureni: unul pentru Oltenia, altul pentru Muntenia. Actul de înființare e necunoscut⁵¹, dar existența lor e menționată

⁴¹ *Uric.*, IV, p. 406.

⁴² *Ibid.*

⁴³ 17 aug. 1777, *ibid.*, XXV: domnul poruncește ispravnicilor să hotărască „pricina prin carte de judecată”.

⁴⁴ V. *Supra*, cap. I, Reforma judecătorească a lui Const. Mavrocordat.

⁴⁵ Gh. Ungureanu, *Justiția în Moldova*, p. 13, 14, 16, 23.

⁴⁶ *Uric.*, IV, p. 399: „ispravnicii de ținuturi, nemesnici nici decum să nu aibă la ținuturi, ci singur ispravnicul să fie judecătoriu”.

⁴⁷ Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 17.

⁴⁸ 18 mart., 1795, V. A. Urechia, *Ist. rom.*, VII, p. 277.

⁴⁹ 5 ian. 1803, *ibid.*, XI, p. 35: „apucăturile netrebnicilor cîștiguri”; 18 ian. 1804, *Uric.*, I, p. 362: hrisovul sporește lefurile ispravnicilor după ce constată că aceștia s-au dedat „la nedrepte cîștiguri, cu însărcinări și asupra săracilor locuitori”.

⁵⁰ 9(20) oct. 1795, *Hurm.*, S. N., vol. 1, p. 707.

⁵¹ G. D. Iscru, *Un dregător mai puțin cunoscut: ispravnicul de „ungureni” în Țara Românească*, în R. A., XI (1968), nr. 1, p. 35 - 52.

în hrisovul din 25 nov. 1783 al lui Mihail Suțu⁵². Acești ispravnici aveau atribuția să asigure acestor oameni un regim special: plăteau birul pe cap, nu în cislă, ci direct către ispravnicul lor și erau judecați de acesta, iar nu de ispravnicul județului. În anii 1789—1790, sub presiunea ocupației austriece, ispravnicatele de ungureni au fost desființate⁵³. Oamenii din această categorie, supuși la bir ca toți ceilalți, s-au împărțiat devenind unii poslușnici, alții sudiți. În 1811, divanul a propus, sub ocupația rusă, reînființarea ispravnicatelor de ungureni, cu atribuțiile din trecut și cu menținerea privilegiilor de care se bucurau oamenii de sub jurisdicția lor. Reînființarea ispravnicatelor s-a realizat abia în 1813, sub domnia lui Ioan Vodă Caragea⁵⁴. Dar tot sub același domn, la sfârșitul domniei, în 1818, s-au desființat ispravnicatele de ungureni. Ele au fost reînființate de Alexandru Suțu, care a întărit anaforaua divanului din 19 aprilie 1819⁵⁵. De astădată, ispravnicatele nu se mai numesc ca în trecut, ci, deoarece în categoria beneficiarilor intrau în afară de românii transilvăneni și sârbi de peste Dunăre, cei doi dregători (unul pentru Oltenia, celălalt pentru Muntenia) s-au numit ispravnici ai străinilor. Locuitorilor din această categorie li s-a acordat o scădere de bir (cîte 1 taler la fiecare sfert) și impunerea nu ca lude (în cislă), ci pe cap (nominativ). Aceste ispravnicate au ființat pînă la Regulamentele organice⁵⁶.

§ 17. Vornicii de poartă

În Moldova (dregătoria fiind exclusiv moldovenească), vornicii de poartă și-au menținut în general atribuțiile lor precumpănitor judecătorești și în perioada 1740—1831. Din cauza modificării organizării judecătorești, unele din atribuțiile lor au dispărut. Nici documentele, nici izvoarele narrative nu mai pomenesc de judecarea proceselor mărunte de către vornicii de poartă. De aceea, credem că aceste atribuții nu s-au mai păstrat. De asemenea, competența lor de a judeca și pedepsi femeile desfrinate a încetat din anul 1754, cînd hrisovul lui Matei Ghica voievod a desființat deșugubina¹. În schimb, atribuțiile lor de cercetare și de judecată în pricini civile importante și în special în hotărnicii de moșii s-au păstrat și s-au accentuat. Multe documente atestă activitatea judecătorească a vornicilor de poartă, din însărcinarea domnului, a divanului², a vel logofătului³ și chiar a ispravnicilor⁴. Dar și atribuțiile lor de auxiliari ai justiției domnești se păstrează. Ei primesc, ca și în perioada anterioară, sarcini speciale de executare a unor măsuri ale instanțelor. Astfel, într-un caz de protimis, marele logofăt a „pus zapciu un

⁵² D.R.A., I, p. 694 și urm.

⁵³ Anaforaua divanului din 20 iulie 1811 către generalul-maior Städter, în D.E.T.R., ed. I. Cojocaru, vol. I, p. 117—119.

⁵⁴ C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, III, 2(1945), p. 532—533.

⁵⁵ V. A. Urechă, *Ist. rom.*, XII, p. 213 și urm. Asupra satelor de „ungureni” și „pămînteni” v. Louis Roman, *Așezarea statornică a românilor transilvăneni în Țara Românească (1739—1831)*, în „Studii” (1971), nr. 5, p. 899—929, M. N. Pop, *Asupra satelor de ungureni și pămînteni, în „Soveja”*, rev. soc. stud. în geografie, 1932, nr. 1—2, idem, *Originea ungurenilor*, în B.S.R.G., 1933, p. 235; idem, *Ungurenii*, 1942, p. 185—189.

⁵⁶ Art. 61 din Regulamentul organic al Țării Românești prevede: „Se strică și se desputernicează pentru totdeauna... XI Amîndouă ispravnicaturile de streini și vătășile de plaurii”.

¹ 23 nov. 1754, *Uric.*, II, p. 276.

² 18 iul. 1747, B.C.L.R., XV, p. 88; 17 oct. 1830, *Uric.*, XXII, p. 396.

³ 24 iun. 1819, A.S.B., Schitul Cruesanu, doc. 1/13; 25 sept. 1827, *ibid.*, 1/23.

⁴ 24 iun. 1817, I. Antonovici, *Ist. rom. Bogdana*, p. 223.

vornic de poartă lui I.A. ca ori să iscălească, ori să plătească”⁵. În sfârșit, activitatea lor ca experți era atât de intensă, încît Condica de venituri... din 1776 a fixat tarif pentru expertizele efectuate de vornicii de poartă⁶. Cît privește activitatea lor de hotarnici, același document fixa tarife atât pentru expertizele din pricinile de hotărnicie, cît și la stîlpirea hotarelor moșilor hotărnicite de ei⁷.

În această perioadă, vornicii de poartă, datorită atribuțiilor importante și bine plătite, și-au păstrat însemnătatea cunoscută în perioada anterioară. Ei au continuat să aibă pecetea proprie a dregătoriei, „pecetea porții gospod.”⁸, și și-au păstrat considerația deosebită, mai mare decît aceea cuvenită rangului lor⁹.

⁵ *Uric.*, XIX, p. 384.

⁶ *Ibid.*, p. 338.

⁷ *Ibid.*: ei primeau „200 lei de fiește care piatră ce vor pune hotară, cînd se vor trimite mă hotărască moșii”.

⁸ 28 dec. 1797, V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, VII, p. 566: „mărturie hotarnică... întărită și cu pecetea porții gospod.”.

⁹ *Condica lui Gheorgachi*, ed. Dan Simonescu, *Literatura românească de ceremonial*, p. 281, arată că la mesele domnești de la Crăciun, la care nu erau invitați decît boieri mari, erau poștiji și doi vornici de poartă.

Capitolul al VIII-lea

MODIFICĂRI ȘI FRĂMÎNTĂRI PRIVIND JUDECATA DOMNEASCĂ DUPĂ REFORMA LUI ALEXANDRU IPSILANTI

§ 1. Privire generală

În toată perioada 1740—1831, domnii ambelor țări au avut justiția pe primul plan al preocupărilor lor. Frământările lor de după reforma lui Constantin Mavrocordat au dus la reforma lui Alexandru Ipsilanti. Frământările de după aceasta au dus la reformele majore de mai târziu. Cele mai multe s-au tradus prin modificări de amănunt privind organizarea și mai ales funcționarea justiției, care pentru unii domni ajunsese o obsesie. Lucrul este explicabil: justiția recepta toate nedreptățile feudale pentru că nemulțumirile populare căutau la justiție și mai ales la domn o ultimă speranță, deseori înșelată. Pe lângă suferințele pricinuite de exploatarea feudală, de jafurile armatelor de ocupație și de calamitățile ce urmau (ciumă, foamete), țara era bîntuită de abuzurile dregătorilor mari și mici. Aceștia, numiți pentru un an, căutau să-și recupereze cât mai repede suma plătită dregătorului care-i numise: zapciul ispravnicului; ispravnicul vistierului; polcovnicul județean spătarului etc. Venalitatea dregătorilor făcea ca ei să aibă încuviințarea tacită a superiorilor lor pentru orice abuz. Memoriul lui Barbu Știrbei din 1827 arată că spătarul, care avea și calitatea de judecător, acorda subalternilor lui un drept de „hoție legală”¹. Abuzurile, care porneau de sus, erau văzute și simțite mai ales jos, la dregătorii locali și la zapcii, care, în fapt, judecau adesea pricini, cu toleranța ispravnicilor. Abuzurile ispravnicilor au fost cele mai răsunătoare². Ele sînt criticate nu numai în memoriile protestatate, dar și în hrisoave care vorbesc de „apucăturile netrebniceilor cîștiguri” și de „asuprelile săracilor locuitori”. Hrisovul lui Alex. Const. Moruzi din 18 ian. 1804 e întărit cu „legătură de blestem” întocmită de mitropolit și episcopi, la cererea domnului, care, sporind leafa ispravnicilor, înțelegea să le interzică abuzurile³.

Abuzurile din administrație contaminaseră și justiția, datorită funcționării lor de-a valma, în ciuda încercărilor de separație, nereușite. Ele erau criticate de marii boieri prin memoriile adresate mai puțin domnului și mai mult Porții sau Rusiei (după 1774). Boierii mari, cultivați și la curent cu noile

¹ Memoriul lui Barbu Știrbei din 22 dec. 1827 adresat Rusiei, în *Mémoires et projets*, cit., Buc., 1970, p. 152.

² Pofta lor de cîștig și îndrăzneala lor erau așa de mari, încît dacă nu reușeau să obțină mită de la una din părți, ispravnicii închideau pe amfodui înpricinății, ca să ia de la ei măcar taxa de eliberare („banii de gros”).

³ 5 ian. 1803, V. A. Urechiă, *Ist. rom.* XI, p. 35; 18 ian. 1804, *ibid.*, I, p. 362.

iluministe, preconizau, mai ales după 1800, reforme privind puterea lezare, respectul legalității și libertatea individuală. Aceste memorii, anarcent 4, arată o puternică pornire a boierilor pămînteni împodominilor fanarioți. Boierii mari, hrăniți cu ideologie ilumiși stimulați de contrastul dintre ideologie și realitatea socială, au început îndă curaj și să denunțe abuzurile chiar în divan. În 1793, boierii Milmu, Giğirtu și Vulturescu, desigur influențați și de „duhul nesupunerii ozești”, au declarat în divan că pot proba marile abuzuri din Oltenia. ul, Al. Moruzi, a ordonat anchetă, care fiind tendențioasă în defavoarea statatorilor, aceștia au fost سرghiuniți la mănăstire 5. Statistica memoși proiectelor boierești arată că puține din acestea (8%) priveau reforma i judecătorești 6. Cu toate acestea, domnii cunoșteau abuzurile și, ienți de imperativul moral și politic al poziției lor, dar și de adversi-clasei boierești, căutau un sprijin în pături mai largi, mai susceptibile izionare, și o justificare măcar superficială în măsuri de îndreptare a lui justiției 7.

Atenția deosebită acordată de domnii acestei perioade organizării judești se traduce într-o abundență de acte domnești cu caracter normativ regătind reforme în legătură cu justiția 8. Dintre acestea, unele complegoluri în organizarea existentă, altele reînnoiesc acte domnești mai vechi ul funcționarea justiției. Toate revelă racilele de care suferea aceasta și ntarea febrilă a domnilor, mergînd uneori pînă la obsesie 9, în legătură stiția. Numeroase acte domnești adresate instanțelor poruncesc ca ele citite în public, ceea ce denotă preocuparea domnilor de a arunca asurganelor judiciare răspunderea nedreptăților. Dar aceste repetate pocare reproșau abuzurile și chemau la datorie instanțele subliniau vi-contradicțiile interne ale orînduirii feudale și grăbeau destrămarea ei. Printre domnii care au avut accentuate preocupări în legătură cu jusamintim în Țara Românească pe Niculae Caragea, care era jurist și ase cărți de drept penal înainte de a fi domn, pe Mihail Suțu, A. Monst. A. Ipsilanti și Ion Caragea, care a reușit să dea Țării Românești 8 o nouă legiuire, iar în Moldova pe Alex. Mavrocordat, Alex. Ipsilanti nția moldovenească), Alex. Moruzi, care a încercat să dea Moldovei nția sa (1802—1806) un nou cod pe baza dreptului bizantin și a obi-pămîntului, Mihail Suțu, Scarlat Calimah, care a dat *Codul civil* din Mihail Gr. Suțu, care a inițiat codificarea penală, și Ion Sandu Sturza, i desăvîrșit-o, dînd Moldovei *Condica criminalicească* (1820—1826). Actele și măsurile domnești în legătură cu organizarea judecătorească ninăm, mai jos, în jurul unor idei sau preocupări fundamentale.

V. supra, n. 1 p. XIII.

V. A. Urechia, *op. cit.*, V, p. 497.

V. supra, n. 1, p. XIII.

Mihail Suțu, la 26 aug. 1783, adresîndu-se judecătorilor departamentului de 7, le porun-dea, la rînduirea pricinilor, prioritate *țărănilor* și celor veniți din afară de București, i zălovească” cei ce „șed cu cheltuială”, V. A. Urechia, *op. cit.*, I, p. 348.

Ibid., VIII, p. 535. Const. A. Ipsilanti în 1803 cere mitropolitului și veliților boieri să seă „pourturi” care să reglementeze pedeapsă pentru cei care repetă la înfinit procesele. În Moldova, Alex. Moruzi face o încercare de codificare a legiuirilor (*ibid.*, XI, p. 38). Pe patul de moarte, la 15 ian. 1821, Alexandru Suțu prin două acte normative poruncește tului și divanului să judece „după dreptate”, ca „să nu pătimească norodul” și să gră-decăpile, *ibid.*, XII, p. 182, n. 1.

§ 2. Creări de noi dregători (dublări) și de noi instanțe judecătorești ¹

Întârzierea judecăților se datora înmulțirii proceselor, în special la instanțele superioare. Ca să o combată, domnii au creat noi organe de judecată „ca prin înmulțirea judecătorilor, împărțindu-se pricinile... să curgă treaba fără de zăbavă” ².

În acest scop au fost dublați marii vornici: în Țara Românească de două ori, iar în Moldova, unde existau deja 2 mari vornici, numai o dată. S-a ajuns astfel în ambele țări la 4 mari vornici.

A fost de asemenea dublat marele logofăt: în Țara Românească sub domnia lui Al. Ipsilanti (cca 1775), iar în Moldova la o dată încă nelămurită, prima mențiune despre 2 mari logofeți fiind 12 noiembrie 1783 ³. În Țara Românească, la 30 noiembrie 1812, Ion Caragea a mai creat un mare logofăt, ca președinte al departamentului pricinilor străine, numit și „Logofeția pricinilor străine” ⁴.

Mari vornici cu atribuții judecătorești speciale s-au mai creat: vel vornicul de poliție în Țara Românească sub Alex. Moruzi la 5 martie 1794 ⁵, iar în Moldova sub Scarlat Calimah la 6 dec. 1813 ⁶. Vel vornicul obștirilor (vornic de curte) s-a creat în Țara Românească la 5 oct. 1797 ⁷ și vel vornicul obștii, în Moldova, la 1 ian. 1803 ⁸; vel vornicul de aprozi a fost creat în Moldova sub Al. Mavrocordat. În Țara Românească sub Alex. Ipsilanti s-a creat un hatman care, la 26 dec. 1812, a devenit hatman al divanului ⁹. Un logofăt de obiceiuri a fost creat la sfârșitul sec. al XVIII-lea: în Țara Românească la 20 iulie 1797 ¹⁰, iar în Moldova sub domnia lui Alex. Calimah cel mai târziu la 14 iulie 1797, când îl găsim prima oară menționat ¹¹.

Tot ca niște creații noi în epocă trebuie să amintim departamentul pricinilor străine creat în 1793 în Moldova și în 1812 în Țara Românească, departamentul criminalicesc creat către anul 1789 în Moldova; departamentul II creat în Moldova către 1793, precum și judecătoria de patru creată la Craiova de Mihail Suțu, la 21 aprilie 1785. De asemenea, sub N. Caragea, pe lângă spătar și agă, s-a numit câte un judecător, ceea ce implicit era hotărît prin Prav. cond. (XIII, 3).

§ 3. Ispravnicii și judecătorii județeni

Încă de la crearea judecătorilor județeni, domnii au încercat, repetat, dar pînă la urmă fără succes, să separe judecata de administrație. Alex. Ipsilanti a înțeles însemnătatea problemei și a promis programatic rezolvarea ei. Prin *Pravilniciasca condică* (XV, 11) însă a permis ispravnicilor să judece, și ei, iar pe judecători i-a îndatorat să judece împreună cu ei. E drept că,

¹ Pentru toate creațiile noi, ca și pentru atribuirea de competențe noi unor dregători existenți, v. cap. VII despre dregători.

² 21 aprilie 1785, V. A. Urechiă, *op. cit.*, I, p. 343.

³ *Ibid.*, II, p. 350.

⁴ V. cap. IV, § 4 despre departamentul pricinilor străine.

⁵ V. A. Urechiă, *op. cit.*, II, p. 350.

⁶ *Uric.*, I (ed. 2), p. 197.

⁷ V. A. Urechiă *op. cit.*, VII, p. 57.

⁸ *Uric.*, I, p. 123.

⁹ V. A. Urechiă, *op. cit.*, X A, p. 471.

¹⁰ *Ibid.*, VII, p. 55.

¹¹ *Condica lui Gheorgachi*, în Dau Simionescu, *Literatura românească de ceremonial*, p. 246.

prin cartea domnească din 18 noiembrie 1781, la numirea judecătorului din jud. Ialomița, Al. Ipsilanti a poruncit ca ispravnicii să nu se amestece la judecată¹. Dar ce valoare avea această poruncă față de textul pravilei? Dealtfel, urmașul său în scaun, Nicolae Caragea, prin pitacul din 25 oct. 1782 către boierii judecători, poruncește să se aplice *Pravilniceasca condică*, repetînd unele rînduiri ale ei, fără să reînnoiască porunca din 1781 a lui Al. Ipsilanti ca ispravnicii să nu se amestece la judecată². O încercare de separare a justiției de administrație au făcut doi domni: în Țara Românească, Mihail Suțu, la 25 sept. 1785, numind judecători la fiecare județ, poruncește să judece numai judecătorul și să execute numai ispravnicul³. O încercare similară a făcut în Țara Românească, în anul 1793, Alexandru C. Moruzi⁴. Dar ulterior, în 1797, însuși Alex. Ipsilanti, în a doua domnie, a anulat încercarea predecesorului său, poruncind ca judecătorii să judece „dimpreună cu ispravnicii”⁵. Și, după el, alți domni au consfințit practica nenorocită ca ispravnicii să judece, subordonînd pe judecători prin obligația de a judeca „dimpreună cu ispravnicii”⁶. Ba, mai rău, în Țara Românească, Alexandru Suțu a acordat și polcovnicilor de județe dreptul de a judeca procese pînă la valoarea de 20 lei⁷.

Ispravnicii au continuat să judece, iar judecătorii să rămîină niște auxiliari, care, după mărturia unui istoric din epocă, primeau leafă „ca de pomană”⁸. Memoriul lui Barbu Știrbei din 1827 arată că funcția de judecător județean a căzut în desuetudine și că zapcii judecă în plasă așa cum judecă ispravnicii în județ⁹. Separarea justiției de administrație rămăsese încă un deziderat formulat în memoriile boierești, în preajma elaborării Regulamentului organic¹⁰.

§ 4. Libertatea individuală

În legătură cu libertatea individuală, cu arestarea preventivă, cu inviolabilitatea domiciliului și mai ales cu cercetarea penală mai era mult de făcut. Nu numai dregătorii laici, dar și cei bisericești (de la mitropolit pînă la protopop) aveau închisori¹.

a. *Inviolabilitatea domiciliului*. Încă din domnia lui Ștefan Racoviță (1764—1765), inspirîndu-se din dreptul bizantin (*Bas.*; *Harm.*), Mihail, Fotino redactase un mic cod de dispoziții domnești, alcătuit din 9 hrisoave, care la nr. 1 „Despre neviolarea casei” cuprinde o constatare a abuzurilor practicate de zapcii, care călcau casele ziua și noaptea, scoțînd din ele pe oameni cu sila, și declarația că asigură casa oricui „ca un refugiu sigur, ca și refugiindu-se la un loc de azil”, interzicînd zapciilor călcarea caselor chiar

¹ *Prav. cond.*, ed. cit., p. 198.

² *Ibid.*, p. 192.

³ V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, I, p. 340.

⁴ 30 mai 1793, V. A. Urechîă, *Doc. inedite*, p. 404.

⁵ 26 iunie 1797, idem, *Ist. rom.*, VII, p. 50—51.

⁶ 25 mai 1802, *ibid.*, VIII, p. 512; 20 ian. 1813, *ibid.*, X A, p. 563.

⁷ *Ibid.*, III, p. 173.

⁸ D. Fotino *Istoria gen. a Daciei*, III, p. 313.

⁹ *Mémoires et projets*, cit. § 1, n. 1, I, p. 152.

¹⁰ 1829—1830, *Memoriu anonim*, redactat de un mare boier, *ibid.*, p. 181.

¹ Francesco Antonio Manzi, *Relație despre misiunea din Moldova (1734)*, arată că au fost închiși de către mitropolit atît prefectul misiunilor, cît și el. Domnul i-a eliberat (*Căldări străzi, sec. XVIII*, ms. la Institutul de istorie „N. Iorga”).

pentru omor sau furt fără porunca domnului în scris². Acest mic cod i-a fost probabil cerut de boieri domnului, care își inaugurase domnia cu uciderea fără judecată a doi boieri. Nu se știe dacă a avut vreo aplicare. Dar o urmare a avut, datorită aceluiași jurist învățat, Mihail Fotino. Acesta a făcut să treacă în *Pravilniceasca condică* un text similar (XII, 2), care face din casa omului un azil („o tare scăpare”) din care nu poate fi scos decât cu poruncă domnească. Iar zăpciul care va călca pravila va fi pedepsit. În cazul când e vorba de un vinovat de omor, de furt sau de altă faptă penală ascutătoare, textul nu numai că nu oprește, dar îndeamnă pe zăpcii să „tragă” pe vinovat din casa lui „ca să nu aibă vreme să doscască”. Interdicția textului protejează pe împričinații din procesele civile chemați la judecată, care refuzau să vină. Textul prevede că dacă împricinatul, în asemenea procese, se ascunde în casa lui, zăpciul trebuie să raporteze „ca să nu se dea deosebită poruncă”. Textul acesta a avut aplicații frecvente: numeroase cărți domnești de volnicie poruncesc aducerea cu forța a împričinaților care nu veneau de bunăvoie la judecată. Se pare că, în aceste cazuri, cărțile de volnicie conțineau și o autorizație implicită de percheziție domiciliară, de vreme ce domnul porunca aprodului să aducă („să ridice”) pe împricinat „împreună cu toate dovezile” sau „cu toate hîrțile ce va avea în pricina aceasta”³. Astăzi pare ciudat ca într-un proces civil, împricinatul să fie adus cu forța și să fie și constrîns să aducă documentele relative la proces, dar în feudalism se explică prin frecventa contopire a jurisdicției civile cu cea penală și prin teama împričinaților de a aduce la proces documentele care puteau fi distruse de instanță.

b. *Arestarea preventivă*. Concepția feudală asupra libertății individuale fiind alta decît cea burgheză, se considera că libertatea este garantată prin interzicerea arestării de către zăpcii, fără porunca domnului sau a dregătorului domnesc, atît domnul, cît și dregătorii avînd atribuții judecătorești. Conform acestei concepții, pe care o întîlnim și la Mihail Fotino în *Manualul* din 1766, pct. 4, *Pravilniceasca condică* prevedea ca „zăpcii să nu închiză pe cinevaș făr de hotărîre și făr de carte de judecată” (X, 6). Dar alt text prevede că în pricini de vinovăție (omor, furt etc.) e permisă arestarea vinovatului „dovedit” (vrea să spună cu indicii grave de vinovăție) „ca să nu aibă vreme să dosească” (XII, 2). Aceeași legiuire permite vel spătarului și vel agăii să aducă fără poruncă domnească pe cei vinovați de infracțiunile de competența lor.

Domnii își dădeau seama că garanția poruncii dregătorilor este insuficientă. De aceea printr-un pitac din 18 aprilie 1798, domnul a luat măsura ca arestații trimiși de spătărie la Criminalion să nu poată fi încarcerați fără prealabilă poruncă domnească⁴.

Tot ca o garanție a libertății individuale, prin repetate acte domnești s-a poruncit ca infractorii arestați să nu fie ținuți de către organele locale care erau prîns mai mult de 3 zile, după care să fie înaintați la divan sau la departamentul de criminalion⁵.

² Acest mic cod elaborat în, 1765, aflat în manuscris ca adaos la ms. gr. 21 al B.A.R., a fost tradus de C. Erbiceanu în B.O.R., XXVI, 1902, p. 1017 și urm. și interpretat de Valentin Georgescu, în *L'idée impériale romano-byzantine et la structuration du pouvoir princier en Valachie de 1765 à 1818, Festschrift für P. J. Zepos*, I, p. 461, n. 32.

³ 14 aug. 1800, I. Antonovici, *Istoria com. Bogdana*, p. 172 - 173; 7 ian. 1801, I. T. Boga, *Doc. din arh. Bas.*, p. 80 - 81; 4 mart. 1828, I. Antonovici, *Istoria com. Bogdana*, p. 414.

⁴ 18 aprilie 1798, V. A. Urechiiă, *Ist. rom.*, VII, p. 189.

⁵ 6 iulie 1777, Al. Ipăilanti către Isprăvnici, *Legiuirile Caragea*, ed. crit., p. 241; 26 ian. 1785, V. A. Urechiiă, *op. cit.*, I, p. 356; 16 mart. 1790, *Prav. cond.*, ed. crit., p. 191; 18 aprilie

Proiectul de constituție al cărvunurilor din 1822 prin art. 6, traducînd declarația drepturilor omului, a prevăzut că nimeni nu poate fi acuzat, arestat sau pedepsit decît pentru cazuri prevăzute în legi și după formele legale. Iar în art. 9 se prevedea că arestarea preventivă este permisă, dar trebuie reprimată orice asprime care n-ar fi necesară asigurării de persoana prevenitului.

Condica criminalicească (1820—1826) a interzis zapciilor celor mai mici ai poliției să închidă pe cineva „fără știrea și hotărîrea boierului către care privesc...” (art. 34). Aceeași legiuire a permis percheziția corporală și domiciliară ispravnicului sau altei persoane împuternicite (art. 73). Același text condiționează percheziția de un „prepus întemeiat” (indicii grave) rezultînd din cercetări.

c. *Închisoarea pentru datorii*⁶. Constrîngerea debitorului prin închisoare ca să-și plătească datoria este o instituție veche, practică la toate popoarele. În Grecia antică, Plutarh ne spune că Miltiade, condamnat la o amendă, a fost închis ca să fie constrîns s-o plătească și, neputînd-o plăti, a murit în închisoare. În dreptul roman, încă din anul 326 î.e.n. (*lex Poetelia Papiria*) constrîngerea directă a debitorului (vînzarea *trans Tiberim* etc.) a fost înlocuită cu constrîngerea indirectă: urmărirea averii debitorului (*pignoris capio, missio in possessionem*). În dreptul bizantin, *Basilicalele* cuprind norme care îndreptăteau pe creditor să ceară închiderea debitorului rău platnic. Dar în țările române, pînă în sec. al XVII-lea, domnia a evitat închisoarea pentru datorii, preferînd procedee mai blînde: chezășia, zălogul, trimiterea creditorului în posesia bunurilor debitorului rău platnic. Astfel, în sec. al XVI-lea, Neagoe Basarab atribuie creditorului, în plata creanței sale, 1/2 dintr-un sat al debitorului⁷. La 30 iul. 1591, domnia ia o măsură similară⁸. Între 1597 și 1599, Mihai Viteazul dă o carte de volnicie creditorului ca să stăpînească satul Stănești al debitorului⁹. În sec. al XVII-lea sistemul constrîngerii indirecte continuă în primele decenii. În anii 1626 și 1627, Miron Barnovschi dă poruncă de zălog asupra averii debitorului în favoarea creditorului¹⁰.

Dar tot în sec. al XVII-lea începe să se afirme aplicarea închisorii pentru datorii. Procedee începuse să se practice încă din sec. al XVI-lea, după accentuarea dominației otomane și prin trecerea de la economia naturală la economia de schimb și de credit. Dar abia în sec. al XVII-lea avem dovada documentară a acestei practici: documentul din 6 august 1629, obținut de un creditor turc pentru închiderea unui boier (spătar) român, și alte documente¹¹.

1798, pîtacul domnului Hangerli, V. A. Urechia, *op. cit.*, VII, p. 189; 13 sept. 1813, Ion Caragea către ispravnicii, *ibid.*, X A, p. 538; 12 sept. 1819, *ibid.*, III, p. 198, n. 2; 24 mai 1825, *Legiuirea Caragea*, ed. crit., p. 241.

⁶ Pentru o documentare mai largă, v. în ce privește aspectul problemei în dreptul român, Petre Strihan, *Închisoarea pentru datorii civile* (studiu în ms.), iar pentru aspectul de drept comparat și de drept românesc pînă la 1865, v. Val. Al. Georgescu și Petre Strihan, *La contrainte par corps pour dettes en droit roumain (XIVe - XIXe siècles)*, comunicare la Société d'histoire du droit (Rouen, mai 1974), rezumată în R.H.D., 1975, p. 177—179; textul în extenso în curs de publicare.

⁷ D.R.H., B, II, p. 330, doc. din 4 mai 1518.

⁸ D.L.R., B., XVI, 6, p. 13.

⁹ *Ibid.*, p. 285.

¹⁰ D.R.H., A, XIX, p. 15; *ibid.*, p. 335, doc. din 9 nov. 1627.

¹¹ *Ibid.*, B, XXII, p. 636; D.R.H., B, XXIII, p. 419 etc.

Lăcomia creditorilor și venalitatea dregătorilor au determinat abuzurile: a) în loc să fie închis după judecată și cu poruncă domnească, debitorul era închis de dregători numai pe baza unui zapis¹²; b) debitorul era închis laolaltă cu infractorii, în loc să fie închis la vartă, închisoare specială pentru debitori¹³; c) debitorul era ținut închis timp îndelungat: ex. 14 luni¹⁴; d) erau închise și femeii, împotriva pravilei, iar cei închiși erau uneori legați și bătuți¹⁵; e) aflându-se în închisoare pentru datorie, unii debitori își vindeau averea pe preț inferior valorii ei¹⁶.

Mihail Fotino, ca autor al *Manualului de legi* (1765, 1766, 1777) și ca judecător, a adus o contribuție prețioasă în frământarea din jurul acestei probleme. În *Manualul* din 1766, reproducând textul pravilei care prevede că debitorilor cu avere li se da termen de 4 luni, iar celor săraci termen scurt, în comentariu arată că „nu este uman” să se dea termen scurt celor săraci, adică tocmai celor care ar avea nevoie de termen lung și de ușurări¹⁷. Influențat probabil de M. Fotino, domnul Al. Ipsilanti prin pitacul din 24 ian. 1776¹⁸ a poruncit ca zapcii să nu poată închide pe debitor pentru executarea datoriei „fără judecată și hotărâre în scris”, afară de cazul când debitorul caută să fugă, dar și în acest caz debitorul să poată evita închisoarea dacă aduce chezaș. Același domn, prin cartea domnească din 27 febr. 1779, a autorizat arestarea debitorului („strînsoare pentru împlinire”) numai dacă acesta are cu ce să plătească și este rău platnic. Dacă este neputincios, trebuie să i se dea soroc, iar la expirare i se pot vinde lucrurile, dar numai cu poruncă domnească¹⁹. În sfârșit, la 1780, *Pravilniceasca condică* (X, 6) a prevăzut norma de drept ca „zapcii să nu închiză pe cinevaș fără de hotărâre și fără de carte de judecată”.

Mihail Fotino, ca judecător la departamentul II și redactor al anafotabiei din 6 ian. 1776, a semnalat domniei că după *Basilicale* (cartea lui Eftimie Antikinsor) datornicii săraci care nu pot să dea nici zălog, nici chezașie nu trebuie să fie ținuți la închisoare mai mult de 30 de zile. Pe acest temei, domnul a hotărât ca cei doi debitori săraci închiși pentru neplata datoriei să fie eliberați „ca să umble după muncă” și, cîștigînd, să plătească²⁰. Cu toate acestea, închiderea debitorilor săraci a continuat chiar sub domnia lui Al. Ipsilanti, unii liberați după ce „au pătimit multă vreme la închisoare”²¹, alții cu datorii mărunte fiind trimiși chiar de Al. Ipsilanti la fabrica de postav „cu că nu piară pã la închisori” și să muncească în stare de arest „pînă vor plăti datoria lor”²². În această epocă, erau închiși pentru neplata datoriei, ca și în trecut²³, nu numai oameni de rînd, dar și boieri²⁴. Faptul se

¹² 15 sept. 1714, N. Iorga, *Anciens documents*, I, p. 369.

¹³ *Relatio historica*, în „Mag. ist.”, V, p. 33 și urm.

¹⁴ 16 mart. 1778, *Acte judiciare*, Buc., 1973, p. 666.

¹⁵ 6 mai 1779, *ibid.*, p. 793; o femeie e închisă împreună cu fiul ei, legat și bătut.

¹⁶ 19 febr. 1710, *Sur. și izv.*, XXII, p. 74.

¹⁷ Cap. despre credit și datorie, pct. 19, din *Manualul de legi* M. Fotino, trad. de V. Gheorghiu și G. Cronț, ms. la Institutul de istorie „N. Iorga”, Același manual de legi, în cap. despre împărțirea dreptății la § 10 prevede: „nici o femeie să nu fie aruncată în închisoare de vreun dregător din cauza vreunei pricini civile...”.

¹⁸ *Prav. cond.*, p. 176.

¹⁹ *Ibid.*, p. 171.

²⁰ *Acte judiciare*, doc. 85, p. 91.

²¹ 15 ian. 1781, *ibid.*, p. 939.

²² 8 aug. 1781, *ibid.*, p. 909.

²³ 13 sept. 1631, D.R.H., B, XXIII, p. 440.

²⁴ *Fiin.* 1777, *Acte judiciare*, p. 391; 28 mart. 1781, *ibid.*, p. 954. I. C. Filitti și D. I. Buchianu, *Contribuții la ist. dr. penal romîn*, Buc., 1928, p. 11, sînt de părere că boierii nu erau puși la popcă pentru neplată. Faptul este dovedit numai pentru sec. XIX (v. infra).

explică prin autoritarismul domnilor fanarioți și antagonismul dintre aceștia și boierimea românească²⁵.

Cea mai progresistă poziție în această problemă a luat, în anul 1794, Alexandru Moruzi, ca domn al Țării Românești. Inspirându-se desigur din *Basilicale*, dar mai ales din ideile iluministe, el a pus regula de drept că dacă creditorul celui închis nu dovedește în termen de 15 zile de la închiderea debitorului că acesta are un avut mobil sau imobil, arătându-l spătăriei pentru urmărire, debitorul trebuie liberat²⁶. Această regulă nu știm dacă a fost aplicată și sub alți domni. Știm doar că executările debitorilor în închisoare pentru neplată au continuat și în sec. XIX-lea, cu aceeași feroare. Singurele atenuări înregistrate sînt scutirea boierilor de închisoare pentru datorie²⁷, menajarea supușilor străini²⁸ și, mai târziu, scutirea preoților²⁹.

Legiuirile au lăsat problema deschisă. *Legiuirea Caragea* (partea III, cap. 8, §§11 și 12) pare că ar interzice închisoarea prin regula că dacă debitorul nu plătește după sorocul de 4 luni, acordat de judecată, creditorii pot să-i vînză averea. Singur *Manualul juridic* al lui Andronache Donici (tit. 8, cap. 16) prevede mai larg, după *Basilicale*, că „cel ce nu are nici un chip ca să plătească datoria sa, nici chezaș nu-și găsește, scrie pravila că nui să cuvîne mai mult de 30 de zile să șază în închisoare; ce de să cade, să pune mai îndelungată vadea”. *Codul Calimah* n-a rezolvat problema, dar lrisovul domnesc de întărire arată că toate materiile nelegiferate de cod rămîn a fi judecate după *Basilicale*³⁰. Aprozii au continuat să execute creanțele prin arestarea debitorilor. Varta era plină de debitori închiși pentru neplată. În Moldova, aprozii fiind sub ordinele unui mare dregător, vel vornicul de aprozi, acesta, prin abuz, aresta debitori chiar fără dezlegarea divanului. Memoriul lui V. Murguleț, zugrăvind pe acest mare dregător și moravurile epocii, scrie: „El protejează pe cei care-l plătesc și neglijează pe ceilalți. Cînd cineva a rămas de judecată, oamenii lui îl trag la închisoare ca la răstignire...”³¹.

Ideile iluministe au întîmpinat, în toată această frămîinare, o puternică rezistență care a frînat progresul. Închisoarea pentru datorii bănești era o procedură neomenoasă, dar eficientă. Ea contrazicea pe de o parte ideea, de libertate, fundamentală pentru ideologia burgheză. Dar pe de altă parte ea satisfăcea nevoia de credit, intens resimțită de capitalismul în ascensiune. Este ceea ce explică într-o mare măsură întîrzierea progresului în această problemă.

d. *Tortura*. Cercetarea faptelor grave era făcută de armași și de zapcii lui (vătaful de armași, armășeii), care foloseau de obicei mijloace violente ca să stoarcă mărturisirea vinovăției și a complicilor. Cercetarea în faza imediat următoare prinderii infractorului era făcută de asemenea de ispravnici și de zapcii lui, care și ei întrebunțau mijloace tari. Practica torturii avea o veche

²⁵ *Mémoires et projets*, cit., p. XIII.

²⁶ V. A. Urechia, *Ist. rom.*, VI, p. 494.

²⁷ T. G. Bulat, *Contribuțiuni la viața judecătorească și ad-tivă a Moldovei sub ocupația ruscă din 1806--1812*, în A. B., 1930, nr. 1, p. 36.

²⁸ 13 noiembr. 1844 circulara Minist. Drept. către consulate ca supușii lor să-și declare însușirea de supuși la cea dintii somație de împlinire, Sc. Pastia, *Cod judiciar*, p. 19 (ed. I); 15 sept. 1849, Ofisul Min. Drept. către Vornicia de aprozi să nu se amestece în împlinirea de la supuși străini, chiar cînd consul ar cere-o, *ibid.*, p. 319.

²⁹ 25 febr. 1852, Anaforaua Mitropolitului către Cons. Adm. ca să nu execute pe preoți în plata de datorii, *ibid.*, p. 470.

³⁰ *Codul Calimach*, ed. crit., p. 53.

³¹ *Vorovă asupra Țării Moldovei*, D.I.R., *Răscoala din 1821*, V, p. 547.

tradiție în feudalism. Ea nu era numai un abuz, cum s-a susținut³², ci un obicei înveterat încuviințat de domnie. Abundă documentele care poruncesc „strînsoare” sau menționează „munci”, „cazne”, „trudiri”, termeni echivalenți cu tortura. Sub influența ideilor iluministe, tortura devenind odioasă, actele normative o numesc eufemistic „pedeapsă” (*Prav. cond.*, IV, 5; *Manual Andronache Donici*, XLI, 2, 3) sau „pedeapsă trupească” (*Condica criminalicească*, § 89). După reforma lui Alex. Ipsilanti, deși presiunea ideilor noi s-a accentuat, domnia n-a încercat să desființeze tortura, dar a făcut un pas înainte prin reglementarea ei. Al. Ipsilanti, prin *Pravilniceasca condică* a pus cercetarea penală sub conducerea judecătorilor. Regula schițată de Ipsilanti și dezvoltată de domnii următori a fost că tortura trebuie să fie ordonată și oarecum dozată de judecători în cursul cercetării, fiind interzisă inițiativa zapciilor. Mihail Suțu, în instrucțiunile din 22 sept. 1783³³, poruncește cremenalionului Craiovei ca „armașul să nu căznească pe cineva fără de hotărîrea înscris a judecății”. Const. Al. Ipsilanti, în aplicarea aceleiași idei, a pedepsit cu ocna și bătaia pe zapciul care torturase pe un hoț în cercetare, motivînd că „numai stăpînirea are putere de a rîndui osînda ce se cuvine fiecărui făcător de rele...”. Și a poruncit ca, dacă torturatul va muri, zapciul să fie spînzurat³⁴. *Legiuirea Caragea*, admitînd tortura („cazna”), o condiționează de existența prealabilă a dovezii de vinovăție și o permite pentru ca vinovatul care totuși tăgăduiește să spună întreg adevărul (art. 56). În același sens, *Condica criminalicească*, după ce critică tortura (§ 175), o permite dacă învinuitul nu vrea să răspundă sau răspunde îngâimat la a ncheta penală (§ 89).

Un oarecare progres a realizat *Condica criminalicească* prin aceea că dintre organele de cercetare penală a omis complet pe armași, a căror sensibilitate era abrutizată prin torturile aplicate³⁵.

§ 5. Măsuri privind pedepsele

Principiul legalității încriminării și pedepsei, afirmat de reforma lui Al. Ipsilanti, își face drum cu încetul. În instrucțiunile din 1783, Mihail Suțu poruncește cremenalionului ca „pedeapsa să fie cea prevăzută de pravilă, urmînd ca domnul sau să o confirme, sau să o mărească sau s-o împuțineze”¹. Același domn, în pitacul din 21 aprilie 1785, poruncește judecătorilor să urmeze „la poruncile pravilelor și la obiceiurile pămîntului”². *Legiuirea Caragea* prevede ca judecătorii „să judece totdeauna după aceste pravili ce s-au așezat” (VI, 3, § 3). *Condica criminalicească* este prima legiuire care formulează clar principiul legalității pedepsei: „... singură pravila hotărâște pedepsele faptelor criminalicești” (art. 173). Domnii simțiseră greutatea izvorînd din pluralismul sistemelor juridice care îngreuna aplicarea principiului legalității pedepsei. De aceea, Al. Moruzi, în a doua

³² I. C. Filiti și D. I. Suchianu, *Contribuții*, p. 21. Pentru vechimea torturii, v. Val. Georgescu, *Contribuții la studiul luminismului*, în „Studii”, 1967, nr. 5, p. 964, cu exemple și bibliografie.

³³ 22 sept. 1783, V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, I, p. 352; cf. 24 ian. 1798, pitacul lui *Hangerli* către ispravnicii, *ibid.*, VII, p. 500.

³⁴ 22 aprilie 1803, *ibid.*, VIII, p. 528.

³⁵ Ange Bally, *op. cit.*, în R.H.S.E.E. (1940), p. 273.

¹ 22 sept. 1783, V. A. Urechîă, *op. cit.*, I, p. 352. Aceasta era repetarea dispoziției *Pravilniceștii condici* (IV, 6), care consacra numai în parte principiul legalității pedepsei

² *Ibid.*, I, p. 341.

domnie, încearcă o codificare a legilor³. Tot de aceea, domnul Mihail Gr. Suțu întreabă divanul ce pravile și ce obiceiuri se aplică în Moldova, la care boierii cer, între altele, să se facă un cod penal⁴. Situația complexă determină ca în *Legiuirea Caragea* să se prevadă că „unde nu e pravilă, acolo (judecătorii) să întrebe domnul” (VI, 3, § 3). Reforma lui Al. Ipsilanti menținând pluralismul sistemelor juridice, judecătorii aveau destule mijloace pentru a alege în mulțimea de pravile și de obiceiuri norma de drept pe care să-și întemeieze hotărârea dorită. Aceasta a determinat pe un cronicar al epocii să scrie că „judecătorii au pravili cu foile de piele și încotro voiește într-acolo o întinde să iasă bani”⁵.

Îmblinzirea pedepselor este o tendință generală manifestată în actele domnești.

Pedeapsa cu moartea se aplică mai rar ca în trecut. Domnii pun condiții noi, favorabile vinovaților, pentru aplicarea ei. Astfel, Alexandru Mavrocordat a hotărât ca tîlharii să fie pedepsiți cu moartea numai dacă vor fi ucis. De asemenea, furtul de vite (furt mare) să fie pedepsit prima oară cu închisoare și bătaia, a doua oară cu ocnă și a treia oară cu pedeapsa pravilei⁶. Acest domn ar fi jurat să nu permită nici o aplicare a pedepsei cu moartea⁷. În Țara Românească, Al. Ipsilanti poruncise ca marele armaș să nu execute nici o pedeapsă capitală înainte de a-l fi întrebat de trei ori⁸. Iar Mihail Suțu hotărăște ca pedepsele cu moartea pronunțate de divanul Craiovei să nu fie executate, ci să i se trimită anaforalele lui împreună cu condamnații, „fiindcă nu suferim a omorî om numai după celea înscris hotărîte”⁹. Chiar falsificarea de monedă (calpuzănia), sancționată de pravile cu moartea pînă și de *Legiuirea Caragea*, în fapt era pedepsită mai ușor, datorită înclinării domnilor¹⁰. Falsul (plastografia), care după Codul penal Ipsilanti se pedepsea cu surghiunul și cu confiscarea, este la 3 martie 1792 pedepsit cu bătaia¹¹. De asemenea, incestul, care era sancționat de pravile cu moartea, în fapt era pedepsit mult mai ușor¹².

Preocuparea de umanizare a represiunii penale din partea domnilor a privit, în această perioadă, și executarea pedepselor. Manualul lui Fotino din 1766 în cap. despre dregători, § 4, prevedea că aceștia trebuiau în zilele de duminică și sârbătoare să verifice dacă deținuții din închisori sînt hrăniți și tratați omenește de paznicii lor. Aceeași dispoziție, care își avea originea în pravila bizantină, o regăsim în *Manualul juridic* al lui Andronache Donici (tit. 2, Pentru judecători, cap. 18). În Țara Românească, Const. Ipsilanti, în 1804, constata că deținuții, lipsiți de hrană și încălzire, cerșeau pe la boieri și negustori. De aceea, a construit un local de închisoare și a luat măsuri pentru hrana deținuților și încălzirea lor în timpul iernii¹³.

³ *Ibid.*, XI, p. 38; C. C. Giurescu, *Ist. rom.*, III, 2, p. 341.

⁴ V. A. Urechiă, *op. cit.*, XII, p. 523.

⁵ Dionisie Eclesiarhul, *Cronograful*, p. 17.

⁶ A. R., II (1845) p. 253, V. A. Urechiă, *op. cit.*, III, p. 354.

⁷ Comte d'Hauterive, *Mémoire*, Buc., 1902, p. 328.

⁸ Raicevich, *Voyage*, p. 76.

⁹ V. A. Urechiă, *op. cit.*, I, p. 361.

¹⁰ *Ibid.*, V, p. 358; p. 359 și n. 1.

¹¹ *Ibid.*, IV, p. 195.

¹² 20 oct. 1799, Gh. Ungureanu, *Pedepsele în Moldova*, p. 67.

¹³ V. A. Urechiă, *op. cit.*, I, p. 565.

Inspirându-se din pravilele bizantine, în special din Basilicale așa cum fuseseră transpuse și adaptate la nevoile românești de către Mihail Fotino¹, *Pravilniceasca condică* a înscris o serie de îndatoriri ale judecătorilor care își au izvorul în originea teocratică a puterii domnești, din care decurge ideea că judecata este a lui Dumnezeu.

Judecata este a lui Dumnezeu. Ideea este fundamentală: din ea rezultă îndatoriri de respect și pentru judecători (*Prav. cond.*, II, 5) și pentru împričinați (*ibid.*, VII, 7).

Ea apare statornic în actele domnești de după Alex. Ipsilanti².

Judecătorii să aibă mâinile curate. *Prav. cond.* (V, 7) a lămurit că prin aceasta se înțelege că judecătorii trebuie să nu ia mită. Numeroase acte domnești reamintesc această îndatorire și uneori muștră pe judecători că iau mită de la împričinați și în special de la infractori (ucigași, hoți de vite etc.), pe care îi liberează cu rușfet. Domnii amenință pe judecători și în special pe ispravnici cu pedepse strașnice. Chiar prin proclamația de la înscăunare, M. Suțu promite țării să curețe „tot felul de apucături și rușfeturile ce se fac la hotărîrea judecăților”³.

Să judece cu dreptate, adică neinfluențați de prieteșug, de rudenie, de frică față de un „obraz tare” (*Prav. cond.*, V, 6). Această îndatorire se referă în special la influența boierilor aflați în mari dregătorii care deseori prin intervenția lor, determinau hotărîri nedrepte. Această îndatorire a fost repetat amintită prin acte domnești⁴.

Purtarea „cu dulceață” (blîndețe). *Prav. cond.* (V, 2) a dispus ca „judecătorii să se arate cu dulceață către cei ce se judecă... nici să înjure pe cinevaș din cei ce se judecă”. Se vede că judecătorii obișnuiau să fie aroganți cu împričinații și chiar să-i înjure. De aceea, alți domni au simțit nevoia să repete prin pitace și cărți domnești această îndatorire elementară⁵.

Accesul împričinaților. Ușile deschise. Grija ca împričinații să aibă ușor acces la justiție se manifestă permanent la domnie. Ea apare în multe porunci domnești adresate judecătorilor și mai ales ispravnicilor. N. Caragea îi muștră că „ușa li se deschide cu zăbavă”⁶. Alexandru Moruzi, ca domn al Moldovei, le poruncește: „ușe judecății să fie în toată vremea deschise...”⁷. N. Mavrogenhi poruncește ispravnicilor, care erau doi la fiecare județ, să iasă permanent cîte unul cu rîndul, în județ ca să cerceteze nedreptățile zapciilor, „iar să nu ședeți amîndoi pe loc”⁸. Iar Ion Caragea, ca să dea exemplu, prin însăși proclamația de la înscăunare anunță poporul că la domnie „vor găsi totdeauna uși deschise”⁹. Se vede că, încurajați de asemenea porunci domnești și de conștiința dreptății lor, țărani „se pornesc sate întregi”

¹ Val. Georgescu, *L'idée impériale romano-bizantine*, p. 463.

² 25 oct. 1782, V. A. Urechîă, *op. cit.*, I, p. 263; 1 mart. 1807, *ibid.*, VIII, p. 514; 1819, Al. Suțu, carte către divan, *ibid.*, XII, p. 180.

³ 1 ian. 1783, N. Caragea, carte deschisă către ispravnici, V. A. Urechîă, *op. cit.*, I, p. 261; 11 febr. 1783, *Prav. cond.*, ed. crit., p. 191; 16 martie 1790, *ibid.*, p. 191; 1 iul. 1783, proclamația lui M. Suțu, V. A. Urechîă, *op. cit.*, I, p. 299.

⁴ 25 oct. 1782, în V. A. Urechîă, *op. cit.*, I, p. 263; 21 aprilie 1785, *ibid.*, p. 341 etc.

⁵ 25 oct. 1782, *ibid.*, 17 mart. 1795, Ponturile lui M. Suțu în Moldova, *ibid.*, V, p. 527; *Uric.*, IV, p. 55 și urm.; 8 dec. 1803, V. A. Urechîă, *op. cit.*, IV, p. 39; „cu blîndețe”.

⁶ 16 sept. 1783, *Prav. cond.*, ed. crit., p. 196.

⁷ 8 dec. 1803, V. A. Urechîă, *op. cit.*, IV, p. 39.

⁸ 22 aprilie 1790, *Prav. cond.*, ed. crit., p. 200.

⁹ 1812, V. A. Urechîă, *op. cit.*, X A, p. 454.

și vin la divan. Aceasta a determinat pe Alex. N. Suțu să oprească prin poruncă domnească pornirea țăranilor mai mulți de 2--3 orânduți de săteni împiricinați cu mandat („vechilime”) ca să-i reprezinte la judecată¹⁰

Zăbava împiricinașilor. Mulțimea proceselor și șicanelor determinau întârzierea judecării, care cauza împiricinașilor pierdere de timp și cheltuieli ruinătoare. *Pravilniceasca condică* în mai multe texte (I, 2, 3; III, 1) a exprimat imperativul accelerării judecăților. El a trebuit să fie repetat de mai multe ori de către domnii următori, precum: Mihail Suțu, Ion Caragea, Alex. Suțu¹¹. Cu toată frământarea continuă a domniei, amânarea proceselor a rămas o plagă a justiției feudale. Un document din epocă arată că niște răzeși se judecau de 16 ani cu un boier pentru împresurare și cheltuiseră 3 500 lei împrumutați cu dobândă¹². Lungimea proceselor își află un ecou în proverbul: „judecata lungă-ți mănîncă toți banii din pungă”¹³.

Ordinea judecăților. Prioritatea țăranilor. Ca să potolească oarecum spiritele agitate din cauza zăbavei în judecarea pricinilor, Mihail Suțu¹⁴ și Ion Caragea¹⁵ au luat măsura ca, la rînduirea pricinilor, să se dea preferință țăranilor și celor veniți „de afară”, iar celelalte pricini să fie judecate în ordinea vechimii. Alex. N. Suțu, prin hrisovul din 20 oct. 1819, a poruncit vel hatmanului ca pricinile să fie înfățișate la divan și la celelalte judecătorii în ordinea vechimii, „iar mai virtos ale locuitorilor țărani...”¹⁶.

Opinia separată. Semnarea hotărîrilor era o obligație elementară a judecătorilor (*Prav. cond.*, VIII, 2). Rezultă din documente că la instanțele compuse din mai mulți judecători, unii din aceștia nu semnau hotărîrea, deși participaseră la judecată. Ei voiau să arate prin aceasta că nu sînt de acord cu soluția procesului: în justiția feudală nu exista practica opiniei separate. Ca un pas înainte spre justiția modernă, Alex. Moruzi, prin pitacul din 23 aug. 1793, a obligat pe toți judecătorii departamentelor să semneze anaforalele, iar dacă vreunul din ei avea „cuvînt deosebit” (opinie separată) putea să arate în scris pentru ce n-a iscălit, adică să-și motiveze părerea deosebită de a majorității¹⁷.

§ 7. Condiri. Condicari

a. *Condiri județene.* Reforma lui Alex. Ipsilanti a legiferat obligativitatea tinerii unei condici la toate instanțele judecătorești: divan, departamente (*Prav. cond.*, II, 8), isprăvnicii, pentru a fi trecute toate cărțile de judecată de către un condicar calificat. În condica județeană s-a impus și obligația trecerii actelor juridice care interesau pe terți: vînzările de moșii și de țigani, arendările, zălogirile. Hrisovul din 1775 care prevedea aceasta sancționa călcarea acestei obligații cu neopozabilitatea actelor („neținerea în seamă”) ¹. *Pravilniceasca condică* (XXXII, 12) a introdus chiar o procedură

¹⁰ 5 martie 1820, *ibid.*, XII, p. 195.

¹¹ 26 aug. 1783, *ibid.*, I, p. 348; 16 sept. 1783, *ibid.*, p. 346; 30 april. 1785, *ibid.*, p. 343; 5 febr. 1816, *ibid.*, X A, p. 614; 27 mart. 1817, *ibid.*, p. 615; 15 ian. 1821, *ibid.*, XII, p. 182.

¹² 1 dec. 1800, „Miron Costin”, I, p. 12.

¹³ I. Zanne, *Proverbele românilor*, X, p. 306.

¹⁴ 26 aug. 1783, V. A. Urechia, *op. cit.*, I, p. 348.

¹⁵ 27 martie 1817, *ibid.*, X A, p. 615.

¹⁶ *Ibid.*, XII, p. 189 notă.

¹⁷ *Prav. cond.*, p. 193.

¹ *Ibid.*, p. 172, hrisov Al. Ipsilanti din 1775.

de întărire a vânzărilor, după îndeplinirea unor condiții privind respectarea dreptului de protimis al rudelor și vecinilor și a obligat pe condicari să treacă în condică titlurile de proprietate ale moșiilor (seneturile), zapisele moșiilor (actele de transfer prin vânzare, danie, schimb), foile de zestre, testamentele (dițile) și cărțile de așezămînt (tranzacțiile) ce se fac în județ.

N. Caragea, la 21 iun. 1783, întărește măsurile luate de Al. Ipsilanti. Condicarul, plătit înainte numai cu taxe judecătorești, e plătit acum cu leafă și are titlul de „logofăt al județului”. El trebuie să treacă în condică vânzările, zălogirile și tranzacțiile sub sancțiunea că altfel „să nu aibă sta-tomnicie nici un fel de așezămînt”². Dispoziția este repetată, sub domnia următoare a lui Mihail Suțu, la 15 ian. 1784³ și de asemenea de către N. Mavrogheni prin pitacul din 20 mai 1786⁴.

Alex. Moruzi, prin pitacul din 15 iun. 1793⁵, face un regulament (nizam) al condicilor județului: el obligă ambele părți să înfățișeze la scaunul isprăvnicesc zapise (vânzări, schimburi), teste, foile de zestre și orice tranzacții pentru a fi cercetate și „adeverite” (ceea ce echivalează cu autentificarea modernă), iar apoi trecute în condică, după verificarea realității actului juridic, respectarea dreptului de protimis al rudelor și vecinilor etc.

Prin circulara către ispravnici din 10 ian. 1798, Const. Gheorghe Hangerli cere să i se trimită lunar condici cuprinzătoare de pricinile căutate și amenință cu pedeapsa pe condicarii și logofeții care fac nedreptăți⁶.

Const. Al. Ipsilanti, la 7 ian. 1807, întărind nizamul condicarilor de județ, îi declară inamovibili („neschimbați și nelipsiți din slujba condicării în toată viața lor”). Acest nizam îi obligă să treacă în condici: a) poruncile domnești, în special cele normative; b) foile de zestre, testamentele, vânzările, zălogirile, sub sancțiunea nevalabilității lor; c) în pricinii, practicele de zisele părților și de hotărîri sau anaforale; d) examenele de cercetarea fiecărui vinovat; e) să trimită lunar la domnie condică de judecări făcute. Domnul le fixează leafă, havaet la cărți de judecată sau anaforale și 3 scutelnici⁷.

Ion Caragea, la 1 ian. 1813, menține pe dregător sub titlul de „condicari și logofăt al județului”, dîndu-i în sarcină toate condicile județului. În condica de judecări e obligat să treacă toate poruncile domnești privind judecările, toate practicele și hotărîrile întocmite la pricinile judecate, precum și actele de cercetare (examenele) ale fiecărui vinovat.

În condica județeană, logofătul e obligat să treacă foile de zestre, testamentele, vânzările de moșii, schimburile, zălogirile, etc. sub sancțiunea de a nu avea „nici o statornicie”. Același domn fixează condicarului leafă de 20 taleri lunar, 3 scutelnici și havaet provenit din taxe la cărțile de judecată, răvașele de soroc și în general la toate actele trecute în condică sau prin mîna condicarului⁸.

În Moldova, Mihai Suțu, prin Ponturile din 17 mart. 1795 a poruncit să se țină 3 condici la isprăvnicie: una pentru pricinile judecate, alta pentru rînduicelile primite sau emise privind orice probleme ale ținutului și a treia

² V. A. Urechiă, *Ist. rom.*, I, p. 259.

³ *Ibid.*, p. 353.

⁴ *Ibid.*, III, p. 44. Același domn pedepsește cu *inchisoare* pe un preot care și-a făcut testament fără să-l treacă în condica domnească.

⁵ *Prav. cond.*, p. 199.

⁶ V. A. Urechiă, *op. cit.*, VII, p. 489.

⁷ *Ibid.*, IX, p. 121, n. 1.

⁸ *Ibid.*, X A, p. 498, n. 2.

în care trebuiau trecute toate cărțile scrise de ispravnic către domn și vistierie⁹.

Scarlat Alex. Calimah, în 1818, în instrucțiunile (reguli) date pentru fiecare dregător, la pct. 6 poruncește ca la fiecare ținut să fie 3 condici: una în care să se treacă toate pricinile judecate, alta pentru toate rînduilele făcute, în orice materie, în ținut și a treia în care vor fi trecute cărțile scrise de ispravnici către vistierie¹⁰.

b. *Condici la instanțele centrale*. După reforma lui Alex. Ipsilanti, care prevăzuse obligatoriu condici în care să se treacă hotărârile la divan și la departamente, asemenea condici s-au ținut, condicari fiind logofeții de divan, subalterni ai marcului logofăt. Din cînd în cînd, domnii reamîntesc, prin actele de numire a cîte unui condicar, obligațiile lor profesionale.

Const. Al. Ipsilanti, la 8 aug. 1803, numind condicar la divanul din Craiova, îi amintește că trebuie să treacă în condică toate pricinile și poruncile trimise de domn divanului Craiova, cărțile de judecată și anaforalele cîte se vor da¹¹.

La 10 aprilie 1808, divanul reînnoiește leafa și celelalte avantaje ale logofeților condicari de la departamente, fixîndu-le aceleași ca ale logofeților de divan¹².

La 19 oct. 1819, Alex. Suțu, prin hrisovul hătmaniei, prevede că aceasta, care era și instanță judecătorească, va avea un logofăt „cu caftan” (deci boier), care va fi dator să țină o condică de toate jalbele orînduite la hătmanie și de toate rezoluțiile și hotărârile ei¹³.

§ 8. Taxele pentru acte juridice (havaeturi) maximalizate

La 1 febr. 1780, prin poruncă domnească, Alex. Ipsilanti a fixat taxele pe care aveau dreptul să le primească de la împričinați micii dregători (logofeții, condicarii) sau zapcii (aprozi, armășei, etc.) pentru actele juridice întocmite sau executate de ei. Ca să preîntîmpine abuzul, porunca prevedea că judecătorii vor menționa în cartea de judecată suma convenită. Treapădul, convenit zapciului divanului care aducea pe împricinat la judecată, fusese fixat prin *Prav. cond.* (XI) pentru fiecare județ. Porunca domnească a consacrat zeciuala convenită zapciilor divanului la executarea creanțelor, dar a prevăzut că trebuie încasată numai la împlinirea efectivă a creanței, iar nu la arestarea debitorului, căruia apoi zapciul îi acorda soroc și îi da drumul (pct. 15). Cei care încasau mai mult decît aveau dreptul erau pasibili de pedepse¹.

Alexandru Moruzi, preocupat de problemă și sesizat probabil de abuzurile care se săvîrșeau cu havaeturile, prin pitacul din 9 august 1793² cere veliților boieri să întocmească un nizam (regulament) pentru havaeturile convenite logofeților și cancelariei la anaforale, la hotărîri și întăriri domnești, precum și zapciilor pentru executări.

⁹ *Ibid.*, V, p. 528.

¹⁰ *Uric.*, I, ed. 2, p. 254.

¹¹ V. A. Urechîă, *op. cit.*, IV, p. 113.

¹² *Ibid.*, IX, p. 440.

¹³ *Ibid.*, XII, p. 188.

¹ *Prav. cond.*, p. 173.

² *Ibid.*, p. 189.

Alexandru Ipsilanti, în a doua domnie, ca să evite abuzurile logofetilor și judecătorilor, reînnoind ponturile sale din prima domnie, poruncește ca instanțele să însemneze pe hotăriri și anaforale „avaetul cuvenit”³.

Ioan Caragea, în 1813, a aprobat la propunerea divanului ca zeciuiala de la procese să nu fie percepută imediat după pronunțarea sentinței de la câștigătorul procesului, ci la executarea ei⁴. Același domn, prin hrisovul din 6 iulie 1815 a fixat havaetul cuvenit pentru anaforale lui treti logofăt de la 2 la 22 taleri. Îi amintește și de obligația de a ține „condici curate de toate pricinile” la toate departamentele⁵.

Alex. N. Suțu, pe baza anaforalei obștești din 29 sept. 1819⁶, a majorat trepedele fixate prin Pravilniceasca condică, iar prin hrisovul din 20 oct. 1819, același domn a hotărît cu privire la zeciuiala cuvenită pentru executarea hotărîrilor: a) la pricinile sub valoarea de 2 000 taleri, zeciuiala o iau zapcii hătămăniei, la pricinile mai mari, hatmanul; b) zeciuiala se ia nu la suma cerută de pîrîș, ci la cea contestată de debitor și nu la pronunțarea hotărîrii, ci la împlinirea ei efectivă⁷.

În *Moldova*, unde existau norme care fixau havaeturile cuvenite dregătorilor și zapciilor încă din vremea lui Grigore Al. Ghica⁸, Scarlat Al. Calimah, prin instrucțiunile date în anul 1818⁹, a fixat noi taxe maximele dentru cărți de judecată, răvașe de soroc, mărturii din partea isprăvniciei către vistierie.

³ V. A. Urechiă, *op. cit.*, VII, p. 93.

⁴ *Ibid.*, X A, p. 569.

⁵ *Ibid.*, p. 612.

⁶ *Prav. cond.*, p. 194; v. și V. A. Urechiă, *op. cit.*, XII, p. 187.

⁷ V. A. Urechiă, *op. cit.*, XII, p. 187--190, pct. 4 și 9.

⁸ *Uric.*, XIX, p. 344.

⁹ *Ibid.*, I, ed. 2, p. 254.

CONDIȚIILE EXTERNE ALE JUDECĂȚII DOMNEȘTI (1740—1831)

Aceste condiții privesc aceleași aspecte ale împărțirii justiției, examinate u perioada anterioară: a) locul unde se face judecata; b) orariile jude-
dor; c) desfășurarea ședințelor; d) limba dezbaterilor; e) solemnitatea
blicitatea lor. Aici vom examina numai inovațiile care intervin în pe-
a de care ne ocupăm.

§ 1. Locul judecătii

Am văzut, în cap. II al acestui vol. II, că domnul continuă să fie un
itor suprem pe baza unei puteri de factură harismatică. De aceea
nu se va opune ca judecata lui să se exercite oricând și oriunde. Iată
obiceiul de a judeca la Constantinopol, după primirea firmanului, și
les după trecerea graniței, pînă la sosirea în capitala țării, se menține.
i nov. 1806¹, Al. C. Moruzi judecă la Focșani împreună cu divanul o
ă între 14 sate și un vornic de Vrancea, scutindu-i pe oameni de
a cheltuielilor pentru deplasarea pînă la Iași. Obiceiul se menține pînă
gulamentele organice. O urmă din tradiția feudală a domnului itinerant
ias pînă după Regulamentele organice: domnul călătorea prin țară,
a plîngeri și reprima abuzuri. Un document ne revelă nemulțumirea
or față de acest obicei, exprimată printr-un memoriu, și reacția dom-
Mihail Sturdza, care răspunde cu: „lămuriri asupra clevetirii”, arătînd
sitele domnești apără pe locuitori și pe răzeși împotriva asupririi boie-

În fapt însă, domnul încetează de a mai fi un adevărat judecător itine-
țara are o singură capitală și judecățile la conacele domnești, ca sub
neoveanu, nu mai sînt curent menționate. Domnul judecă direct tot
uține procese. În marea majoritate a cazurilor pune rezoluții de întărire

¹ „I. Nec.", 1930, p. 166.

² 25 febr. 1836, *Hurm.*, Supl. I, 5, p. 336. E probabil că totdeauna boierii au privit
rău obiceiul domnilor de a umbla prin țară și a judeca la fața locului. Aceasta se
prin teama boierilor de a li se descoperi abuzurile și prin psihologia intermediarului
de o pramejdie în orice contact direct între cele două părți între care mijlocește.

pe anaforale. Totuși numărul pricinilor examinate de el în divan este apreciabil.

Această stabilizare a justiției domnești rămâne legată și de instituționalizarea instanțelor de judecată. Acestea au acum un sediu propriu, la care își desfășoară activitatea, mai ales după organizarea departamentelor de judecată la începutul domniei lui Alex. Ipsilanti, și apoi și la Craiova în cadrul cămăcămiei. Totuși vechiul obicei feudal nu dispare decât încet, în mod laborios. *Pravilniceasca condică*³ mai permitea boierilor să judece „pe la casele dumneelor”. Devine însă cu totul excepțională adunarea divanului la unii din membrii săi. Gen. Mircovici mai trebuia să ceară divanului Cnejei Moldovei în 1829 să judece în divan, „iar nu și pe la casele lor, precum și înainte s-au fost obișnuit”⁴. În Țara Românească, Ignatie Iakovenko⁵ arată că cei doi mari vornici sînt prezenți în divan, „dar judecă unele pricini și acasă la ei”. El precizează că spătarul „judecă pricini acasă la el unde are chiar o închisoare pentru preveniții în stare de arest”.

Mai frecvente și supărătoare erau derogările ispravnicilor în județe și ținuturi. Aceștia procedau chiar la delegarea atribuțiilor lor judecătorești unor persoane fără calitate legală și domnii, după cum am văzut, intervin energic și repetat împotriva acestui abuz⁶.

Totuși, ceea ce caracterizează noua perioadă este practica tot mai atentă a unui sediu instituțional al judecătii domnești, a divanului și a departamentelor. Pentru ținuturi, în Moldova, proiectul de constituție al cărvunariilor mai permitea, încă la 1822, judecătorului care judeca împreună cu ispravnicul să caute pricini la domiciliul său (art. 28)⁷.

În mod curent, domnul judeca la curte, fără o prea mare rigoare, atunci cînd era vorba de punerea rezoluției de întărire sau modificare pe anaforalele prezentate. Veliții boieri judecau de obicei la curtea domnească, în sala divanului⁸, sau cînd mitropolitul era rînduit de domn să judece cu ei, la mitropolie⁹, iar cînd erau multe judecăți, veliții boieri puteau judeca și după prînz acasă la unul din ei¹⁰.

*Pravilniceasca condică*¹¹, vorbind de judecătoria ot vel spătar și ot vel agă, se referea implicit și la instanță și la locul ei, spătăria și agia. Departamentul de criminalion din București se va statornici în curînd (1793) la Cîrtea arsă (vechea curte domnească incendiată)¹², unde se afla și pușcăria.

³ II, 3, ed. crit., p. 50. În cazul adunărilor de stări („stat de obște”), domnul insista în convocarea sa ca membrii adunării să se strîngă „toți la un loc”, sediul fiind într-o sală, la curte, la mitropolie în București, sau la Trei Ierarhi, la Iași.

⁴ *Anal. parl.*, I, 2, p. 11 (12 iulie 1829).

⁵ *Descrierea Principatelor, în Călătoriile străini, sec. XIX* (V, 2, 937), ms. la Inst. de ist. „N. Iorga”; N. Iorga, *Ist. rom. prin călători*, III, 1929, p. 12—19; François Recordon, *Lettres sur la Valachie, în Căl. străini*, cit., p. 130; Dionisie Fotino, *Ist. gen. a Daciei*, III, 1859, p. 277; v. și *ibid.*, p. 270—272.

⁶ Vezi mai sus, cap. IV, despre reforma judiciară a lui Alex. Ipsilanti și urmările ei.

⁷ A. D. Xenopol, *Primul proiect de constituție a Mold. în 1822*, în A. A. R., s. II, m.s.i., 20, 1898; D. V. Barnoschi, *Orig. democrației rom. „Cărvunarii”. Constituția Mold. de la 1822*, Iași, 1922.

⁸ *Prav. cond.*, II, I; 28 nov. 1780, D.R.A., II, p. 502; 10 febr. 1797, *ibid.*, p. 655.

⁹ 17 febr. 1765, *Uric.*, XVII, p. 43; 23 mai 1783, D.R.A., II, p. 519; 10 iun. 1793, B.A.R., CCXL/83; 18 mart. 1810, *ibid.*, CXXXVI/239.

¹⁰ Pitac din 8 iun. 1776, *Prav. cond.*, p. 170; *ibid.*, II, 3.

¹¹ XIII și XIV.

¹² G. Ionescu-Gion, *Istoria Bucureștilor*, Buc., 1899, p. 128.

J. Fr. Sulzer¹³, dându-i lui Mihai Fotino, judecător de departament porecla de „der Wallachische Bartolus”, precizează că l-a întâlnit la departamentul criminalicesc, la pușcărie.

C. Moroiu¹⁴, în a sa *Disertație pentru îndreptarea pușcăriei din București*¹⁵, aduce detalii interesante. Departamentul criminal se afla în același loc cu pușcăria, ca și sub Ipsilanti, ceea ce ușura transferarea învinuiților de la pușcărie la judecată. Într-o cămară se păstrau lanțurile și fiarele pentru vinoați și un instrument în formă de satir cu care se tăiau mai înainte mâinile și picioarele osândiților la o astfel de pedeapsă.

§ 2. Orarul judecătorilor

O știre apropiată de cea din *Descrierea Moldovei* de D. Cantemir, privind ținerea a 3—4 divane săptămânale de judecată, se regăsește la Wenzel von Brognard¹, care precizează că se judecă în 4 zile pe săptămână. În Țara Românească, F. W. Bauer² spune că în mod obișnuit se țineau divane de două ori pe săptămână, confirmate pentru sec. al XIX-lea de unele izvoare armene³ și de Wilkinson⁴. Știrea însă nu concordă cu textele legale din vremea lui Alex. Ipsilanti și din anii următori⁵.

Într-adevăr, *Pravilniceasca condică*⁶ prevede pentru divanul gospod. trei zile de judecată: luni, miercuri și sâmbătă, iar pentru veliții boieri care judecau fără domn, toată săptămîna, „afară de joia și sărbătorile mari și alte zile ce nu se caută trebi”. Inovația pare să constea mai mult în rigoarea cu care se urmărea respectarea acestui program.

Un document moldovenesc din 1 iul. 1818⁷ menționa că judecata s-a făcut „într-o seară” la casa boierului. *Pravilniceasca condică*⁸ îngăduia numai veliților boieri să se adune „și după prînz pe la casele dumnealor, să caute pricinile”. Dimineața judecau obligator în divan. Ședința săptămînală, închinată de mult pricinilor penale, tinde să fie fixată fără abatere vinerea și mai ales sâmbăta, îndeosebi după reforma lui C. Mavrocordat. Sub domnia lui Ion Sandu Sturza procesele penale se judecau numai sâmbăta, iar cele civile de 3 ori: lunea, marțea și vinerea⁹.

¹³ *Geschichte des Transalpinischen Daziens*, III, p. 81 și 223.

¹⁴ Ovid Stănculescu, *Cercetări as. regim. penitenciar*, Cluj, 1933; vezi și studiul cit. *infra*, n. 2, § 2.

¹⁵ Și, în continuare: *cu arătare pe scurt de sistima temnițelor englezești și cu o instrucție pentru departamentul de criminal, închinată la simțitorii săi boieri patrioți de Constantin Popa, Dumitru Moroiu, profesor obștesc de legi la școala românească de la Sf. Sava, 1827, decembrie 1.*

¹ *Statistische Ausarbeitung über die Moldau*, Wien, 1782, trad. în *Călători străini*, sec. XVIII, ms. la Inst. de istorie „N. Iorga”.

² *Mém. hist. et géogr. sur la Valachie*, p. 63.

³ Păr. Hugas Ingigian, *Mărturii armenesti despre români*, p. 35.

⁴ *Voyage dans la Valachie et la Moldavie*, trad. franc., Paris, 1831, p. 42—43.

⁵ V. A. Urechă, *Ist. rom.*, I, p. 290: în mai 1783, divanul ținea la Curtea veche ședințe la trei ori pe săptămîna: luni, miercuri și vineri.

⁶ I, 1 și II, 1, ed. crit., p. 48—50.

⁷ I. Antonovici, *Ist. com. Bogdana*, Birlad, 1906, p. 235.

⁸ II, 3, ed. crit., p. 50.

⁹ 24 nov. 1822, în R.A. (1924), nr. 1, p. 43.

Lipsa de punctualitate și asiduitate la ședințe a judecătorilor de la departamente nu dispăruse în 1827¹⁰. În *Discreția* citată, C. Moroiu¹¹ constată că judecătorii, în număr nehotărît, schimbați anual, lipsesc de la serviciu, și avînd leafă puțină, lucrează numai cîte 3-4 din cei 12 aflați în funcțiune.

§ 3. Desfășurarea ședințelor de judecată

Iată principalele știri pe care ni le dau izvoarele contemporane despre diferitele trepte ale justiției domnești.

Judecata domnului prin întărirea anaforalei. În mod obișnuit, domnul întărea anafora fără prezența părților. De la această regulă domnul se abătea uneori, chemînd părțile, fie din oficiu, fie la sesizarea părții nemulțumite de anafora¹. Mihai Suțu, ca domn al Țării Românești, a creat chiar regula ca anaforalele divanului Craiovei care propuneau pedeapsa capitală să-i fie trimise împreună cu cel condamnat, domnul socotind că nu se cuvine să trimită la moarte un om fără să-l vadă la față².

Judecata domnului în divan. Fie că judeca direct o pricină, fie că era sesizat printr-o „apelație” de împricinatul nemulțumit de o anafora, domnul judeca de regulă în divan. Detaliile erau pregătite de vel logofăt: rîndul proceselor și toate cele necesare pentru ca pricina să fie în stare de judecată (hotărîrile atacate, documentele invocate de părți, martorii prezenți etc.). Ședințele trebuiau să aibă un caracter solemn: „Divanul domnii mele să se facă cu toată obicinuita podoabă”³. Vechiul obicei ca împricinații să cadă în genuchi în fața domnului a continuat să se practice sub fanarioți. Călătorii străini din sec. al XIX-lea spun că boierii sărută mîna domnului îngenunchind fie la audiență⁴, fie la judecată⁵. Verosimilitatea acestor mărturii e confirmată de limbajul unui arz din 1793 al boierilor în frunte cu caimacamii, adresat Porții: „Cădem... în genuchi și ne rugăm împărăției Tale”, ca și de alte mărturii din epocă⁶. Împricinații care refuzau să se prezinte de bună voie la divan erau aduși uneori cu poruncă domnească „în butuci”⁷. Cei învinuiți de fapte penale erau totdeauna aduși în obezi sau în fiare atît la judecată,

¹⁰ Sub domnia lui Ion Sandu Sturza, boierul judecător care lipsea de la ședință era globit cu 100 lei pentru cutia milelor (doc. din 23 ian. 1823, în R.A., 1924, nr. 1, p. 44).

¹¹ Vezi *supra*, n. 14 §1 și Val. Al. Georgescu, *Contrib. la studiul luminismului*, p. 687 - 691.

¹ 19 iun. 1776, *Acte judiciare*, p. 120; 26 iun. 1777, *ibid.*, p. 392; 16 dec. 1778, *ibid.*, p. 688.

² V. A. Urechia, *Ist. rom.*, 1, p. 361.

³ „Hrisov cu ponturi în ce chip să urmeze dumnealor boerii judecători de pe la rînduitele mese” din anul 1775, în *Prav. cond.*, ed. crit., p. 163.

⁴ Vincenz Batthyani, în *Călători străini despre țările române, sec. XIX*, ms. la Inst. de istorie „N. Iorga”: *Călătorie prin Transilvania și Moldova*, 1805.

⁵ Comte de Lagarde, *Voyage de Moscou à Vienne par Kiev, Odessa, Constantinople, Bucarest et Hermannstadt*, Paris, 1829, trad. ms. la Inst. de istorie „N. Iorga”, *Călători străini, sec. XIX*. Călătoria a avut loc în 1813.

⁶ N. Iorga, *Viața unui mitropolit de altădată: Filaret II*, în „Conv. lit.”, 1901, p. 1117-1120. Vezi și Parant, nota din 11 iun. 1798, în *Hurm.*, Supl. I, 2, p. 182; François Recordon, *Lettres sur la Valachie (1815-1821)*, Paris, 1821; L. V. Stürmer, *Skizze einer Reise nach Constantinopel...* (1816), p. 22 și urm.; Tancoigne, nota din 23 iul. 1822, în *Hurm.*, XVI, p. 1058. Toți aceștia confirmă dăinuirea obiceiului ca boierii să sărute mîna domnului. Acest obicei a fost abolit abia în 1835 de către Alex. Ghica, cum arată Cochelet în nota din 15 martie 1835 în *Hurm.*, XVII, p. 468.

⁷ 17 febr. 1760, L. T. Dogu, *Doc. din Arh. Bas.*, p. 39.

cît și la cercetarea penală⁸. În 1827, în *Disertația* sa citată mai sus, C. Moroiu cerea desființarea acestei proceduri.

La celelalte instanțe judecătorești (velii boieri, departamente, ispravnici) împricinații fără deosebire de treaptă („țaran, sau boier”) trebuiau să aibă o ținută mai mult decît respectuoasă: „de evlavie și cucernicie”⁹. Împricinații trebuiau să apară în fața instanței descoperiți („fără ișlic”) și să stea în picioare în timpul judecății¹⁰. Este probabil că aceste dispoziții vizau mai ales pe boieri, care obișnuiau să aibă atitudini disprețuitoare atît față de oamenii de rînd, cît și față de boierii de o treaptă inferioară. Judecătorii erau și ei obligați să aibă față de împricinați o purtare corespunzătoare. Textele legale și poruncile domnești cuprind prevederi care își au originea în Basilicale sau alte surse bizantine. Se cerea judecătorilor să aibă — *mutatis mutandis* — virtuțile împăratului, care oglindeau pe acelea ale „judecătorului ceresc”¹¹: blîndețe, prudență, moderație, răbdare, imparțialitate. Interzicerea aspră și repetată a cuvintelor de ocară, a înjurăturilor, a loviturilor etc. sugerează că ele se practicau și trebuiau mereu combătute¹². Instrucțiunile lui M. Suțu din 22 sept. 1783 prevăd ca sancțiune bătaia pentru împricinatul care va huli pe judecător, dar numai cu condiția ca judecătorul să nu-l fi înjurat el mai înainte¹³.

Principiul egalității tuturor în fața legii enunțat în proiectul de constituție al cărvunarilor (art. 18)¹⁴ indica implicit direcția în care trebuia căutată soluția tuturor acestor probleme: legalitate și egalitate.

În 1827, C. Moroiu în *Disertația* sa mai trebuie să insiste asupra nevoii ca învinovății în pricinile penale să fie tratați cu blîndețe și ca dovada vinovăției lor să se facă în condiții de obiectivitate. La această dată avem deja ecoul ideilor noi ale lui Beccaria care își făcuseră drum în Principate¹⁵.

Trăsătura generală a epocii este un constant efort de a se asigura legalitatea, obiectivitatea și solemnitatea dezbatărilor. Acest efort făcea parte din procesul general de modernizare reformistă a justiției, și a statului în general, și izvora din nevoia incontestabilă de a se lupta împotriva unor abuzuri care amenințau regimul în vigoare. Limitele efortului constau în caracterul de clasă al acestui regim, în dominația otomană și în instrumentul ei de epocă: domniile fanariote sprijinite pe o boierime de tip feudal întîrziat.

Procedura își lărgea caracterul scris nu numai prin obligația (nerespectată îndeajuns) de a se redacta înscrisuri pentru toate actele juridice, punînd la dispoziția instanțelor dovezi scrise, în loc de martori și jurămînt,

⁸ N. Iorga, *Stud. și doc.*, VI, p. 222, Condica C. Mavrocordat; v. și Ion Ghica, *Scrisori către V. Alecsandri*, ed. 1967, p. 23—25.

⁹ „Hrisov cu ponturi...”, 1775, cit. mai sus, n. 3.

¹⁰ 22 sept. 1783, M. Suțu, instrucțiuni către judecătorii divanului Craiovei, în V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, I, p. 351.

¹¹ Vezi Val. Al. Georgescu, *Continuitate helenistico-romană*, în „Studii clasice”, IX, 1969, p. 187—219; M. P. Charlesworth, *The virtue of a Roman Emperor*, în „Proceedings of the British Acad.”, 23, 1939, p. 105—133. Pentru aplicarea doctrinei în Principate, vezi Val. Al. Georgescu, în *Festschrift für P. I. Zepos*, p. 455—471.

¹² Hrisovul din 1775, *Prav. cond.*, ed. crit., oprește pe judecători să injure pe cineva (p. 164), dar și pe împricinați să arunce judecătorilor cuvinte de ocară și necinste (p. 165). Cartea domnească adresată ispravnicilor din 23 oct. 1775 de asemenea (*ibid.*, p. 168 și 169).

¹³ V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, I, p. 351.

¹⁴ Vezi *supra*, § 1, n. 7.

¹⁵ Vezi *supra*, n. 14 și 9 de sub § 3.

dar prin instituționalizarea **condicilor și condleărilor** și redactarea **sentințelor** care trebuiau citite în public. **Măsurile de drept** domnesc examinate în cap. consacrat reformei judiciare a lui Alex. Ipsilanti și urmărilor ei, cu echivalențe ceva mai târzii în Moldova, oglindesc acest proces. Din nefericire, în afara condicilor domnești și ale mitropoliei, arhivele instanțelor pentru ședințele lor ordinare nu ni s-au păstrat. Tehnica nu poate fi reconstituită decât fragmentar din mărturii disparate și trunchiate, care au traversat toate peripețiile vremii (interogatorii, depoziii de martori: hotărâri interlocutorii întărite de domn și puse în executare, enumerarea în hotărârea finală a numeroaselor înscrisuri produse în instanță, cărțile de depunere a jurământului și cărțile de blestem etc.).

De la obligația formei scrise făceau excepție solicitările judecătorilor ca domnul să ușureze sau să micșoreze pedeapsa pronunțată de ei în virtutea pravinei¹⁶. Totuși la începutul sec. al XIX-lea And. Donici, ca judecător penal, făcea astfel de propuneri și în scris în corpul hotărârii¹⁷.

Zapciul însărcinat să facă o cercetare la fața locului, printr-o hotărâre interlocutorie a judecății, întocmea un raport scris, domnul precizând în rezoluția sa că zapciul va depune judecății „cercetarea întărită cu iscăliturile mai jos numiților”¹⁸.

§ 4. Limba dezbaterilor

În perioada de care ne ocupăm, limba românească, deși rămâne dominantă, este tot mai mult amenințată de concurența limbii grecești în sfera curții domnilor, în pătura boierească și în biserică. Unii domni fanarioți, începând cu N. Mavrocordat și continuând cu Alex. Ipsilanti, nu știau bine românește. În schimb, C. Mavrocordat, în Moldova, certa aspru pe agenții săi din ținuturi care credeau că-l măgulesc adresându-i rapoarte în limba greacă¹ și le cerea să scrie românește. Tot el proiectase tipărirea unui nomocanon românesc. Ulterior însă apar acte domnești în limba greacă, precum marile hrisoave ale lui Alex. Ipsilanti și cel despre *hyiothesie* (înfierare) al lui Al. C. Moruzi (1799) în Țara Românească. În ambele țări, codificările apar în grecește, cu traducere românească simultană. Numai traducerea *Codului Calimach* întârzie, „sfatul de obște” cere în 1819 ca ea să fie grăbită, și pînă la apariția ei în 1834 aplicarea codului grecesc se dovedește defectuoasă,

Cît privește condicile domnești, cea din Moldova, rămasă de la C. Mavrocordat (1741—1742), este în românește, ca și cele din Țara Românească, de la Alex. Ipsilanti (1775) încoace. Actele judiciare redactate în grecește rămîn

¹⁶ Vezi studiul *cit. supra* la n. 11, § 2, în „Studii” (1968), p. 690.

¹⁷ Vezi Val. Al. Georgescu, *Contrib. à la réception du droit romano-byzantin en Moldavie: Le Manuel juridique d'Andronaké Donici*, în *Études... J. Macqueron*, Aix-en-Provence, 1970, p. 331 urm. (= „Stud. și cerc. jur.”, 14 (1969), p. 321—322); idem, *Andronache Donici*, în vol. I, *Din gândirea politico-juridică din România, Figuri reprezentative*, Buc. (1974), p. 73—98. Hotărârile lui Donici sînt publicate de Gh. Ungureanu în „Întregiri”, Iași (1938), p. 47—74.

¹⁸ *Acte judiciare*, p. 54, nr. 50 (27 apr. 1776), cu rezoluția lui Alex. Ipsilanti.

¹ N. Iorga, *Stud. și doc.*, VI, p. 288, nr. 572 și p. 290, nr. 576.

extrem de rare ². În unele hotărâri, după semnătura judecătorilor, ca în acelea redactate de Mihail Fotino sau în altele de pe vremea lui Caragea ³, dispoziții de drept, aplicabile în speță, din *Basilicale*, *Nomos Georgikos*, novela lui Constantin Porfirogenitul sau din *Hexabibllul* lui Armenopol erau copiate, documentar, în grecește. În divan și la curte, unele discuții procedurale se puteau duce în limba greacă. Dezbaterile propriu-zise, îndeosebi în afara divanului, și procedura în marea ei majoritate se duceau în limba română, împesfrițată cu mulți termeni tehnici grecești ⁴, la care se adaugă îndeosebi după 1806 cei de origine rusească. În timpul ocupațiilor rusești se practică o corespondență în limba franceză sau rusă, cu traducere românească, ceea ce însă nu influențează limba dezbaterilor. Proiectul de cod, în Moldova, sub Al. C. Moruzi (1806) este redactat în grecește, dar în 1804 același domn își începe programul legislativ cu traducerea *Hexabibllului* în românește. În aceeași limbă își scrie la 1805 și-și tipărește la 1814 Andronache Donici *Manualul* său *juridic*. Cît privește *Codul Calimach*, se știe că pînă la traducerea românească din 1833/34, limba în care era redactat îl făcea practic neutilizabil de către instanțe, mai ales de către cele din țară. În 1804, Toma Carra, un distins jurist și judecător grec, făcea elogiul limbii românești ca limbă a dreptului, iar în 1815, în plină perioadă de elaborare a *Codului Calimah*, Chr. Flechtenmacher și Ananias Couzanos făceau o adevărată anchetă sociologică pentru a înregistra reacțiile și sugestiile opiniei publice în materie de terminologie juridică modernizată ⁵. *Codul Calimah* mai mult decît *Legiuirea Caragea* constituia o cotitură în acest proces de modernizare oglindit și în bogatul său glosar. Limba dezbaterilor se va resimți în consecință, cu atît mai mult cu cît se încetățenește corpul vechililor specializați în apărarea părților în proces, premisă a corpului de avocați organizat de Regulamentele organice.

Biserica, prin legăturile ei ierarhice și canonice cu Patriarhia ecumenică și prin mitropolii sau episcopii de origine greacă, unii din ei personalități culturale și religioase de deosebită valoare, rămînea un focar de răspîndire a limbii grecești în viața juridică de competența ei. Nu trebuie uitat că în Țara Românească ⁶, între 1738 și 1819, avem 6 mitropoliți greci și 2 români, cu respectiv 50 și 32 de ani de păstorie. În Moldova se manifestă însă mai dîrz lupta

² Vezi I. Ionașcu, *Doc. bucureștene*, 7 iun. 1748, p. 140; 29 mai 1752, p. 143; 23 aprilie 1774, p. 185. În D.R.A., I, Buc., 1965, și II, 1966, documentele (toate din sec. XVIII) sînt scrise în limba română cu o excepție. Pentru documentele din Moldova (vol. II) faptul este subliniat în introducerea de V. Mihordea (p. 18). Întîlnim numai rareori cite o semnătură sau o mențiune în grecește: de ex. în D.R.A., I, p. 829, pe un zăpis redactat în românește, o mențiune în grecește de 4 rînduri este exterioară conținutului zăpisului. Volumul de *Acte judiciare* citat cuprinde 14 anaforele românești ale departamentului II (1776—1778), în care se citează texte grecești din *Basilicale*, *Nomos Georgikos* și nov. 1 a lui C. Porfirogenetul (12) sau se reproduce o socoteală sau se adaugă o observație. Mihai Fotino, eminentul jurist grec, semnează ca președinte (în frunte) 13 din aceste hotărîri. Constatarea este semnificativă. Textul este exterior hotărîrii propriu-zise, oarecum *pro memoria*; *Hurm.*, XIV, 1, p. 339—349, citeva documente trad. de G. Murnu.

³ Val. Al. Georgescu, *L'application des nouvelles byzantines*, în *Actes du Ier Congrès intern. des études balkaniques et sud-est européennes*, Sofia, 4, 1969 p. 281—288. Documentele au fost publicate de N. Iorga, *Hurm.*, XIV, 3, p. 512—515.

⁴ Vezi în „Adunarea izvoarelor vechiului drept românesc”, glosarele edițiilor Academiei, *Prav. condici*, *Legiuirii Caragea*, *Codul Calimach*, *Sobornicescul hrisov*, *Manualul juridic* al lui A. Donici; glosarul ed. de *Acte judiciare* cit. supra, n. 18, § 3.

⁵ Vezi Val. Al. Georgescu, *Trăsăturile Codului Calimach*, în „Studii”, 1960, nr. 4 s. 13—106.

⁶ Vezi N. Șerbănescu, *Mitropoliții Ungrovlahiei*, în B.O.R., 77 (1959), p. 790—810.

contra elementelor grecești. Ea culminează în Soborul convocat la Iași în 1752 de Iacob II Putneanul, care a hotărît să se păstreze „obiceiul țării” și să se aleagă mitropolit sau episcopi numai „din pămînteni”⁷. Același mitropolit patronează în 1754 traducerea românească a *Nomocanonului* lui Iacob din Iannina, la care lucrează și un grec învățat, Duca Sotirovici. Acest nomocanon putea fi acea *lex divina* despre care S. Niles spune că: C. Mavrocordat voia s-o tipărească *Valachico idiomate* (în limba românească). Numai în românește va fi tipărit în Moldova *Sobornicescul hrisov* (1785). Condicele rămase de la mitropolitul Neofit Cretanul (1738—1754)⁸ au numeroase texte grecești (corespondențe cu patriarhia, prelucrări de texte juridice bizantine, hotărîri judecătorești) care alternează cu altele românești. Cu cît se cobora mai jos, limba românească domina cu rare excepții la unele episcopii. În ultimul deceniu al sec. al XVIII-lea, în Moldova mitropolitul Iacob II Stamate⁹, un transilvănean, cerea învățămîntul legilor în românește și cu ajutorul limbii latine, care se impunea tot mai mult, încă din timpul lui Alex. Ipsilanti¹⁰ și Mihail Potino, ca limbă savantă a dreptului, chiar pentru folosirea edițiilor occidentale de drept bizantin. Se foloseau traducerea latină a textului bizantin și edițiile latinești ale lui *Corpus iuris civilis*, care devenea treptat tot mai mult drept de receptare în Principate¹¹. Tot în latinește erau tipărite multe comentare occidentale de drept roman sau natural. În Țara Românească, sub Caragea, primul profesor de drept (*nomicos*), Nestor Craiovescu¹², era și profesor de limba latină. Proiectul de constituție al cărvunarilor redactat în limba română întruchipa reinstaurarea exclusivă a limbii poporului ca limbă a dreptului și a vieții judiciare. Condica criminalicească a Moldovei (1820; 1826) nu mai apare decît în limba română.

Se poate conchide că și în perioada turco-fanariotă, viața juridică s-a desfășurat, în esență și în larma ei întindere, în limba română. Aceasta chiar la finele sec. al XVIII-lea cînd un Gr. Suțu, fiu și tată de domn, căsătorit cu o Dudescu, discuta în grecește probleme judiciare cu domnul Țării Românești I. Caragea și le relata tot în grecește administratorului său¹³; cînd marele ban Mihail Cantacuzino, șeful partidei boierilor pămînteni, își scria cronica în greaca populară¹⁴ și cînd frumoasele boieroaice ieșene, cele mai multe bilingve, dar preferînd din snobism limba greacă, dădeau prințului de Ligne¹⁵ impresia falsă că nu știau românește. Dealtfel saloanele frecventate de prinț nu se confundau cu ansamblul vieții sociale.

După 1821 și aceste forme factice sau superficiale de prioritate a limbii grecești dispar repede și limba românească, ridicată ca limbă a dreptului la un

⁷ Hotărîrea Sinodului din 1 ianuarie 1752 e publicată de C. Erbiceanu, în *Istoria Mitropoliei Moldaviei și Sucevei*, p. 24.

⁸ A.S.B., ms. 139, 140, 141, 143, prima condică prezentînd o importanță deosebită.

⁹ *Uvic.*, III, p. 19, scrisoarea mitropolitului către domn, f.d., cap. 5, „pentru dascălii limbii latinești”.

¹⁰ V. A. Urechia, *Ist. rom.*, I, p. 85.

¹¹ Vezi Val. Al. Georgescu, *Les ouvrages juridiques de la Bibliothèque des Mavrocordato*, în „Jahrb. der oester. Byzantinistik”, 1969, p. 195—220.

¹² Vezi Andrei Rădulescu, *Logofătul Nestor*, Buc., 1910; v. și V. A. Urechia, *op. cit.*, X A, p. 374.

¹³ Vezi *supra*, n. 3. Documentul este publicat de N. Iorga, *Doc. Hurm.*, XIII, 3, p. 512—515.

¹⁴ *Ἰστορία τῆς Βλαχίας* ..., publ. de frații Tunuzli la Viena în 1806; vezi C. A. Spulbor, *Basiliques et coutumes roumaines*, în B.S.H.A.R. 26 (1945), nr. 1, p. 54—138.

nivel remarcabil în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea și în primele decenii ale celui următor, va putea face față fără mari dificultăți la toate cerințele în plin avânt ale perioadei de după 1831.

§ 5. Publicitatea dezbaterilor

Neîntreruptele eforturi reformiste de a se instaura legalitatea și obiectivitatea dezbaterilor, înlăturându-se tot mai mult abuzurile necontestate de nimeni presupuneau realizarea unei cerințe de ordin tehnic denumită publicitatea dezbaterilor. Am văzut că deja sub C. Mavrocordat imperfecta și relativa publicitate de tip feudal începe să fie lărgită. Această reformă lua aspectul unei inițiative domnești de a se deschide ușile divanului, iar domnul provoca uimirea cronicarului (Pseudo-Enache Kogălniceanu) fiindcă stătea de vorbă cu „prostimea”,

Principiul publicității era recunoscut prin numeroase texte ca de pildă: Fotino; *Prav. cond.*; Donici, Caragea, *Crim. cond.*, const. cărvunurilor. În ochii străinilor, ședințele divanului apăreau ca publice¹.

Aplicarea principiului era însă totdeauna restrânsă, controlată, și noi dispoziții erau necesare pentru a-i asigura înfăptuirea. Publicitatea controlată era impusă chiar de *Pravilniceasca condică*: ușile judecătoreii trebuiau păzite în așa fel „ca să nu lase calabalicul cel de prisos a intra unde se face judecată, ci să lase înăuntru numai pe cei ce să pricinuiesc”². La fel se pronunța hrisovul cu ponturi din 1775³, precum și porunca domnească din 20 febr. 1819 către hatmanul diavanului⁴. Nici chiar Regulamentul organic n-a reușit să asigure aplicarea principiului publicității dezbaterilor judecătorești, cu toate că teoretic principiul a fost consacrat printr-un text: astfel art. 328 din Reg. org. al Moldovei prevedea că „cercetarea procesurilor se va face publică în prezența părților sau a vechililor...”. Căci în fapt, practica feudală a restricțiilor a continuat pînă tîrziu în sec. XIX-lea, Astfel, în octombrie 1844, M. Kogălniceanu, ca avocat, a obținut cu greutate judecarea cu ușile deschise a procesului dintre obștea târgului Botoșani și m-rea Sf. Niculaie Popăuți în fața divanului domnesc, unde a avut un succes răsunător. Domnul însă l-a pedepsit cu 6 luni de surghium la mănăstire, în ciuda principiului pus de Regulamentul organic, care rămîne încă un deziderat al maselor populare⁵. Aceasta explică de ce în petiția formulată la 27 martie 1848, la hotelul Petersburg, de către revoluționari, punctul 28 cuprindea revendicarea: „Seansele tribunalelor să fie publice”⁶.

¹ V. A. Urechiă, *Ist. rom.*, III, p. 660.

² Bauer, *Mémoires*, p. 63; Kreuchely, *Harm.*, X, p. 541.

³ *Prav. cond.* (II, 2), ed. crit., p. 50.

⁴ V. A. Urechiă, *op. cit.*, I, p. 66.

⁵ *Ibid.*, III, p. 201.

⁶ M. Kogălniceanu, *Opere*, ed. A. Oțetea, tom. I, Buc., 1946, p. 140--141.

⁷ *Uric.*, X, p. 11.

**ORGANE DE EXERCITARE EXCEPȚIONALĂ A PUTERII
JUDICIARE A DOMNULUI: LOCTIITORII DOMNEȘTI
(LOCOTENENȚA DOMNEASCĂ,
CĂIMĂCĂMIA) ¹**

În această perioadă, locotenența domnească, din cauza împrejurărilor istorice schimbate, apare numai sub forma căimăcămiei. Ea s-a instituit mai ales pentru intervalul dintre numirea și înscăunarea domnului. Au existat și scurte perioade în care au lipsit și domnul și căimăcămia, prerogativele domnești fiind totuși exercitate de un organ (v. mai jos).

Terminologia fundamentală, cazurile de constituire, compunerea, atribuțiile și modul de funcționare ale căimăcămiei, consacrate de obiceiuri în perioada precedentă, au fost, în general, păstrate și în această perioadă. Aici semnalăm numai nuanțele noi care apar ca urmare a unor situații schimbate.

a. *Terminologia* se inovează puțin, dar păstrează în general legătura cu trecutul. Termenii *caimacam* și *căimăcămie* se păstrează și sînt cei mai des folosiți. Spiritul înnoitor se manifestă prin încercarea de înlăturare a termenilor de origine turcească (*caimacam*, *căimăcămie*) și prin accentul pus pe caracterul provizoriu al loctiitorilor. Noile denumiri apar mai ales în sec. al XIX-lea; *vremelnică ocîrmuire*, *vremelnicească căimăcămie*, *otcîrmuitorii țării*, *otcîrmuitorii domniei*, *vremelnica stăpînire a țării*, *comitet vremelnic de obla-dure* ².

b. *Numirea* *caimacamilor* continuă să aparțină în principiu domnului, ca un drept al acestuia consacrat de obiceiul pămîntului și recunoscut și de turci ³. E adevărat că domnul de obicei cerea agrementul Porții la numirea *caimacamilor*. Dar faptul că Poarta nu numea ea direct pe *caimacami* este o dovadă că vasalitatea țărilor române avea și un conținut pozitiv, care salva unele elemente caracteristice ale suveranității. Acest drept este atât de înrădăcinat în tradiția țării, încît chiar cînd domnul părăsește tronul intempestiv, obiceiul cere ca el să lase o *căimăcămie*. Astfel, la plecarea din Iași, Alexandru Moruzi, în 1807, lasă o *căimăcămie* ⁴. Tot astfel, în mai 1828, cînd Grigore Ghica,

¹ Acest capitol se leagă strîns de cap. VI din vol. I, la care trimitem pentru a înțelege locul căimăcămiei în cadrul locotenenței domnești, care cuprinde și regența și tutela mamei asupra domnului minor. În perioada 1740 - 1834 nemaiavîndu-se asemenea cazuri, capitolul de față se limitează la căimăcămie.

² 15/27 sept. 1820, V. A. Urechiță, *op. cit.*, X111, p. I, 5, 69, 72; *ibid.*, X11, p. 505; 29 martie 1821, C. Erbeicanu, *Istoria Mitropoliei*, p. 110.

³ 1743, Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 405; *Candica Gheorgachi*, ed. Dan Simionescu, p. 264, 12 aug. 1819, *Harmon.*, X, p. 62; Ralcevich, *Poyage*, nota Lejeune, p. 92; Arman din Osm. 1822, *Uric.*, IV, p. 224.

⁴ V. A. Urechiță, *Ist. rom.*, IX, p. 171.

domnul Țării Românești, părăsește țara de teama că ea va fi ocupată de ruși, el lasă puterile sale în mâinile mitropolitului, care se și comportă ca atare la intrarea trupelor ⁵.

În legătură cu înființarea căimăcămiei, un rol de seamă îl joacă la începutul sec. al XIX-lea biserica. Astfel, în anul 1806, Constantin Ipsilanti, constituind o căimăcămie în Țara Românească, pune în fruntea ei pe mitropolitul Dositei și pe episcopii de Râmnic și de Argeș, iar la sfârșitul anului 1806, când este proclamat de ruși domn și peste Moldova, Constantin Ipsilanti lasă la Iași o căimăcămie în frunte cu mitropolitul Veniamin Costache ⁶. Când în 1821, Mihai Suțu părăsește tronul Moldovei, prin pitacul din 29 martie 1821 el poruncește să se alcătuiască o vremelnicească căimăcămie care să fie alcătuită de mitropolit, de episcopi și de cei dinții boieri ⁷. În Țara Românească, Alex. Suțu, în timpul bolii sale din dec. 1820 și primele zile ale anului 1821, pune în fruntea vremelnicilor ocîrmuitori pe mitropolitul Dionisie ⁸.

Rolul bisericii în compunerea căimăcămiei în sec. XIX-lea este subliniat de D. Fotino (*op. cit.*, III, p. 252—258): referindu-se la căimăcămia instituită dată cu mazilirea domnului, el arată că, după citirea firmanului în palatul omnesc, alaiul se întoarce la mitropolie, unde mitropolitul, cu episcopii și cu oierii de starea întâi, iau cîrma țării, destituie pe funcționarii domnului scos rînduiesc pe alții, provizorii, pînă la numirea domnului. Din acest text, stul de ambiguu, un lucru e clar: rolul accentuat al ierarhilor bisericii la căituiră locotenenței domnești.

Au fost și cazuri cînd domnul a părăsit țara fără să fi lăsat o căimăcămie. Șa a fost la 29 sept. 1818, cînd Ion Caragea a fugit peste graniță „lăsînd unul singur”, o lună și jumătate, pînă la sosirea caimacamilor lui Alex. Suțu, care a intrat în țară abia la 26 ianuarie 1819 ⁹. În aceste cazuri de interregnu, obiceiul din trecut, practicat și în această perioadă, a fost ca puterile domnului să fie exercitate de către divan, care în lipsa domnului gravita în jurul mitropolitului ¹⁰.

Principiul acesta este afirmat de consulul Pini cu ocazia instituirii de re Al. Suțu, pe patul de moarte (15 ian. 1821), a căimăcămiei: „fiindcă domnul nu mai domnește, orînduirea trebilor ar fi cerut ca obștea boierilor să frînele oblăduirii în mîină, dacă răposatul ... domn n-ar fi preîntîmpinat rejurarea, instituind într-un timp pe cînd avea întregimea minții și era lreptul său un comitet vremelnic de oblăduire” ¹¹.

Regula consuetudinară a fost parțial consacrată prin convenția de la Cernam (7 oct. 1826) și anume prin actul separat relativ la țările române prevede că, în caz de mazilire, abdicare sau moarte a domnului, pînă la venirea noului domn, administrația principatului să fie încredințată unor

⁵ 16 mai 1828, *Hurm.*, XVII, p. 65; 1 aug. 1828, X, p. 446.

⁶ V. A. Urechiă, *op. cit.*, IX, p. 75 și 98.

⁷ C. Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei*, p. 110—111.

⁸ V. A. Urechiă, *op. cit.*, XIII, p. 1—7 și XII, p. 505.

⁹ Ilie Corfuz, *Cronica Ioan Dobrescu (1802—1830)*, p. 38.

¹⁰ Christine Reinhard, *Scrisori (1806)* și Charles Frederic Reinhard, în *Călători străini în România*, ms. la Inst. de istorie „N. Iorga”: „În perioadele de interregnu, cîrmuirea se află în mîinile acestui divan pînă la sosirea caimacamului”. „Mitropoliții... stau în fruntea divanului și asigură ordinea în lipsa domnului pînă la sosirea caimacamului...”.

¹¹ V. A. Urechiă, *Ist. rom.*, XIII, p. 99—104.

caimacami numiți de *divanul* principatului respectiv¹². Acest text înlătura dreptul domnului de a alcătui o locotenență domnească pentru cazurile de mazilire, abdicare sau moarte, atribuindu-l divanului și păstrînd domnului dreptul de a-și numi caimacami numai în cazurile de lipsă vremelnică de la scaunul domnesc.

c. *Componenta* căimăcămiei, în această perioadă, este supusă aceluiași reguli din trecut. Căimăcămia poate fi exercitată și de un singur caimacam (ex. Ștefan Vogoride, mitropolitul Veniamin), dar de obicei este exercitată de un colectiv. În această perioadă, obiceiul ca unul dintre caimacami să aibă prioritatea față de ceilalți s-a cristalizat prin consacrarea funcției și titlului de prim-caimacam („baș caimacam”)¹³.

d. *Atribuțiile* căimăcămiei sînt mai bine definite în această perioadă. Principiul că prerogativele pur persoanele ale domnului nu pot fi exercitate de locotenența domnească este mai clar afirmat. Astfel, în timpul ocupației rusești (1806–1812)¹⁴, vistiernicul C. Samurcaș contesta dreptul organelor care cîrmuiau țara în timpul vacanței tronului de a face unele danii rezervate numai domnului. La 1821, consulul Pini¹⁵ afirmînd că asupra otcîrmuitorilor vremelnici numiți de Al. Suțu trece *toată* stăpînirea, precizează că ei trebuie „să-și păzească datoriile cu scumpătate și să nu se întindă cu drepturile peste hotarele mărginite de stăpînirea privilegiilor ce se cuvin cu deosebire numai la obrazul domnului”. O formulă analitică a atribuțiilor caimacamilor se găsește în firmanul din 1821 către caimacamul Vogoride: în afară de sarcina specifică momentului (rechemarea celor fugiți din țară), documentul arată caimacamului că atribuțiile sale sînt: „de a regula toate treburile economice și politice ce se vor arăta în principat, de a te ocupa cu activitate, conformîndu-te legilor și datinelor țării, de a administra veniturile domnului și de a le regula întrebuințarea”¹⁶. Sarcina fundamentală a căimăcămiei rămîne paza scaunului domnesc. Dar tot așa de esențiale sînt: preluarea vistieriei de la domnul mazilit și încasarea dărilor și a veniturilor domnești.

Reședința căimăcămiei continuă să rămînă în palatul domnesc¹⁷. Locul unde funcționează ea devine „casa căimăcămiei”¹⁸.

e. *Atribuțiile judiciare* sînt puse în lumină de Diniosie Fotino astfel: „caimacamul domnesc... conlucrează cu boierii pămînteni, judecă și hotărăște, subscie împreună cu dîșii sentințele în proces”¹⁹. Și în această perioadă, actele judiciare la care participă locuitorii domnești sînt numeroase și importante pentru că implică un contact nemijlocit cu cei nemulțumiți. La 2 oct. 1772²⁰ caimacamii Moldovei, aducînd la cunoștință numirea noului

¹² *Acte și doc.*, ed. D. A. Sturdza și Colescu Vartic, I, p. 314–317.

¹³ V. A. Urechiă, *op. cit.*, IX, p. 182–183; întiiu caimacam (caimacamos); N. Iorga, *Scrieri de boieri*, p. 185; *Cron. Ghic.*, p. 637; dintre cei 5 caimacami ai lui C. Racoviță la 1749, Iordache Cantacuzino, fost mare logofăt și rudă cu domnul, avea precădere, fără a fi formal prim-caimacam; el a fost vexat de Iordache Stavrache, fost mare logofăt, care s-a instalat în palatul domnesc, cercetînd treburile domnești cu mare autoritate. *Hurm.*, XIV, p. 77; 1 iul. 1822, „L. Nec.” (1921), p. 122.

¹⁴ *Documente privind relațiile ruso-române*, cf. D.I.R., *Introducere*, I, p. 465; caimacamii din 14 febr. – 6 sept. 1808 și apoi pînă la martie 1809 un comitet de cinci.

¹⁵ V. A. Urechiă, *op. cit.*, XIII, p. 1, 5 și 7.

¹⁶ 24 aug. 1821, *Uric.*, VI, p. 43; *Hurm.*, X, p. 569.

¹⁷ *Cron. Ghic.*, p. 637; V. A. Urechiă, *op. cit.*, IX, p. 81; *ibid.*, XIII, p. 112.

¹⁸ V. A. Urechiă, *op. cit.*, IX, p. 181–183.

¹⁹ Fotino, *Est. gen. a Daciei*, III, p. 253.

²⁰ I. Antonovici, *Doc. birl.*, IV, p. 201–202.

domn, fi asigură pe cei care erau nemulțumiți de hotărârile instanțelor inferioare că la ei „viți afla toată dreptatea”. La 28 ian. 1793 caimacamii delegă pe episcopul de Huși și pe ispravnicii de ținut²¹ să judece niște procese, cu mențiunea ca partea neodihnită „să vie aici (la caimacami) de unde va lua cea desăvârșită dreptate”. Domnul n-ar fi ținut alt limbaj.

La 2 dec. 1774, caimacamii lui Al. Ipsilanti dau o carte de judecată de care domnul ținea seamă la 18 mart 1775²². La 30 aprilie 1784, M. C. Suțu menționează ca valabilă porunca dată de caimacami pentru ținerea unui mezat²³. Deși majoritatea actelor judecătorești ale locuitorilor domnești sînt delegații de cercetare, ei judecă uneori și în fond, dînd cărți de judecată²⁴.

În general, cămăcămia împrumută de la domnie, pe care o reprezintă, ceva din prestigiul ei. De aceea și formulele caimacamilor folosesc limbajul documentelor domnești: de ex. doc. din 5 iun. 1747 se încheia cu formula cunoscută: „Într-alt chip să nu fie”²⁵. Iar jehutorii li se adresează cu expresii adînc respectuoase: „Slăvita cămăcămie” „cinstita cămăcămie”²⁶.

f. *Socotelile la sfîrșitul cămăcămiei*. La ieșirea din funcțiune caimacamii, trebuiau să dea socoteală de gestiunea lor. Prin rolul important pe care îl aveau în administrația țării, ei puteau săvîrși abuzuri grave, de care uneori răspundeau cu capul.

Astfel, Constantin Lambrino, un caimacam al lui Ion Mavrocordat, învinuit de „sfeterisirea” multor bani, a scăpat numai cu pierderea favorurilor domnești²⁷. Iordache Cantacuzino, în calitate de caimacam al lui Const. Racoviță, și-a însușit o mare sumă din banii domnești, pretinzînd că avea de luat mulți bani de la tatăl domnului Mihai Racoviță²⁸.

Un caimacam care a plătit cu capul abuzurile pe care le-a săvîrșit în Moldova a fost Ștefan Vogoride. Acesta în 1822 a fost mazilit de turci, arestat și dus în Turcia, iar apoi exilat în Asia²⁹. Un alt caimacam din Țara Românească, C. Negrea, acuzat de turci de trădare, a fost executat³⁰.

Concluzii. Locotenența domnească în țările române este o instituție de largă aplicație, comportînd forme complexe și suferind transformări adînci în a doua jumătate a sec. al XVI-lea odată cu dispariția vechilor dinastii și cu agravarea dominației otomane. Numirea ei rămîne un privilegiu al domnului și, în subsidiar, al boierilor și al bisericii, într-un fel de adunare de stări, constituind încă o manifestare elocventă a conținutului autonomiei celor două principate. Pusă în slujba centralizării și consolidării domniei, locotenența domnească era încă o instituție prin care boierimea își putea face simțit cu multă eficacitate rolul ei politic. Multiplicitatea caimacamilor domnilor în funcțiune, ținuți departe de exercitarea pe loc a prerogativelor domnești, este o trăsătură a domniei românești din sec. al XVII-lea pînă la începutul sec. al XIX-lea. Locotenența este o instituție a legii țării, cu numeroase obiceiuri

²¹ *Isp. și zap.*, V, 2, p. 131—132.

²² D.O.B., p. 486, nr. 396.

²³ *Ibid.*, p. 512, nr. 419.

²⁴ 8 iul. 1743, B.A.R., ms. DCXXXX—13: caimacamii judecă o hotărnicie, 5 febr. 1793, *Uric.*, XVI, p. 319: pricină privind două moșii; post 15 iun. 1822, N. Iorga, *Stud. și uc.*, XXI, p. 522.

²⁵ D.R.A., sec. XVIII, vol. II, p. 284.

²⁶ 7 febr. 1822, N. Iorga, *Stud. și doc.*, XXI, p. 522; V. A. Urechiă, *op. cit.*, IX, 45—57; 75—80.

²⁷ *Cron. Ghic.*, p. 585.

²⁸ *Ibid.*, p. 639.

²⁹ 20 iul. 1822, *Hurm.*, X, p. 168; V. A. Urechiă, *op. cit.*, XIII, p. 180.

³⁰ V. A. Urechiă, *op. cit.*, p. 179.

cristalizate treptat și oglindind imixtiunea crescândă, dar mereu relativă a puterii suzerane. De la o vreme se invoca însă și pravila ca sursă concordantă cu obiceiul. O reglementare de drept scris internațional începe cu convenția de la Akkerman și este continuată prin Regulamentele organice. Instituția își păstrează actualitatea pînă la Constituția din 1866, după care intră într-o fază nouă, cu aplicare unică³¹. Studiul adîncit și atent al acestei instituții este menit să arunce o lumină nouă asupra condițiilor reale de funcționare a puterii domnești și a raporturilor dintre domnie și boierime.

³¹ Sub regimul constituțiilor din 1866 și 1923, în caz de absență temporară din țară a suveranului, guvernul exercita prerogativele regelui în măsura strict necesară, fără a se socoti că este vorba de un caz propriu-zis de regență. Instituționalizarea puterii executive și judecătorești făcea ca astfel de situații să nu pună problemele grave pe care în feudalism le ridica orice absență a domnului, din cauza concentrării în persoană a lui a tuturor funcțiilor statului, ca atribuții personale.

EXERCITAREA ATRIBUȚIILOR JUDICIARE ALE DOMNIEI SUB OCUPAȚIILE MILITARE STRĂINE

§ 1. 1769—1774

Cu ocupația rusească din timpul războiului ruso-turc din 1768—1774, se precizează caracterele și obiectivele politice ale noului tip de ocupație. O parte din boierime, nu fără precauții oportuniste, și masele populare au socotit că este momentul să lupte pentru înlăturarea „vrednicului de plîngere jug” turcesc. Apar proiecte de reorganizare, în care boierimea cerea o cîrmuire aristocratică, sub forma unui colegiu de 12 boieri de starea întii, împărțit în două secții: judiciară și financiaro-administrativă, cu păstrarea tuturor privilegiilor. Rusia și Austria lansează ideea unirii Principatelor, sub forma unei *Dacii* moderne. O bună parte din boierime și largi mase populare înțeleg să folosească politica rusească pentru a reduce sensibil sau chiar a scutura jugul turcesc¹.

În timpul acestei ocupații, instituția căimăcămiei devine insuficientă. Puterea domnească este împărțită între puterea ocupantă și divan. Puterea ocupantă își organizează o administrație civilă, menită să facă legătura între organele locale de conducere și comandantul militar suprem, căruia îi revine la nevoie „dreptul” de decizie în ultimă instanță. Multe din deciziile sale nu se pot realiza decît prin acte de aplicare ale divanului și, invers, multe din atribuțiile acestuia se înfăptuiesc ținîndu-se seamă de ordine sau indicații venite de la comandant, direct sau prin administrația civilă a puterii ocupante, în cadrul căreia există organe speciale în acest scop. În fiecare țară un guvernator militar urmărea și controla activitatea divanelor.

În Moldova, rolul divanului, ca înlocuitor al domniei, este atît de marcat încît perioada dintre 1769 și 1774 s-a numit „vremea divanului”². Tot atunci acesta a luat numele de „divanul Knejeii Moldovei”. Peste Milcov, conducerea țării a avut-o „divanul Țării Românești”. O serie de măsuri și de transformări sociale din această perioadă au avut repercusiuni notabile asupra evoluției justiției în țările române. Înțelegînd că justiția era un punct nevralgic al situației, puterea ocupantă a întreprins o reorganizare a divanului prin crearea unor subdiviziuni ale divanului numite departamente. Reforma ținea seama de precedentele justiției domnești care de un secol practica delegarea de către domn a unui număr restrîns de boieri pentru cercetarea pricinilor și propune-

¹ Pentru cele ce preced, vezi amănunte și referințe în *Istoria României*, III, p. 479. Pentru necesitatea în fața căreia s-a găsit comandantul rus Rumianțev de a menaja într-o anumită măsură țărănimca, vezi p. 483—485.

² Cartea de judecată din 18 iunie 1781, care include anul 1771 în această „vreme”, vezi „I. Nec.”, I (1924), p. 107.

rea soluției. Ea a fost inițiată de puterea ocupantă și a reușit pentru că răspundea unor nevoi reale: diviziunea muncii și specializarea celor chemați să judece. Aceste nevoi fuseseră chiar semnalate puterii ocupante prin memoriul adresat împărătesei Ecaterina a II-a de către boierii moldoveni delegați să reprezinte Moldova³.

Critica adresată justiției a fost folosită de feldmareșalul Rumianțev ca platformă pentru câștigarea simpatiei maselor populare și pentru pătrunderea cât mai adânc în treburile interne. În proclamația către moldoveni din 1771, el comunica grija împărătesei pentru îndulcirea soartei lor și îmbia pe toți cei nemulțumiți de judecata divanului să se adreseze lui, unde vor găsi „ușile deschise”⁴. Documentele dovedesc că împăricinații apelau la el, care, ca și domnul, trimitea plîngerile la divan cu poruncă („order”) să fie judecate⁵. Și este semnificativ că în cartea de judecată a divanului, citată, se arată că ea a fost pronunțată după jalba dată „la preainălțatul măria sa feldmareșai” și „prin order ce au adus la divan”⁶.

Divanurile au fost constituite în 1770 de comandantul suprem, din 8 mari boieri, cu care trebuia să se sfătuiască, în plenul lui, fiecare din cei doi guvernatori ai celor două țări: gen. Neder în Țara Românească și gen. von Staffeln⁷ în Moldova. Numirea membrilor divanului s-a făcut de către guvernatori, fiecare divan avînd un președinte în cadrul administrației rusești⁸. Deasupra guvernatorilor, feldmareșalul Rumianțev și-a păstrat rolul de îndrumător și de controlor în ultimă instanță, inclusiv contactul direct cu toți cei interesați, fără a exclude pe țărani și țigani.

În ceea ce privește activitatea divanului, s-au aplicat următoarele principii⁹:

a) Mitropolitul și episcopii participau la lucrările lui cînd se luau hotărîri importante, dar cauzele canonice se judecau separat de instanța metropolitană (dicasteria), la ale cărei dezbateri participa, în Moldova, un reprezentant civil al divanului¹⁰, cu drept de contestație, în caz de exces de putere.

b) Părerile membrilor divanului se consemnau în scris. În caz de pluralitate de opinii, decidea majoritatea.

c) Se aplicau mai departe obiceiurile țării, inclusiv procedura de judecată existentă, dar se punea accentul pe cenzura obiceiurilor.

d) Divanul avea să lucreze de la 8 la 13 dim. împărțit în departamente, așa cum nevoia se făcuse deja simțită și practica se introdusese fără un cadru prea rigid.

e) Primele două departamente aveau atribuții judiciare. Primul departament, alcătuit numai din boieri de gradul I, judeca procesele funciare și politice (ale fugarilor) și supraveghea instanțele din județe și ținuturi (isprăv-

³ *Însemnare de ponturi ce s-au dat de deputații Moldovei pentru cereri ce s-au socotit ca să facă din partea Obștiei la Imperatriță*, în A.R., 1860, ed. II, p. 204.

⁴ Sturdza ș.a. *Acte și documente...*, vol. I, p. 2.

⁵ D.R.A., II, p. 442: cartea divanului din 1771 aprilie 8.

⁶ *Ibid.*

⁷ Înlocuit în 1770 cu Rjevski și acesta în 1771 cu gen. Rimski-Korsakov pînă la finele războiului, vezi L. T. Boga, *A doua ocupație...*, p. 13—14; I. C. Filitti, *Vechiul drept penal român*, p. 68.

⁸ În Moldova, Giornoevici, numit de von Staffeln; maiorul Kirilovici apare contrasemnînd hotărîrile departamentului judecăților din divan, fără a avea dreptul să participe la dezbaterile pricinilor, rezolvate de cei 3 boieri judecători, ca la 23 iulie 1774 (Aurel V. Sava, *Documente Lăpușna*, p. 225—227).

⁹ Vezi pentru detalii și referințe, Al. Vianu, *op. cit.*, p. 236—238.

¹⁰ D. Stănescu, *Viața religioasă a românilor*, p. 200; *Uru.*, VI, p. 402; Al. Vianu, *op. cit.*, p. 236.

nicii). Departamentul II era format din boieri de gradul I și II, judecând toate celelalte pricini.

f) Ca și în reforma lui C. Mavrocordat, se impunea o procedură scrisă, cu sentințe motivate pe textele de lege, comunicate părților interesate, și cu redactarea opiniilor separate. Se interzicea practica torturii în materie penală, unele restricții existând deja în textele bizantine receptate în țările române. Acum, lupta contra torturii se inspira din ideile recente cărți, cu mare răsunet și în Rusia, a lui Beccaria (*Dei delitti e delle pene*)¹¹. Era obligatorie ținerca unei evidențe exacte a celor urmăriți penalmente. Pe baza unui raport periodic divanul, în plenu său, cerceta și aproba activitatea departamentelor, urmărită lunar, și de guvernatorul rus.

g) S-a căutat să se introducă autoritatea lucrului judecat și să se accelereze judecata proceselor. Apelurile erau examinate de o comisie restrânsă, și, în caz de îndoială asupra soluției, se pronunța divanul, în plenu său.

În 1773, la Iași se publica, în traducerea românească a log. Toma Dumitru, după textul grecesc *Învățătura Caterinei a II-a*, adică instrucțiunile acesteia pentru comisia însărcinată cu elaborarea unei mari codificări de factură „iluministă”, pentru Rusia. Beccaria și enciclopediștii francezi erau substanțial puși la contribuție și adesea folosiți textual, dar ansamblul lucrării rămânea un instrument ideologic și legislativ de factură autocratică. Nu este însă mai puțin adevărat că în țările române, unde *Învățătura* a fost prefațată de mitropolitul Gavril Calimah și n-a trecut neobservată, textele progresiste din această lucrare au fost cele mai gustate și mai ușor reținute exercitând o acțiune pozitivă, contrară spiritului general și obiectivelor politice ale autoarei lor¹². Prefața mitropolitului Gavril la traducerea din 1773, pe lângă retorice evocări ale mișcării enciclopediștilor și ale preocupărilor iluministe ale Ecaterinei a II-a, ține să insiste asupra faptului că noua legiferare trebuie să lase necăținse pronomiile țării, ceea ce pentru mitropolit însemnau privilegiile boierimii și bisericii,

Ansamblul acestor măsuri folosește toate elementele de evoluție pozitive apărute în viața judiciară a celor două țări înainte de ocupație și oglindește unele progrese generale, pe plan european, de factură iluministă și burgheză, dând satisfacție nevoilor care se făceau simțite în Principate și revendicărilor formulate în timpul ocupației (reluete în numeroasele proiecte de organizare a statului care apar pînă la Regulamentele organice). Administrația militară și civilă de ocupație, și îndeosebi conducătorul amîndurora, comandantul șef feldmareșalul Rumianțev, care prefigurează întrucîtva pe Pavel Kiseleff, au avut un rol demn de a fi reținut. S-a pus la contribuție experiența statală și centralizatoare din Rusia, care, în unele condiții de „despotism luminat”, se dezvoltă în strîns contact cu evoluția burgheziei occidentale, și s-au făcut experiențe mai liberale decît cele pe care clasa dominantă le îngăduia în Rusia. Toată această atitudine se încadra și într-o politică bine cîntărită, de ruinare a influenței turcești, de stimulare a simpatțiilor de care se bucura Rusia pentru lupta ei antiotomană.

¹¹ Vezi Val. Al. Georgescu, *Contribuții la studiul iluminismului*, în „Studii,” 20 (1967), p. 432-453.

¹² *Ibid.*

Războiul ruso-austro-turc dintre 1787—1792 a dus la ocuparea țărilor române de către trupele rusești și austriece, într-o măsură diferită, după fazele operațiilor militare. Ambele puteri ocupante duceau, într-o competiție fundamentală, mascată de înțelegerile și alianțele lor trecătoare, politica lor cunoscută.

În Moldova, armatele austriece pătrundeau în luna aprilie 1788, capturau pe Alex. Ipsilanti și intrau în Iași², fiind întâmpinate de mitropolit și de unii boieri rămași pe loc³. La 1 mai 1788, baronul Metzburg, cunoscător al țării și al „caracterului boierilor”, este însărcinat, ca un fel de guvernator civil, cu administrarea teritoriului ocupat⁴. Ocuparea lor se întindea asupra ținuturilor Herța, Dorohoi, Suceava și Roman⁵. Restul țării a fost ocupat de armatele rusești, sub comanda cneazului Potemkin. În iunie 1788, însuși mitropolitul fuge din Iași, curînd după aceea otomanii numesc domn pe munteanul Manolache Giani Roset, care se afla în țară și da o proclamație la 12 iunie 1788⁶. N. Mavrogheni, domnul Țării Românești, care organizează timp de aproape doi ani cu îndîrjire apărarea contra armatelor ocupante, vizează și tronul Moldovei și face acte de danie în această țară, orînduînd „și ispravnic unul din cei mai de aproape păzitori, spre ocrotire și pază, și deosebit om numit în Bîrlad comandant pre onoratul aga Hagi Suitariul”⁷. Manolache Ruset fugind în Rusia înainte de primirea însemnelor domnești, austriecii lucrează cu boierii rămași în Iași⁸. Ulterior, Iașii și partea de răsărit a Moldovei fiind ocupate de trupele țariste, comandantul austriac organizează pentru teritoriul rămas austrieșilor o administrație cezaro-crăiască, la Roman, compusă din 3 persoane (2 austriești și boierul C. Balș), sub numele de divanul Romanului⁹, înlocuit mai tîrziu prin acela de „Kesarokrăiasca administrație a Romanului”¹⁰, deoarece în 1790, în vederea anexării scontate, administrația militară a teritoriului moldovean — a fost înlocuită cu una civilă, încadrată în guvernământul Galiției¹¹. Acest divan, și administrația următoare, au exercitat, cu

¹ Vezi, în general, V. A. Urechiă, *Ist. rom.*, III; N. Iorga, *Ceva despre ocupația austriacă în anii 1789—1791*, în „An. Acad. Rom.”, m.s.i., S. a II-a, t. 33; Mihai Popescu, *Războiul ruso-austro-turc dintre 1787—1792 și ocupația Principatelor române*, în „Conv. lit.”, 1930, p. 337—460 și *Harta a cinci județe din Moldova ocupate de austriaci...*, în R.I.R. 9(1939), p. 280—288; *Hurm.*, XIX, 1 (rapoarte din arhivele austriece publicate de I. Nistor).

² V. A. Urechiă, *op. cit.*, p. 163.

³ Vezi *Hurm.*, XIX, 1, p. 433, nr. 343 (20 aprilie 1788); mitropolitul Leon și boierii către prințul Coburg și p. 444—445, nr. 349.

⁴ *Hurm.*, XIX, 1, p. 448, nr. 351. La moartea lui Metzburg, este numit în loc Raab, vezi *ibid.*, p. 568, nr. 462 (21 nov. 1789).

⁵ Manolache Drăghici, *Istoria Moldovei*, vol. II, p. 55.

⁶ V. A. Urechiă, *op. cit.*, p. 165—167.

⁷ *Ibid.*, p. 650. Vezi *Hurm.*, XIX, 3, p. 436, nr. 315, raportul din 21 martie 1789 trimis din Moldova de caimacamul Alexandru lui N. Mavrogheni.

⁸ V. A. Urechiă, *op. cit.*, p. 170, 176.

⁹ *Uric.*, XXV, p. 214 (27 dec. 1788: „De la a ei K. K. împărătești măriri divanul domnului”, ss. P. Coburg și C. Balș; v. și D.R.A., II, p. 549—550 (1789): „divanul Romanului”).

¹⁰ D.R.A., II, p. 553 (7/18 aug. 1789); „I. Nec.”, 1931, p. 136 (12 iul. 1790); *Uric.*, XVII, p. 283 (13/24 aug. 1790); XXV, p. 217 (12 oct. 1790); *Isp. și rap.*, IV, 2, p. 163 (9 oct. 1790); p. 164 (6/17 aug. 1791); N. Iorga, *Stud. și doc.*, VII, p. 243, nr. 136 (Iul. 1790) și *Ceva despre ocupația austriacă, anexo*, toate omantînd de la „administrația cezaro-crăiască din Roman”.

¹¹ *Istoria României*, III, p. 601.

ajutorul unui tribunal al ei, toate atribuțiile judiciare ale domnului, numind pe ispravnicii judecători (ca la 15 iunie 1788)¹² și judecând prin hotărâri semnate de membrii tribunalului și de un austriac cu titlul de „administrator”. Deși, pentru liniștirea spiritelor, administrația primise ordin să judece „după obiceiul pământului”¹³, nu lipsesc cazuri în care marii boieri îi contestă competența, ea fiind formată din persoane de o categorie socială inferioară rangului lor, care le dădea privilegiul de a fi judecați numai de egalii lor¹⁴. După părerea lui I. Cantacuzino, tribunalul din Roman, din cauza compoziției sale sociale, n-ar putea judeca nici o pricină între doi țărani.

În Țara Românească, austriecii au ocupat Oltenia și Muntenia treptat încă din 1789, dar rezistența lui Mavrogheni (decapitat în septembrie 1790) se continuă energic și deseori deplasări, după nevoile acțiunilor militare, fac necesară numirea unei căimăcămii al cărei suflet era boiernașul Turnavitu, pe care cântecul popular îl numește „vechil în loc”¹⁵. Curînd acțiunile domnului se desfășoară în afara capitalei, ocupată de armatele austriece. La București, prințul de Coburg, comandantul șef al acestor armate, alcătuiește un divan din clerici și boieri. Numirea divanului emana de la împăratul Iosif al II-lea care desemnase, pe lângă președinte (prințul de Coburg), pe vicepreședinte (gen. Enteberg) și secretar (*officialis*, Merkelius) și pe doi din boieri, ca lui cunoscuți personal: spătarul Ion Cantacuzino și aga Scarlat Cîmpineanu¹⁶. Guvernul din Viena hotărîse, ca principiu general, să se păstreze „toate legile țării”.

Divanul execută ordinele primite, luînd inițiative ori de cîte ori nu întilnea dispoziții categorice de acest fel și prezentînd în forma cuvenită obiecțiile ale în unele chestiuni¹⁷. Finanțele erau conduse de o comisie a vistieriei din care făcea parte austriacul Raab¹⁸. Repartizarea unor venituri ale dregătoreștilor disponibile (din cauza lipsei domnului) se făcea cu aprobarea lui Coburg¹⁹. Tot acesta, desigur, la cererea divanului, decide ca bătaia să nu fie aplicată boierilor în materie penală²⁰. Cînd comandantul austriac, excedat de politica boierilor, ia măsuri de ușurare a țăranilor clăcași, divanul într-o anafora semnificativă, just pusă în lumină de V. A. Urechia²¹, își afirmă teoretic privilegiile și cere reînființarea rumâniei, pe care o declară desființată de „domnii cu gînd iranicesc”, iar în problema scutelnicilor reclamă, de asemenea, să li se recunoască un număr potrivit poziției și nevoilor politice și sociale ale clasei boierești.

Justiția este împărțită de divan, departamente și ispravnici. Atribuțiile domnului revin divanului, care însă le exercita potrivit alcătuirii sale, mai sus menționate, ceea ce permite organelor de ocupație un control permanent și, la nevoie, un drept de a decide în ultima instanță, prin președinte și vicepreședinte. Paharnicul Saul, judecător la departament și protejat al lui Coburg,

¹² V. A. Urechia, *op. cit.*, p. 183; M. Drăghici, *op. cit.*, II, p. 55; *Uric.*, XVII, p. 283; XXV, p. 217.

¹³ *Isp. și zap.*, IV/2, p. 163—164 (9 oct. 1790).

¹⁴ N. Iorga, *Stud. și doc.*, VII, p. 243, nr. 136 (după 23 iul. 1790); ca bază legală privilegiului se invocă atît pravila (bizantină), cît și obiceiul.

¹⁵ V. A. Urechia, *op. cit.*, p. 217—218.

¹⁶ *Ibid.*, p. 242; 328; *Istoria României*, III, p. 547 și urm.

¹⁷ V. A. Urechia, *op. cit.*, p. 344—345.

¹⁸ *Ibid.*, p. 343.

¹⁹ *Ibid.*, p. 329—330.

²⁰ *Ibid.*, p. 339.

²¹ *Ibid.*, p. 329—330.

primește prin dispoziții speciale o leafă de divanit, îndeplinind funcția de *nomocrator* al divanului ²².

La 28 ianuarie 1790, divanul reglementează activitatea departamentului de judecată, în ceea ce privește localul (interzicându-se așezarea pe paturi), ordinea ședințelor, accesul publicului, buna-cuviință în timpul dezbaterilor, rolul santinelor austriece ²³. Divanul protestează contra abuzurilor sudiților austrieci, ia măsuri cu privire la averea fostului caimacam Turnavitu și decide (1 august 1790) spânzurarea unora dintre partizanii lui Mavrogheni, domnul urît de moarte de către boierime. Organele locale nu aplică totdeauna dispozițiile divanului. Anaforele departamentului se termină prin clauza care lasă la suverana apreciere a divanului hotărîrea cea desăvîrșită, așa cum înainte proceda însuși divanul, în anaforele sale către domn ²⁴.

Paralel cu administrația oficială a divanului controlat de austrieci, exista și o alta, ocultă ²⁵, organizată de otomani și pusă sub conducerea lui Ienache Văcărescu ²⁶, domn nominal fiind Alex. Mavrocordat Dely-bei. Fără știrea Austriei, Văcărescu avea corespondență cu mitropolitul și cu episcopii în probleme de rechiziții, acest „caimacam” dinspre turci arătînd că „în toată această curgere de vreme, judecățile și pricinile lor (ale celor veniți cu zaherea din Ilfov, Vlașca și Teleorman să vîndă la Giurgiu) se căutau de mine”, și conchide: „Într-acest chip am otcîrmuit trebile țarei cu multă plăcere a stăpînilor pînă cînd s-au făcut armistițiul cu nemții”. În Oltenia, administrația a rămas mai multă vreme și mai larg în mîinile otomanilor, dar austrieicii ajung să organizeze și divanul din Craiova, pe o bază destul de separatistă.

După armistițiul cu Austria (21 septembrie 1790), Poarta, pentru a-și ușura lupta contra Rusiei, cere, cu naivitate, celei dintîi să-i predea Țara Românească pe 6 luni, cu obligația de a i-o restitui, dacă pînă atunci nu se va încheia pacea ²⁷. La 8 iunie 1790, Rusia anunța că pentru Moldova și Țara Românească nu cere decît independență într-un stat român unitar ²⁸. La congresul de pace de la Șiștov, divanul din București trimite pe Ion Cantacuzino care știe să apere cu demnitate și abilitate dreptul la independență al românilor, în discuțiile sale cu emisarul Prusiei ²⁹. În august 1791, pacea între Austria și Poartă s-a încheiat la Șiștov. În 30 de zile trebuia să aibă loc predarea administrației Țării Românești și a Moldovei. Noul divan este numit de Poartă, iar la 9 septembrie 1791 M. Suțu ia administrația în primire ³⁰, cu titlul de „domn a toată Țara Românească și oblăduitor a ținuturilor Moldovei pînă la apa Siretului”, adică un fel de căimăcămie, numind cu acest titlu pe nepotul său Iordache Suțu, care a continuat să lucreze cu divanul de la Roman sub președinția episcopului local ³¹, pînă la numirea unui domn al Moldovei, după încheierea păcii de la Iași (1792).

În ceea ce privește ocupația rusească, începută în luna august 1788, comandantul-șef, generalul feldmareșal Petru Alex. Rumianțev-Sadon-

²² *Ibid.*, p. 357–358; anaforaia divanului din 22 febr. 1790, A.S.B., ms. 18, f. 185; cf. *Prav. cond.*, ed. crit., 1957, p. 190; R.A., 9(1966), p. 93, n. 8.

²³ V. A. Urechiă, *op. cit.*, p. 358.

²⁴ *Ibid.*, p. 359–361; 366–369; 583.

²⁵ *Ibid.*, p. 311.

²⁶ *Tesauru*, II, p. 299–300.

²⁷ V. A. Urechiă, *op. cit.*, p. 314–316.

²⁸ *Ibid.*, p. 317–318.

²⁹ *Ibid.*, p. 321–322.

³⁰ *Ibid.*, p. 434–435.

³¹ *Ibid.*, p. 434–435.

, după unele divergențe cu comandantul austriac³², a alcătuit la Iași en. Elmpt „divanul Knejei Moldovei” din boieri filoruși³³, sub preșenatorului Serghie Laskarov, guvernatorul de fapt al țării³⁴, decizia ră aparținând lui Potemkin. Administrația militară este separată de răilă, aceasta trecând asupra senatorului Laskarov, care urmărea îndealucrările divanului, conducându-l efectiv și autoritar și contrasemnând le acestuia³⁵, ca de pildă contra celor patru mari boieri prin care doi hotarnici sînt delegați să cerceteze, să aleagă și să pună pietre de hotar, omandarea că „la divan li se va da cea desăvîrșită hotărîre”³⁶ runca de chemare a unui boier îndărătnic, sub amenințarea că, pe lîngă iobotelor, „vei avea a răspunde și la împotrivrile ce arăți”³⁷.

oziția de *caimacam* a divanului era limitată nu numai de controlul și l de decizie supremă al puterii ocupante, dar și de principiul general al ămicii, afirmat de puterea ocupantă, în sensul că „divanul nu poate nici strămuta nimică cîte se cuprind prin hotărîrile și învățăturile domfiind această putere dată numai domnilor”³⁸. Această regulă apăra pe boieri de orice acte care ar fi atins proprietatea și privilegiile lor : prin acte domnești; ea proteja mai puțin masele populare, în ceea ce e o agravare a sarcinilor fiscale, o asemenea agravare intervenind, dacă lrept, cel puțin în fapt, ori de cîte ori interesele puterii ocupante o cereau. devărul este că aproape toate atribuțiile domnului puteau și trebuiau exercitate, sub ocupație, de un organ și că acest organ era președintele lui. Așa a înțeles și puterea ocupantă. Dovada o avem în documentele nstată exercitarea prerogativelor domnești de către președinte. Asttea divanului în frunte cu senatorul Serghie Laskarov din 22 martie itărește stăpînirea spătarului C. Paladi asupra unei averi, după ce conă s-au îndeplinit formalitățile pentru încunoștiințarea celor în drept și tia n-au exercitat dreptul de răsumpărare³⁹.

enatorul Serghie Lazarovici Laskarov, președintele divanului, care se ază „staschii sovetnic cavalerii și întîl-șezătoriu la divan”, se comportă ar, ca și altădată domnul Moldovei; astfel într-un caz mai deosebit, cînd

Vezi *Hurm.*, XIX, 1, p. 498—505, 507 și îndeosebi nr. 394 (30 aug. — 10 sept. n. rus Elmpt către feldmareșalul-locotenent austriac baronul von Splény, despre rolul i și instrucțiunile ce posedă; nr. 395 (aceeași dată): manifestul generalului rus către lin Iași: nr. 396 (13 sept. 1788 st. n.): raportul lui Metzburg către Kaunitz, despre erile cu rușii. Elmpt scria lui Splény: „Administrația treburilor țării aparține neconvanului și acesta a fost susținut (*soutenirt*) în timpul războiului precedent din anii do comandantul domn general feldmareșal și toate amănuntele și toate lucrurile rmatele au fost rezolvate între numitul domn general și divan... am trimis de aceea lție membrilor de aici ai divanului să se adune, urmînd să primească de la mine tructiunile necesare”.

Vezi divanul din 27 sept. 1788, la N. Iorga, *Stud. și doc.*, VII, p. 240, nr. 140 și *bre ocupația austriacă*, p. 218—219. Manolache Drăghici, *op. cit.*, II, p. 54, mențio-log. Iordachi Ghica și pe vornicul Nicolae Roseti-Roznovanu. În documente apar il G. Grecescu, I. Canta, M. Ghica, M. Jora, C. Roset, C. Depasta, hatm. C. Ghica, iturza. Suvorov va înlocui pe Rumianțev la mijlocul anului 1789. Potemkin nu era să sosească la Iași cu fostul domn Alex. Mavrocordat Firaris decît la finele lui 9, vezi *Hurm.*, XIX, 1, p. 529, nr. 444.

M. Drăghici, *op. cit.*, p. 55; Urechla, *op. cit.*, III, p. 244.

Sur. și izv., VII, p. 57—58; IX, p. 326—327; N. Iorga, *Stud. și doc.*, VII, p. 245; *op.*, V, 2, p. 97—98; 112.

Sur. și izv., IX, p. 328—329 (10 sept. 1790).

Ibid., p. 326 (22 lunle 1790).

Ibid., VII, p. 57—58.

Isp. și nap., V/2, p. 112.

un împricinat rezistă la chemarea în fața divanului, el îi adresează amenințarea clasică: „să te scoli și să vii. . . că nevenind nici acum, să știi că de acolo, de unde te afli, te voi aduce fără voia d-tale”⁴⁰. Împricinatul amenințat era boierul Ianache Cantacuzino, iar pricina pentru două sate din Bucovina. Acest boier se afla în teritoriul ocupat de trupele austriece și era sprijinit de administrația cesaro-crăiască din Roman, care nu vedea cu ochi buni extinderea jurisdicției divanului din Iași prezidat de un funcționar rus asupra unor sate aflate sub o altă stăpânire și supuse altei judecătorii. Administrația austriacă a scris în acest sens atât divanului din Iași, cât și boierului Ianache Cantacuzino⁴¹.

Ocupația rusă a durat pînă la încheierea păcii de la Iași (9 ianuarie 1792)⁴².

§ 3. 1806—1812

Războiul ruso-turc din 1806—1812 a izbucnit din cauză că Poarta, fără asentimentul Rusiei, destituise domnii din Principate, C. Ipsilanti¹ în Țara Românească și Al. C. Moruzi în Moldova, înlocuindu-i prin Al. Suțu² și Sc. Calimah³.

Ocupînd Principatele, ca putere ce-și recunoscuse misiunea de a apăra țările creștine, Rusia a declarat că armatele sale nu vin ca inamice nici chiar față de Turcia. Proclamația țarului Alexandru e adresată către *domn*, cler, boieri și locuitori. Ea arăta că vrea să păstreze „întru lucrare toate dregătoriile după obiceiurile trecute . . .”⁴. Caracteristic acestei ocupații, în prima ei fază, este că ea păstrează pe domnul mazilit (C. Ipsilanti) în scaun⁵. Acesta

⁴⁰ 1791 sept. 11, N. Iorga, *Stud. și doc.*, VII, p. 245.

⁴¹ *Ibid.*, p. 244.

⁴² Deși pacea între ruși și turci s-a încheiat prin tratatul de la Iași (9 ianuarie 1792), armatele de ocupație s-au retras mai târziu. Un document din 22 martie 1792 (*Isp. și zap.*, V/2, p. 112) semnat de Serghie Laskarov și membrii divanului dovedește că domnul Al. Moruzi nu intrase încă în capitala Moldovei, care era încă sub cîrmuirea organului puterii ocupante.

¹ Aflînd de mazilire, C. Ipsilanti decide să fugă în grabă (16 aug. 1806), dar boierii cerîndu-i socoteala, el le ascunde adevărul și are aerul că procedează potrivit obiceiului, lăsînd cămăcămia întregului divan: „Dvs să căutați de trebile domnești ale venitului din țară, precum este orînduit de domnia mea, și să urmați ca și cum ași fi însumi domnia mea de față și să mă înștiințați de toate și eu încă vă voi scrie Dvoastră și porunci cum să urmați și să rămîneți sănătoși”, vezi V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, IX, p. 40.

² Peste 8 zile sosesc caimacamilui Al. Suțu, noul domn numit de turci (p. 44): fostul mare agă Dumitrache Hangerli și C. Vlahuță, care dau carte de vestire (p. 45), dar actele care urmează sînt semnate de divan, în frunte cu mitropolitul, unul sau ambii caimacami semnînd la rîndul gradului lor de boieri. Unele din aceste acte, astfel semnate, încep însă cu formula: „noi caimacamilui Țării Românești”. Al. Suțu, sosit la 2 oct. 1806, pleacă la 10 oct., și divanul reia cîrmuirea țării (p. 67).

³ Acesta sosînd la Galata, unde așteaptă închinarea boierilor (sfătului de consulul rus să nu se ducă), găsește caimacamilui lăsați de Moruzi (Drăghici, *op. cit.*, II, p. 71).

⁴ V. A. Urechîă, *Ist. rom.*, IX, 100, n. 1.

⁵ Care își numește caimacami pe mitropolitul Dositei, pe episcopii de Rîmnice, Metodie, și de Argeș, Iosif, pe maril banii D. Ghica, S. Racoviță, Manolache Brîncoveanu și Manolache Crefuleșcu, pe marele vistier Gr. Filipescu, pe Isac Ralet, Grigore Brîncoveanu și C. Bălăceanu. Este cea mai numeroasă cămăcămie cunoscută. Caimacamilui la 16 oct. 1806 dau o proclamație (p. 75). În Moldova este readus întil Moruzi, care numește drept caimacami pe ginetele său Alex. Mavrocordat, hatman, și pe hatmanul Maun, pornindu-i spre Moldova să închebeze domnia. El trimite alai să întîmpine pe domn la Focșani, dar acestu, după ce vine la Iași, lasă din nou caimacami și fugo la Focșani unde formează un divan cu 3 boieri (V. A. Urechîă, *op. cit.*, p. 82). Întărit și ca domn al Moldovei, C. Ipsilanti își organizează divanul și lasă caimacami pe Vontanin Costache și pe vistierul Iordache Roset-Roznovanu (p. 98).

intră în București la 15 octombrie 1806 împreună cu generalul Mikelson; comandantul șef al armatei de ocupație. Domnul este întărit de ruși și el însuși se intitulează „domn amândurora țărilor Moldova și Valachia”⁶.

Domnul n-a putut domni sub ocupație mai mult de 7 luni, în care timp, subordonat comandamentului armatei țariste și ocupându-se mai mult de rechiziții și de satisfacerea nevoilor acesteia, își pierduse orice prestigiu. Ajunsese să aibă „mai puțină putere decât un boier de divan”⁷.

În Moldova, Const. Ipsilanti a alcătuit un divan și, fiindcă nu putea rămâne la Iași, a instituit căimăcămia⁸. Domnul, care nici în Țara Românească nu a însemnat mare lucru, fiind mai mult un figurant („o figură domnească”, după expresia lui Manolache Drăghici), în Moldova n-a făcut nici un act de putere domnească care să apară în documente⁹. Administrația a făcut-o divanul, la început avînd în frunte pe caimacami, iar după 1808 pe președintele rus numit de puterea ocupantă, avînd sub ordinele sale divanul.

În august 1807, nemaisimțindu-se în siguranță din cauză că relațiile cu boierii erau reci, iar cele cu generalii ruși compromise, C. Ipsilanti a părăsit Principatele, plecînd în Rusia, fără să renunțe la tron și lăsînd la București o căimăcămie¹⁰. La 12 octombrie 1807, administrația țării trece formal în mîna comandantului rus, Prozorovski. La 18 februarie 1808 Constantin Ipsilanti este îndepărtat din domnia Principatelor. Actul este adus la cunoștința divanurilor prin nota generalului comandant Prozorovski. Totodată comunică și numirea cavalerului Kușnikov ca „mai mare peste divanurile Moldovei și Valahiei”. Nota precizează că divanul va lucra „după povața și *porunca* ce se va da de excelența sa general Kușnikov”¹¹.

Președinte al divanurilor — „otcîrmuitor trebilor politicești” după expresia divanului¹² — a fost Kușnikov (1808—1810) și Vasile Krasno-Milașevici (10 IV 1810—1812). Președintele ambelor divanuri rezida obișnuit la Iași, iar la București avea un locțiitor cu titlul de vicepreședinte¹³. La fiecare divan existau consilieri, revizori, secretari și interpreți.

Președintele divanului, întocmai ca și domnul, primea plîngerii, pe care le trimitea divanului spre cercetare și judecată¹⁴. Hotărîrile divanului, ca și

⁶ V. A. Urechîă, *op. cit.*, IX, p. 101, n. 1.

⁷ A.B., nr. 2/1932, p. 128.

⁸ Ali Bey el Abbasi, „Relații asupra Moldovei (1807)”, extras din *Voyages d'Ali Bey el Abbasi en Afrique et en Asie*, t. III, Paris, 1814, trad. ms. la Inst. de istorie „N. Iorga”, *Colățari străini*, sec. XIX: „Cîrmuirea civilă a țării se află în mîinile a doi caimacami sau locțiitori al principelui Ipsilanti, asistați de un divan de doisprezece boieri”. Asupra conflictului lui Veniamin Costache cu consulul Hammer care îl insultase în adunarea căimăcămiei, vezi V. A. Urechîă, *op. cit.*, IX, p. 182.

⁹ V. A. Urechîă, *op. cit.*, IX, p. 184.

¹⁰ *Ibid.*, p. 110; numele boierilor numiți nu concordă cu cele două locuri.

¹¹ *Ibid.*, p. 191, la 23 martie 1808; înainte de acestuia, divanul fusese prezidat de Radostinski. Efectiv, administrația rusească începe la 26 martie 1808, după V. A. Urechîă, *op. cit.*, p. 192.

¹² V. A. Urechîă, *op. cit.*, IX, p. 226.

¹³ Gen. Eugolhardt (14. III. 1809, V. A. Urechîă, *op. cit.*, p. 196), gen. Steter (ian. 1811—27 oct. 1811, *ibid.*, p. 200), Hristofor Makarovici Komino și, de la 15 mart. 1811 Ripinski (*ibid.*, p. 226), în Țara Românească.

¹⁴ 1811 aug. 2 -- B.A.R., doc. ms. CCXXXI/361. Scrisoarea senatorului Krasno-Milașevici către divanul Moldovei, căruia îi cere să judece o pricină.

anaforalele dinainte, mergeau la întărirea președintelui¹⁵. Când divanul întâmpină o rezistență la executarea unei hotărâri, amenință pe împicinatul rezistent: „bini să știi că divanul va răportui curgerea pîcînii către excelenția sa d. senator...”¹⁶.

Divanul a fost împărțit în două: a) o secție numită Întîiul divan și comitet (Comité) al Principatului Țării Românești (respectiv al Moldovei) și b) un divan II. Întîiul divan era alcătuit din mitropolit, un episcop (cel de Argeș în Țara Românească) și trei boieri. Hotărârile lui trebuiau să fie contrasemnate de agentul rus (Loghinov). Divanul I administra țara și conducea lucrările divanului II, care îi era subordonat. El emitea instrucțiuni generale ca cele din 7 martie 1808 către conducere¹⁷. În 1808 dispune de un jurisconsult (*telios nomicos*), vechiul nomofilax, în persoana lui Răducanu Diamandi în Țara Românească, pe lângă logofătul de obiceiuri evocat în secolul trecut (la București, Fotache Știrbei)¹⁸. Divanul era numit de comandantul șef. Așa procedează gen. Bagration în ianuarie 1810. Pentru posturile de judecători la departamente și de ispravnici, divanul prezenta comandantului șef cîte două persoane¹⁹.

Divanul avea dreptul la epitetul de *slăvit*, ceea ce sugera calitatea lui — destul de diminuată însă — de caimacam²⁰. Judecățile pronunțate de el erau întărite de președintele rus. Divanul constata că unele pedepse prevăzute de pravilele bizantine n-au fost primite în țară, de pildă tăierea mîinilor²¹. El are dreptul de grațiere: se introduce autoritatea lucrului judecat²². Pedepsa cu moartea este aplicată în cazuri grave de tîlhărie și comandamentul rus, în ciuda beccarianismului său teoretic, este de acord²³. Vicepreședintele Engelhardt controlează la 9 iulie 1810 prezența efectivă a boierilor la lucrările divanului²⁴. Departamentele de judecată, prefăcute foarte des, își continuă activitatea judiciară, ca și ispravnicii, alături de care funcționează și judecători specializați²⁵. Competența de căimăcămie a divanului încetează în septembrie 1812, cînd intră în funcțiune caimacamii lui Caragea vodă²⁶.

În timpul ocupației, divanul a îndeplinit deci o parte din atribuțiile căimăcămiei, în condiții care l-au făcut să protesteze, cerînd la 28 iulie 1810 lui Krasno-Milașevici să i se redea atribuțiile firești, cu următoarea motivare semnificativă: „celenii din partea boierească vreau deopotrivă putere cu domnitorul, care nu putea face nici o orînduială sau obicei nou fără de știrea și sfatul de obște al boierilor”²⁷, dar această anafora nu se știe dacă a primit vreun răspuns. Oricum, cînd, în urma învinuirilor aduse

¹⁵ A. V. Sava, *Departamentul criminalicesc* (extras), p. 24. Instrucțiunile din aug. 1810 către divanul Moldovei la pct. 5 prevăd că toate afacerile intrate la departamentul criminalicesc vor fi rezolvate definitiv numai „cu aprobarea președintelui divanului”.

¹⁶ 1810 iunie 14, *Sur. și izv.*, VII, p. 286—287.

¹⁷ Vezi pentru cele ce preced, V. A. Urechîă, *op. cit.*, IX, p. 196, 210, 223.

¹⁸ *Ibid.*, p. 198, 232.

¹⁹ *Ibid.*, p. 234.

²⁰ *Ibid.*, p. 259, 294.

²¹ *Ibid.*, p. 468.

²² *Ibid.*, p. 318—319, 448.

²³ *Ibid.*, p. 473.

²⁴ *Ibid.*, p. 438.

²⁵ *Ibid.*, p. 429.

²⁶ *Ibid.*, p. 227.

²⁷ *Ibid.*, p. 267.

lui Kutuzov, este numit comandant șef amiralul Ciceakov²⁸, acesta aprobă politica lui Rumianțev și Potemkin, în cursul ocupațiilor precedente, pe motiv că lăsaseră să subziste administrația pămînteană mai puțin domnitorul, deciziile luate de comandantul rus fiind executate de divan. În realitate, între metodele folosite în toate cele trei ocupații, diferența nu era decît de grad, nu de natură, în cursul celei din urmă autoritățile rusești înțelegînd să aplice aceste metode în modul arătat mai sus. Ciceakov ceda, la 11 mai 1812, vicepreședinția divanului unui pămîntean (D. Ghica în Țara Românească, un Sturdza în Moldova), cerîndu-i să lucreze de acord cu mitropolitul²⁹.

Din cele ce preced s-ar părea că începînd de la îndepărtarea domnului Constantin Ipsilanti puterea judiciară a domnului era exercitată de către președintele divanurilor Moldovei și Țării Românești. Așa apărea în optica vremii. Dionisie Eclesiarhul scria în acest sens: „Împăratul a trimis pe general (Kușnikov — *n.n.*) să fie, în loc de domn, vechil împărătesc, cap mai mare al divanului și fără de dînsul nimic să nu se facă de boierii divaniți...”³⁰. În fond, prerogativele domnului erau exercitate de către puterea ocupantă prin organele sale superioare, începînd cu președintele ambelor divanuri sau vicepreședintele care îi ținea locul în lipsă, cu comandanții supremi (care au fost succesiv Mikelson, Miloradovici, Prozorovski, Bagration, Kamenski, Kutuzov) și terminînd cu țarul. Dovadă în acest sens e că, după retragerea mitropolitului Veniamin, noul mitropolit a fost numit de împăratul Rusiei (e drept, în calitate de cap al bisericii ortodoxe greco-sobornicești)³¹. Altă dovadă că atribuțiile domnești erau exercitate, colectiv, de mai multe trepte ale ierarhiei puterii ocupante o avem într-un document din Țara Românească. La 11 februarie 1810, generalul Engelhardt, vicepreședintele divanului, comunică divanului „cea mai strașnică dojanire” pentru că acesta s-a adresat direct comandantului suprem Bagration. Această sancțiune nu o aplică el, vicepreședintele, din proprie inițiativă, ci din ordinul „luminatului domn” (Bagration)³².

Tot astfel, în 1811, comandantul suprem, generalul Kutuzov, care l-a înlocuit pe Bagration, nemulțumit că contribuția impusă de armata de ocupație a provocat rezistențe și agitații între negustori, găsește că divanul e învovât și însărcinează pe generalul Steter, vicepreședintele divanului în Țara Românească, să-i facă divanului „o mustrare severă”³³.

Chiar în exercitarea atribuțiilor judiciare ale domnului, președintele divanurilor uneori se mulțumește să dea instrucțiuni divanului, așa cum face la 25 aprilie 1810³⁴, alteleori însă raportează comandantului suprem al armatei, cum face Kușnikov în 1808, prin raportul cu privire la organizarea divanurilor, care este hotărîtă de către Prozorovski prin aprobarea tuturor propunerilor lui Kușnikov.

²⁸ *Ibid.*, p. 227—228.

²⁹ *Ibid.*, p. 227; vezi și *Mémoires inédits de l'amiral Tchitchiagoff*, 1855.

³⁰ Citat de V. A. Urechiă, *op. cit.*, p. 192.

³¹ C. N. Tomescu, *Știri despre biserica principatelor române la 1808*, în A.B., 1930, 52 și urm.

³² V.A. Urechiă, *Isl. rom.*, IX, p. 209.

³³ General M. I. Kutuzov, corespondență cu persoanele oficiale din anii 1808—1812, *ibid.* în vol. III al culegerii de documente referitoare la acest comandant, Moscova, 1962, ad. ms. la Inst. de ist. „N. Iorga”, *Căldători străini*, sec. XIX.

³⁴ R. Rosetti, *Arhiva senatorilor din Chișinău*, extras din A.A.R., III, p. 7—10.

Izbucnind războiul ruso-turc, în aprilie 1828, armatele rusești au intrat în Moldova, sub comanda feldmareșalului Wittgenstein. Domniile din Principate au fost îndepărtați din porunca țarului, urmînd ca țările române să fie cîrmuite și administrate de puterea ocupantă¹. Ocupația a durat pînă la 1834, deși războiul s-a terminat în septembrie 1829 prin tratatul de la Adrianopol.

Ca și în precedentele ocupații rusești, puterile domnului au fost încredințate de puterea ocupantă președintelui ambelor divanuri, care de astă dată poartă titlul de președinte plenipotențiar. Instrucțiunile imperiale către feldmareșalul Wittgenstein prevăd că administrarea Principatelor trebuie lăsată președintelui ambelor divanuri „în deplină putere”, astfel că acesta va avea „locul și autoritatea principelui” și „singura lui întărire, acolo unde aceasta se cerea de la Hospodar, este suficientă...”². Prin aceleași instrucțiuni era desemnat „cel dintîi președinte plenipotențiar, un civil: consilierul intim contele Pahlen. Deși numit de împărat, acesta era pus sub ordinele imediate ale comandantului suprem. Se recomandă să se păstreze rînduiele dinainte și orice schimbare s-ar socoti necesară trebuia raportată în prealabil”³.

Spre deosebire de precedentele ocupații, cînd președintele ambelor divanuri rezida la Iași, de astă dată președintele plenipotențiar a rezidat la București, avînd la Iași ca înlocuitor un vicepreședinte, desemnat de comandantul suprem.

Primul „divan săvîrșitor” numit la Iași de Pahlen era compus din Veniamin Costache, hatmanii Al. Ghica, Răducanu Roset, C. Balș și vorn. Mihalache Sturdza. Un divan săvîrșitor va fi alcătuit și la București.

După demisia contelui Pahlen, în 1828, a urmat la 26 ianuarie 1829 în postul de președinte plenipotențiar al divanurilor generalul Jeltuhin, mort de ciumă, iar de la 11 octombrie 1829, gen. conte Pavel Kiseleff, rămas pînă la sfîrșitul ocupației.

Locul de vicepreședinte, la Iași, l-a ocupat, la început (1828), consilierul de stat Matei Lvovici Minciaky, fost consul la București, iar mai tîrziu (9 martie 1829) generalul Mirkovici, care a funcționat pînă în 1834.

Ca președinte plenipotențiar, Jeltuhin a fost preocupat de nevoile armatei, dar în raporturile cu boierii „mai aspru decît hani tătărești” (după expresia cronicarului) și uneori lipsit de tact⁴. El reorganizează în ambele țări divanul săvîrșitor, împărțit în 3 „odilenii”: a visteriei, a economiei și îngrijirii domestice și cea ostășească. Acest divan executiv este separat de divanul judecătoresc.

Urmașul său, generalul Kiseleff, s-a distins prin cele mai alese însușiri: simț politic, pregătire și simpatie pentru poporul român, care l-a răsplătit în timpul ocîrmuirii sale⁵.

¹ Hurm., Supl., I, vol. 4, p. 334, *Proiect de rescript către generalul feldmareșal Comitele Wittgenstein.*

² *Ibid.*

³ *Ibid.*; cf. I. C. Filitti, *Principatele române de la 1828 pînă la 1834*, Buc., 1937, p. 20 și 28; cf. M. Galan, *Organizarea justiției moldovene în timpul ocupației rusești din anii 1828—1834*, în „*Întregiri*”, I (1938), p. 104, n. 1.

⁴ Manolachi Drăghici, *Istoria Moldovei*, II, p. 178.

⁵ Între alte șomne ale recunoștinței sale, Obșteasca adunare extraordinară prin adresa din 15 mai 1831 îi aduce la cunoștință că l-a acordat drepturile de pămîntean, cu toate privilegiile convenite celei mai înalte și celei mai vechi nobleți a țării (Hurm., Supl. I, vol. 4, p. 370).

În preocuparea puterii ocupante, justiția a avut un loc important. În instrucțiunile din 1828 adresate feldmareșalului Wittgenstein, se prevede textual: „Procesele civile și penale se vor rezolva după modul existînd acolo precum și toate lucrările atîngătoare de poliția orășenească”. Cu toate acestea, în același an, printr-un alt rescript imperial, s-a dispus ca hotărîrile judecătorești ale ultimilor domni în care ei s-au depărtat de la forma legiuinită să fie supuse, în tot timpul ocupației, „unei de iznoavă cercetări”⁶.

Divanul domnesc a continuat să funcționeze în ambele țări pentru că el fiind expresia clasei boierești servea pe de o parte ca organ de legătură între armata de ocupație și țară în vederea îndestulării oștirii, pe de altă parte era fațada locală sub care se ascundea puterea ocupantă. De aceea, în instrucțiunile inițiale se prevede că „țara se ocîrmuiește de divanuri împreună cu președintele plenipotențiar”⁷. În Moldova divanul a luat numele de divan obșteasc al knejiei Moldaviei⁸. În sînul divanului s-a operat o despărțire între divanul judecătoresc, care a păstrat numai competența judiciară, și divanul împlinitor sau săvîrșitor, investit cu competența administrativă. Cele două divanuri reunite alcătuiau un al treilea organ: adunarea obștească a divanurilor, care exercita atribuțiile fostului divan domnesc⁹.

Au continuat să funcționeze și celelalte instanțe: departamentele civile, departamentul criminalicesc și departamentul pricinilor străine.

În această perioadă de trecere, Kiseleff păstrează divanul judecătoresc, care în documente apare sub titulatura „divanul, partea judecătorească”¹⁰. În ianuarie și august (Țara Românească) și mai (Moldova) 1830, Kiseleff reînființează divanul domnesc, ca instanță supremă, compus din membrii divanului judecătoresc, președintele departamentului pricinilor străine, alți cîțiva boieri și mitropolitul ca președinte. Un important așezămînt reglementa activitatea acestui divan. Acesta nu avea să judece decît pricinile trimise de către președintele plenipotențiar, care își rezerva dreptul de a hotărî definitiv în cazul cînd președintele nu se ralia la părerea majorității. Kiseleff își rezervase, de asemenea, dreptul de a întări el însuși hotărîrile date în pricinii criminale¹¹. Activitatea divanului era ușurată de o comisie consultativă de 3 membri, care cerceta depășirea termenului de apel (21 zile) și eventuala judecare a pricinii sub domnii anteriori, în forme legale. Avizele ei erau întărite de Kiseleff, aplicîndu-se autoritatea lucrului judecat¹². Din cauza aglomerării proceselor și absenței membrilor săi, divanul a fost mărit de la 24 la 36 de membri și 10 supleanți. El lucra cu o majoritate de 2/3.

Locuitorul lui Kiseleff în Moldova, generalul Mirkovici, care era o fire cu totul deosebită de acesta, avea puterile mărginite de către Kiseleff. Pentru problemele cele mai importante, Kiseleff se deplasa personal la Iași,

⁶ *Uric.*, XX, p. 302; 1828, sept. 23, vicepreședintele divanului Minciaky către cinstitul și evghenisit divan al Obșteștei Adunări.

⁷ *Hurm.*, Supl. I, vol. 4, p. 334.

⁸ D.R.A., II, p. 445-459, v. documentele emise de „boierii divanului knejiei Moldovei” între anii 1771 și 1774.

⁹ I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 28.

¹⁰ 1830 iunie 6, *Sur. și izv.*, XXV, p. 199; 1830 nov. 7; A.S.B., m-rea Coșula, IV/61; I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 57; alcătuit din episcopul Argeșului și 11 mari boieri, printre care Gr. Bîncoveanu și juriștii Nestor Predescu, Atanasie Hristopol și D. Ralet. Președinția o avea împuternicitul lui Kiseleff sau mitropolitul Neofit. În dec. 1830, Barbu Văcărescu este numit președinte al divanului judecătoresc al Țării Românești.

¹¹ 1830 ianuarie 25, Kiseleff către otcîrmuitorul Mitropoliei Țării Românești, *Hurm.*, Supl. I, vol. 4, p. 344; pentru Moldova, v. M. Galan, *op. cit.*, p. 119, nota 3.

¹² M. Galan, *op. cit.*, p. 108-109.

ca să le rezolve cu boierii moldoveni. Mărginirea atribuțiilor lui Mirkovici rezultă și din unele documente. Astfel, organizarea divanului împlinitor în Moldova s-a făcut prin așezămîntul vicepreședintelui Mirkovici, întărit de președintele plenipotențiar¹³. Mirkovici avea însă atribuții judiciare în calitate de vicepreședinte al divanului obștesc al Moldovei. El avea dreptul să confirme sau să infirme anaforalele divanului judecătoresc. Aceasta rezultă din unele documente. Astfel, prin ofisul din 9 iulie 1829, Mirkovici, constatînd că o pricină s-a judecat în lipsa părții pîrîte și că prin aceasta s-au călcat pravilele, a hotărît ca pricina să se judece din nou¹⁴.

În Țara Românească, măsurile luate de Kiseleff au fost în esență aceleași, fiind inutil a se intra în detalii. Politica lui penală este de tendință beccariană. În afara divanului, care lucra într-o poziție asemănătoare cu aceea a celui din Moldova, departamentele și ispravnicii, cu judecătorii județeni, și-au păstrat structura anterioară. Se tinde să se introducă autoritatea de lucru judecat și să se marcheze deosebirea între funcția judecătorească și cea administrativă a organelor de stat, reformă care nu va fi net realizată decît de Regulamentele organice.

Rezultă de aici că în realitate „domnul de fapt”¹⁵ era președintele plenipotențiar Kiseleff, care exercita atribuții de judecător suprem în ambele Principate, pe lângă supravegherea întregii administrații a Moldovei. Dealtfel, tot așa înțelegeau și moldovenii, care adresau uneori jalobe direct președintelui plenipotențiar¹⁶. Dreptul de grație era exercitat de Kiseleff, care a refuzat întărirea condamnărilor la moarte¹⁷.

Între 1828—1834, sprijinindu-se pe anexa tratatului de la Adrianopol relativă la țările române¹⁸, puterea ocupantă, cu colaborarea boierilor din ambele Principate, a elaborat o legiuire fundamentală care introducea între altele: electivitatea domnului, limitarea puterii domnești, desființarea atribuției de judecător suprem a domnului, separarea puterii judecătorești de cea executivă, autoritatea lucrului judecat. Se dădea astfel, în parte, satisfacție puternicelor revendicări interne în acest sens. Multă vreme socotite greșit a fi fost prima „constituție” a țărilor române, Regulamentele organice — „codul clăcii”, după caracterizarea lui Karl Marx — au menținut încă privilegiile de clasă și alte vestigii feudale. Revoluționarii de la 1848 l-au combătut vehement.

¹³ *Analele parlamentare*, I/2, p. 224.

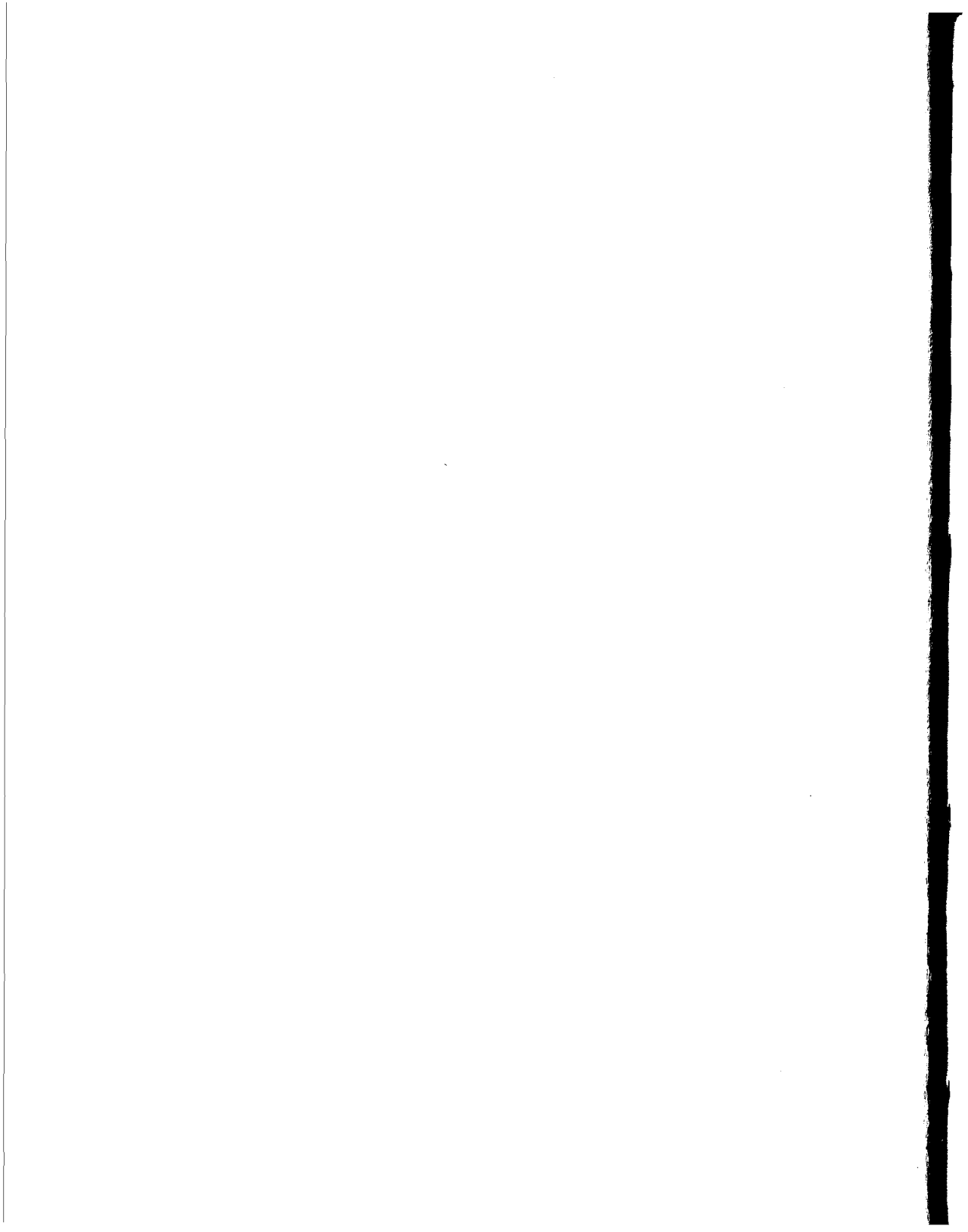
¹⁴ *Uric.*, IV, p. 52.

¹⁵ *Istoria României*, III, p. 935.

¹⁶ *Uric.*, XXII, p. 142—161, jaloabă adresată de către văduva comisului Ioan Roset către președintele divanurilor Moldaviei și Valahiei, pe care s-a pus rezoluția: „către Excelența sa d. vicepreședinte al divanului Cneșiei Moldovei, adevăratului sfetnic și cavaler Matei Iacovici Minciachi”.

¹⁷ M. Galan, *op. cit.*, p. 106—107.

¹⁸ *Acte și documente relative la istoria renașterii României*, vol. I, 1888, p. 328.

CONCLUZII

1. Întreaga lucrare este o documentată demonstrație a adevărului că justiția feudală a fost un instrument de exploatare de clasă (v. vol. I, cap. 1, § 4). Studiindu-se într-o perspectivă nouă structura instituției, s-a putut explica faptul că mai ales prin prerogativa judecătorească și prin caracterul harismatic al puterii domnești, domnia a putut exercita o forță de seducție asupra maselor. Ideea bizantină consacrată și popularizată de biserică după care domnul era trimis de Dumnezeu pe pământ ca să facă dreptate, după chipul și asemănarea „împăratului ceresc” și a „marelui judecător”, crea în spiritul celor exploatați iluzia că domnul le va da câștig de cauză în pricinile cu exploatații (stăpîni de pământ și dregătorii abuzivi). Capacitatea de iluzionare a maselor era hrănită cu amintirea unor domni care câștigaseră sufletul poporului prin vitejia și asprimea lor față de boieri (Ștefan cel Mare, Ioan Vodă cel Cumplit), prin dreptatea hotărîrilor lor (Petru Rareș, într-o anumită măsură Radu Mihnea) sau prin gesturi răsunătoare ca ale lui Vasile Lupu, care ținuse pe doi frați ai săi la închisoare și dăduse câștig de cauză unor țărani împotriva fratelui său, mare hatman. Apoi faptul că, în interes fiscal, domnia a sprijinit pînă la un punct lupta de emancipare a țăranimii (A. Oțetea, S.M.I.M., IV, p. 334) întărea încrederea ei în domnie. De asemenea, orășenimea, ca premisă a viitoarei clase burgheze, față de care domnia avea o atenție deosebită, își punea speranțele, chiar sub ocupație străină, că va „obține dreptate de la un domn al țării” (*Ist. Rom.*, III, p. 680). În realitate, domnia continua să reprezinte și să aperse clasa feudală, dar făcea unele concesii celor năpăstuiți pentru a tempera excesele exploatării, în interesul orînduirii feudale.

2. Cercetarea s-a ocupat în mod deosebit de problema caracterului absolut al puterii domnești, încercînd să elucideze confuzia ce se face adesea între monarhia absolută de tip feudal și monarhia despotică. Combătînd afirmațiile unor călători străini și ale unor istorici, lucrarea demonstrează că în țările române puterea domnească n-a avut niciodată un caracter despotic, fiind supusă unor norme de drept și avînd anumite limite (obiceiul, pravila, suzeranitatea otomană). Această putere era, însă, lipsită de controlul organizat al poporului. Sfatul domnesc, divanul și adunarea stărilor erau organe consultative, fără drept de control periodic și fără putere de decizie (vol. I, cap. I, § 5—7 și 10).

3. Despre obicei și lege (pravilă), studiate într-o perspectivă reinnoită, în conținutul, raporturile lor reciproce și în evoluția lor de la perioada I vol. I, cap. I, § 7) la perioada II (vol. II, cap. II, sect. I, § 4), se arată în ce fel au acționat și ca limite ale puterii domnești.

Se demonstrează că pluralismul sistemelor juridice propriu feudalismului (legea coexista cu obiceiul, o lege nouă nu abroga automat și rigid pe cea veche, iar dreptul domnesc le coordona și unifica pe toate) făcea ca limitarea puterii domnești prin obicei și prăvilă să fi fost destul de relativă. Prăvila, care a servit la receptarea dreptului bizantin, a crescut în prestigiu în sec. al XVIII-lea, legea, sub influența ideologiei iluministe, devenind un simbol al luptei împotriva absolutismului. Domnia a folosit procedeul hrisoavelor normative ca să promoveze noi obiceiuri și ca să recepteze norme de drept bizantin, realizând o sinteză de drept consuetudinar, bizantin și domnesc. Domnia, sprijinită de biserică, a folosit tehnica savantă a dreptului bizantin ca să introducă reformele impuse de evoluția economică. Studiul prezintă, pentru prima oară într-o monografie asupra organizării judecătorești, rezultatul cercetărilor aprofundate asupra *Manualelor* lui M. Fotino (1765, 1766, 1775/7), precum și codificările (*Prav. cond., Leg. Caragea și Codul Calimach*), din care trage concluzii privind continuarea receptării dreptului bizantin atât direct din sursele bizantine (în special Basilicale), cât și indirect, prin codurile moderne (francez, austriac, prusian). Analiza noastră nu omite realitatea care făcea ca, la limită, dreptul feudal să fie o legalizare a abuzurilor clasei dominante. Structura pluralistă a dreptului feudal înseamnă recunoașterea rolului inițial, fundamental al obiceiurilor de obște prestatală. Aceste obiceiuri fuseseră preluate de statul feudal și receptate parțial în dreptul domnesc feudal. Totdeodată recunoașterea pluralismului înseamnă o necesară reacție împotriva mitizării burgheze a obiceiului și a idealizării lui antiistorice; dar fără să ignorăm rolul pe care îl joacă treptat prezența unui drept scris, savant și cu implicații universaliste și europene, sau rolul puternic încă, timp de secole (XIV—XVIII), ce revine obiceiului, la toate nivelurile în societatea feudală; de data aceasta însă un obicei feudal, în care, orice rol mai continuă să joace masele populare, se făceau simțite structura de clasă a societății și existența unui proces de exploatare aspră. Tot structura pluralistă permite să se valorifice și să se explice rolul dreptului bisericesc și importanța unificării naționale și politice a dreptului feudal în sinteza progresivă care face trecerea (sec. XVIII — începutul sec. XIX) către dreptul burghez capitalist.

4. Cu privire la suzeranitatea otomană ca limită a puterii domnești, limită care nu suprimă niciodată importanta și prețioasa autonomie a Principatelor, studiul a lămurit conceptul de autonomie judiciară. Se demonstrează că, deși avea obligația, ca vasal al sultanului, să se inspire, în judecata pricinilor politice, din principiul „prieten al prietenului și dușman al dușmanului” (*dosta dost ve dūșmana dūșman*), totuși domnul avea dreptul să judece după legile țării, domnul împărțea justiția lui, domnească, nu pe a sultanului. Pămîntenii nu aveau drept să se plîngă la Poartă contra hotărîrilor domnului, iar acestea nu aveau nevoie de confirmarea sultanului. Lucrarea respinge, documentat, părerea că hotărîrile domnului de condamnare la moarte a boierilor ar fi avut nevoie de aprobarea Porții. Dacă vom invoca tradiția politică a statelor premoderne (care merge pînă în cea mai veche antichitate) de a lăsa popoarele aservite să se conducă în viața privată de legile și obiceiurile lor proprii, este destul să se compare sistemul autonom, de drept românesc, cu statutul juridic al popoarelor cucerite de turci și înglobate în imperiu, pentru a se vedea izbitoarea diferență. Poziția Porții se traducea nu prin suprimarea autonomiei, ci prin inserarea în pluralismul juridic feudal a unui sistem (de drept public îndcoesebi) al suzeranității otomane, dovadă evidentă a autonomiei Principatelor. Deși dete-

riorată uneori prin concepția coranică de care se conducea Poarta și prin tendința ei de a se amesteca în judecata țărilor mai ales în pricinile turcilor și ale străinilor cu pămîntenii, deschizînd calea multor abuzuri, autonomia judiciară a fost apărută de domni, chiar de cei fanarioți, și în general și de boierimea pămînteană. Apărînd drepturile țărilor române, domnii fanarioți își apărau propriul lor interes de carieră. În judecarea pricinilor dintre turci și pămînteni, domnia s-a folosit mult de divan-effendi, organ sui generis numit de turci, dar plătit de domn, și care a jucat un rol de seamă în apărarea autonomiei judiciare. Tot astfel, ca să înconjure jurisdicția consulară și aplicarea capitulațiilor de care injust se prevalau supușii marilor puteri, domnia a recunoscut acestora dreptul de a fi asistați de consulul sau de dragomanul lui, la judecarea pricinilor cu pămîntenii. Departamentul pricinilor străine (vol. II, cap. IV, § 4) creat de domnie ca instanță specială pentru procesele străinilor, compus din boieri români numiți de domn și judecînd sub controlul domnului, a constituit încă un mijloc ingenios de apărare a autonomiei judiciare.

5. Un alt rezultat al cercetării noastre a fost restabilirea adevărului în ce privește unele trăsături ale reorganizării judecătorești care au determinat pînă acum unele aprecieri exagerat negative ale justiției feudale românești.

S-a afirmat în istoriografie (I. Bogdan) că noțiunea de competență era inexistentă în administrația și justiția feudală românească. Mai recent (A. Cazacu), că justiția românească în feudalism ar fi fost primitivă. Examenul atent al organizării judecătorești (vol. I, cap. V, secț. I, § 2--3) a învederat că domnul obișnuia într-adevăr să delege, la nevoie, pe un dregător să îndeplinească acte care intrau în atribuțiile altui dregător. Dar, în realitate, fiecare dregător avea atribuții proprii, specifice dregătoriei sale. Deseori, chiar numele dregătoriei era derivat din principala atribuție: ex. globnic, deșugubinar etc. Am demonstrat documentar că însăși domnia era conștientă că fiecare dregător avea o competență proprie („chemarea slujbei sale”) de la care domnul însă putea deroga, în cazuri excepționale.

Calificarea ca primitivă a justiției feudale românești este de asemenea neîntemeiată. Justiția feudală avea multe defecte (era abuzivă, venală, costisitoare, întîrziătoare etc.), care o fac să apară istoricului, cu drept cuvînt, înapoiată față de justiția modernă. Dar privită în epocă, justiția feudală românească era departe de a fi primitivă. Ea folosea, pe scară întinsă, dreptul bizantin receptat, adică o legislație savantă, cu o tehnică juridică rafinată, capabilă să ofere soluții pentru orice problemă, ceea ce era un bine, dar și să găsească o formă de legalizare pentru orice abuz, ceea ce era un rău. În orice caz, reproșul de primitivitate este greșit.

Am notat însă absența nivelului de reelaborare savantă creatoare a dreptului receptat de tip universitar occidental, absența acestei reelaborări savante făcîndu-se simțită mai ales în ce privește obiceiul. Ceea ce în sec. al XIX-lea va provoca dezafectarea acestuia ca prea rămas în urmă și va face să se impună receptarea dreptului occidental care, el, avea istoricește, la bază, reelaborarea savantă a obiceiului, neintervenită la noi din vitregia dezvoltării istorice sub dominația otomană.

6. Interesant și nou ne pare rezultatul studiului nostru cu privire la evoluția raporturilor între domn și sfatul domnesc, care se oglindesc mai ales în calitatea domnului de judecător suprem. Această prerogativă, mereu criticată de boierime, începe să se subrezească abia în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, cînd, treptat, rolul de judecător suprem e îndeplinit

de o instanță compusă (domnul în divan) la care împetricinații puteau apela chiar împotriva hotărârii pronunțate de domn singur (vol. II, cap. II, sect. I, § 5).

Pînă la sfîrșitul perioadei studiate însă, hotărârile judecătorești ale celor ce judecau, în afara domnului, aveau nevoie de întărirea acestuia pentru a deveni din propuneri de soluție judiciară (în cazul departamentelor, boierilor și ispravnicilor cărora li se trimisese o pricină pentru a-și da părerea prin anafora) adevărate sentințe judecătorești. În pricinile mai puțin importante, judecate de ispravnici în mod curent, fără anafora, întărirea domnească era subînțeleasă, dacă părțile se mulțumeau cu soluția obișnuită, iar în caz contrar, procesul venind în fața domnului, acesta avea prilejul să pronunțe personal soluția definitivă.

7. Organizarea judecătorească a evoluat spre justiția modernă mai ales în sec. al XVIII-lea și în special în perioada 1740—1831: s-au creat judecători pe lîngă ispravnici, s-au creat departamente ale divanului ca instanțe cu compunere colectivă și competență specială (civilă, criminală, pricini de străini), s-au luat din competența instanțelor bisericești și s-au dat instanțelor laice pricini ale mirenilor cu implicații de drept canonic ca adulterul, curvia, bigamia, răpirea de fecioară (sec. XVIII), moștenirile și împărțelile (*Leg. Caragea și Codul Calimach*). Adică, s-au făcut pași spre laicizarea completă a justiției (vol. II, cap. VII, sect. II, § 1). Totuși, justiția a rămas încă deficientă pînă la sfîrșitul feudalismului, din cauză că, oricît de bună ar fi fost organizarea ei, justiția nu putea realiza dreptatea cîtă vreme ea rămînea un instrument de guvernare într-o orînduire socială bazată pe nedreptate social-economică și pe inegalitate de stări (traducînd structura de clasă a societății).

Printre alte deficiențe, lucrarea constată că deși s-au creat instanțe permanente cu o competență proprie, domnii continuau să delege boieri, alcătuiind complete speciale de judecată. Acest procedeu da domnului posibilitatea să-și arate atenția față de anumiți boieri, pe de altă parte, să obțină de la judecătorii desemnați de el hotărârile dorite de el, dar pregătite de alții (vol. II, cap. VII, sect. I).

8. Cu toate scăderile și viciile ei, judecata domnească a avut și laturi pozitive pe care analiza științifică nu le poate trece cu vederea.

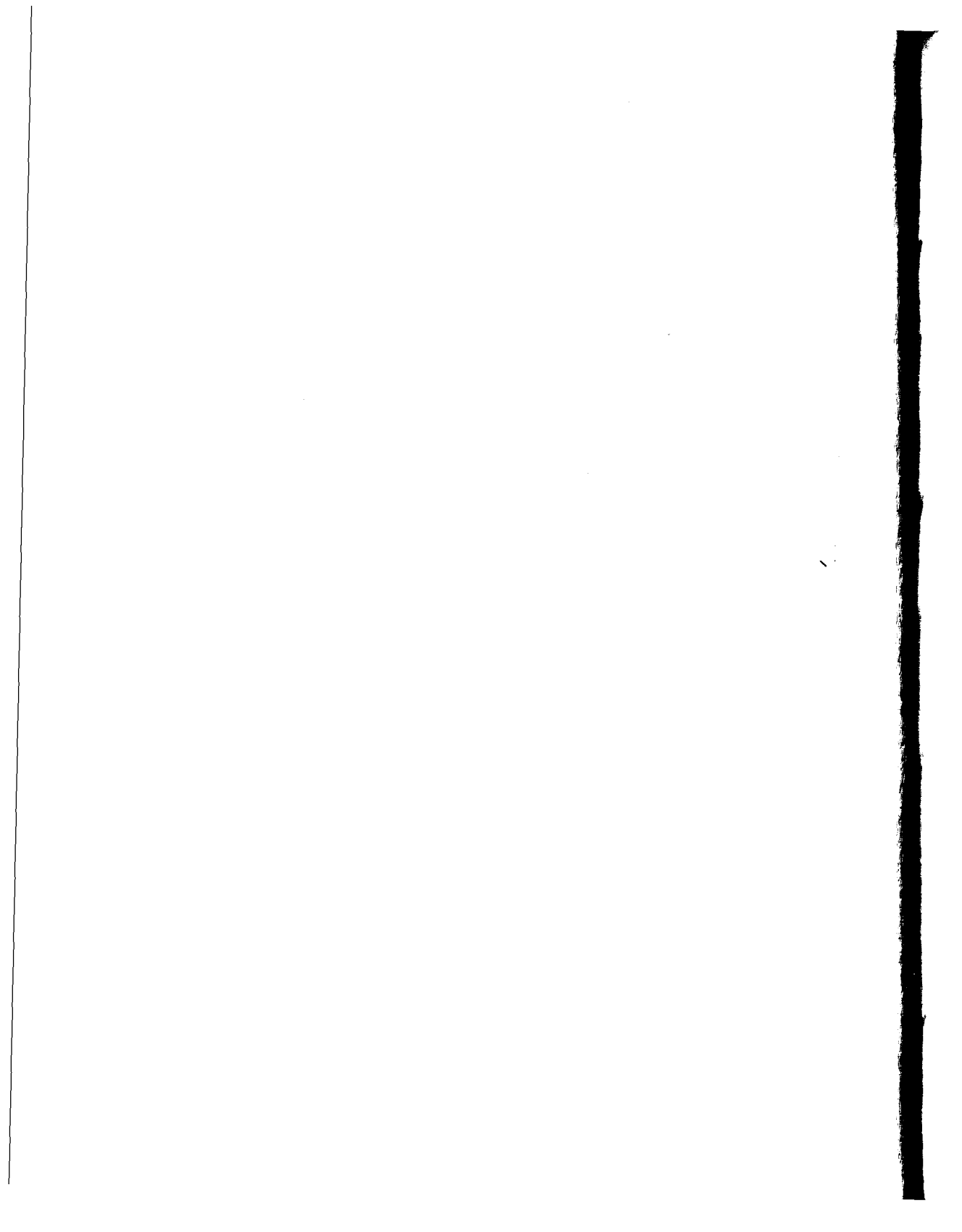
Printre acestea, amintim în primul rînd contribuția ei esențială la centralizarea statului. După realizarea acesteia, judecata domnească a contribuit la menținerea coeziunii statului, amenințată din afară de marile imperii vecine, iar dinlăuntru de boierimea care se dovedea în stare să sacrifice interesul statului pentru păstrarea privilegiilor ei. Pravila, cu dubla ei autoritate imperială și bisericească, a constituit un factor important de unificare. Chiar mitul dreptății domnești, creator de iluzii, dar și întreținut de unii domni excepționali, a ajutat la menținerea coeziunii. Iar unele defecte de organizare contribuiau la întreținerea mitului. Astfel, lipsa principiului autorității lucrului judecat făcea ca iluzia spulberată prin pierderea procesului, într-o domnie, să renască imediat în spiritul omului nedreptățit, în așteptarea unui alt domn.

Organizarea judecătorească centralizată de domnie, deși nu era identică în Țara Românească și Moldova, prezenta multe asemănări fundamentale și tendința spre unificare, prin anularea deosebirilor. Fenomenul oglinda unitatea și continuitatea istorică de bază a dezvoltării poporului român. Domnii, chiar atunci cînd erau adversari ca de ex. Matei Basarab și Vasile Lupu, se stimulau reciproc și contribuiau la unificare: *Cartea românească*

de învățătură datează din 1646, iar *Îndreptarea legii* din 1652, legislația scrisă a Moldovei (1632, 1646) regăsindu-se aproape identică în *Îndreptarea legii*. Trecerea unor domni de la domnia unei țări în scaunul celeilalte (ex. Const. Mavrocordat sau Alex. Ipsilanti) a înlesnit introducerea aceluiași instituții judecătorești în ambele țări. Chiar unele deosebiri de organizare care își aveau originea în împrejurări istorice specifice unei țări au fost suprimate de domni prin crearea unor instituții similare în cealaltă țară. Astfel, diviziunea Moldovei în Țara de Jos și Țara de Sus, care data de pe vremea când Moldova era cîrmuită de fiii lui Alexandru cel Bun, asociați la domnie, a fost introdusă cu o funcție de descentralizare administrativă, fără sens politic, și în Țara Românească în sec. al XVIII-lea, când domnii fanarioți aveau nevoie și de înmulțirea dregătorilor mari. Invers, dregătoria de mare ban, creată pentru Oltenia într-o vreme când aceasta răspundea unei anumite nevoi politice, a fost introdusă, cu nume identic, dar cu semnificație minoră în Moldova în sec. al XVII-lea (1695), tot pe cale de imitație. La fel se petrec lucrurile cu hatmanul moldovean în Țara Românească.

9. Cu toate defectele ei, inerente viciului congenital de a fi fost în serviciul unei orînduiri cu structuri de clasă, organizarea judecătorească în epoca studiată a putut avea o evoluție ale cărei rezultate au pregătit trecerea spre justiția modernă. În această evoluție, s-au înregistrat unele eforturi și unele rezultate datorită unor domni bine intenționați sau excepțional înzestrați.

Începutul de transformare și de modernizare a justiției feudale în primele decenii ale sec. al XIX-lea (pornind de la reforma lui C. Mavrocordat) dovedește că scadența orînduirii feudale sosise și că societatea românească, învingînd greutăți considerabile, era în măsură să treacă la lupta modernă și contemporană pentru libertate, suveranitate deplină și totală independență.

BIBLIOGRAFIE

- AHRWEILER (HÉLÈNE), *L'idéologie politique de l'empire byzantin*, Paris (1975).
- ANTONOVICI, (I.), *Documente ale fostelor schituri Orgoești, Bogdănița, Pîrvești, Cîrtebaști și Mânzații*, Huși (1929).
- BERGEANU (BARBU B.), *Cetățenia română*, teză de doctorat, Buc. (1973) [în ms.].
- BOGDAN (DAMIAN P.), *Ioan Bogdan în circuitul slavisticii europene*, în „Studii” (1965), nr. 1, p. 3—25.
- BULAT (T.G.), *Contribuțiunile la viața judecătorească și administrativă a Moldovei sub ocupația rusă din 1806—1812*, în A.B. (1930), nr. 1, p. 34—51.
- BRĂȚIANU (G.I.), *Les assemblées d'états dans les principautés roumaines*, în IXe Congrès international des sciences historiques, Paris, 1950, (Etudes présentées à la Commission internationale pour l'histoire des assemblées d'états, XI), Louvain (1954).
- BRĂȚIANU (G.I.), *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele Române*, Evry (1977).
- CAMARIANO-CIORAN (A.), *Măsuri fiscale și administrative în Moldova (1753—1754)*, în S.M.I.M., V (1962), p. 510—528.
- CANTEMIR (D.), *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, trad. Gr. Tocilescu, Buc. 1901.
- CAZACU (A.), *Justiția feudală*, cap. X, în *Viața feudală* de V. Costăchel, P.P. Panaitescu, A. Cazacu, Buc. (1957), p. 465—499.
- CERNOVODEANU (PAUL), *Les Voyageurs Français en présence des réalités roumaines de la période phanariote*, în RRH 13 (1974) p. 735—753.
- CERNOVODEANU (PAUL), *Țările Române în viziunea călătorilor englezi*, în SMIM 6 (1973) p.111—141.
- CERNOVODEANU (PAUL), *Societatea feudală românească văzută de călători străini (secolele XV—XVIII)*, Buc. (1973). V. și „Ann. hist de la Rév. fr”., nr. 225, p. 446-468.
- CHARLESWORTH (M.P.), *The Virtus of a Roman Emperor*, în „Proceedings of the British Acad”, 23 (1939).
- CHEVALIER (J.), *Histoire de la pensée politique. II. La pensée chrétienne*, Paris (1956).
- CIOCULESCU (ȘERBAN), *La bicentenarul lui Ion Neculce*, în „Revista fundațiilor regale”, 12 (1945), p. 331—345.
- CONSTANTINIU (FLORIN), *Situația clăcașilor din Țara Românească în perioada 1746—1774*, în „Studii” 12 (1959), nr. 3, p. 71—109.
- CONSTANTINIU (FLORIN), *Constantin Maurocordato et l'abolition du servage en Valachie et en Moldavie*, în Symposium L'Epoque phanariote, 21—25 octobre 1970, Tessaloniki (1974) p. 377—384 (Institute for Balkan Studies 145).
- CONSTANTINIU (FLORIN) et PAPACOSTEA (ȘERBAN), *Les réformes des premiers phanariotes en Moldavie et en Valachie. Essai d'interprétation*, în B. St., 13 (1972), nr. 1, p. 89—118, cu bibliografie.
- DIMITRIU (CONST. V.), *Doi dregători moldoveni. I. Portarul de Suceava. II. Hatmanul*, Buc. (1935).
- DIMIU (RADU), *Judecători și judecăți de altădată*, București (1929).
- DIMIU (RADU), *Primele hrisoave pentru organizarea judecătorească ale lui Alexandru Ipsilanti în Țara Românească (1775)*, în S.C.J. (1975), p. 385—392.
- DONAT (I.), *Le domzaine princier rural*, în R.R.H. 2(1967), p. 201—231.

* Bibliografia publicată în vol. I și cea prezentă privesc ambele volume. Bibliografia de față cuprinde și un supliment bibliografic al vol. I.

- DUZINCHEVICI (GH.), *Vornicia moldovenească pînă la 1504* în „Cerc. ist.” (1929—1931), p. 216—252.
- GAUDEMET (JEAN), *Les transferts de droit*, în „Année sociologique”, Paris 67 (1976), p. 29—59.
- GAUDEMET (JEAN), *Études de droit romain*, ediție îngrijită de Luigi Labruna, Ignazio Buti, Francesco Salerno, Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza dell'Università di Camerino, Jovene Editore, Napoli 1 (1979), p. 1—110: *La loi et la coutume, manifestation d'autorité et sources d'enseignement à Rome; Coutume et raison en droit romain. A propos de C.J. 8.52.2; La coutume au Bas Empire. Rôle pratique et notion théorique; L'autorité de la loi et la coutume dans l'Antiquité.*
- GEORGESCU (FLORIAN), BERINDEI (DAN), CEBUC (ALEX.), CERNOVODEANU (PAUL), DAICHE (PETRE), IONESCU (ȘTEFAN), PANAIT (PANAIT I.), ȘERBAN (CONSTANTIN), *Istoria orașului București*, Buc. (1965).
- GEORGESCU (VAL. AL.), *L'oeuvre juridique de Michel Fotino et la version roumaine du IVe livre de droit coutumier de son „manuel de lois” (1777)*, în RESEE, 5 (1967), p. 119—166.
- GEORGESCU (VAL. AL.), et SACHELARIÉ (OVID), *Les contacts entre le droit moldave et le droit autrichien au début du XIXe siècle*, în *Festschrift für Ernst Carl Hellbling*, Salzburg (1971).
- GEORGESCU (VAL. AL.), *L'originalité du droit national des peuples du Sud-Est européen dans le contexte de la réception du droit romano-byzantin jusqu'au XIXe siècle, et de la réception du droit occidental au XIXe s.*, rapport présenté au IIIe Congrès international d'études du Sud-Est européen, Buc., 1974, 66 p. (Office of information and documentation in social and political sciences).
- GEORGESCU (VAL. AL.), *Andronache Donici*, în vol. *Din gîndirea politico-juridică din România*, Buc. (1974), p. 73—98.
- GEORGESCU (VAL. AL.), *Les assemblées d'états en Valachie et en Moldavie, des réformes de C. Mavrocordat (1739—1749) jusqu'aux Règlements Organiques (1831/1832)*, în *Congrès international des sciences historiques* (Moscou 1970). Etudes présentées à la C.I.H.A.E., LII, Varsovie (1975), p. 285—316.
- GEORGESCU (VAL. AL.) et STRIHAN (PETRE), *La contrainte par corps pour dettes, en droit roumain (XIVe — XIXe siècles)*, rezumat *L'emprisonnement pour dettes dans le droit roumain (XIVe siècle — 1864)*, în R.H.D. (1975), nr. 1, p. 177—179.
- GEORGESCU (VAL. AL.) et STRIHAN (PETRE), *Les représentations par lettres de marque en droit féodal roumain (XIVe — XVIIIe siècles)*, în N.E.H., VI, 1, p. 163—173.
- GEORGESCU (VAL. AL.), *Hrisovul din 15 iulie 1631 al lui Leon Vodă Tomșa în Țara Românească și problema „cărților de libertăți”*, în „Revista de istorie”, 29 (1976), p. 1013—1029.
- GEORGESCU (VAL. AL.), *Les assemblées d'états en Valachie et en Moldavie des réformes de C. Mavrocordat jusqu'aux Règlements Organiques (1831—1832)*, în *Album Français Dumont*, Bruxelles (1977), p. 229—230 (texte abrégé et corrigé).
- GEORGESCU (VALENTIN AL.), *Bizanțul și instituțiile românești pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Buc. (1980).
- GIURESCU (CONSTANTIN C.), *Un remarquable prince phanariote: Alexandre Ypsilanti, voévode de Valachie et de Moldavie*, în *Symposium L'Époque phanariote (21—25 octobre 1970)*, Thessaloniki (1970), p. 61—69 [Institute for Balkan Studies 145].
- GIURESCU (CONSTANTIN C.), *Le jugement par des conjureurs dans les Pays roumains*, în *Xenion — Festschrift für Pan. I. Zepos*, Atena — Freiburg Br. — Colonia 1 (1973), p. 473—479.
- GIURESCU (C.C.), *Viața și opera lui Cuza Vodă*, Buc. (1966).
- GIURESCU (C.C.), *Probleme controversate în istoriografia română*, Buc. (1977).
- GRIGORAȘ (N.), *Reformele cu caracter administrativ din Moldova ale lui Constantin Mavrocordat și Funcția judecătorească a domniei în Moldova. Domnul și instanțele auxiliare (1741—1832)*, în „Cerc. ist.”. S.N. Iași 7 (1976), p. 123—164 și 9—10 (1978—1979), p. 355—386.
- IOGA (N.), *Inscripții botoșănene*, București (1905).
- IOGA (N.), *Originea, firea și destinul neamului românesc*, în *Enciclopedia României*, I, Buc. (1938).
- IOGA (N.), *Ceva despre ocupația austriacă în anii 1789—1791*, în A.A.R., m.s.i., t. 33.
- INCRU (G.D.), *Un dregător mai puțin cunoscut: ispravnicul de „ungureni” în Țara Românească*, în R.A., XI (1968), nr. 1, p. 35—52.
- Istoria dreptului românesc în trei volume*, coord. Ioan Ceterchi, vol. I, resp. Vl. Hanga, Buc. 1980, 604 p.
- KREUCHELY, *Explication des boyards valaques*. Studiu cerut de von Miltitz, în *Hurmuzaki*, X, p. 495—548.
- Le concept d'Empire*, sub direcția lui Maurice Duverger. Colloque du Centre d'analyse comparative des systèmes politiques, 9—10 décembre 1977, Université de Paris I, PUF, Paris (1980): Hélène Ahrweiler, *L'Empire byzantin*, p. 131—149; Robert Mantran, *L'Empire ottoman*, p. 231—251.

- Le droit romain et sa réception en Europe.* Les Actes du Colloque organisé par la Faculté de Droit et d'Administration de l'Université de Varsovie en collaboration avec l'Accademia dei Lincei, les 8-10 octobre 1973, édités par Henryk Kupiszewski et Witold Wołodkiewicz, Varşovia (1978).
- Le pluralisme juridique,* Etudes publiées sous la direction de John Gilissen, Institut de Sociologie, Bruxelles (1972).
- MATEESCU (TUDOR), *Pricini ale românilor din Dobrogea judecate de organele judiciare ale Țării Românești (sec. XVIII)*, în S.M.I.M., IX (1978), p. 125-131.
- MEDVEDEV (I.P.), *À propos des soi-disant assemblées représentatives à Byzance en particulier au XIVe siècle*, în *Actes du XIVe Congrès internationale des Etudes byz.* 1971, Buc. 2 (1975).
- MICHAÉLIDÈS-NOUAROS (G.), *Quelques remarques sur le pluralisme juridique en Byzance*, în „Byzantina”, Thessaloniki 9 (1977), p. 419-446.
- MONTESQUIEU, *Despre spiritul legilor*, vol. I (trad.), Buc. (1964).
- MOUSNIER (ROLAND), *Recherches sur les structures sociales dans l'antiquité classique. Colloque national du C.N.R.S., Caen, avril (1969)*, Paris (1970).
- NICOLESCU (CORINA), *Le Couronnement — „Incoronatie”. Contribution à l'histoire du cérémonial roumain*, în R.E.S.E.E., XIV (1976), nr. 4, p. 647-663.
- NICOLESCU (CORINA), *Les insignes du pouvoir. Contribution à l'histoire du cérémonial de cour roumain*, în R.E.S.E.E., XV (1977), nr. 2, p. 233-258.
- OȚETEA (A.), *Un cartel fanariot pentru exploatarea țărilor române*, în „Studii”, 12 (1959), nr. 3, p. 111-121.
- PANTAZOPOULOS (PAN. J.), *Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule*, Thessaloniki (1967) [Institute for Balkan Studies 92.]
- PAPACOSTEA (ȘERBAN), *Contribuții la problema relațiilor agrare în Țara Românească, în prima jumătate a sec. XVIII*, în S.M.I.M., III (1959), p. 230-321.
- PAPACOSTEA (ȘERBAN), *La grande charte de Constantin Mavrocordato et les réformes en Valachie et en Moldavie*, în *Symposium L'Epoque phanariote (21-25 octobre 1970)*, Thessaloniki (1970), p. 365-376 [Institute for Balkan Studies 145].
- POP (M.N.), *Asupra satelor de ungureni și pământeni*, în „Soveja”, rev. soc. stud. în geografie (1932), nr. 1-2, p. 7-11.
- POP (M.N.), *Originea ungurenilor*, în *Bul. Soc. rom. de geografie* (1933, p. 229-282).
- POP (M.N.), *Ungurenii*, în *Bul. Soc. rom. de geografie* (1942), p. 185-189.
- POPESCU-MIHUȚ (EMANUELA), *Observații asupra terminologiei românești din Manualele de legi ale lui M. Fotino* (în ms.).
- PIPPIDI (D.M.), *N. Iorga, istoric de l'antiquité*, în *Nicolae Iorga, l'homme et l'oeuvre*, Buc. (1971).
- ROMAN (LOUIS), *Așezarea statornică a românilor transilvăneni în Țara Românească (1739-1831)*, în „Studii” (1971), nr. 5, p. 899-929.
- REZACHEVICI (C.), *Bătălia de la Gura Nișcovului*, în „Studii” (1971), nr. 6, p. 1143-1167.
- SACERDOTEANU (A.), *Originea băniei și a „banilor” la români*, în „Historica” (1971), nr. 2, p. 79-96.
- SIMONESCU (DAN), *Literatura românească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi, 1762*, Buc. (1939).
- STAHL (HENRI H.), *Controverse de istorie socială românească*, Buc. (1969).
- STAHL (HENRI H.), *Studii de sociologie istorică*, Buc. (1972).
- STAHL (HENRI H.), *Teorii și ipoteze privind sociologia orînduirii tributale*, Buc. (1980).
- STĂNESCU (EUGEN), *Din istoria ideilor politice în evul mediu românesc (Miron Costin și problemele regimului boieresc)*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, Buc. (1965), p. 309-316.
- STĂNESCU (EUGEN), *Comunicare la sesiunea C.I.H.A.E. și a Soc. de ist. dr. (Besançon) despre Senat și adunările de stări la Bizanț* (1967), R.H.D. (1967).
- STĂNESCU (EUGEN), *Unirea înfăptuită sub Mihai Viteazul în contextul internațional al unirii în „Anale de istorie”* (1975), nr. 2.
- STOICESCU (N.), *Treapdudul și ciubotele în sec. XVI - XVIII*, „Studii” 22 (1969), p. 281-288.
- STOURDZA (AL. A.C.), *L'Europe orientale et le rôle historique des Mavrocordato, 1660-1830*, Paris (1913).
- STRIHAN (PETRU), *Bogdan Petriceicu Hasdeu*, în vol. *Din gândirea politico-juridică din România*, Buc. (1974), p. 307-328.
- STRIHAN (PETRU), *Regența în dreptul feudal român*, în „Revista de istorie” (1979), nr. 4, p. 687-701.

- ȘOTROPA (VALERIU), *Proiectele de constituție, programele de reforme și petițiile de drepturi din țările române în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Buc. (1976).
- ȘTEFĂNESCU (ȘTEFAN ȘI STĂNESCU (EUGEN), *Lupta poporului român împotriva exploatării și asupririi sociale și naționale pentru independență*, Buc. (1963).
- ȘTEFĂNESCU (ȘTEFAN), *Dirrecțiile actuale, problemele majore ale cercetării științifice în domeniul istoriei*, în „Era Socialistă”, Buc. 52 (1972), nr. 2, p. 30—34.
- ȘTEFĂNESCU (ȘTEFAN), *Realizări și perspective în domeniul medievisticii românești*, SMIM, Buc. 6 (1973), p. 9—17.
- ȘTEFĂNESCU (ȘTEFAN), *Începuturile băniei de Craiova. Pe marginea unui document recent publicat (1589)*, în SMIM, Buc. 1 (1956), p. 325—332.
- VLAD (MATEI), *Contribuții la studiul satelor de colonizare din Moldova (sec. XV — XVII)*, în „Studii și articole de istorie”, 7 (1965), p. 41—68.
- VLAD (MATEI), *Regimul administrativ al satelor de colonizare din Țara Românească și Moldova (sec. XVII)*, în „Studii”, 22 (1969), nr. 2, p. 35—47.
- VLAD (MATEI), *Colonizarea rurală din Țara Românească și Moldova (sec. XV — XVII)*, Buc. (1973).
- VOINEA (TUDOR), *Le contenu social de la justice pénale en Valachie aux XIV — XVIIIe siècles*, în R.R.H. (1970), nr. 6, p. 953—962.
- WALTHER (BALTASAR), la Dan Simonescu, *Cronica lui B. Walther despre Mihai Viteazul în raport cu cronicile contemporane*, în S.M.I.M., 3 (1959), p. 7—99.
- ZANNE (I.), *Proverbele românilor din România, Basarabia, Bucovina, Ungaria, Istria și Macedonia* (10 vol.), Buc. (1895—1912).
- ZEPOS (PAN. J.), *Syntagmation Nomikon Alex. Hypsélanté, voevoda, hégemonos pasés Owggrovia-chias, 1780* (Akadémias Athênôn, Pragmateiai, IV 2), Atena (1936), cu un important studiu introductiv și o bogată bibliografie.
- ZEPOS (PAN. J.), *To Nomikon Procheiron Michaél Phôteinopoulou, Boukourestion, 1765*, „Archeion Idiôtikou Dikaiou”, 17 (1954—1959), Atena (1959). Cu o bogată bibliografie, inclusiv lucrările precedente ale autorului despre Mihail Fotino (Phôteinos, Phôteinopoulos).
- ZEPOS (PAN. J.), *Byzantine Law in the Danubian Countries*, în B. St., 7 (1966) 343—356 și versiunea greacă în EEN, Atena 34 (1967) 1 urm.
- ZEPOS (PAN. J.), *Hé Dikaniké Techné tou Démétriou Katartzé (Boukourestion, 1793*, în „Praktika Akadémias Athênôn” 46 (1971) 85—101, și „Nomikon Vêma” 19 (1971) 561 urm. Adde: idem, *A Scholium of D. Catargis in his „Ars Juridica” (Bucarest 1793)*, în Flores Legum = Festschrift für H.J. Scheltema (1971), p. 211—215.
- ZEPOS (PAN. J.), *To ergon tou Michaél Phôteinopoulou kai hé nomothesia tou Alexandrou Hypsélanté, hégemonos tês Blachias*, în „Praktika Akadémias Athênôn” 47 (1972), p. 29—36.

VALENTIN AL. GEORGESCU, PETRE STRIHAN
JUDECATA DOMNEASCĂ ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA
(1611 — 1831)

Partea I. ORGANIZAREA JUDECĂTOREASCĂ
Vol. II (1740—1831)

LA JUSTICE PRINCIFIÈRE EN VALACHIE ET EN MOLDAVIE (1611—1831)

Première Partie: L'organisation Judiciaire

Second Volume: Deuxième Période (1740—1831)

București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1981, 234 p.

Résumé

Ch. Ier. LA RÉFORME JUDICIAIRE DE CONSTANTIN MAVROCORDATO
ET SES RÉSULTATS

§ 1. *Contenu et signification de la réforme.* La réforme se place dans la ligne du despotisme éclairé. La réforme générale (d'ordre social, fiscal, administratif, judiciaire, ecclésiastique) a débuté en Valachie (1740) étant appliquée aussi en Moldavie à la suite du transfert du prince à Jassy (1741). Ses principes fondamentaux (« Constitution ») furent publiés dans le « Mercure de France » (juillet 1742) et développés par des actes normatifs d'application, ou approuvés par des assemblées d'états (1739—1749). La disparition d'un article prouve son rejet à la suite d'un débat réel dans l'ensemble. L'inexistence d'un accord préalable ou d'une confirmation de la Porte reflète l'autonomie législative des deux pays.

La réforme créa la fonction d'ispravnic (préfet) à la tête de chaque județ en Valachie ou ținut en Moldavie. En tant que juge, il avait une compétence civile générale, y compris les litiges des boyards et en matière pénale seulement pour les causes mineures, toujours avec droit d'appel pour la partie perdante. Un juge de profession devait, surtout en Moldavie, aider l'ispravnic. On introduit le principe de la salarisation des dignitaires. La nomination d'un remplaçant par l'ispravnic pour exercer ses fonctions judiciaires fut interdite. L'application d'amendes pour mauvaises mœurs (« desugubina ») sans jugement fait par l'ispravnic fut également interdite. La procédure écrite devint obligatoire. On réaffirma le principe romano-byzantin (Gaius, IV, 24) de la présence obligatoire des parties au jugement, les récalcitrants pouvant être amenés au prétoire *manu militari*. Le principe de la libre saisine de l'ispravnic d'une action judiciaire était consacré et sanctionné par un recours pour déni de justice devant le prince. La tenue des registres judiciaires au siège de l'ispravnicat devenait une obligation importante et rigoureuse. Les jugements y devaient être transcrits dans l'ordre chronologique. L'ispravnic n'avait pas droit de toucher « l'écu de la prison » comme le grand armaș ou le grand spathaire (spătar) auparavant.

§ 2. *Les résultats de la réforme.* N. Iorga en a fait l'éloge, G. Misail les mésestimait, V. A. Urechîă portait un jugement modéré. Certains résultats médiocres n'enlèvent à la réforme ni son importance ni son caractère de tournant historique.

a. *La juridiction des grands boyards.* Ce collège constituait une instance intermédiaire entre l'ispravnic et le divan (I. C. Filitti), mais ne se cristallise et ne possède une dénomination technique (le département des « velliți boieri »).

que sous l'occupation russe (1768—1774) et dans la réforme judiciaire d'Alex. Ypsilanti (chrysobulle 1775; Code 1780). Les boyards, même en appel, n'établissaient qu'un rapport (anaphora) qui permettait au prince de statuer; soit en le confirmant, soit en le renvoyant devant le divan présidé par le prince.

b. *Les juges de district* (judet, tinut). Ce fut un échec, malgré quelques nominations de tels juges même après la disparition du réformateur. Les ispravnic conservent leurs attributions judiciaires jusqu'aux Règlements Organiques (1831—1832).

c. *La salarisation des juges*. Demi-échec, ayant besoin d'être confirmé de nouveau par Alex. Ipsilanti. On cumulait le traitement et le denier (havaet) payé par les parties litigantes.

d. *Le privilège des boyards d'être jugés par le prince* (droit de déroger). Les boyards ne déféraient pas à la citation devant l'ispravnic et adressaient leurs «plaintes» directement au prince. Ils reçoivent partiellement satisfaction sous le règne d'Alex. Ypsilanti (Code 1780, XVII, 6) et pleine satisfaction en Moldavie par le chrysobulle synodal du 12 avril 1828 de Ion Sandu Sturza, après des protestations individuelles antérieures (1792).

e. *La procédure écrite*, promise par des dispositions princières réitérées, même par le Code de 1780 (VIII, 2) en Valachie. Dans les causes mineures, le département criminel prononçait oralement.

f. *La tenue des registres* a été une réussite.

g. *L'interdiction* des remplaçants personnels a échoué. En Moldavie, Michel Soutzo l'a répétée sous peine de travaux forcés dans les salines et de bastonnade sur la place publique.

h. *L'expédition obligatoire de tout procès et l'accès de tous à la justice* ont rencontré des obstacles: plusieurs princes ont réitéré les mêmes dispositions.

i. *L'écu de la prison* (payé lors de l'élargissement du condamné) a même connu parfois une augmentation. Les grands dignitaires doublaient le taux modeste de 15 bani fixé par Grégoire Ghica en Moldavie (1776).

En conclusion, la réforme judiciaire, l'aspect le plus important des réformes de Mavrocordato, à côté ou après l'émancipation des serfs, a conduit à plusieurs résultats positifs et a constitué une phase de transition de la justice féodale vers la justice moderne de type bourgeois. Elle a déclenché des progrès notables par une évolution qui s'est révélée irréversible.

Ch. II. LE PRINCE

Ier Section. Les transformations du pouvoir princier

§ 1. *Vue d'ensemble*. Au milieu du XVIIIe siècle, le régime nobiliaire étant enrayé, le pouvoir princier se trouvait consolidé par le fait que la Porte ottomane procédait à la nomination directe des princes, sans élection réelle, en se limitant à un simulacre d'élection. La centralisation de l'État en fut renforcée, se répercutant sur la codification du droit, la distribution de la justice, l'administration des villes, les rapports agraires des boyards et des paysans (corvéables). Mais le rôle des boyards ne doit pas être sous-estimé, l'État conservant un caractère féodal en mutation. Les boyards autochtones s'opposent aux princes surtout pour combattre l'ascension de leur clientèle grecque, avec accès aux dignités et autres fonctions publiques lucratives: mouvement de Jassy, 1754, les Turcs faisant droit aux plaintes des boyards; le succès de Gr. I. Callimaque; le mémoire que les boyards adressèrent à Catherine II (1769) pour obtenir la limitation des pouvoirs du prince; la préface du métropolitain Gavril Callimaque à la traduction roumaine des

Instructions de Catherine II (1773) où l'éloge des Lumières souligne l'intangibilité des privilèges de classe; la conspiration des boyards Manolache Bogdan et le spathaire Cuza contre C. Morouzi (1777—1782); le projet des boyards tendant à l'établissement d'une république aristo-démocratique (1802); la plainte de mars 1822 adressée à la Porte, réclamant un conseil des boyards à la place du prince; la pétition adressée en 1825 à l'empereur de la Russie pour solliciter la limitation des pouvoirs du prince. La convention d'Akerman (1826) interdisait aux princes la sanction des boyards sans mise en jugement selon les lois et les coutumes du pays. Le rapport des boyards moldaves du 9 avril 1827, confirmé par Ion Sandu Sturza, consacrait le privilège nobiliaire d'être jugé par le divan princier et supprimait la confiscation des biens.

On évoque aussi les agitations des boyards en Valachie: contre Constantin Mavrocordato, Etienne Racoviță, N. Mavrogheni et Jean Caragea, ainsi qu'en faveur de la priorité des coutumes sur la réception du droit byzantin (1763). Le conflit du prince avec les boyards a été pour beaucoup dans la diminution du programme législatif d'Alex. Ypsilanti.

L'instabilité des princes (qui vivaient sous la menace de l'imminente destitution) était devenue une calamité. Le retour aux règnes viagers est réclamé dans leurs mémoires par les boyards valaques (1773), moldaves (1774), etc. Le Chatti-chérif de 1774 a conditionné la destitution par l'existence d'une culpabilité, et celui de 1802 a plafonné la durée des règnes à sept ans.

Les documents d'époque, émanant des boyards, au cours des conflits ininterrompus, révèlent à la fois les abus des princes (qui contraignaient les membres du divan à signer des rapports dont ils n'approuvaient pas les conclusions) et la faiblesse des boyards qui, par leurs plaintes contre les princes adressées à la Porte, faisaient le jeu de celle-ci.

§ 2. *Les transformations structurales concernant l'origine du pouvoir princier.* La doctrine officielle de l'Etat reste théocratique. La grâce divine apparaît dans les documents comme source du pouvoir princier, et la Porte ne s'y oppose pas. Cette conception se reflète dans l'onction des princes, l'intitulé des chrysobulles princiers, la validité des actes princiers limitée à la durée du règne. Le contrat féodal reste la source secondaire et son caractère originaire s'affaiblit.

§ 3. *Les transformations du caractère absolu du pouvoir princier.* Le pouvoir princier trouve un appui dans les forces sociales nouvelles (les marchands, les artisans des villes, les couches privilégiées moyennes) et rencontre la résistance des masses populaires et du libéralisme illuministe. Sa réponse revêt des formes locales d'absolutisme éclairé (N. Iorga: « despote éclairé »).

§ 4. *La coutume et ses rapports avec la pravila.* Le droit écrit s'affirme comme droit organique de l'Etat. Le déclin de la coutume apparaît dans sa dépendance croissante par rapport au droit écrit (pravila), dans la censure des coutumes, dans le mouvement de codification à partir des projets de Code de M. Fotino (1765—1777) jusqu'aux Règlements Organiques (1831—1832). Mais des institutions fondamentales (le pouvoir princier, la Stândestruktur, etc.) restaient coutumières. Le rôle de la coutume comme limite du pouvoir princier est en déclin.

La pravila et le droit princier. Au XVIIe siècle, la pravila signifiait le droit byzantin obligatoire sans avoir besoin de sanction princière. Après 1765 les pravilas tendent à devenir des actes normatifs du prince, quoique leur contenu soit principalement emprunté au droit byzantin. Les pravilas

de la fin du XVIIIe siècle ont le but de consolider le *ius receptum*. Un autre tournant c'est la laïcisation graduelle du droit. On cite souvent la *Vactiria* (*Cîrja arhierească*) et l'on utilise beaucoup les Basiliques et le Manuel de C. Harmenopoulos (éd. classique et éd. Alexios Spanos, Venise. Le prestige de la loi s'est accru. Le pluralisme des systèmes juridiques faisait de la norme écrite une limite très élastique du pouvoir princier.

§ 5. *Le prince, juge suprême*. Cette prérogative, restée coutumière, a subi des brèches et des transformations. Le Code Caragea a décidé que le jugement d'un prince, confirmé par un autre prince, ne pouvait être cassé par un troisième et que le procès jugé par trois princes ne pouvait pas être remis en question sous un quatrième règne. Le droit de prononcer la peine de mort, la réclusion et l'exil était réservé au prince. Défendant sa prérogative, le prince interdisait aux prélats étrangers d'appliquer aux membres de leurs communautés d'autres peines que spirituelles. La prérogative, critiquée par les boyards, était en déclin. Depuis 1763, le prince admettait que la partie litigante, mécontente de son jugement, pût en appeler au prince et à son divan. Donc, le juge suprême était une instance complexe: le prince et le divan.

§ 6. *Les essais de M. Fotino (1765—1777) et ceux du Code Caragea tendant à établir un statut constitutionnel du pouvoir princier*. Les projets de M. Fotino s'inspiraient de la doctrine byzantine des vertus impériales. L'avant-projet du Code Caragea contenait un chapitre sur les prérogatives princières qui n'a pas été incorporé au texte du code confirmé en 1818.

§ 7. *Le droit de juger du prince dans le projet des Carbonari moldaves (Cărvunari) (1822)*. Le projet décidait la suppression de cette prérogative princière.

§ 8. *La justice princière dans quelques mémoires pour la réforme et l'organisation de l'État (1817—1829)*.

§ 9. *Conclusion*. En dépit des apparences, la structure fondamentale de l'État est en plein changement. Les transformations sont occultes, implicites et ne résultent que d'un contexte structural examiné dans les interrelations de ses éléments. On va vers la monarchie constitutionnelle. Le rôle judiciaire du prince déchoît lentement.

IIe Section. Le pouvoir judiciaire⁷ du prince face à la suzeraineté ottomane

§ 1. *L'autonomie judiciaire*. Les pays roumains n'ont jamais été conquis par les Turcs. En payant un tribut, leur soi-disant statut de « vassalité » n'excluait pas leur autonomie législative, administrative et judiciaire. A partir du XVIe siècle, la domination ottomane s'est accentuée et l'autonomie s'est abusivement détériorée. En général, les princes et les boyards ont résisté à ces abus. Lors de la conclusion du traité russo-ottoman de 1774, les boyards ont revendiqué énergiquement l'autonomie, fondée sur les anciens privilèges confirmés par les Turcs, et le traité de paix en a consacré l'existence, reconnue par la Porte. Le prince distribuait sa justice, non celle du Sultan. Les jugements des princes n'étaient pas soumis à une confirmation par le Sultan. Le prince jugeait selon les lois et les coutumes du pays. Ses sujets n'avaient pas le droit d'appel à la Porte.

§ 2. *La solution des litiges entre indigènes et Turcs* était assurée par la médiation du divan-effendi et d'autres Turcs et, le cas échéant, par le jugement du cadî de Braila ou de Giurgiu. Ces normes coutumières ont été consacrées par les chatti-chérifs de 1774, 1784, 1792, 1802. Les princes continuent à se

reconnaître compétents de juger les litiges entre Turcs et indigènes. Habituellement, ils les jugent en leur divan, en présence du divan-effendi. Abusivement, de tels procès sont parfois jugés sur le territoire du pays par des cadis munis d'un firman. Le prince se reconnaissait compétent de juger les procès des Roumains de la Dobrodgea qui, quoique sujets de Sultan, sollicitaient, dans le pays roumain, la justice princière. Cette réciproque application d'un statut personnel avait un fondement confessionnel. La partie litigante et l'instance judiciaire devait relever de la même confession.

IIIe Section. Les litiges des indigènes avec les autres étrangers

Les grandes puissances ont prétendu que leurs capitulations avec la Porte ottomane étaient applicables à leurs sujets résidant dans les principautés roumaines. Prétention abusive, du moment que les principautés n'appartenaient pas à l'Empire ottoman. Les princes n'ont pas accepté le fonctionnement de la juridiction consulaire. Solution ingénieuse, ils ont créé une juridiction spéciale, le département des « causes étrangères » compétent pour connaître des procès mixtes. Les étrangers pouvaient être assistés de leur consul ou son interprète (dragoman). Cette politique est allée de pair avec l'établissement, après 1774, d'une soi-disant juridiction consulaire pour les ressortissants des puissances bénéficiant du régime des capitulations. La lutte pour son enrayement sera vigoureuse jusqu'à sa suppression (1877).

Ch. III. LE DIVAN ET LES DÉPARTEMENTS

I^e Sect. La structure du divan et l'évolution générale de la compétence

§ 1. *Aperçu général.* À cause des fréquentes vacances du trône, l'importance du divan s'est accrue. Il a changé de dénomination et de structure: des organes judiciaires spécialisés, puis des départements surgissent.

§ 2. *Composition du divan.* On multiplie les hauts dignitaires: le doublement des grands vornics, des grands logothètes, la création du logothète des coutumes et du vornic des huissiers (aprozi), etc. Toutefois, le nombre traditionnel de 12 membres du divan est maintenu.

§ 3. *Nomination du Divan.* Le chatti-cherif de 1774 permettait l'accès des Grecs au divan, de pair avec les indigènes. La réaction des indigènes a déterminé la préférence des indigènes consacrée par les firmans. La nomination des membres constituait une source de revenus pour le prince. Les membres du divan étaient révocables ad nutum. Le pays était gouverné par le prince aidé par un clan de la haute noblesse (« protipendada », les cinq familles).

§ 4. *Les rapports entre le prince et le divan* sont complexes, et parfois contradictoires. Le prince décide avec l'avis du divan. En cas de résistance, le prince impose sa volonté. Les rapports décèlent une crise latente et permanente.

§ 5. *La compétence du divan.* À l'instar de la compétence princière, celle du divan est générale. Des litiges menus ne sont plus déferés au divan. Il juge, en premier ressort, seulement par ordre du prince. En l'absence du prince, il émet des anaphoras (rapports préparatoires), soumises à la confirmation princière.

IIe Section. Les départements du divan

§ 1. Le problème de la spécialisation dans l'activité du divan

À la suite du mémoire des boyards moldaves (1769), la puissance occupante a créé en 1771 le département de la justice, comme section du divan de Moldavie. L'initiative éte reprise par Alexandre Ypsilanti, dans les deux pays.

§ 2. *Le département judiciaire ou « département du jugement »*. Celui-ci fut créé en Moldavie en 1771, et en Valachie en 1772.

Cette création a eu comme fondement la pratique du divan établie dès le XVIIe siècle.

§ 3. *La stabilisation du département*. L'ouvrage expose le fonctionnement de ce ressort du divan jusqu'aux Règlements organiques.

Ch. IV. LA RÉFORME JUDICIAIRE SOUS LE RÈGNE DE AL. YPSILANTI, ET SES CONSÉQUENCES

§ 1. *L'organisation des départements*. Elle s'est réalisée en Valachie par 2 chrysobulles (1774 et 1775) et la *Pravilniceasca Condică* (Code de 1780) lui donna une structure qui se révéla durable. En 1775 on a créé 4 départements: le premier comme instance supérieure, le deuxième et le troisième, égaux entre eux pour les litiges civils, le quatrième pour les procès criminels. Le code de 1780 a confirmé la réforme (1775).

§ 2. *La réforme du jugement*. Alex. Ypsilanti a utilisé les Manuels de l'otino et des textes byzantins, avec d'importantes additions locales et des innovations. L'ouvrage constate la reconnaissance officielle de la réception globale des *pravile* byzantines, mais insiste sur l'originalité de la synthèse roumaine ainsi obtenue.

§ 3. *Les départements judiciaires en Moldavie et leur développement en Valachie jusqu'à 1830*. En Moldavie, quoiqu'il n'y ait pas eu de réforme d'ensemble, les départements ne s'en sont pas moins développés. On a créé un second département (civil) et en 1789 est mentionné un département criminel, probablement créés par Alex. Ipsilanti (1786—1788).

§ 4. *La création du département des causes étrangères*. Il fut créé en 1793 (Moldavie) et en 1813 (Valachie), avec une compétence spéciale (v. supra).

§ 5. *L'existence d'autres départements*. Les instances créées auprès du vel spătar et du vel aga n'ont pas été des départements (tribunaux), malgré cette appellation impropre dans certains documents. C'était une modernisation de la juridiction traditionnelle du haut dignitaire respectif.

Ch. V. L'ASSEMBLÉE D'ÉTATS DE 1739 À 1831

§ 1. *La structure d'états de la société roumaine et sa terminologie*. La *Ständestruktur* de la société roumaine à cette époque ne fait pas de doute. Les réformes de Constantin Mavrocordat l'ont même accentuée. A l'intérieur d'un « état », on peut distinguer des sous-états ou *trepte* (couches, classes *hoc sensu*). Le terme d'obște (communauté, universitas) qui évoque l'idée de totalité populaire, se substitue à celui de *șară* (pays). Une riche terminologie se rattache à cette structure: *stare* (état) *parte* (partie), *neam* (lignée) *ceată* (équipe), *tagma* (τάγμα) *cin* (чинь, état). On parle d'un état des « boyards », d'une partie ou *sobor* du clergé ecclésiastique, monastique, spirituel (le), d'un état laïque ou politique (civil). Les modalités concrètes sont polarisées autour

de quatre principaux états: le clergé, les boyards, les citadins et la paysannerie (libre et corvéable).

§ 2. *Le conseil général* (sfatul de obște). Les grandes assemblées de 1740—1741, 1745 et 1746 (à Bucarest), 1749, 1756 et 1756—1766 (en Moldavie) relevant de l'ancien type de grande assemblée du pays, fait place à un type nouveau (*phanariote*) d'assemblée restreinte (le haut clergé, les grands boyards) qui portera un nom déjà en usage: *sfat de obște*, organe technocratique et docile, à caractère oligarchique, permettant au despote éclairé de se prévaloir d'une constante consultation de la communauté civile ou ecclésiastique. Cet organe est structuré, selon la volonté décisive du prince par une idée de représentation de l'ensemble social par ses états supérieurs, celle de chaque état par ses sommets, même la volonté du prince étant apte à désigner ces représentants.

1. *Terminologie*. Elle joue sur les connotations imbriquées du mot *obște*: un collectif de grands boyards et de prélats, représentant organiquement la communauté de l'état des boyards et du clergé, ces états supérieurs représentant de la même façon la communauté du peuple, donc le pays. On n'y trouve aucune trace d'élection.

2. *Le statut légal de l'institution*. Il s'agit d'un statut coutumier, jamais contesté, mais absent des textes législatifs et de toute réglementation manifeste. Les actes de la Porte n'en font jamais mention.

3. *Convocation et composition*. 4. *Lieu des réunions de travail*. 5. *Compétence et attributions*. *Fonctionnement et procédure*. 7. *Rapports avec le pouvoir princier*. L'examen de ces aspects institutionnels aboutit à une ample présentation de cet organe « constitutionnel » que notre historiographie ne possédait pas et qui ne concorde pas avec les analyses de G. I. Bratianu, publiées en 1952 et 1977 à partir des matériaux rassemblés avant 1947.

§ 3. *La grande assemblée du pays*. P. P. Panaitescu parle de sa disparition après 1746—1749. En réalité, elle continue d'exister, dégradée au rôle de simple manifestation conventionnelle: l'acclamation du nouveau prince nommé par la Porte, hommage de fidélité ou de reconnaissance, avec ou sans réunions affectives.

§ 4. *Les assemblées d'états parallèles*. Elles sont la conséquence des contradictions à l'intérieur de la classe dominante ou l'expression d'une politique conjoncturelle vis-à-vis de la Porte.

§ 5. *Les projets et mémoires de réforme et réorganisation de l'État (1765—1831)*. Dans ces précieux documents, dont l'étude exhaustive et moderne a été reprise récemment, on retrouve la critique des structures existantes et l'expression des institutions futures selon la position de classe du document analysé. Ce qui domine c'est, sous la devise d'un retour à une véritable grande Assemblée d'états modernisée qui d'ailleurs sera mise sur pieds après 1834, un type de transition beaucoup moins avancé que celui du projet de constitution moldave de 1822. Dans la proclamation de Padeș du mouvement révolutionnaire de 1821 en Valachie, l'Assemblée du peuple avait une base populaire plus large que le parlement de type représentatif.

§ 6. *Conclusions*. Une insertion correcte de toutes ces formes d'assemblée dans la structure fondamentale de l'État est indispensable et révélatrice. Les particularités locales sont nombreuses et marquées. L'évolution économique était lente et imparfaite. La domination ottomane freinait une mutation irréversible. Le dépassement de l'héritage féodal heurtait de puissants intérêts et les éléments conservateurs étaient encore à même de défendre leurs positions.

Ch. VI. LA GRANDE «BĂNIA». LA LIEUTENANCE PRINCIERE (CĂIMĂCĂMIA) ET LE DIVAN DE CRAIOVA AVEC SES DÉPARTEMENTS JUDICIAIRES (1740—1831)

§ 1. *La reprise des anciennes traditions institutionnelles en 1739.* En 1739, après le traité de paix de Belgrade, avec le retour de l'Olténie à la mère-patrie, il était dans l'intérêt du pouvoir princier de Valachie de renouer la continuité avec le passé, en rendant à l'institution de la *bania* de Craiova son prestige et son efficacité, en contraste avec la politique de l'Autriche de 1718 à 1739. Cependant, l'occupation autrichienne suggérera certaines réformes dans la structure restaurée du gouvernorat. Les boyards provinciaux sont associés à la direction des affaires provinciales par le truchement d'un collège de 4—5 *caimacami* (lieutenants) de Craiova ou du *scaun* (trône et tribunal) de Craiova, qui deviendront le divan de la *bania*. C'est un aménagement habile du conseil des boyards qui avait fonctionné pendant l'occupation. Par contre, le grand *ban* lui-même finira par résider à Bucarest, avec regard sur les affaires d'Olténie, mais à Craiova le gouverneur effectif sera le *lieutenant (caimacam)* non pas du *ban*, mais du prince.

§ 2. *L'évolution générale de la «bănia» et de la «căimăcia», après les réformes de Const. Mavrocordato.* En 1765 le *caimacam* s'établit à Craiova, mais en 1775 il serait encore nommé par le *ban*, lorsqu'il quitte Craiova (M. Cantacuzino). Mais d'auteurs sources (F. G. Bauer) affirment qu'en 1761 le *caimacam* nommé par le prince *exécutait* les ordres de celui-ci. Le divan de Craiova consolide ses structures et son rôle s'affirme surtout en matière judiciaire. C'est un mini-divan princier qui ne pose pas de problèmes séparatistes au pouvoir princier. De 1806—1812 on parle du «premier gouverneur du divan de Craiova» et C. Dudescu porte le titre de gouverneur de la Petite Valachie, alors que les habitants l'appellent «ancien grand logothète». Après 1812, le grand *ban* est «le chef (căpetenie) de tous les autres dignitaires» de la province. Sa disparition par l'effet du règlement organique (1831) ne produit aucune secousse.

§ 3. *Les attributions judiciaires du grand «ban» et du «caimacam».* Le *ban* continue d'être le grand juge de la province, à la tête de son divan. A Bucarest, il est un chaînon entre le pouvoir princier et l'Olténie, sans exclure les contacts directs entre le prince et la province, partie intégrante de la principauté.

Le *caimacam* avait les attributions judiciaires du *ban*, si celui-ci avait résidé à Craiova. Il peut recevoir de la part du prince toutes instructions ou délégations judiciaires que celui-ci estime utiles ou nécessaires.

§ 4. *Le divan de Craiova.* Son existence est attestée nettement après 1775, ayant son origine dans la lieutenance collégiale des années 1740—1759 (voir ci-dessus). Il fonctionne avec 4 ou 5 boyards. Le *caimacam*, et l'évêque le Rîmnice y remplissent le rôle du prince et du métropolitain dans le divan de Bucarest.

§ 5. *Les départements de la «bănia».* Leur fonctionnement commence en 1774: un tribunal criminel et un autre civil et correctionnel (département du tribunal à 4 juges). C'est la mini-république des départements de Bucarest.

§ 6. *Le département criminel.* En 1783, trois boyards y sont nommés, avec les mêmes instructions que pour le tribunal de Bucarest. De 1806—1812, sont nommés quatre boyards et un logothète de 3e classe à titre de greffier.

§ 7. *Le département des quatre juges.* Nous connaissons son organisation du 30 avril 1785 avec la préoccupation de rapprocher l'instance du domicile des parties litigantes et d'alléger la mission du divan et des départements de Bucarest. En 1792, trois boyards siègent valablement pour trancher un litige. De 1806 à 1816, il porte le nom de département *politicesc* (civil). Les juges sont fréquemment remplacés.

§ 8. *La structure du gouvernement d'Olténie à la veille de sa suppression.* Un document de 1829 déclare que le divan et les deux départements de Craiova ont été créés depuis les temps anciens. Cette expression n'a historiquement qu'une portée fort relative. A chaque département sont attachés six juges et un greffier. Le document indique leurs modestes traitements.

Ch. VII. D'AUTRES HAUTS DIGNITAIRES À ATTRIBUTIONS JUDICIAIRES PROPRES

Ière Section. La compétence judiciaire des dignitaires

La compétence judiciaire générale des hauts dignitaires touche à sa fin. La compétence n'a plus une source coutumière; elle résulte du droit écrit (le droit princier), étant donc plus précise. Les organes individuels sont remplacés par des instances à structure collégiale. La compétence spécialisée fait un pas en avant, car elle caractérise surtout les instances (civiles, pénales, etc.), nouvellement créées.

IIe Section. Dignitaires à attributions judiciaires propres

§ 1. *Les chefs de l'église: le métropolitain et les évêques.* La compétence judiciaire des chefs de l'église se rétrécit par le transfert de certaines attributions judiciaires des organes ecclésiastiques aux organes laïcs. En Moldavie, on a conservé la compétence de l'évêque sur les corporations. La laïcisation fait des progrès surtout sous les règnes d'Al. Ypsilanti, I. Caragea Sc. Callimaqui.

§ 2. *Les grands vornics à compétence générale (palatinus judex curiae).* En Valachie, on a créé (1761), pour l'ouest du pays (Țara de sus) un grand vornic et un autre pour l'est du pays (Țara de jos). Puis (1793—1796) on a doublé ces deux grands vornics. En Moldavie, les deux grands vornics (du Haut et du Bas-Pays) avaient été doublés dès 1765. Leur compétence s'est rétrécie.

§ 3. *Les grands vornics à attributions spéciales.* On étudie: le grand vornic de politie (v. de la cité), le grand vornic al obștirilor ou vornicul de cutie (v. de l'assistance sociale), le grand vornic al Obștii (v. de la communauté), le grand vornic des aprozi (v. des huissiers), dignitaires spécifique à la Moldavie.

§ 4. *Le grand logothète (logofăt).* En Valachie, depuis 1775, outre ses anciennes attributions, il surveillait et coordonnait l'activité des instances. En Moldavie, il a gardé son rang de premier dignitaire du pays. Le grand logothète des coutumes (*vel logofătul obiceiurilor*) créé dans les deux pays (respectivement 1797 et en 1799 était chargé de rassembler les normes du droit coutumier et de les conserver dans un livre (« Condica de obiceiuri »).

§ 5. *Le grand spatulaire (ensifer ou armiger - spălar).* Ses attributions judiciaires ont augmenté, en Valachie, par la Pravitniceasca Condică qui a

créé une instance auprès de lui (judecătoria ot vel spătar). En Moldavie, il a perdu le droit de juger les étrangers, par la création (1793) du département des causes étrangères.

§ 6. *Le hatman* (commandant de l'armée). En Valachie, on a créé (1775) le hatman du divan, à attributions judiciaires. En Moldavie, la hatman a des attributions militaires réduites et surtout de police. Il était responsable de l'ordre public. Il jugeait les litiges concernant les tzigans. Le hatman des menzils (hatmanul menzilurilor) (dirigeait les postes et assurait la garde des frontières (« paza marginiei »)).

§ 7. *Le grand vistier (trésorier)*. Dans les deux pays, il nommait les ispravnic et les comptables des districts. Ses attributions judiciaires ont été tendues.

En Valachie, il jugeait les abus des subalternes et avait une prison. Il était compétent de juger les marchands indigènes. En Moldavie, il jugeait les subalternes, connaissait des procès fiscaux, et aussi des litiges des marchands indigènes, selon la coutume confirmée par des chryssobulles.

§ 8. *Le grand postelnic (magister lectorum, praefectus aulae, marschalcus)*. Il n'avait que de attributions judiciaires très réduites.

§ 9. *Le grand paharnic (échanson)*. Ces attributions de cour ont été transférées au « cupar » (de *cupa, coupe*) devenu « grand cupar ». Il avait perdu la compétence de juger les procès concernant les vignobles. À la fin du XVIIIe siècle, il est resté dignitaire sans attributions propres effectives.

§ 10. *Le grand aga (commandant en second de l'armée, général de l'infanterie)*. En Valachie, il assurait l'ordre dans la capitale, excepté la banlieue. Il jugeait des causes pénales mineures et d'autres, plus importantes, dans les corporations, ou concernant la propriété urbaine et l'exécution des débiteurs. En Moldavie, il avait les mêmes attributions que son homologue valaque.

§ 11. *Le grand armaş (praefectus iustitiae, préposé à l'application des lois)*, avait, dans les deux pays, d'importantes attributions: la prise des malfaiteurs, leur transport et leur présentation devant l'instance, la garde des détenus, l'exécution des peines graves. Il n'a eu le droit ni de juger, ni d'enquêter les coupables.

§ 12. *Le portar (magister ceremoniarum)*. Ses attributions judiciaires concernaient surtout les bornages. Le grand portar était d'habitude représenté par le portar II ou par un huissier. Il était obligé de faire arriver les arpentiers, les conjureurs, et les parties litigantes au lieu où ils devaient prêter serment.

§ 13. *Le serdar (principis locumtenens generalis)*. En Valachie, le grand serdar était un administrateur général des troupes. En Moldavie, la réforme Mavrocordat a transformé le serdar en ispravnic.

§ 14. *Le grand cămăraş (camerarius)*, en Valachie, a gardé la juridiction des marchands étrangers et la compétence pénale concernant les instruments de mesure des marchands. En Moldavie, il avait des attributions judiciaires. La compétence civile sur les marchands arméniens et juifs a été formellement consacrée (1776 et 1777).

§ 15. *Les pîrcălabi (préposés aux places fortes)*. En Moldavie, les pîrcălabi de cité transformés en pîrcălabi de district étaient devenus ispravnici. La réforme Mavrocordat. En Valachie, les pîrcălabi de district se sont transformés en ispravnici. Les pîrcălabi de village ont joué le même rôle de juges des villages.

§ 16. *Les ispravnici (préfets de district)*. Les ispravnici de district, ont été dans les deux pays, des dignitaires princiers à attributions fiscales, administratives, judiciaires. Ils les exerçaient souvent d'une façon abusive. Leurs attributions judiciaires étaient restreintes en matière pénale et larges en matière civile. Ils pouvaient juger même des boyards. Ceux-ci ont refusé d'accepter leur juridiction. Les *ispravnici* avaient sous leurs ordres des agents exécutifs: « *zapcii* », « *ceausi* », etc. et disposaient d'une prison (« *grosul ispravniciei* »). Les *Ispravnicii de unguveni* ont été des dignitaires spéciaux, créés en Valachie pour les Roumains transylvains qui passaient la montagne avec leurs troupes et s'établissaient dans les principautés.

§ 17. *Les vornici de poartă (vornics de la Porte princière)*. Ils ont perdu quelques attributions judiciaires, conservant des attributions d'enquête et de jugement en matière de bornage et aussi des tâches d'auxiliaires de la justice, comme experts ou arpenteurs. Ils gardaient le sceau de la porte princière (« *pecetea porții gospod* »), ce qui augmentait leur prestige.

Ch. VIII. DES MODIFICATIONS ET DES REMOUS CONCERNANT LA JUSTICE PRINCIÈRE APRÈS LA RÉFORME D'YPSILANTI

§ 1—8. Les abus des dignitaires et les réactions populaires ont déterminé chez les princes une préoccupation permanente visant à l'amélioration de la justice, dernier refuge des opprimés.

L'ouvrage évoque les efforts faits par les princes dans ce domaine: la création de nouveaux dignitaires et de nouvelles instances, les dispositions normatives concernant la liberté individuelle, l'emprisonnement pour dettes, la torture qui n'a pas été supprimée mais réglementée, des mesures d'adoucissement des peines, le comportement des juges à l'égard des parties litigantes, l'introduction des registres dans la pratique des instances judiciaires, le règlement des taxes pour les actes juridiques, etc.

Ch. IX. LES CONDITIONS EXTERNES DU JUGEMENT PRINCIER

§ 1. *Le lieu du jugement*. Vu le caractère charismatique du pouvoir princier, le prince pouvait juger n'importe où et à n'importe quel moment. Toutefois, il n'est plus itinérant. Les instances ont un siège propre, où elles exercent leurs attributions. Mais, jusqu'au XIXe siècle, il y a encore des boyards qui jugent chez eux, à leur domicile.

§ 2. *Horaire des audiences*. Le divan siégeait 3—4 fois par semaine. Les causes pénales étaient évoquées surtout le samedi. L'absence des juges était monnaie courante.

§ 3. *L'audience*. Le prince jugeait d'habitude en son divan. Les audiences avaient un caractère solennel. Suivant la coutume, les parties litigantes se prosternaient devant le prince. Même les boyards. Devant d'autres instances, la tenue devait être respectueuse: debout, tête nue. Les juges étaient obligés eux aussi de respecter les parties au procès et de les traiter avec « douceur » et « humanité », sans parti pris et arbitraire. Les textes insistaient à répétition sur ces devoirs, imparfaitement respectés.

§ 4. *La langue des débats*. Même sous les règnes phanariotes, la langue roumaine dominait. Constantin Mavrocordato grondait ses agents qui lui adressaient des rapports en grec. Les registres princiers et tous les actes princiers,

excepté quelques cas, sont rédigés en roumain. Les débats et la procédure se déroulaient en roumain.

§ 5. *La publicité des débats.* Suivant les textes, et aux yeux des étrangers, les audiences du divan paraissaient publiques. Mais, en fait, l'accès du public aux débats était restreint. La *Prav. Cond.* (II, 2) permettait seulement l'accès des parties au procès. La pratique respective s'est maintenue même après l'entrée en vigueur des Règlements organiques, qui n'en consacraient pas moins la publicité. En 1848, ce principe a fait l'objet de revendications populaires.

Ch. X. LES LIEUTENANTS PRINCIRS

Pendant cette période, la « *căimăcămia* » a été la seule forme possible de lieutenance princière, les cas de régence étant exclus. Au XIXe siècle, de nouvelles dénominations (par ex. « *vremelnica ocîrmuire* » = le gouvernement temporaire) font leur apparition. La nomination des « *caïmacami* » (lieutenants princiers) appartenait au prince, droit reconnu même par les Turcs. Au cas de vacance du trône, si le prince n'avait pas nommé des *caïmacami* c'était le divan qui exerçait le pouvoir princier. Cette pratique a été consacrée par la Convention internationale d'Akkerman (1826). La *Caïmacamia* (un homme ou un collègue) avait la charge de « garder » le trône et d'exercer les prérogatives princières, excepté les actes purement personnels réservés au prince. Elle avait des attributions judiciaires, en connaissant des causes au fond. Les *caïmacami* rendaient des comptes pour leur gestion. Certains d'entre eux (Étienne Vogoridi, C. Negrea) pour des abus se sont fait exécuter par les Turcs.

Ch. XI. L'EXERCICE DES ATTRIBUTIONS JUDICIAIRES DU PRINCE PENDANT LES OCCUPATIONS MILITAIRES ÉTRANGÈRES

§ 1. 1769—1774. Les attributions princières étaient partagées entre l'armée occupante et le divan, le droit de décision suprême étant réservé au commandant de l'armée. Les boyards et le peuple ont formulé des revendications. En 1771, on a réorganisé le divan, on a créé des départements (v. *supra*). On rappelle la traduction du livre *nakaz* (*Les Instructions*) de l'impératrice Catherine II à Jassy (1773). La préface du métropolitain Gabriel Callimaqui soulignait que les privilèges du pays (de l'église et des boyards) devaient rester intacts.

§ 2. 1787—1792. Les Autrichiens ont occupé, en Moldavie (1788), les districts Herța, Dorohoi, Suceava et Roman et les Russes la partie située à l'est du Sireth, y compris la capitale Jassy (août 1788). En Valachie, les Autrichiens ont occupé (1789) l'Olténie et, à l'est de l'Olt, une zone y compris la capitale Bucarest, malgré la résistance des Turcs, aidés par le prince. N. Mavrogheni. En Moldavie, les Autrichiens ont nommé d'abord un gouverneur civil, ensuite un divan à Roman, composé de 3 personnes (2 autrichiens et un moldave), qui a exercé les attributions judiciaires du prince. L'occupation russe a institué à Jassy un divan (al *Knejiei Moldovei* = de la Principauté de Moldavie), mis sous la présidence du sénateur Laskarov. En Valachie, l'armée autrichienne a institué un divan, dont les membres furent nommés par l'empereur. La justice était distribuée par le divan, les départements et les

ispravnics qui appliquaient les lois du pays. Parallèlement, il y avait une autre administration occulte, organisée par les Turcs et mise sous la conduite du boyard Ienache Văcărescu.

§ 3. 1806—1812. En 1806, Constantin Ypsilanti arrive à Bucarest avec l'armée russe. En 1807, tous les fonctionnaires et les habitants du pays prêtent serment envers le tsar et le prince. En Moldavie, le même prince a nommé un divan et a créé une « caimacamia ». Puis, sans abdiquer, il part pour la Russie et l'administration du pays passe entre les mains du commandant russe. En 1808, Ypsilanti est destitué par le tsar. Le général Kuşnikov est nommé président des divans des deux pays. Il réside à Jassy étant représenté à Bucarest par un lieutenant. Le président se comportait à l'égard des divans comme un prince du pays. Le divan était divisé en deux sections. Ses membres étaient nommés par le commandant-en-chef de l'armée occupante qui contrôlait le divan, en lui adressant des remontrances sévères et parfois blessantes.

§ 4. 1828—1834. L'armée d'occupation a éloigné les princes des deux principautés et a confié les pouvoirs du prince au président des deux divans, nommé par le tsar et mis sous les ordres du commandant suprême de l'armée d'occupation. « Le président plénipotentiaire » résidait à Bucarest, ayant à Jassy, comme lieutenant, un vice-président. Chaque divan était divisé en deux ressorts ou sections: le divan exécutif (« săvîrşitor ») et le divan judiciaire. Les deux, réunis, formaient l'Assemblée générale des divans. Les départements du divan continuèrent leurs activités. En 1830, Kisseleff ressuscita le divan princier comme instance suprême judiciaire, sous la présidence du métropolitain. En fait, Kisseleff était le juge suprême. Les décisions du divan dans les causes criminelles devaient être confirmées par lui. Avec la collaboration substantielle des boyards roumains, la puissance occupante a préparé le projet des Règlements Organiques, la première loi fondamentale à tendance modernisatrice. Mais aussi, selon Karl Marx, „Le code de la corvée.”

CONCLUSIONS

1. C'est surtout par la prérogative judiciaire que les princes ont exercé une force de séduction sur les masses. Le souvenir de certains princes prééminents par leur rigueur à l'égard des boyards ou par des gestes de justice à résonance dans les masses avait nourri la capacité du peuple à s'illusionner dans son aspiration à la justice. Cette illusion était entretenue par les déclarations des textes juridiques et par la doctrine officielle. Mais l'âpre réalité perce dans les documents même, chez les chroniqueurs, dans le folklore et dans les mouvements populaires.

2. Le caractère absolu du pouvoir princier ne soulève plus de controverse. On a dissipé la confusion entre la monarchie absolue de type féodal et la monarchie despotique. Le pouvoir princier n'a jamais eu, dans les deux pays roumains, un caractère despotique. Mais des manifestations individuelles ou ponctuelles de despotisme, d'arbitraire et de cruauté ne font pas défaut.

3. La coutume et la loi, limites du pouvoir princier, sont étudiées dans une perspective renouvelée. Le pluralisme des systèmes juridiques a imprimé à ces limites un caractère très relatif. Le prestige de la pravila s'est accru pendant le XVIIIe siècle. L'étude des Manuels (Fotino) et des codifications ont mis en lumière la réception du droit byzantin. La coutume conserve une grande importance mais l'évolution historique va vers la synthèse unificatrice du pluralisme. Dans ce processus inéluctable, la coutume locale, insuffisamment

ment élaborée, n'a pu jouer le rôle qui lui revenait. La crise s'est fait ressentir surtout après 1864.

4. La suzeraineté ottomane n'a pas supprimé l'autonomie judiciaire des pays roumains: le prince jugeait selon les lois du pays, ses décisions n'exigeaient pas la confirmation du Sultan, etc. (v. supra). Les tendances d'immixtion de la Porte ont été contrecarrées par l'utilisation du divan-effendi et par la création du département des causes étrangères.

5. À l'aide des documents et d'une analyse structurale, on rectifie l'opinion de quelques historiens (I. Bogdan, A. D. Xenopol, etc.) qui estiment que la notion de compétence aurait été inexistante. On a écarté aussi l'opinion (A. Cazacu) selon laquelle la justice féodale aurait été primitive: grâce au droit reçu (*ius receptum*) on utilisait la technique savante du droit byzantin adaptée de manière créatrice aux réalités locales. Seule l'absence d'un enseignement juridique universitaire s'est fait ressentir négativement. Mais le contact croissant avec le droit savant de l'occident, axé surtout sur la tradition justinienne de langue latine, a joué un rôle de substitution appréciable, fécondant aisément la même tradition locale de langue grecque, avec ses importantes adaptations en langue roumaine. C'est ce qui explique pourquoi la modernisation du droit au XIXe siècle n'a pas été une cassure, une solution de continuité, dans les proportions dénoncées par l'hypercritique, les conservateurs et les traditionalistes savigniens de l'époque 1864—1944. La preuve en est l'originalité du droit roumain issu du développement interne, du pluralisme local et de la modernisation incriminée (dont il ne faut pas cacher les difficultés et certains excès).

6. La prérogative de juge suprême du prince est présentée sous un jour nouveau: à partir de la première moitié du XVIIIe siècle, le véritable juge suprême n'était plus le prince, mais le prince et le divan, qui pouvait réformer les décisions du prince.

7. On a fait des progrès par la création de juges auprès des ispravnici, par la création des départements (collectifs), par la spécialisation des juridictions, par la laïcisation progressive de la justice. Pourtant, dans l'ensemble, la justice reste déficiente.

8. On rappelle aussi les côtés positifs de la justice princière: en commençant par sa contribution à la centralisation de l'État. Par son autorité « impériale » et ecclésiastique, la *pravila* a été un facteur d'unification. Quoique l'organisation judiciaire n'ait pas été identique dans les deux pays, elle présentait des similitudes fondamentales. Les princes des deux pays, même adversaires, se stimulaient réciproquement. La tendance vers l'unification réfléchissait l'unité et la continuité historique, fondement du développement du peuple roumain.

9. En dépit de ses défauts, inhérents à un vice congénital, l'organisation de la justice princière, à l'époque étudiée, a évolué vers une justice moderne. À cette évolution, une contribution appréciable ont apporté les princes attachés au peuple ou exceptionnellement doués. Et aussi, objectivement, l'utilisation du *ius receptum*, celui-ci partout présent en Europe, sous sa forme latine ou byzantine, et avec le même rôle formatif et positif, dans les limites historiques de l'époque envisagée.

Les débuts de la modernisation au commencement du XIXe siècle prouvent que la société roumaine était capable d'entreprendre la lutte pour la liberté, la pleine souveraineté et l'indépendance totale.

CUPRINSUL

CAPITOLUL I. REFORMA JUDECĂTOREASCĂ A LUI CONSTANTIN MAVROCORDAT ȘI URMĂRILE EI (Valentin Al. Georgescu)		5
§ 1.	Conținutul și semnificația reformei	5
§ 2.	Urmările reformei, p. 12; a. Judecata veliților boieri, p. 13; b. Judecătorii județeni și ținutali, p. 13; c. Salarizarea judecătorilor, p. 14; d. Privilegiul boierilor de a fi judecați de domn, p. 14; e. Forma scrisă a procedurii, p. 15; f. Ținerea condicilor, p. 16; g. Namesnicii, p. 16; h. Obligativitatea rezolvării oricărei pricini și accesibilitatea justiției (ușile deschise), p. 16; i. Banii de gros, p. 16	
CAPITOLUL AL II-LEA. DOMNUL (Val. Al. Georgescu și Petre Strlihan)		17
Secțiunea I. Transformările trăsăturilor generale ale domniei		17
§ 1.	Privire generală	17
§ 2.	Transformările de structură privind originea puterii domnești, p. 22; a. „Mila lui Dumnezeu”, p. 22; b. Ungerea, p. 23; c. Titlatura, p. 23; d. Caracterul harismatic, p. 24; e. Contractul feudal, p. 24	
§ 3.	Transformările caracterului absolut al puterii domnești	25
§ 4.	Obiceiul, dreptul domnesc și raporturile lui cu pravila, p. 20; a. Obiceiul și pravila, p. 26; b. Pravila și dreptul domnesc, p. 29	
§ 5.	Domnul, judecător suprem	35
§ 6.	Încercările lui M. Fotino din 1765—1777 și ale Legiuirii Caragea de a elabora un statut fundamental („constituțional”) al puterii domnești, p. 41; a. Titlul despre domni din <i>Manualele</i> (Proiectele de cod) din 1765 și 1766, p. 41; b. Titlul despre domni din proiectul de cod din 1775—1777 pentru Alex. Ipsilanti (37 §), p. 41; c. Legiuirea Caragea (anteproiectul nesancționat), p. 43	
§ 7.	Dreptul de judecată al domnului în proiectul de constituție al cărvunarilor (1822)	43
§ 8.	Judecata domnească în câteva memorii de reformă și organizare a statului (1817—1829)	44
§ 9.	Concluzii	46

Secțiunea a II-a. <i>Puterea judiciară a domnului față de suzeranitatea otomană</i>	47
§ 1. Autonomia judiciară	47
§ 2. Litigiile supușilor otomani cu pământeni	53
Secțiunea a III-a. <i>Litigiile pământenilor cu ceilalți străini</i>	58

CAPITOLUL AL III-LEA. DIVANUL ȘI DEPARTAMENTELE (Val. Al. Georgescu și Petre Strihan) 63

Secțiunea I. <i>Structura divanului și evoluția ei generală sub raportul competenței</i>	63
§ 1. Privire generală	63
§ 2. Alcătuirea divanului	64
§ 3. Numirea divanului	67
§ 4. Raportul dintre divan și domnie	68
§ 5. Competența divanului	69
Secțiunea a II-a. <i>Departamentele divanului</i>	70
§ 1. Problema specializării în cadrul activității generale a divanului	70
§ 2. Departamentul judecătoresc sau departamentul judecății	72
§ 3. Permanentizarea departamentului	74

CAPITOLUL AL IV-LEA. REFORMA JUDECĂTOREASCĂ SUB DOMNIA LUI ALEX. IPSILANTI ȘI URMĂRILE EI (Val. Al. Georgescu și Petre Strihan) 77

§ 1. Organizarea departamentelor	77
§ 2. Reforma judecății	79
§ 3. Departamentele de judecată în Moldova și dezvoltarea lor în Țara Românească până la 1830,	81
§ 4. Crearea departamentului străinilor pricini în Moldova (1793) și în Țara Românească (1812)	86
§ 5. Existența altor departamente	89

CAPITOLUL AL V-LEA. ADUNĂRILE DE STĂRI DE LA 1740 LA 1831 (Val. Al. Georgescu) 91

§ 1. Structura de stări a societății românești și terminologia ei	91
§ 2. Sfatul de obște, p.96; a. Terminologia, p.96; b. Statutul legal al instituției, p.96; c. Convocarea și alcătuirea, p.97; d. Sediul, p.98.; e. Competență și atribuții, p.98; f. Funcționare și procedură, p.99; g. Raporturile cu domnia, p.99; h. Executarea hotărârilor, p.99	
§ 3. Marea adunare a țării	100
§ 4. Adunările de stări paralegale (cu variante oficiale și ilegale)	100
§ 5. Proiectele și memoriile de reformă a statului (1765—1831)	101
§ 6. Concluzii	102

**CAPITOLUL AL VI-LEA. MAREA BĂNIE, CĂIMĂCĂMIA DÔMNEASCĂ
ȘI DIVANUL CRAIOVEI CU DEPARTAMENTELE DE JUDECATĂ
(1740—1831) (Val. Al. Georgescu) 104**

§ 1. Reluarea vechii tradiții instituționale la 1739	104
§ 2. Dezvoltarea generală a băniei și căimăcămiei după reformele lui Const. Mavrocordat	105
§ 3. Atribuțiile judiciare ale marelui ban și ale caimacamului	107
§ 4. Divanul Craiovei	112
§ 5. Departamentele băniei	114
§ 6. Departamentul de criminalion	115
§ 7. Departamentul de patru	116
§ 8. Structura cîrmuirii Olteniei, de la Craiova, în ajunul desființării ei	118

**CAPITOLUL AL VII-LEA. ALȚI MARI DREGĂTOI CU ATRIBUȚII
JUDECĂTOREȘTI PROPRII (1740—1831) (Petre Strihan) 120**

Secțiunea I. Competența judecătorească a dregătorilor 120

§ 1. Privire generală	120
§ 2. Competența generală	120
§ 3. Competența specială și competența delegată, p. 120; a. Colectivul de judecători, p. 121; b. Competența delegată, p. 121; c. Rezultatul, p. 121	

Secțiunea a II-a. Dregători mari cu competență judecătorească proprie 121

§ 1. Ierarhii bisericii: mitropolitul și episcopii, p. 121; a. Competența <i>ratione materiae</i> în pricini civile și penale, p. 122; b. Competența <i>ratione personae</i> , p. 124; c. Judecarea breslelor, p. 126 d. Autentificarea și întărirea actelor juridice, p. 125; e. Dicasteria. Consistoriul, p. 129	
§ 2. Marii vornici cu competență generală	126
§ 3. Marii vornici cu atribuții judecătorești speciale, p. 129; a. Vel vornicul de poliție, p. 129; b. Vel vornicul oștirilor (vornicul de cutie), p. 129; c. Vel vornicul obștii, p. 130; d. Vel. vornicul de aprozi, p. 130	
§ 4. Marele logofăt	131
§ 5. Marele spătar	135
§ 6. Hatmanul	138
§ 7. Marele vistier	141
§ 8. Marele postelnic	143
§ 9. Marele paharnic	143
§ 10. Marele agă	144
§ 11. Marele armaș	147
§ 12. Portarul	150
§ 13. Serdarul	151
§ 14. Marele cămăraș	152
§ 15. Pîrcălabii	154
§ 16. Ispravnicii	154
§ 17. Vornicii de poartă	159

CAPITOLUL AL VIII-LEA. MODIFICĂRI ȘI FRĂMÎTĂRI PRIVIND JUDECATA DOMNEASCĂ DUPĂ REFORMA LUI ALEXANDRU IPSILANTI (Petre Strihan) 161

§ 1. Privire generală	161
§ 2. Creări de noi dregători (dublări) și de noi instanțe judecătorești	163
§ 3. Ispravnicii și judecătorii județeni	163
§ 4. Libertatea individuală, p. 164; a. Inviolabilitatea domiciliului, p. 164; b. Arestarea preventivă, p. 165; c. Închisoarea pentru datorii, p. 166; d. Tortura, p. 168	
§ 5. Măsuri privind pedepsele	169
§ 6. Măsuri privind comportarea judecătorilor	171
§ 7. Condiri. Condicari, p. 172; a. Condiri județene, p. 172; b. Condiri la instanțele centrale, p. 174	
§ 8. Taxele pentru acte juridice (havaeturi) maximalizate	174

CAPITOLUL AL IX-LEA. CONDIȚIILE EXTERNE ALE JUDECĂȚII DOMNEȘTI (Val. Al. Georgescu și Petre Strihan) 176

§ 1. Locul judecății	176
§ 2. Orarul judecătorilor	178
§ 3. Desfășurarea ședințelor de judecată	179
§ 4. Limba dezbaterilor	181
§ 5. Publicitatea dezbaterilor	184

CAPITOLUL AL X-LEA. ORGANE DE EXERCITARE EXCEPȚIONALĂ A PUTERII JUDICIARE A DOMNULUI: LOȚIIȚORII DOMNEȘTI (LOCOTENENȚA DOMNEASCĂ, CĂIMĂCĂMIA) (Val. Al. Georgescu și Petre Strihan) 185

a. Terminologia, p. 185; b. Numirea, p. 185; c. Componența, p. 187; d. Atribuțiile căimăcămiei, p. 187; e. Atribuții judiciare, p. 187; f. Socolțiile la sfârșitul căimăcămiei, p. 188

CAPITOLUL AL XI-LEA. EXERCITAREA ATRIBUȚIILOR JUDICIARE ALE DOMNIEI SUB OCUPAȚIILE MILITARE STRĂINE (Val. Al. Georgescu și Petre Strihan) 190

§ 1. 1769—1774	190
§ 2. 1787—1792	193
§ 3. 1806—1812	197
§ 4. 1828—1834	201

CONCLUZII 205

BIBLIOGRAFIE 211

RĂSUMĂ 215

Redactor: NEONILA PEANITCHI
Tehnoredactor: ELENA MATRESCU

Bun de tipar 3.II/981. Format 16/70 x 100. Coll de tipar 14,5.
C.Z. pentru biblioteci mari: { 3425 (498) „1611: 1831”
3479 (498) „1611: 1831”
C.Z. pentru biblioteci mici: 34 (498) „16: 18”

C. 801 - I. P. „INFORMAȚIA”
Str. Brezoianu Nr. 23-25
București